

8/21'35

G. S.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZÖTVENHETEDIK KÖTET.

(445. 446. 447. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1914.

AMERICAN

TARTALOM.

CDXLV. SZÁM.

	Lap
SZALAY LÁSZLÓ. (I.) — Angyal Dávidtól	2
ÚJ ÉRTÉKEK AZ ORVOSTUDOMÁNYBAN. — Szöllősy Lajostól	23
KÁRMÁN MÓR. — Alexander Bernáttól	32
ÚJ ADATOK A GÖRÖG SZOBRÁSZAT TÖRTÉNETÉHEZ. (I.) — Hekler Antaltól	65
A BALKÁNI HÁBORÚK ÉS AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG GAZDA- SÁGI ÁLLAPOTA. — R. G. Lévy és A. Tomaschofftól	74
SZERAFIN. — Ebeszélés, — Lovik Károlytól	120
KÖLTEMÉNYEK : — <i>Madarének a zsolczi parkban.</i> — Lévy József- től. — <i>Michelangelo sonettjeiből.</i> — Olaszból, Radó Antaltól	129
SZEMLE : 1. <i>Kiss József.</i> — Kozma Andortól. 2. <i>Herczeg Ferencz.</i> — Kéki Lajostól 3. <i>Téli tárlatok.</i> — D.-tól	135
ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Dante Poklának új fordítása.</i> — (Babits Mihálytól.) — Radó Antaltól. 2. <i>Montaigne.</i> — (<i>Montaigne paedagógiai tanulmányai.</i> Ford. Birkás Géza.) — Nagy Józseftől 3. <i>A középiskolák reformja.</i> — (Georg Kerschensteiner : <i>Grundfragen der Schulorganisation.</i>) — Gyulai Aladártól	151

CDXLVI. SZÁM.

AZ 1790 UTÁNI VISSZAHATÁS ÉS KAZINCZY. — Váczy Jánostól	161
SZALAY LÁSZLÓ. (II.) — Angyal Dávidtól	187
A JOBBÁGY AZ OROSZ IRODALOMBAN. — Bonkáló Sándortól	229
ÚJ ADATOK A GÖRÖG SZOBRÁSZAT TÖRTÉNETÉHEZ. (II.) — Hekler Antaltól	245
KÉT LEGENDA. (I.) — Keller Gottfréd után, németből, — Váry Rezsőtől	256
KÖLTEMÉNYEK : <i>Római elégia.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Vén fa az udva- ron.</i> — Szász Károlytól	264
MIKSZÁTH KÁLMÁN ÍRÓI HAGYATÉKA. — Rubinyi Mózesről	268

SZEMLE: 1. <i>Jelentés az 1913. évi Greguss-jutalom tárgyában.</i> — Berze- viczy Alberttől.	
2. <i>A nemzeti genius és a nemzeti irodalom.</i> — Ferenczi Zoltántól.	
3. <i>Az új egyetemek szervezése.</i> — Grósz Emiltől	280
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A karácsonyi könyvpiacról: Sebők és Lovik.</i> — (Sebők Zsigmond: <i>Ifjúkor és néhány más elbeszélés.</i> — Lovik Károly: <i>A keresztúton.</i>) — vg.-tól	
2. <i>Az élet művészete.</i> — (Náday Pál: <i>Az élet művészete.</i>) — F. Z.-tól.	303

CDXLVII. SZÁM.

MEGEMLEKEZÉS BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMONDRÓL. — Berze- viczy Alberttől	321
KEMÉNY, A REGÉNYÍRÓ. — Beöthy Zsolttól	233
KEMÉNY ZSIGMONDRÓL. — Rákosi Jenőtől	345
NEMZET ÉS ÁLLAM. — Wlassics Gyulától	351
MIKÉNT REFORMÁLJUK ZOOLOGIAI OKTATÁSUNKAT? — Méhely Lajostól	363
STÓSZ-TANULMÁNYOK. — Divald Kornéltól	382
KÉT LEGENDA. II. — Keller Gottfréd után, németből, — Váry Rezsőtől	431
KEMÉNY ZSIGMOND EMLÉKEZETE. — Költemény, — Hegedüs Istvántól	443
SZEMLE: — <i>A Nobel-díj újabb nyertesei: 1. Rabindranath Tagore,</i> <i>költő.</i> — Kégl Sándortól.	
2. <i>Charles Richet, orvos.</i> — Szöllősy Lajostól.	
3. <i>Kamerlingh-Ohnes, physikus.</i> — Zemplén Győzöttől.	
4. <i>Werner Alfréd, kémikus.</i> — Zemplén Gézától	450
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Szalay László levelei.</i> — (Kiadta Szalay Gábor.) — d.-tól.	
2. <i>A komikum elmélete.</i> — (Szigetvári Iván: <i>A komikum elmélete.</i>) — Tankó Bélától.	
3. <i>Magyarország községeinek háztartása.</i> — (Buday László könyve.) — Pogány Frigyesztől.	
4. <i>«Buda halála» németül.</i> — (Carl Mauer fordítása.) — gr.-tól	462

SZALAY LÁSZLÓ.*

Első közlemény.

I. A Centralisták.

Száz évvel ezelőtt, Szalay László születésekor a szabadságért és nemzetiségért lelkesülő európai népek fegyvert fogtak a világhódító ellen, ki őket egy tetszése szerint igazgatott, egyetemes monarchiába akarta szorítani. Az uralkodók felhasználták a nemzetek lelkesedését, de a győzelem után nem teljesítették a jogos reményeket. A szent szövetség nyomasztó levegőjét egy történetíró mondása szerint Canning beszédei és tettei friss áramlattal hatották át. Messze hallatszott a miniszter büszke szózata, midőn az angol lobogóról beszélt, mely ott, hol ki van tűzve, a népek elnyomatását meg nem tűri. «A velem egy koruak» — írja Szalay — «midőn az iskolák padjairól első ízben tekintettek az európai láthatárra, nemes lelkesedésre gyúltak Canning iránt s benne a haladás, a szabadság eszméinek képviselőjét látták.»**

1827-ben lelkesedett a korán érett gyermek Canningért, mikor még verseket írt, de költői álmai közt is komolyan tanult és nyílt szemmel figyelt a hazai és külföldi közéletre. Olvasta Kulcsár és Márton ujságait, de belőlük nem sokat tanult, hanem annál nagyobb mohósággal lapozta az 1790-es évek elején kiadott röpiratirodalmat az apjától reá maradt gyűjteményben és a josephinus eszméért csak úgy hevült, mint Canning szavaiért. Veszlerle tanár előadásai a francia forradalomról fokozták Szalay meleg érdeklődését az európai demokratia felfogása iránt. Ellenben a «constitutiót obval-

* Fölvastatott a M. T. Akadémia decz. 1-én tartott összesülésén.

** *Államférfiak és szónokok könyve* II. kiadás I. k. Pest 1864.

laló» hazafiság hidegen hagyta, sőt a «kardos és kalpagos» bús magyar gúnyos mosolyra ingerelte. De másrészt a nemzetközi demokratia érzései köréből a hazai föld felé hármashatás súlya vontja le. Az egyik az apai nevelés hagyományából, a másik Horváth István tanításából, a harmadik Széchenyi Hiteléből indult ki. Horváth István hatását tanítványaira b. Eötvös József így jellemzi: «Horváth néha vizsgálódásai közt talán magyarokat talált oly helyen s szadzadokban is, hol soha magyarok nem voltak, de hogy még többször teremtett magyar érzeményeket oly tanítványai kebelében, hol azoknak nyomai sem voltak, s nála nélkül nem is lettek volna soha: ez bizonyos.» Szalayban nem Horváthnak kellett teremtenie ez érzést, de a tüzet, mely az ifjú lelkében hamvadóban volt a külföldi hatások alatt és a hazai különlegességek láttára, a szeretett tudós szava úgy felszította, hogy többé soha ki nem aludt. Szalay európai izlése és vágyai mellett is nemzeti érzésben egész életén át méltó tanítványa maradt Horváthnak. Még mikor eltér is Horváth felfogásától nagy történeti munkájában, hódolattal említi atyai barátja és tanára nevét. Széchenyit pedig valódi Prometheusnak nézte, ki életre hevített egy elmerevült nemzeti organismust. A *Hitel* éreztette Szalayval annak a hazafiságnak értékét, mely csalódás nélkül szeret és maró iróniát rajongással bír egyesíteni. Ellentétes érzéseinek ily kiegyenlített állapotában találta Szalayt a júliusi forradalom, melyet barátaival együtt úgy ünnepelt, mint egy új korszak hajnalát, abban a meggyőződésben, hogy most már haladni fogunk mi is a Széchenyitől kijelölt úton.* Két nagy külföldi útján 1838/39 és 1840-ben megismerkedett délnémet s francia jogtudósokkal, alkotmányos szabadságért küzdő publicistákkal és képviselőkkel. Lajos Fülöp országában látta megtestesülve a politikai szabadságról alkotott ideálját. Párisban naponként vendége volt az igazságügyi palotának, érdekelte a sajtó korlátlansága, Thiers és Guizot coalitíója Molé ministeriuma ellen és mind az,

* Eötvös Emlékb. (Voinovich kiad.) és cikke Horváthról *Pesti Hírlap* 1846. június 16. Szalay: *Publicistikai Dolgozatok*. II. 88/89.

a mit a büntető rendszer javításáról írtak és beszéltek. Nem igen bántotta a királyi hatalom gyengesége; Thiersnek kisse lengyel ízű elve, hogy a király uralkodik, de nem kormányoz, tetszett ekkor Szalaynak. Annál jobban bántotta Párisból haza térve az 1839 május 8-iki királyi leirat, mely gróf Ráday Gedeont eltiltotta az országgyűlésen való megjelenéstől. Az ifjúság tüntetett a pestmegyei követ mellett és Szalay László részt vett a tüntetés rendezésében. Az a Szalay buzgólkodott Rádayért — mondja a titkos rendőri jelentés — ki meghitt barátja az exaltált b. Eötvös Józsefnek és Ribordynak, a nyugtalan republicanusnak.* A rendőri tudósító valószínűleg nagyította a svájci Ribordy veszedelmességének hírét. De hogy Szalayban nincs oly forradalmi szenvedély, mely a viszonyok felforgatására törne, arról nem csupán szemlélkedő hajlama győzhetne volna meg a hatóságot, hanem az a jogphilosophiai rendszer is, melyet nyiltan vallott.

Igaz, hogy ezt a philosophiát Szalay Gans Eduardtól tanulta, a történeti iskola ellenfelétől, ki tudományos kérdésekről levelezett is magyar hivével. És Gans, az *Erbrecht* szerzője, olyan eszméket hirdetett, melyek a gyökeres, majdnem forradalmi átalakulásra látszottak ingerelni. «Minden mult tökéletesen meghalt a jelen számára» — írja Gans, de hegeli terminológiával hozzá teszi azután, hogy mégis él a multnak lényege, az istentől származó észszerűség, a jelenben is. Igen tanulságos és Szalaytól is ismertetett jelenet volt az, a midőn az előregedett Bentham Jeremiás ebédre hívta a Londonban tartózkodó Gans Eduardot. Bár Bentham akkor már alig fogadott valakit, vendégének akarta látni a német tudóst, ki hadat izent a történeti iskolának. De menyire meg volt lepetve a nagy utilitarius, a francia encyclopædisták hive, ki a történeti és népies különbségeket nem akarta elismerni, midőn Gans a történetre hivatko-

* Útjáról és Ribordyról l. b. Szalay Gábor: *Szalay László levelei*. A tüntetésről szóló jelentés az osztrák belügyministerium levéltárában, Landtagsakten. E jelentést Takáts Sándor, képviselőházi levéltárnok úr leköttelező szívességének köszönhetem.

zott és kijelentette, hogy egy történetileg fejlett alkotmányban a történeti feltételek rögtöni megsemmisítése szinte lehetetlen és ízetlen vállalkozás. Gans rendszerében tehát a múlt nem volt annyira a holtak közé dobva, mint a látogatás után hihetnők, de Szalay irataiban az erősebb kifakadásokat a történeti jogok ellen Gans fordulatai teszik érthetővé. Gans igazi gondolatát népszerűen fejezi ki Lerminier, kit Szalay szintén nagyra becsült és a kinek következetességét is védelmezte, midőn ép párisi tartózkodása idején felzúdult ellene a francia közvélemény az államtanácsba való kinevezése miatt. Lerminier a francia törvények jelenségét abban látja, hogy egyenlően megbecsülik a múltat tiszteletre méltó hagyományaiban és az emberi szellemet ellenállhatatlan haladásában. Az ember csak akkor mozoghat biztosan a jelenben, mondja Lerminier, ha szemét a jövőre függeszti, de egyszersmind figyelmesen hallgatja a múlt viszhangját.*

A jövő és múlt szeretetének ily egyesítése volt Szalay és általa a centralista párt jogphilosophiájának alapelve. Ebben az alapelvben gyökerezik merészségek a politikai alapgondolatok kitűzésében s egyszersmind óvatosságuk a reform fokozatos megvalósítását fejtegető programjukban.

De a ki philosophiával, nemzeti múlttal és jövővel ennyire el van foglalva, a gyakorlati pályán nem érzi ott-hon magát. Szalay anyja ösztönzésére mégis készült a gyakorlati életre. A jogot elvégezve Kölcsey, azután May pesti ügyvéd mellett, majd a királyi táblán töltötte a gyakorlati éveket. 1832-ben a helytartó tanácsnál hivatalalt is vállalt, a következő évben letette az ügyvédi vizsgát és függetlenségi vágyától hajtva lemondott hivataláról. De mint ügyvéd nem sokra vitte az anyagi haszon dolgában. Csak oly ügyet vállalt, a melynek igazságáról meg volt győződve és nem is fogadott el honoráriumot a szegényebb féltől. Egyáltalán

* L. Gans: *Das Erbrecht I.* és Lerminier: *Introduction Générale à l'histoire du droit*, továbbá Gans: *Rückblicke auf Personen und Zustände*. Berlin, 1836, melynek Benthamra vonatkozó részét Szalay ismertette a *Themisben* I. évf. (1837). L. továbbá Szalay Gábor: *Levelek*.

jobban szeretett elmélkedni és tudományt terjeszteni, mint periratokat fogalmazni.* Megalapította a *Themist*, az első magyar folyóiratot, mely az újkori jogtudomány elveit hirdette nálunk, majd megindította az Edinburghi Szemle mintájára az első magyar hasonló célú folyóiratot, a *Budapesti Szemlet* (1840).

Az egyikből három füzet jelent meg (1837—1839) a másikkól két kötet. Kiváló vállalat volt mindakettő, nem csekély volt hatásuk az irodalom, a jogi és politikai eszmék fejlődésére, de annál csekélyebb volt íróik és előfizetőik köre. Szalay első eredeti tanulmánya Kollár Ferenczet mint publicistát ismerteti (1839). Jellemzi ebben a magyar jogtudomány állapotát a XVIII. században, kiemeli Szegedy és Huszthy érdemeit, különösen Szegedyben oly jogtudóst lát, a kinek már sejtelme volt arról, a mi utóbb történelmi és észjognak neveztetett. Bármily becses a történelmi keret, melybe Szalay Kollár képét illeszti, mégis fontosabb feladatnak véli kora hangulatának irányítását, semmint a jellemrajzot. A Kollártól fejtegetett apostoli királyi jogok ellenében a legszélsőbb, alig elérhető határig megy az egyház és állam tökéletes különválasztásának hirdetésében. Különös kedvteléssel idézi Kollárnak azt a helyét, mely megbélyegzi a terhektől szabaduló, de a szabadságot bő mértékben élvező nemesek nemtelen indulatát. Objectiv hangon, de mégis lappangó ironiával beszéli el az 1764-iki országgyűlés felzúdulását a merész tudós ellen, ki mikor kénytelen visszavonulni, parthus nyilat röpit a rendek felé, azt mondván, hogy az igazság és a hazai törvények szavának szabadnak kellene lennie a szabad Magyarországnak.

A gyökeres újítás gondolatát szolgálja Szalay az 1840-ben megjelent *Codificatio* című tanulmányában is. A törvénycodex — úgymond — természeténél fogva új korszakot igyekszik megnyitni, már Justinianus ámbár névszerint idézi forrásait, eltiltja a reájuk való hivatkozást. Szalay áttekinti a *codificatio* történetét és kimutatja, hogy az észjogi iskola megbuktatván a történelmi iskola skepticismusát, a *codificatio* kérdését ismét

* Falk oesterreichische Revue 1865. és Eötvös id. h.

életkérdéssé tette. A világ két hemisphærájának valamennyi törvényhozása a codificatio terére lépett, legalább a büntető jogra nézve végkép eldöntetett a kérdés. Így jut el a büntető jog codificatiójához, mely őt és a szabadelvű magyar publicistákat akkor a legjobban érdekelte. Tudjuk, hogy már 1792-ben megindult a büntetőjogi codificatio munkája nálunk; az 1827-iki törvény által kinevezett választmány újra átdolgozta a büntető és javító rendszert, de 1792-vel szemben retrograd irányban. Széchenyi türelmetlen hévvel sürgette a büntető-törvénykönyv elkészítését. Az ő nemzetnevelő rendszerének egyik sarkalatos tétele volt az, hogy a rendbontó, az alávaló bűnöket elkövető nemes csak úgy bűnhődjék, mint a jobbágy. Az ő izgatása és az európai publicistika mozgalmának hatása alatt az 1839—40-iki országgyűlés országos választmányt bízott meg a büntető rendszer kidolgozásával. Szalay tehát megvizsgálja az égetően gyakorlativá lett kérdést, hogy az országos bizottság mennyiben fogadhatja el az 1827-iki választmány munkálatát. Figyelmezteti olvasóit arra, hogy e választmány munkálatában a büntetőjogi eljárás magának a büntetőtörvénykönyvnek teszi részét s így mellékes szerepre van kárhoytatva, már pedig az eljárás legkiválóbb része a rendszernek, ezt mint külön egészet kell kezelni. A codificatiónak inkább formális részét tárgyalva, a jó törvénykönyv szerkesztése módját és fogalmazásának kellékeit állapítja meg. A következő évben A *Büntető eljárásról különös tekintettel az esküdtszékekre* (1841) című munkájában a megelőző vizsgálatot, majd magát a büntető pert tárgyalja. A bizonyítás módszereinek birálatában azon következtetésre jut, hogy eddig nem sikerült a bizonyítás módjának tisztán tárgyilagos alapra fektetett tudományos rendszerezése. A subjectiv mozzanat ki nem kerülhető annak a kérdésnek megítélésében, hogy elkövette-e a vádlott a terhére rótt büntettet, vagy nem? Ezért «lélekaggodalommal járó tiszt a büntetőjogi bíróság s terhe alatt összeroskad az egyes, de vajon nem int-e ez bennünket, hogy miután a társaság e tiszt gyakoroltatása nélkül fenn nem állhat s miután ezt Isten kezébe nem tehetjük le, tegyük le, ha lehet, a társaság kezébe?» Az esküdtszék a tár-

saság lelkiismeretének képviselője: Tocqueville fejtette ki a legjobban, hogy az esküdtszék «a nép nevelésének egyik leghathatósabb eszköze». Bár Szalay annyire lelkesedik az esküdtszékért, a hazai viszonyokra gondolva munkája végén mégis bizonyos fentartással szól róla: «Nem tagadhatni» — úgymond — «hogy közszellem, népérettség és a socialis kiválóságok némi előleges lapítása, (azaz a társadalmi elmentések némi enyhítése) nélkül valóságos és üdvös befolyást ígérő jury nehezen gondolható». Lehet, hogy az esküdtszék az országos választmány nem fogadja el, «de vádoló eljárás, a per minden szakában ügyvédi segéd, nyilvánosság, szóbeliség és széles alapon nyugvó recusatiói jog bizonyára jellemezni fogják az országos választmány munkáját». Szalay reménye valóban teljesült. Mint Fayer László megjegyzi, az 1843-iki codificátorok csak egy kérdésben mentek túl Szalay eszméin, a büntetési minimumok eltörlése kérdésében. Ezt a gondolatot Szalay még nem vette fel, ő csak az abszolút büntetések kimérésének korlátozása mellett szólt. Az országos választmány nagy nevű tagjai bizonyára nem Szalaytól kölcsönözték eszméiket, mert magok is sokat olvastak és gondolkodtak a büntetőjogi törvényhozásról, de hasznát vették Szalay beható és világos fejtegetéseinek.

Nagyrabecsüléseket azzal is kimutatták, hogy meghívták Szalayt a büntető eljárással foglalkozó albizottság jegyzőjének. Az 1843-iki büntető javaslatok e részének szerkesztésére Szalaynak nagy befolyása volt. Az esküdtszék nem fogadta el a választmány többsége, noha Deák, Eötvös, Klauzál és Pulszky szóltak mellette. De már az 1843/4. országgyűlésen az alsóház többsége az intézmény mellett döntött; az esküdtszék, melyet a 30-as években csak szórványosan ajánlgattak, ekkor már népszerűsége tett szert az országban és pedig nem jogi, hanem leginkább politikai okokból. Szemere Bertalan ki is jelentette az országgyűlésen, hogy «esküdtszék nélkül a szabadság mindenütt veszélyeztetve volt».

Deák Ferencz is azt mondta az országos választmány hetedik ülésén, hogy «az esküdtszék behozatala könnyitené

a büntető rendszer előtti egyenlőséget és e nélkül: nulla salus».

Hiában intette Kállay Ferencz egy röpiratában az alsóházi szónokokat, hogy «vigyázzanak, nehogy felhőt karoljanak Juno helyett». «Vajon a nép érti-e, tisztán felfoghatja-e a birói tisztség természetét?» A ténykérdést kívánta az alsóház a juryre bízni, de «minden ténykérdés» — úgymond Kállay — «kapcsolatban áll először magával a ténynyel, másodsor a vádlottal, harmadsor a törvénynyel, mely a bűn felett rendelkezik. A politikai szabadság még a legszínesebb ok a juryk felállítása mellett, de gondoljuk meg, hogy az igazság sokkal szentebb, mintsem hogy az eszközül szolgálhasson arra a célra». Kállay érvei nem birták legyőzni a népszerű áramlatot, még Szalay is határozottabban pártolta az esküdtzéket az országgyűlés eloslzása után, mint 1841-ben. 1846-ban már úgy látta, hogy a magyar közszellem és politikai érettség magasabb fokon áll, mint a rajnai német tartományokban, a hol a jurynek jó hatását tapasztalták. Nem a népek jogérettségét veszi a hasonlítás mértékéül, hanem a politikai szenvedélyességet, melyet közszellemnek vagy érettségnek nevez.

Egyáltalán bármilyen szakszerűek is fejtegetései a büntető jogról, neki is, majdnem úgy, mint Széchenyinek, a politikai szempont igen lényeges a reform e kérdésében. Hiszen — úgymond — «minden politikai átalakulás vagy kezdetét vette a büntető reformmal, vagy bevégeztetett általa».*

Mint a büntető törvényjavaslat egyik szerkesztője úgy szólván a magyar politikai élet vezetőinek körébe jutott. Az 1843/4. országgyűlésre Korpona városa követének választotta. Szalay nem sokszor beszélt és akkor sem sokat, de minden beszéde figyelmet keltett, sőt az egyik történeti jelentőségre emelkedett. Először az országgyűlési szabad hirlapokról

* Fayer László: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*. Budapest, 1896—1902. I—IV. Szalay: *Publicistikai dolgozatok*, I., II. Tarnai János: *Huszonkét Levél*, Budapest, 1885. Pulszky F.: *Életem és korom*, I. 195—223. II. és Kállay Ferencz: *Az Eskütt Székről*, Pesten, 1844.

szóló törvényjavaslat tárgyalása alkalmából beszélt. E javaslat a szántsándékos hazug tudósításokra szigorú büntetéseket szabott. Szalay pártolta a javaslatot, de a büntetés fokozatában a minimum kihagyását ajánlotta, hogy ellenétbe ne jusson a törvényhozás a büntető törvényjavaslat rendszerével. Módosítását egyhangulag elfogadták. A magyar nyelv ügyében Szentkirályi indítványát támogatta, mely szerint minden királyi kinevezéstől függő horvátországi tisztviselő 10 év lefolyta alatt magyarul tudni tartozzék. Őt — így szólt Szalay — «azon eszme, hogy az ország nagy és dicső leend, hidegen hagyja, ha mellé nem gondolja, hogy ez ország Magyarország marad. A kormánynak meg kellene gondolnia, hogy veszély esetén egyedül a magyar nemzetre támaszkodhatik». Ép ily intransigens volt a vallási kérdésben is. Wurda Károly, a győri káptalan követe, nagy feltűnést keltett a 17. kerületi ülésen, midőn hivatkozván Lactantius szavaira: religio est liberrima, azt indítványozta a vegyes házasságok s az áttérések tárgyalásakor, hogy mindegyik vallás szabadon mozoghasson, azaz függetlenül a világi hatalomtól. A szabadelvűek ünnepelték Wurdát, de Szalay, ki Kollárról szóló értekezésében ugyanezt az elvet hirdette, most az alkalmazásra gondolva, módosította elvét és Wurda ellen fordult. Ez az indítvány helyén volna — úgymond — Amerikában, hol a papságnak nincs befolyása a törvényhozásra, vagy Franciaországban, hol a polgári házasság egyszersmind polgári szerződés s hol polgári temetést is ismernek, de nincs helyén nálunk, hol a clerusnak hatalmas befolyása van a törvényhozásra, a közigazgatásra és az igazságszolgáltatásra. Nálunk a statusquo fentartásával kimondani az egyház függetlenségét az államtól, annyit jelent, mint a gyengét megkötözve adni át a hatalmasnak. A vegyes házasságokra nézve, mondotta máskor, hiába hivatkozik a clerus a dogmákra, mert az állam laikus és a dogmákkal csak állami czelből foglalkozik. Lehetne segíteni a bajon azzal, hogy a király mint apostoli király kényszerítse a papságot a vegyes házasságok megáldására. De ő e módra nem szavaz, mert az tisztán históriai alapon nyugszik és napjainkban — így szólt Gans tanítványa — az,

minek nincs más alapja, összeroskad. Segíthetni e bajon polgári házassággal, de ez még időelőtti. Azért járul ahhoz az indítványhoz, hogy a felek vegyes házasságot evangélikus pap előtt is köthessenek. Beszédei az ifjúságnak nagyon tetszettek és mivel Sötér, a mosonyi követ, megróttá Szalaynak egy kifakadását a papok ellen, az ifjúság a megrovást macskazenével torolta meg. Szalay még fiatal volt s ép akkor szerelmes is, boldogan sütkérezett tehát feltetsző dicsőségének sugaraiban. A szabad királyi városok szavazati jogának kérdésében már tartott egy érdekes beszédet az országgyűlés kezdetén, de 1843 szeptember 27-én, mikor másodszor beszélt ez ügyben, szónoklatával messze túlszárnyalta minden eddigi sikerét. A kérdés nagy izgalmat keltett akkor. Jászay Pál könyvet írt annak bizonyítására, hogy a sz. k. városok régebben külön-külön szavaztak az országgyűlésen és csak újabb keletű az a visszaélés, mely szerint a 47 kir. város követei együttesen egyetlen szavazattal rendelkeztek. Fábry István, Bártfa városa éles tollú jegyzője, a jogegyenlőség századához illetlen dolognak mondotta azt, hogy az ország 600,000 szabad polgára meg van fosztva törvényhozási jogától. Az alsóház érezte e sérelem jogosultságát, de a városok szavazatait nem akarta addig gyarapítani, a míg a városi követeket nem a polgárság, hanem egy csekély számú, önmagát kiegészítő s a kormánytól nem mindig független testület választja. Azért a városok rendezése nélkül nem akart a szavazatok kérdésébe bocsátkozni. Végre a már említett 1843 szeptember 27-iki ülésen napirendre került a sz. k. városok rendezéséről szóló javaslat. A követek székei, a padok és karzatok telve voltak. Mindenki feszülten várta a tárgyalás kezdetét, de a kíváncsiságot kemény próbára tette a városi képviselők követelése. Azt kívánták, hogy az érdemleges tanácskozás kezdete előtt adják meg a rendek a városi szavazatokat, nehogy «róluk nélkülök» tárgyaljon az országgyűlés. Arra a gondolatra, hogy a városok a városi szavazatok hozzájárulása nélkül rendeztetnek, Fábry István szavai szerint a polgárok keblében «megújultak az 1825-ik év óta folytonosan vérző sebek». Mikor a rendek már türelmetlenül hallgatták a vá-

rosi követek szónoklatait, felkelt helyéről Szalay László. Külseje nem volt olyan, hogy csendre, figyelemre kényszerítse a nyugtalan hallgatóságot. Középtermetű volt és nem erős testalkatú. Rövid látású, mély üregbe vonult szeméből szelid fély világlott, villámok nem cikáztak belőle. Halvány arcán szinte megmerevült egy fájdalmas vonás. Előadása, tartása komoly, méltóságos és egyszerű volt. Férfias, tiszta, mély hangon szólt, nem meglepő fordulatokkal, de mindig tartalmasan s a mellett változatosan, folyvást céljára törve. Legelső szavai már figyelmet keltettek, majd siri csendben hallgatták; Beöthy Ödön visszafordulva székeében, az egész beszéd alatt le nem vette szemét a szónokról. Szalay ugyanis egyszerre kiemelte a vitát az osztályok féltékenységének, a szabályok akadályainak kicsinyes köréből. Nem is ügyelt a városi követektől felvetett sérelemre. Összekapcsolta a városi ügyet Magyarország teljes átalakulásának kérdésével. Magyarország most 1789-ben van — úgymond — de forradalma békés lesz, a magyar tiers état is mindenné lesz, mint a francia, de nem mint különálló osztály, hanem lesimitva a többieknek szegletességét, magába fog olvasztani mindent, a mi nem korunkba való. Nemcsak a városokat, hanem a megyéket is rendeznünk kell. Törjük össze a mintát, mint a művész, hogy a romokon emelkedjék az új alkotás, a concentrikus magyar birodalom. Mert nem municipalis foederalismus a végcél. Nekünk száz különvált érdeket kell összpontosítani, nekünk több nemzetiség fölébe kell emelnünk a magyart. Az országgyűlésen nem karokat és rendeket, nem megyéket és városokat, hanem képviselőket, az egy nemzet képviselőit akarja látni. Mikor a szónok leült, kitört a hallgatóság lelkesedése. Pedig a népképviselő eszméje ekkor már nem volt meglepő vagy szokatlan. Hiszen hogy mást ne említsek, Beöthy Ödön már 1840 márczius 8-án senkitől sem pártolva indítványozta az alsóházban a népképviselőtet. S mégis mind az, a mit Szalay elmondott, úgy hatott, mintha felfedezés lett volna.

A népképviselő lényege, összeférhetetlensége a megyei foederalismussal, a polgárság nagy hivatása egy minden

osztályellentétet eltüntető magyar társadalom alakítására ily behatóan, a bölcс tapintat és a nemes illusiók ilyen érdekes vegyületével és a jövőt már ennyire előre érző hittel még nem voltak kifejtve sehol a magyar közéletben. A centralista párt programját ez a szónoklat mutatta be az országnak. Szalay addigi irataiban és munkásságával mintegy előre hirdette azt az alapeszmét, melyet a szeptember 27-iki beszéd teljes mivoltában a világ elé állított. Most tünt ki világosan, hogy Szalay Kollárról szóló tanulmánya, a codificatióra vonatkozó iratai és büntetőjogi munkássága már a teljes jogegyenlőség kiküzdésén, a társadalmi egység megalakításán, a törvényhozásban központosított s nem a nemesi gyűléseken szétforgácsolt nemzeti akarat érvényesítésén fáradoztak.*

De a most már hírneves publicista mint magánember nehéz helyzetben volt. Sokat dolgozott a megélhetésért, országgyűlési tudósításokat irt egy ideig a *Pesti Hírlap*nak, majd a württembergi és angolországi bécsi követségeknek. Pedig családot akart alapítani, szeretett volna állandóbb foglalkozást, mely a hozzátartozók jövőjét biztosítsa. Ily hangulatban csábította a gondolat, hogy a kormánytól valami megbízatást, vagy talán hivatalt vállaljon, politikai elveinek megsértése nélkül. A kormány ilyen jelöltnek nehezen bírt helyet találni a hivatali karban, noha szeretett volna tenni valamit Szalayért, a kit a legfényesebb ajánlatok sem tántorítottak el, már csak azért sem, mert félt a burokratista lekötöttségtől. Ilyen formán a tárgyalások hónapokig elhuzódtak, míg végre Landerer 1844 januárjában felajánlotta Szalaynak a *Pesti Hírlap* szerkesztését. Szalay örült az ajánlatnak, július 1-én átvette a szerkesztést, de úgy érezte, hogy félremagyarázhatják vállalkozását, mert a közhit szerint Landerer a titkos rendőrség embere

* Kovács Ferenc: *Az 1843/4-ik évi magyar országgyűlési Alsó Tábla naplója*. Budapest, 1894, I., II., br. Szalay Gábor: *Levelek*, Csengery Antal: *Magyar szónokok és statusférjak*. Pest, 1851, 515. s. kk. Falk, *Flegler id. h. és Bártfa városa a királyhoz* 1843 nov. 2. (Budapest szfvárosi levéltár). Jászay Pál: *A sz. k. városok szavazatjoga*. Pest, 1843.

volt és így a szerkesztőségből kiszorított Kossuth Lajos örökségének elfoglalása nyugtalanította Szalay érzékenységét. Ezért ahhoz fordult, ki a politikai lelkiismeret kérdéseiben az országnak oraculumuma volt. Deák Ferencz már a büntetőjogi választmány tárgyalásai közben megszerette Szalay Lászlót. A legbensőbb barátság hangján válaszolt most az új szerkesztőnek; kijelentette, hogy a mentetetődzés lehetőségének még a gondolatát is visszautasítja, mert Szalay csak meleg köszönetet érdemelt azért, hogy átvette a szerkesztést.* Ez a bátorítás fokozta Szalay ambícióját.

Szalay már Kossuth *Pesti Hírlap*jában is elmélkedett a journalistika veszélyeiről és hivatásáról. Ismervén a francia s német viszonyokat, kifejtette, hogy a hírlapok terjesztik a fölületességet, a lelketlen érzékiséget, a rágalmazás gonosz szenvedélyét, de mégis szükségesek a demokratikus korban, a mikor új kerekek, új rugók illesztettek a társasági gépbe. Nálunk — úgy hitte — kikerüli majd a hírlapíró az örvényeket; remélte, hogy a magyar journalista ostorozója lesz a visszaélésnek, terjesztője a kegyeletnek s védelmezője minden nemzeti és emberi érdeknek. Ő legalább így fogta fel hírlapírói hivatását. Esmék által kívánt hatni, éles gúnynyal is polemizált, de soha személyeket nem bántott. Kossuth vezérczikkeinek lángoló szenvedélyességét, keleties szinpompáját Szalay hírlapjának cikkei nem bírták s részben nem is kívánták elérni. Szalay és barátai tanítottak, irányítottak, nem felkorbácsolni, de nemesíteni akarták az érzéseket. Nekik a hírlap valósággal egyházi szószék volt, honnan mély meggyőződéssel vakmerőség nélkül, de senkitől sem félve, erős és egyszerű szavakkal hirdették eszök és szívök sugallatát. Félig hitt eszmékkal, csalfa ábrándokkal, vagy a párdüh éktelen gyűlölségével terjeszteni a közönség közt a tájékoztatatlanságot és durvaságot, nekik oly bűnnek látszott, mint a kutak mérgezése vagy a kiskorúak félrevezetése. Szalay mint prózairó a *Pesti Hírlap*ban elemében volt.

* Br. Szalay Gábor: *Levelek és Váczy János: Deák Ferencz emlékezete. (Levelek)* Budapest, 1890. 137.

Stilusa itt mozgalmasabb, fordulatokban gazdagabb és nem ritkán több erély és hangulat is van hirlapi cikkeiben. mint kritikái, vagy tudós munkáiban. Polemiája leleményes elmésséggel és diadalmas erővel veri le az ellenfélt. Cikkeit szárazoknak tartották azok, kik a hirlaptól csak pillanatnyi szórakozást, vagy izgató hatást kívánnak. De kiket a politikai eszméknek kifejlése és az ellenálló erőkkal való összeütközése mélyen érdekel, megbecsülik Szalay cikkeinek stilistikai érdemeit is. Tartalmuk a történeti fejlődést erős lendülettel vitte tovább. Igaz, hogy itt hatalmasan segítettek társai: Eötvös, Trefort, később Csengery s még később Kemény Zsigmond. De a centralista csoport vezetői, az irányító főbb eszmék első és leghatásosabb hirdetői br. Eötvös József és Szalay László voltak. Eötvös Szalayról mondott emlékbeszédében a centralista párt minden dicsőségének és felelősségének terhét barátjára hárítja. A történet ítéletét azonban ez a szerénység ki nem fejezi. Eötvös satyrikus regényével, eszméi, érzései gazdagságával, genialis képeivel és hirtelenül kipattanó elmésségének gyújtó szikráival a centralisták irányának felelmetes s egyszersmind meleg vonzalmat keltő bajnoka volt. Szalay annyiban osztályosa dicsőségének, hogy Eötvössel együtt álmódzott Magyarország jövőjéről, hogy tanult tőle, de ő is sokra tanította, hogy először fejtette ki a centralista programot az országházban, hogy a párt első közlönyének szerkesztője s mindvégig legnagyobb jogtudósa volt.

Hirlapjában visszatért azokra az eszmékre, melyeket első tanulmányaiban s első nagy beszédében hirdetett. Csakhogy most részletesebb volt s új tárgyakat is fejtegetett. Szerencsés rövidséggel foglalta össze a centralista párt programját e szavakban: mi az összes nemzeti érdekeknek egységét vettük célba s ezért jelszavunk: centralisatio. Ezért szükséges az országgyűlés függetlenségének megteremtése. Ezt a függetlenséget a verificatio mostani rendszerével nem érhetjük el, a verificatiót ki kell vennünk a municipiumok kezéből és az alsóházra bízunk. Sarktétele az igazi parlamentarismusnak az, hogy a parlament két házának belső ügyét csak az illető ház maga döntheti el.

A francia törvény is a követi kamarára bizta az igazolást 1831-ben. Továbbá szükséges föltétele a parlament függetlenségének az évenkénti országgyűlés háromévi periodusokkal, meg kell szüntetnünk az utasítási rendszert és csorbítanunk kell a statutarius jogot. E jog helyett a kérvényezés jogát használják a municipiumok. Tehát a centralisatio művét az országgyűlés centralisatiójával kell kezdenünk. Most tulajdonkép nincs is igazi municipalis rendszerünk, mert a törvényhatóságok gátolják a községi élet önállóságát. Már pedig oly centralisatio kívánatos, mely széles basison nyugvo községrendszeren emelkedhessék. Tekintetbe akarja venni politikai helyzetünket. Nekünk szükségünk van a monarchiára és annak mi reánk, közös ellenségeink, közös anyagi érdekeink vannak, bizalommal kell tehát lennünk egymás iránt s e bizodalom csak úgy lehetséges, ha bennünket felelős kormány igazgat és az országgyűlésen a nemzeti, nem rendi képviselők ülnek. Az országgyűlés már is kimondotta a kormány felelősségének elvét bizonyos kérdésekben, ezt az utat folytatnunk kell, a felelős kormány és az alkotmányos központosítás eszméinek át kell hatnia minden intézkedésünket. Már pedig a felelősséggel a mostani ügynevezett municipalis rendszer nem fér meg. Nem érti azokat, kik az esküdtszéket pártolják s mégis a hatalomnak megyei commassatióját kívánják, hiszen az esküdtszékek felmentik a Nos Universitast egyik foglalatossága alól, mely megakadályozza a valódi közigazgatásban. Szalay 1845 junius 27-én elbúcsúzott a *Pesti Hirlap* olvasóitól mint szerkesztő, átadva a tisztet méltó utódjának, Csengery Antalnak. De azért folytatta munkásságát barátja lapjában egészen a felelős ministerium megalakításáig. Az angol institutiók helyett a francziákat ajánlotta követésre. Angliában hatalmas a szabadság és a közszellem, de nincs igazi jogegyenlőség, ellenben a francia törvényhozás typusa, tükre a polgári haladás eszméinek. Ne borzadjon vissza az olvasó a tudós epithetontól. «Ha nem akar silány lenni, kell, hogy tudós legyen a publicista.» A parlamentáris kormány gyökeret nem verhet mindaddig, mielőtt alaptételei a közmeg-

vitatás izzó tüzéből ki nem keltek. Országos kormányformák, sajtótörvény, jury a valódi alkotmányos biztosítékok és nem a megye. Megyei és községi rendezés, közmunkák és adóügy, büntetőjogi intézkedések, s a távolban már felmagasló polgári törvénykönyv, mint zárköve az összes épületeknek, megannyi parallellái lesznek a központosítás politikai formáinak. A központosítás ellenségei nem sejtették, hogy midőn az ellenzék a kérvényező jogot s a követigazolásnak a táblára ruházását pártolta és az utasításokat ellenezte, már a centralisatio talaján állott. Kövessenek el elvtársaink mindent, — írja 1845-ben — hogy a jövő országgyűlésen életbelépjen a büntetőtörvényjavaslat, mely a mult országgyűlés vitái után még mindig csak javaslat maradt. Idézi Mittermaiert, Németország első büntetőjogászát, ki a legnagyobb dicsérettel szólt a magyar javaslatról, melyet Szalay fordított le számára. Ez a dicséret nemzetünknek nagy elégtétel és Szalay most kifejti, hogy miért érdemelte meg a munka a legilletékesebb forum elismerését. Ime, úgymond, a büntetőtörvényköny szerkesztésével kitüntette az ellenzék, mit várhatunk tőle, szilárd vezérelt mellett és utasítások nélkül. E gondolatra minduntalan visszatér, mert hiszen sokféle tárgyhöz szóltunk másfél éven át a *Pesti Hirlapban*, de mindezen kérdések felett van, mint basilikán a kereszt, mint a város ezer tetői felett a megváltás jelképe: a népképviselő és felelősség elve. A büntetőreformnál is folyvást tekintettel kell lennünk az alkotmányosságra, itt minden elméletnek két szempontból kell kiindulnia: a jog és politika szempontjából. Arra hivatkoznak, hogy sürgősebb most a jobbágyviszonyok rendezése, de a míg nincs kimondva az egyenlőség a büntetőtörvény előtt, mindaddig ne mondjuk statusnak e földet, mindaddig a jobbágyi viszonyok végső elintézéséről álmodnunk sem lehet. Szükségesnek tartja a büntetőtörvénykönyvben az intézkedést a már megtörtént törvénytelen elfogatásnak minél hamarább való megszüntetése iránt. Pártolja evégből a kisebbségi indítványban ajánlott judicium particularet, melynek tagjait a korona és a Rendek választanák. Ez az intézkedés is kigöngyölgetné az országot feu-

dalis pólyáiból és törvényhatósági daraboltságából közelebb hozná az egy és erős kormány eszméjéhez. A lakás sértetlenségét is erősebben kívánja védelmezni egy indítványával. Azután áttér az 1843/4-ben kisebbségben maradt honosítási törvényjavaslatra. Itt magas elvi állásponton kezdi. Ellenzi a majoratusokat, de mi ismerünk — úgy mond — egy szent fidei commissumot, egy hitbizományi birtokot, melyen nem szabad túladnunk soha, s melyet ennél fogva magasztosabb ősiség bilincseibe kell fűznünk, értem a magyar nemzetiséget. Ennek megőrzése végett kívánja a honosítási törvényt, tekintettel az ősiség eltörlésével és a zsidóemancipációval beálló változásokra.

Ezután részletesen, nagy ismeretekkel s éles kritikával bírálja a javaslat paragrafusait a humanismus, a nemzetiség és jogegyenlőség szempontjából. Hasonló tájékozottsággal értekezik 1847-ben az egyesületi jogról mint a közszabadság egyik nagy garantiájáról. Itt is szószólója a legnagyobb szabadságnak, még a francia törvényeken is túlmegy az egyesületek szabadságának biztosításában. De most a parlament és a pártok kérdése égetővé vált. Hajlandó ő is Csengeryvel és Eötvössel együtt a megye ellen abbahagyni a hadjáratot, mert végre is, míg a parlamentben s a kormányban nincs elég garantiánk, szükséges régi kipróbált mód szerint a megyékre támaszkodnunk. És az ellenzéknek egyetértésre is szüksége van, midőn a conservatív táborban erős a szövetkezés. Most inkább az évenkénti országgyűlést s a követi verificatio rendezését sürgeti, mert ezekben az ellenzék egyetértett; az utasítások megszüntetését csak fokonként kívánja eszközölni. Összes hirlapi cikkei közt talán a legbecsesebb a választói jogról közzétett sorozat. Ez a cikksorozat mutatja, hogy Szalay még ifjúságában sem volt radicális demokrata. Az általános választói jog hívei a «visionariusok növekedésében nőttek nagygyá» így kezdi fejtegetéseit. Az általános szavazati jog apostolai — fejtegeti tovább — desorgasináló elv mellett buzgólkodnak az érzélgősség azon álpathosával, mely egymaga elégséges jóizlésű ember előtt gyanussá tenni az ügyet. A status tagja nem hozza magával a választói jogot a világra, hanem felruház-

tatik vele bizonyos feltételek alatt. Az észbeli és erkölcsi biztosíték adja meg a választói jog képességét. Híve a titkos szavazásnak, mely a megvesztegetés ellen óvó rendszabály. E mótely ellen törvényt kell hozni, mely a megvesztegetőt bünteti s nem azt, ki a pénzt elfogadja. A választási képesség alapjául az értelmiséget, nem a vagyont kell meghatározni. De az észbeli biztosítéknak egyik fő jelentősége mégis a vagyon és az ezen alapuló census. A census megállapításánál a jövedelem s nem az adó mennyiségéből kell kiindulnunk. Ezekről a kérdésekről szükséges elmélkednünk, mert — írja 1847 április 25-én — a kenyértörés órája közelebb jó mindinkább. Annyi bizonyos, hogy minket megdönthetnek, de a képviseleti kormány jövendőjét nem. A képviseleti rendszert az újabb időkor «legnagyobb és legüdvösebb találmányának» tartotta. Ennek a dicső találmánynak bővebb ismertetésére írta Szalay a *Szónokok és statusférjak könyvét*.

A francia és angol parlamenti élet hőseit mutatja be e gyűjteményben a magyar közönségnek. Egyik tanulmányában St. Beuvere hivatkozik, kit a francia irodalom legjelesebb biographusának nevez. Lehetetlen volt jobb minta után indulnia élet- és jellemrajzban. De Szalayt nem a pszichologiai fejlesztés érdekli Fox, Pitt, Thiers, O'Connell vagy Guizot jellemrajzában, hanem inkább eszméik ismeretése. Bő mutatóványokat közöl hőseinek beszédeiből, mert a parlamenti szabadság erejét és fényét akarja éreztetni a rendiségben elfogult magyar olvasóval. Mirabeauról írt tanulmánya a legélénkebb, még itt törekszik leginkább az egyénítésre, de itt is inkább védelmez, mint jellemez. Tájékozottsága az újkori parlamentarismus történetében valóban rendkívüli volt. Beöthy Ákos nem ok nélkül írja e két kötetéről, hogy Szalay «bő tárgyismerete majdnem feleslegessé teszi a külföldi művek használatát.»

És így áttekintve mindazt, a mit Szalay a centralista eszmék terjesztése végett írt, lehetetlen kikerülnünk azt a feladatot, hogy véleményt mondjunk Szalay és barátjai törekvésének történeti értékéről. Nem kerülhetjük ki ezt a feladatot már csak azért sem, mert Keményen és Csengeryn

kezdve egészen Beöthy Ákosig igen szétágazik a történetírók felfogása e tárgyban; egyező vélemény még nem alakult ki irodalmunkban a centralistákról.

Már az egykorúak szemökre hányták, hogy hadjáratuk a megyék ellen nem időszerű. Ebben a szemrehányásban az ellenzék minden árnyalata egyetértett, Kossuth csak úgy, mint Deák vagy Kovacs Lajos; Széchenyi és a conservatívek is hasonló véleményen voltak. Az adminisztratori rendszer nyomása alatt maguk a centralisták is meghajoltak e különböző oldalról ellenük irányított érvek előtt és Csengery kijelentette 1846-ban, hogy az ellenzék egyetértése kedvéért nem folytatják a hadjáratot a megyék ellen. Mind a mellett el kell ismernünk, hogy mindaz, a mit Eötvös, Szalay és Csengery a közigazgatás átalakításáról, a megyei rendszer szörnyű visszaéléseiről s a megyének a parlamentaris kormányhoz való viszonyáról írtak, nem vészett el a jövődjö fejlődésre nézve. A mikor ök írtak, az országnak még okvetlenül szüksége volt az akkori megyei jogkör jó részére, de fejtegetéseik nem avultak el, söt értékük folyvást növekszik, frissességük daczolni látszik az idő erejével.

Általánosan elfogadott vélemény az, hogy a parlamentaris kormányformának a centralisták voltak igazi úttörői és hogy az ö felfogásuk öltött testet az 1848-iki törvényekben. De kevesen akarják észrevenni, hogy a centralisták tulajdonkép nem a felelős ministeriumra támaszkodó parlamenti rendszert sürgették. Szalay egyáltalán nem is említi a minister szót, Eötvös pedig egészen határozottan mondja, hogy nem egységes ministeriumot akar franczia vagy angol minta szerint. Ök csak parlamenti kormányformát követeltek, de, egy ideig legalább, nem igen kívánták tágitani a régi dicasteriumok kereteit. Egyelőre csak tökéletesíteni kívánták azt a rendszert, melynek kezdete már meg volt a régi magyar parlamenti életben, melynek Széchenyi is kívánta messzebb terjesztését s melyet már az 1843. 44-iki országgyűlési határozatok valóban közel vittek a valósuláshoz. E törekvések szerint a kormányzat egyes ágaiért a helytartótanács tagjai vagy más külön hatóságok vállalnak el a felelősséget a magyar országgyűlés előtt. A felelős

kormányrendszert ilyen értelemben majdnem az egész ellenzék követelte. A különbség a centralisták és az ellenzék közt e kérdésben az volt, hogy ők a felelősség elvet programjuk élére állították és mint optimisták, a teljesen kialakult felelős kormányrendszerről nem mint távoli eshetőségről beszéltek, hanem mint a közel jövőben okvetlenül megvalósuló kormányformáról. Ez optimismusban s a felelősség elvének ily kiemelésében az ellenzék vezető férfiai közt talán csak Kossuth Lajos volt a centralistákkal egy hiten. A népképviselőt neki régi programja volt; mikor elbúcsúzott a *Pesti Hirlap* olvasóitól 1844 június 30-iki cikkében, kimondotta, hogy neki «magyar formákhoz szabott valódi népképviselőt kell, mert e szó mindent magában foglal». Az ő erélye, az ő iniciatívája nélkül a felelős kormányrendszer nem lett volna oly kimagasló kérdése a politikai helyzetnek az utolsó rendi országgyűlés kezdetén, mint a minő valóban volt. És azt is tudjuk, hogy a februári forradalom kitörése előtt a conservatívek és Kossuth a felelős kormányrendszer oly formájában állapodtak meg, mint a minőt Eötvös és Szalay is óhajtottak. Csak a februári forradalom hatása alatt tért át Kossuth a felelős ministerium rendszerére, de nem mintha plagiumot követett volna el a centralista programmon, hanem mivel az európai forradalom hatása merészségét növelte s mivel akkor Európa-szerte forradalmi átalakulás felelős ministerium nélkül nem igen volt lehetséges. Igaz, hogy a centralisták, a mikor a régi rendszerű felelősség kibővítését sürgették, egyszersmind céloztak arra, vagy elég világosan ki is mondták, hogy az a kibővítés csak átmenet a felelős ministerium parlamentáris formájára, az újkornak e dicső találmányára. E tekintetben is megelőzte őket Széchenyi, ki a népképviselőt eszméjét már megpendítette első munkáiban és később is dicsőítette az igazi parlamentarismust Angliára hivatkozva. Azonban a centralisták e hangulatkeltésének nem volt hatása, mert népszerűtlenek voltak a megyék ellen intézett támadások miatt és ha már a hangulatkeltés érdemét vesszük számba, Kossuth Lajosnak az a gondolata, hogy magyar formákhoz szabott valódi népképviselőt kell

az országnak, mélyebben hatott a magyar kedélyekre, mint a centralisták idegenszerű fejtegetései. Kossuth azonban csak a megyék jogkörének lehető kimélésében kereste a népképviseletnek magyar formáját és 1848 márcziusában tulajdonkép szintén doctrinair lett annak a continentalis csalódásnak hatása alatt, mely az angol parlamentarismus átültetését idegen talajba ép oly könnyű, mint egyedül üdvözítő eljárásnak hitte.

És ezért méltán nevezték el a centralistákat doctrinaireknek. Mert ez a szó nem annyit jelent, mint tudós publicista; ha annyit jelentene, Eötvös és Szalay ragyogó védelme, melyet a tudományos publicistika mellett irtak, feleslegessé tenne e kérdésben minden szót. De a doctrinarismus a tényeknek nem közvetlen szemléleten alapuló, hanem elméletekben elfogult felfogását jelenti. Széchenyi ezért támadta a centralistákat. Kijelentette, hogy mi Ausztriával érdekházasságban élven, nem oly könnyen valósíthatjuk meg a parlamentarismust, mint a magánosan élő boldog statusok. Eötvös és Szalay e támadással szemben arra hivatkoztak, hogy át vannak ők is hatva az érdekházasság szükségének érzésétől. Eötvös kifejtette, hogy az 1608-iki k. e. törvények szerint Magyarországnak joga van a közigazgatás minden ágában önállóan felelős kormányzatot megalapítani, a mi egészen kétségtelen. De Eötvös elfelejtette, hogy az 1608-iki törvényeket tulajdonkép sohasem, vagy csak egy esztendeig hajtották végre s hogy azok, kik végrehajtásukat komolyan kívánták, fegyvert voltak kénytelenek fogni a hatalom ellen. A centralisták pedig irtóztak a forradalomtól. Szalay idézte O'Connell beszédének ezt a helyét: «Életem theoriája mindig abban állott, hogy a legnagyobb politikai változás sem érdemes arra, hogy elérettessék, ha egyetlenegy csepp embervér kiontásába kerül». Igen, de a midőn a centralisták egyrészt a minden kormányzati ágra kiterjeszkedő felelősséget sürgették s másrészt nem is próbálták formulázni a közös ügyek kezelésének módját, oly rést hagytak rendszerükben, melyen át kényelmes út vezetett a véres összetűzéshez.

Széchenyinek egy másik ellenvetése a centralisták által

könnyen elérhetőnek és mindennél üdvösebbnek feltüntetett nyugati parlamentarismus ellen még mélyebb volt, mint az előbbi. Szerinte oly országban, hol az erkölcsi disciplina értékét nem igen ismerik, hol van ugyan szolgálai függés, de nincs igazi tiszteleten és közszellemen alapuló összetartás s alárendelés, hol sokan magukat tartják a világ centrumának, hol a pártok nem egymást felváltani, hanem egymást felfalni törekszenek, ott még igen korai dolog az angol parlamentarismus intézménynyé emelésére gondolnunk. A nemzeteknek meg kell érniök a teljesen szabad intézményekre, mert különben szenvednek miattok. Ellenben a doctrinairek felfogása szerint «az institutiókat kell változtatni, nem az embereket; az új institutiók megtermik az embereket is.» Széchenyi is ismerte az institutiók hatását, de ki is birta számítani vagy legalább ösztönszerűen érezte, hogy mely intézmények, minő körülmények közt s mennyiben birnak átalakítóan hatni.

Mind a mellett a centralisták a parlamenti kormányformáért vívott harc czal nagy érdemet szereztek. Mert érveik e harcban mindig szoros kapcsolatban voltak a jogegyenlőség eszméjével. Ezen a téren erősen elősegítették annak az ellenzéknek munkáját, melytől majd hogy elszakadtak. És ebben az eszme körben a külső forradalmi hatások nélkül is az általános hangulat nyomása alatt lehetséges volt a folytonos, békés haladás.

És így ha netalán másutt kerestük is a centralisták érdemeit, mint a hol rendesen keresni szokás, nem vétetünk emléük ellen, mert kiemeltük jótékony hatásukat a maguk korára és a jövő fejlődésre nézve.*

ANGYAL DÁVID.

* Szalay László: *Publicistikai dolgozatok* I., II. Eötvös: *Reform és Hirlapi cikkek* (Voinovich kiadása). Ballagi Géza könyve (Mill. Tört. IX. k.). Pulszky Ferencz: *Életem és korom*. Beksits Gusztáv: *A magyar doctrinairek*. Horváth Mihály: *Huszonöt év*. Kemény Zsigmond: *A forradalom után*. Kónyi M.: *Deák F. beszédei*. II. kiadás, II. köt., 180. l. Beöthy Ákos: *A magyar államiság fejlődése, küzdelmei*. Széchenyit nem szószerint idézem, csak gondolatait foglalom össze a magam szavával. L. erre nézve cikkemet: *Magyar Figyelő* 1913 július 15.

ÚJ ÉRTÉKEK AZ ORVOSTUDOMÁNYBAN.

Whether't is nobler in the mind to suffer
The slings and arrows of outrageous fortune,
Or to take arms against a sea of troubles,
And by opposing and them ?

A nagy változások ama szakadatlan sorozatában, a melyet a cultura fejlődésének szoktunk nevezni, az orvostudomány bizonyos értelemben különleges helyet foglal el. A míg egyrészt a természeti törvények legrejtelmesebb titkaiban gyökerezik, érintve mégis az Élet és Halál szinte metaphysikai problémáit, másrészt odalánczolódik a legreálisabbhoz, a minek megismerésére képesek vagyunk: az élő emberhez. Mivelhogy ősidőktől fogva az volt hivatása, hogy a két ellentétes pólust összekösse, alapvető elemei természetszerűleg a legnagyobb végletek között ingadoztak. Alig száz év előtt az orvostudomány még csaknem occult tudomány volt, bevonva a középkor sötét és rejtelmes ködfátyolába. Ilyennek mutatkozott a külvilág előtt, a mely belőle csak a készet, a kikristályosodott egészet látta, — ismeretlen titok marad azonban, hogy mi és miként történik a függöny mögött. Ez utóbbiba a nyilvánosság betekintést nem nyerhetett, és így az orvostudomány megítélésében annak a különös álláspontnak kellett kialakulnia, a melyet, — habár gyöngítve és alapjában megingatva, — az emberiség nagy részénél még ma is megtalálunk: az egész tudományt kizárólag tényleges, kézfogható eredményei szerint itélik meg.

Mindaz, a mi — a szakmunkákat nem tekintve — az irodalmi hagyományokból reánk maradt, világosan mutatja, miképen gondolkoztak a hajdani orvosokról: az írók közül még csak nem is Aretino, Lesage, Voltaire és Molière a leggonoszabbak! Vajon megérdemelték-e a gúnykaczajt és a

maró iróniát? Hogyha az eredményeket vesszük tekintetbe, válaszunk csakis határozott igen lehet; a legendyebb megtorlás, a melylyel a szenvedő emberiség a teljesen tehetetlen orvostudományon bosszút állhatott, az volt, hogy örökös nem-tudásán nevetett. Ha azonban azt a törekvést, azt a kínos munkálkodást vesszük tekintetbe, a mely csupan a tehetetlen képtelenséghez vezetett, akkor ép oly határozott nemet kell mondanunk. De a világ mit sem tudott e szünetlen munkáról, és az orvos classikus alakja a legjobb esetben az a hosszú szakállú, szomorú aggastyán maradt, a ki csüggedten vallja be: «Látom, hogy tudnom semmit sem lehet!»

Aztán jött a XIX. század, világrengető változásai-val. Új nap emelkedett az égen, a mely szerteoszlatta a korlátolt emberi gondolkodás szürke felhőit. Sugarai behatoltak a legsötétebb műhelyek belsejébe; az emberiség mindenütt meglátta a munkát, és megtanulta azt becsülni önmagáért. Régesrégén az állt az ókori alvilág kapuja fölé írva: Hic labor, hoc opus! — és ismét ez lett a jelszó. Igaz, hogy azért mindig a ténylegest, az opust várták és jogosan várják még ma is; de megtanulták becsülni a munkát, a labort és az emberiség hálás volt, valahányszor új, sokat ígérő utakat mutattak neki, — még akkor is, ha ezek tévedéshez vezettek. Így történt ez a tudomány minden ágában. És szinte hihetetlenül hamar új világnézet alakult ki; az anthropocentrismus szűk korlátai ezer szilánkra törtek, és az ember — a teremtés büszke, önző koronája — most kezdte csak felfogni, mi is a teremtés, a természet, a maga valójában. Jöttek oly pillanatok, melyek ahhoz az egyetlenhez lehettek hasonlók, a mely az ősembernek a tüzet ajándékozta. Mintha Prometheus csodás regéje újra, száz alakban ismétlődött volna.

Valamennyi tudományág részt vett e varázsszerű átalakulásban, de talán egyik sem annyira, mint az orvosi; valószínű forradalom volt az, a mi az orvostudomány területén dult, — oly forradalom, a mely közvetlenül szemünk előtt játszódott le. Sőt még ma is nagyszerű forrongások közegett élünk, és a nyugalom nagyon távol van még. A haj-

dani merev tannal szemben óriási esemény volt már az is, hogy az orvostudomány kizárólag inductiv tudományyá birt felemelkedni; hiszen mily sokáig gátolt meg minden haladást az, hogy a gyógyítás egész művészetét az ősrégi, szentesített galenusi és paracelsusi törvényekből kellett levezetni!

A tények óriási halmazának áttekintése, melyeket naponta gyűjtenek s át- meg átdolgoznak, a külön szakmákhoz tartozik és a laikus világ aligha nyerhet fogalmat arról a tömentelen fáradságról, mely az eredményeket megelőzi. Még mindig csak a kézzelfoghatót, a konkrétet látják, a melyet hol kétkedve, hol pedig határtalan bámulattal fogadnak. Habár eleinte mindkettő — mind a kétkedés, mind a lelkesedés — alaptalan és talán jogosulatlan is, lassankint mégis felépül az azelőtt oly szomorú tudomány sziklaszilárd csarnoka. Már látjuk a munkát a maga százféleképen változó alakjában, — és az emberiség sejtelmes csendben várja a nagy csodás revelatio megjelenését.

Csaknem naponként kerültek nyilvánosság elé az orvosi kutatások új eredményei, új sikerei; és abban a pillanatban, a mikor ezeket mint positiv eredményeket vesszük tekintetbe, máris közkinccsek, a melyek nem csupán a szakemberek elzárt birodalmát érdeklik, hanem az egész culturvilág tulajdonai lesznek. E ponton találkoznak a legkülönbözőbb egyéb kutatásokkal és odasorakoznak a haladásnak azon lánczolatához, a melyet ma már társadalmi szempontból értékelünk. A hajdani korszakokban ez nem így volt. Akkoriban csaknem minden tudományos szakma valamelyes aristokratikus «splendid isolation» felé törekedett, — mindenekelőtt az orvosi tudomány, a mely évszázadokon keresztül igen hajlamos volt arra, hogy a titokzatosság fátyolába burkolózzék. Az akkori társadalmi élet ezerszeresen szét-darabolt, szűkebb területeiben túlságosan elzárkózott berendezkedése ezt az elszigetelést nagyon is könnyűvé tette. De végre beköszöntött a socialis tagozottságának egy új korszaka, és bár az állami világpolgárságtól még igen távol vagyunk, a culturális nemzetköziség fogalma mégis készen és megvalósultan áll előttünk. Emez expansiv fejlődés következtében ismereteink minden eleme bizonyos társadalmi mellék-

értéket nyert, még maga a philosophia is. Az első lökést ez irányban Bacon adta, ki bátran hangoztatta, hogy a bölcsélet végcélja nem önmagában, hanem a hasznosságban és a haladásban van. Manapság a philosophia — bár nagyon laza — kapcsolatot alkot az emberi tudás különböző ágai között: minden köréje csoportosul, mint egy magaslat köré, melyről végső, összefoglaló ítéleteinket alkotjuk meg. Az út, mely e magaslatra vezet, nehéz és fáradságos munkát jelent, e munkának pedig egyik alapvető eleme azzal az eljárással jelölhető meg, a melyet Nietzsche oly találóan az értékek átértékelésének (*Die Umwertung der Werte*) nevez. A szó maga aránylag új, de a fogalom oly régi, mint az emberi gondolkodás maga. És nincs még egy második megismerésméleti tárgy, a mely örökké oly sokszerű átértékelésnek lett volna kitéve, mint a megismerő egyén maga: az ember. Ily értelemben is jogosan beszélhetünk az orvosi tudomány bölcséletéről és vizsgálat tárgyává tehetjük, miként tolódtott el a fejlődés következtében az egyes ember értéke.

Az orvosi tudomány az ember szüntelen küzdelmét képviseli a természet örök, érzezből megalkotott törvényeivel szemben. Az elmúlt korszak, a maga félálomszerű életében, e törvényektől oly távol állt, hogy azok egy mindenható, megszemélyesített nagy erővé alakultak képzeletében, a melynek akarata előtt némán és megilletődve hajolt meg az ember. Az orvosok előre tudták, hogy vannak határok, a melyeket átlépni tilos, és a tehetetlenségnek bénító érzése nehéz árnyék gyanánt lebegett Aesculap öröke fölött. Szinte öntudatlanul ragaszkodtak ahhoz a hagyományos hithez, a mely a betegségben természetfeletti démonok hatalmát látja és ez a titokzatos, félig vallásos gondolat századokon át uralkodott. Az emberi gondolkodásba sajátságos quietismus ment át, a mely nem mert e felsőbb hatalom ellen fellázadni. A beteg ember mindig megmaradt a teljes értékű egyénnek: mivel a betegség nem az ő hibája, hanem a sorsnak, és pedig egy megszemélyesített Sorsnak csapása volt, az emberiség félt attól, hogy ezt a titokzatos valamit megtámadja. Az orvosok visszariadtak a gondolattól, hogy bár a legkét-

ségesebb esetekben is, az egyént az elhatározó vagy-vagy elé állítsák; hányszor mondták: fenn kell tartani az «élet-erőket» utolsó perczig, mert hátha csoda történik. A «nil nocere» félreértett jelszová alakult s így hangzott: semmit sem szabad kockáztatnunk! Maga a büszke sebészet sápadt és gyáva tudomány volt, a mely megelégedett a classikusnak nevezett műtétek szerény számával, és a melynek csak ott volt bátorsága merni, a hol a természet «üdvösen teremtő ereje» látszólag cserben hagyta őt. És hogyha a szenvedőnek évekig kellett is synylódnie, az volt kötelessége, hogy tűrjön és várja a hön óhajtott nagy csodát. Az alapelv ez a quietista világnézet volt, a melyet az étellel szemben felállítottak az emberek. Hiszen ők is számítottak a gyógyító erőkre, a melyek a szervezetben lakoznak, de nem voltak eléggé merészek ahhoz, hogy őket parancsolóan felidézzék. Remegve féltek tőlük, mint Faust a Föld szellemétől. Szinte szent ige gyanánt tisztelték a jelszót, hogy egyedül a természet hozhat gyógyulást. Lehetséges, hogy ez a felfogás egyenes következménye volt az orvosi tudomány akkori állásának. Az ideológiákat rendszerint nagyon is konkrét körülmények határozzák meg és a sebláz korszakában nem volt szabad agysebészetről álmodozni. Akkoriban csakis a végső kétségbeesés adta a kést az orvos kezébe, — máskülönbén az egyes betegnek csaknem mindig a fentemlített alapelveknek kellett engedelmeskednie. Magában kellett hordoznia azon fogyatkozásokat, a melyek testében valamely kóros elváltozás folytán létrejöttek. Az élő szervezet lassú senyvedésében még mindig az élet meghosszabbítását látták; — lett légyen ez a lét bármily kínos, bármily nyomoruságos, mégis önmagát igenlő volt a maga ösztönyszerű erejével. Az egész világfelfogás annyira anthropocentrikus volt és mégis annyira át- meg átszöve fatalismussal, hogy nem merték volna a beteg egyént a nagy választás elé állítani: vagy egészségesen élsz, vagy megszünsz élni.

Vajon ennek oka egyedül csak az emberi tudás tehetetlenségben kereshető-e? Vajon nem volt e szerepük benne ama hagyományoknak, a melyeknek gyökere a középkorian vallásos gondolkozásba nyúlik vissza: azon tanba, a mely

minden szenvedést az istenség kiküzdhetetlen akaratának tekint? Nem volna bátorságom e kérdésre igenlően válaszolni, habár nem ez volna az első eset, a mikor valamely átöröklött fölfogás csodálatosan suggestív és gátoló hatást gyakorolt egy korszak fejlődésére. Hiszen körülül ugyanez az erkölcs tiltotta azt is, hogy kísérleteinkhez élő állatokat alkalmazhassunk; mindannyian emlékezhetünk ennek az áramlatnak hatalmas hullámaira, a melyek még ma sem csendesedtek el teljesen. Bárhogyan állt is a dolog: akár egészséges, akár beteg volt az ember, teljes értékű maradt, a maga biológiai egységében szent és sérthetetlen volt, s a nagy «*va banque*»-ot csakis a végső esetben volt szabad kijátszani. Az ige így szólt: «és ne kísértse az ember az isteneket».

Most egy új korszak hajnalpirja ragyog felénk. Az eszmék előbb említett hatalmas forradalma nemcsak az orvosi tudomány terén zajlott le: az egész gondolkozás új, eddig nem is sejtett elemeket vesz föl, és ugyanez a philosophia, a mely még pár évtizeddel ezelőtt a maga aristokratikus magányába vonult vissza, ma már a büszke, ifjú természet-tudományok közé sorakozik. És itt kezdődik az a bizonyos átértékelése az értékeknek, a mely új helyet jelöl ki az emberi egyénnek a természetben. A szónak kettős értelmében. Először is beillesztve látjuk az embert a szerves fejlődés végtelen láncolatába, — az anthropocentrismus lassankint enged a kosmikus világfelfogásnak. Másodszor pedig eltörlődik a mi társadalmi értékünk is: a létért való küzdelem erős, egészséges egyéneket kíván, és nem törődik a gyengékkel. Józan és jéghideg ez a tan, és talán még évszázadok kellene, a míg győzni fog, de már most is vannak bizonyos következményei. Az étellel és a hallálal szemben más álláspontot foglalunk el, és ez a viszonylat talán épen abban a tudományban érvényesül a legvilágosabban, a mely mindkettőhöz egyenlően közel áll: a modern orvosi tudományban. Ezt az eltörlődést az egyén értékelésében alkalmasint elsősorban a gyógyászat nagy haladása okozta, — de hiszen alapjában véve mindegy, hogy előbb volt-e meg a tan, vagy csak utóbb kristályosodott ki. Megdönthetetlenül fennáll és a jövőre kétségtelen hatást gyakorol.

A quietista álláspont megszűnt. Mindenütt keressük a legtitkosabb okokat és ha ezeket felismertük, vagy felismerni véltük, nem rettenünk vissza attól, hogy azokat a szervezet javára felhasználjuk. Alig akad az emberi testben oly elrejtett működés, a melyet ma még az eddigi, régi felfogás alapján magyaráznánk. Az individualizmus, úgylátszik, nemcsak a nagyvilágban, hanem a mikrokosmosban is megszűnt: látjuk, miként egyesülnek finom lánczolatná az élő egység legapróbb részei. Hihetetlen gyorsasággal ismerjük fel a kapcsolatot, mely az összes szervek működései közt fennáll; megtanultuk, hogy itt is: «egyetlen rúgó száz másikat hoz működésbe». Rohamosan követték egymást az egyes megnyilatkozások, és csaknem valamennyi hihetetlen horderejű volt. Az egész serologia és az immunitás tana, a modern organotherapia, a hormonelmélet stb. mindahány a legújabb kutatások eredménye, és a gyakorlati következtetések, a melyekhez e területeken eljutottunk, nagyszerű lehetőségeket nyitottak meg előttünk. Nem hangzanak-e merészen, szinte meseszerűen a hormonelmélet tanai: a bél működését a lép befolyásolja, — az emésztőcsatorna legkülönbözőbb mirigyei kölcsönösen szabályozzák egymást, mint akár a legfinomabb műszerek, a melyeket emberi elme valaha kigondolt. Az egész test vérnyomása oly szervek kölcsönhatásától függ, a melyek között látszólag minden összefüggés kizártnak tetszik, mint például a központi idegrendszer, a pajzsmirigy, a mellékvesék. Lehetet-e sejtelmünk arról, hogy az anyaméh teremtő ereje, összehúzódása, az agyvelő egy piczinyke függelékével áll valamelyes kölcsönviszonyban?

És a megismerést legott a tett követte. Most már nem a sebész kése volt az egyedüli fegyver, a melynek segítségével nagy és merész átalakulásokat lehetett az emberi testben véghez vinni. A hormonok, az egyes szervek fenti értelemben vett hatékony alkatrészeinek, előállításával, az organotherapia által, a mely miatt hajdan Brown-Séquardnak oly keserű gúnyt kellett elszenvednie, — a serumelmélet százféle eredményei folytán, oly eszközökkel gazdagodtunk, a melyeknek korszakalkotó fontosságát felfogni még alig

vagyunk képesek. Egyidejűleg azonban alkalmazásukkal az egyént sokkal nagyobb veszedelmeknek tesszük ki, mint az eddigi — részint gyógyszeres, részint ártatlan külső kezelésből álló — eljárásokkal. De a remélt és jogosan várt sikerek arra készítetnek bennünket, hogy legyőzzük a véletlenektől való félelmet.

Hogyha már a belgyógyászatban így áll a dolog, a sebészet terén még merészebbek lesznek a viszonyok. Voltaképen mindig a műtő szakmák voltak a büszke tudományok: örök idők óta ők képviselik az emberiség támadó erejét a betegségekkel szemben. És habár ez a harc sokáig csakis csalóka győzelmeket aratott, a mai napon már mégis valóságos diadalmenet vonul el szemeink előtt, a mely biztatóan mindig többet s többet ígér. Már most is alig van oly szerv, a melynek bizonyos megbetegedéseire a sebész kése oda ne férhetne, és nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a sikerek e téren a csodával határosak. Daganatok kihámozása az agyvelőből, — véralvadékok eltávolítása a tüdő főüteréből, — műtétek a tüdön, a szíven, a veséken, — az agyhártya, a bél, a máj egész részeinek eltávolítása, sőt egész szervek vagy szervrészek átültetése egyik élő testből a másikba, és sok-sok más példa, mind megannyi tény, a mely azt az önkénytelen gondolatot ébreszti bennünk, hogy a sebészet számára a lehetőségeknek nincs többé határa. És mégis minden merész beavatkozás határozott, nagy életveszedelembé helyezi a beteget; pillanatnyilag, a megadott rövid időközben, bizony sokkal közelebb áll a halálhoz, mint állana betegsége folytán.

Igy tolódot el lassanként az álláspont, melyet eddig a beteggel szemben elfoglaltunk. Nem lettünk embertelenebbek, de nyugodtabban és talán hidegebben mérlegeljük immár a lehetőségeket. Végcélunk a régi maradt: az, hogy egészséges egyéneket akarunk, — ámde nem várunk többé csodákat, a melyek a gyógyulást meghozzák. Mar támadunk is ott, a hol eddig csak védekezni igyekeztünk, és nem bizzuk rá többé magunkat azokra a — hajdan bálványként imádott — természeti erőkre, a melyeknek gyógyító hatása oly gyakran felmondta a szolgálatot, és oly gyakran veze-

tett a betegnek lassú elsenyvedéséhez. Mily gyakran hajtottunk fejet a hamis emberszeretet előtt, mely azt parancsolta, hogy hosszabítsuk meg a szenvedőnek kínos életét! Az egyes ember értéke szent és sérthetetlen volt még akkor is, ha egész léte egy füstölgő, fel-fel pislogó lánghoz volt hasonló. Hisz oly sokáig csak akkor volt szabad a szó valódi értelmében beavatkozunk, a mikor a közvetlen halálveszedelem ellen kellett küzdenünk, — a mikor már nem veszthettünk semmit!

Ebben az értelemben lényegesen megváltozott az egyén értéke. Mintha csak a lykurgosi törvények egy félig öntudatlan, derengő emléke befolyásolna bennünket: könnyebben és szigorúbban teszszük fel a kérdést: *to be, or not to be*. Egészséges embereket akarunk, és nem sinylődöket; nem vagyunk immár hajlandók arra, hogy ítélkezés nélkül várjunk a remélt, szerencsés sorsfordulatokra. Az ember párviadalra hívja ki a természetet, és hogyha a harcban a legyőzött fél marad is, akkor sem pótolhatatlan és még kevésbé bűn a veszteség. De hogyha győz, akkor az emberiség egy életképes tagot nyer és nem nyomorékot; és a megmentett egyén élni fog a szó igaz értelmében.

Öntudatosabb, bátrabb lett az orvosi tudomány. Már nem hajol meg akarát nélkül a törvények előtt: magával a természettel küzdi le a természetet és a törvények ellen új törvényekkel harcol. A szenvedő állapotból a cselekvés terére lépett, — ifjan és merészen, és nem a halálküzdelem kétségbeesett reménytelenségével. Megszűnt az egyén szinte metaphysikai értékelése, a mely oly sokáig nehezedett reánk; az ember már nem az a mikrokosmos, a melynek a természethez való viszonyát megbolygatni tilos. Odasorakoztunk mi is a világegyetemhez, és e pillanatban történt meg a nagy átértékelés: a létért való küzdelem tudatossá vált. Elvetettük ama kétséges előjogunkat a melyet az antropocentrismus nekünk adott, de ennek helyébe új értékek léptek. A nagy Véget, a Halált, bátrabban és keményebben támadjuk meg, — úgy mint az olyan ellenséget, mely régen elvesztette már titokzatosságának kísérteties fátyolát.

KÁRMÁN MÓR.

— Jubileuma alkalmából. —

Kármán Mór *Paedagogiai dolgozatai*, rendszeres összeállításban. I., II. k. Budapest, 1909. Eggenberger.

Kármán Mór: *Közoktatásügyi tanulmányok I. A felekezeti oktatás és az állam részvéte a népiskola szervezetében*. Budapest, 1906. Franklin T. II. *Közoktatásunk multja*. 1911. Franklin.

Kármán Mór: *A közoktatás egysége és a tanulmányok szervezete*. Budapest, 1911. Eggenberger.

I.

Kármán Mór mint tudós, mint pædagogus, mint egyéniség, egyike a legélesebben körvonalazott alakoknak, kik közéletünk előterében állanak. Élete nyilegyenes irányú; gondolkodásának és munkásságának energiája egyenletes vagy még fokozódó, ámbár kezdetben is rendkívüli nagy; tudományos, pædagogiai, szervező tevékenysége annyira egybehangzóan egyetlenegy főgondolat szolgálatában áll, hogy szinte a fanatismusnak, az elfogult egyoldalúságnak hatását teszi, holott Kármán se nem fanatikus, se nem egyoldalú, csak nagyon lelkes, nagyon komolyan veszi az életet és a mit élete ügyévé tett, a döntő dolgokban pedig nem tud alkudozásokba bocsátkozni. Ily emberek az érdekszövetkezetek, gyenge meggyőződések és megalkuvások mai világában mindenütt nagyon ritkák és minthogy nem lehet elbánni velük, érdeseknek tetszenek. Egyedül állanak és az élet nagy áradata szívesen elkerüli őket. Kármán mégsem áll magányosan; az ő embernevelő hivatása tanúságot tesz maga magáról; a kikkel érintkezett, a legtöbbben annyira éreztek hatását, hogy még a hálátlanság természetes hajlandóságáról is megfélekednek. A Kármán ünnepélyek kitűnnek nagy belső igazságukkal és melegségükkel.

Az egész ember valóban első sorban tanító, jobban kifejezve: embernevelő. Az embernevelés problémája középonti jelentőségű lelki világában, az ösztönzi alkotó munkásságra, az gyűjti emennek minden gyümölcsét, hogy újabb erő és munka forrásává tegye. Kármán Mór a tudományt nem tekinti vég- vagy önczélnek, «a tudományt a tudományért» még általában sem fogadja el, legkevesbbé engedi az iskolában érvényesülni. Az egész szellemi élet értéke az embernevelésre való vonatkozásán fordul meg. De az embernevelés gondolata nála rendkívüli gazdag. Embert nevelni annyit tesz, mint nemzete culturájának részesevé tenni az embert. De a cultura történeti productum. «Az emberiség csak történeti élete folytán alakul ki. Az emberi szellem magának a történeti munkásságnak eredménye, nem alapja». (*Pæd. dolg.* I. 7. l.) «A nevelő munkásság szükségképi kísérője az emberiség történelmi munkájának» (u. o. 8. l.) Az emberiségnek gondoskodnia kell róla, hogy ez a kulturai fejlődés meg ne akadjon, ezt jelenti a következő nemzedék nevelése. Kármán majdnem egynek veszi a nevelés tudományát a cultura tudományával. «Az emberi műveltség tényezőinek a kutatása, a tényezők kölcsönhatásának megvilágítása, ez az az elméleti tudomány, hogy röviden mondjam, mely a pædagogus munkásságát felvilágosítja és irányíthatja» (u. o. 12. l.). De szavakon nem kíván vitatkozni. «Nevezék különben az elméleti alapot akárminek, akár pædagiának, akár műveltség-tudománynak, az mindegy, de gyakorlati munkásságunk csupán oly elméleti alapon nyerhet biztosságot, mely világosan feltárja a művelődés eszközeinek és módjainak sokféleségét, megérteti egy szóval az utat, melyet az emberiség követett abban a törekvésében, hogy az emberi szellem legmagasztosabb vonását, öntudatát, kifejtse és fenntartsa» (u. o. 13. l.). Minthogy pedig a műveltség történeti productum, a történeti érzék, a történeti tudat igen nagy szerepet visz Kármán gondolkodásában, tudományos rendszerében. Ugyanebből az okból a nevelés csak nemzeti lehet, mert a műveltség is nemzeti, egy nemzet munkájának terméke. De a műveltség lelke: az erkölcsiség. Most

együtt vannak az embernevelés mindennél értékesebb lánczának egyes szemei, a mint egymásba kapcsolódnak. Minden szeme ennek a láncznak kezdet és vég. Az emberiség nagy alkotása a cultura. Csak történeti egymásutánban alkothatta meg. Fokozatosságát és fejlődését fenntartja a nevelés által, mely megóvjja a szerzett kincseket és fejleszti az újak szerzésének erejét és képességét. De a cultura nemzeti, a nevelés is csak ez lehet. Végül pedig igazi culturán csak egyet érthetünk, az erkölcsileg szabad embert. Az erkölcs a fő, ezt szolgálja a nemzeti lélek, ezt a nemzeti cultura, ezt a nevelés; de megfordított rendben is: a nevelést a cultura szolgálja, a culturát a nemzeti lélek, meiyet az erkölcs tesz erőssé. A lánczgyűrűnek az a sajátsága, hogy minden szeme kezdet és vég; a honnét kiindulok, oda visszaérkezem.

Ebben a főgondolatban benne van Kármán egész rendszere, de úgy mint a magban az egész belőle fejlődő szervezet, melyhez még sok mindenféle kell, napfény és táplálék és egyéb; de ha szellemi alkotásról van szó, egy még sokkal ritkább tényező, az erős szellemi munka, melynek minden indítása a törhetetlen akaraton fordul meg. Kevés ember dolgozott annyit ebben az országban, mint Kármán Mór. Mert ezt a főgondolatot valóban nagy rendszerré fejlesztette, nemcsak elméleti, hanem gyakorlati irányban is, főleg gyakorlati irányban. Kármán Mór sorsa nézetem szerint egy pontban nagy hasonlóságot mutat Eötvös Józsefével, kinek személyisége és gondolatvilága különben is nagy hatással volt Kármán gondolkodására. Eötvös lelkének egyik ősi tehetsége bizonyára az elméleti gondolkodás volt; de történeti sorsa arra a küzdő térre vitte, hol akkor minden jóra való magyar lélek a hamvaiból föltámadó Magyarország körül segédkezett; gyakorlati feladatokat kellett első sorban megoldani; Eötvös is ehhez a munkához látott hozzá és eredeti hajlandósága csak annyiban érvényesült, hogy akkori politikusaink közt ő volt a tudós, az elvi magaslatokra fölemelkedő, a költők és írók közt pedig az irányzatos és elmélődő költő és író, ki a költészetben is minden pillanatban kirándult a politika és philosophia

terére. Csak a szabadságharcz után írta meg nagy elméleti művét, *A tizenkilencedik század eszméit*, azt is az actualis politikára való bensőbb vonatkozással, mint eredetileg tervezte volt. Ily kizökkenések valószínűleg majd minden életpályán előfordulnak, voltaképp nem is kizökkenések, hanem nagy köteleességteljesítések. Történeti emberek azt a munkát végzik, melyet a történeti helyzet megkövetel tőlük; hogy eredeti tehetségük és hajlandóságuk egészen megfelelő annak a munkának, melyet végezniök kell, nem kérdik és nem kérdezhetik. Mi is a tehetség és hajlandóság? Remény és hit az emberben, melynek értékéről csak sokkal később mondhatunk alaposabb véleményt. Midőn Kármán visszatért külföldről, hogy itt munkához lásson, hihetetlen és lehetetlen állapotokat talált a tanügy terén, elhanyagolást sőt valószínűsülyedést, melynek mértékét és veszedelmét azok, kik benne éltek, már nem is láthatták és érezhették; a miazmák legnagyobb veszedelme az, hogy mindenekelőtt az őket megérintő érzéket bénítják meg. Mi, a kik középiskolai éveink egy részét az átmenet idejében éltük át, sirva-nevetve gondolunk vissza gymnasiumi élményeinkre. Ezek a viszonyok a hetvenes években, melyekben Kármán szélesebb működése megindul, csak igen keveset javultak. A tanári karnak jó része a tudományban elmaradt volt, a tanításban pedig a leglelketlenebb chablont követte. Nem volt benne közszellem, összetartás, közvélemény. Némely gymnasiumunk meg volt bélyegezve külföldön, a hol végzett tanítványait nem fogadták be az egyetemre. Hogy a középiskolai tantervek terén mi történt, azt el kell olvasni Kármán *Pædagogikai dolgozatai* II. kötetében, hol *Adatok középfokú oktatásunk szervezéséhez* cz. dolgozatában néhány történeti adatot is közöl, hogy küzdelmét megérthessük és — pro memoria æterna. 1862 óta, mondja Kármán, minden második évben új tanterv született, mely azonnal alkalmazást nyert a tanításban. Tíz évi folytonos toldozgatás, tervezgetés után pedig az osztrák tantervnek egy silány másolatát adta ki a közoktatási miniszter. Hogy milyen szellem élt a vezetésben, talán eléggé jellemzi az, hogy midőn végre az akkor létesített Közoktatási Tanács komoly tantervjavaslatokat készített, a

ministeriumban a Tanács háta mögött meghívtak egy bizottságot, mely sebtiben kidolgozott egy új tantervet, hogy nyomban életbe léptethessék. Elküldték ugyan ezt a javaslatot a Közoktatási Tanácsnak, de záros határidő alatt (két hét) hívták föl nyilatkozásra. A Tanácsban volt annyi bátorság és egyenesség, hogy a következőket mondja a ministeriumnak: «A tanács kötelességének tekintti, újólaj, mint már több ízben, arra a tényre rámutatni, hogy közoktatásügyi intézkedéseinkben nincs meg s nem őrzik meg azt a szükséges folytonosságot és következetességet, mely messze vágó szervezkedésekben a siker multhatatlan feltétele» (126. l.) A ministerium érthetett belőle, a mondat eléggé világos. Ekkor a tantervkészítő láz még javában dühöngött és azt a nyugtalanságot szülte az emberekben, mely vízszintes és merőleges számsorozatok új variatióiban keresett megnyugvást. A tantervkészítés ragadósnak mutatkozott és mint-hogy a tantervkészítőkre nézve egyébként semmi káros következménnyel nem járt (csak az iskolákat fenyegette), majdnem társasjátékká lön. Hogy igazi tanterv mindig műveltségi eszménnyel kapcsolatos, hogy nagy műveltség-történeti, lélektani és logikai megfontolásoktól függ, hogy nem lehet külföldről importálni, de azért mindent, a mi értékeset a művelt világ e téren teremtett, ismerni kell, hogy megvalósítása sok előzetes feltétel megvalósítását követeli és hogy az egész munkálaton oly elmének kell örködni, ki nemcsak mindent egységbe foglal, de azzal a kiváló tudományos és pædagogiai tapintattal is rendelkezik, a mely ott segíti, a hol a formulázott gondolkodás cserben hagyja: arról a tantervkovácsoknak és protectoraiknak még sejtelmük se volt. Ily helyzetet talált Kármán, ezen a terrenumon kellett harczeit megvívnia. A bikkkel együtt dolgozott, azokkal még valahogy meg tudott birkózni; elég concilians volt, a hol engedni lehetett. Ő, a ki a történeti fejlődés szempontjából nézett mindent, egész természetesnek találta, hogy fejletlen viszonyokból csak lépésről-lépésre lehet előre haladni. De a tanárság távolabb álló részei igen tartózkodóan viselkedtek. Ő volt az a doctrinarius idealista, a kinek eszméit, mert különböztek az uralkodó eszmétlen-

ségtől, még fontolóra sem kellett venni. Tudva van, hogy ezekben a körökben idealista egyértelmű az oly álmodozóval, a ki oktalanul mindent fel akar forgatni. Jobb az embernek távol tartani magát minden gondolkodástól. Ha Kármán csak a kényelmét nézte volna, igen könnyű életet és olcsó babérokat biztosíthatott volna magának. De ő látta a nagy bajt és veszedelmet és így sodródott a gyakorlati alkotások tereére. Nevelt magának munkatársakat, megalkotta a tantervet és utasításokat, átkutatta a magyar irodalmat és történetet, a magyar életet, a magyar világot, az egész magyar culturát, hogy a középiskolai tanítás érdekében értékesíthesse. Ez történeti fontosságú mozzanat, mert ő előtte ebből nem volt jóformán semmi, még csak nem is gondoltak ilyesmire, ez neki elévülhetetlen érdeme. Ezt a vívmányt, melyet neki köszönünk, nem veszthetjük el soha többé, a magyar cultura és a magyar iskola ezentúl válhatatlan kapcsolatban vannak, ez az elv meghódította az összes iskolafajokat és az egész magyar tanárságot, mely a magyar iskolát most már nem is tudja másképp gondolni. Az alapgondolat keresztülvitelében lehetnek eltérések, tanterv pedig ép ez elvénél fogva nem lehet állandó, az iskola maga nagy munkatársa annak a kulturai életnek, mely megváltozván, az iskola berendezésének módosítását is követeli; de bizonyosnak látszik, hogy a magyar közoktatás legújabb története Kármán nevével kezdődik. Ő volt az indító, az alkotó. Elvszerűség, mely kevés compromissumot enged meg, jellemzi tantervét; az utasítások általános részét pedig bámulatos tárgyi és pædagogiai jártasságból származó körültekintő gond. Ezek a legrendszeresebb és legrendszeresebb főek egyikének művei. Ez nem volt minden. Az új terv maga után vont a tanítás módszerének megfelelő átalakulását, ez meg a tanárképzését, a mely a gyakorló iskolában talált hajlékot. Ha a gyakorló iskolát nézzük, nem tudjuk, mit bámuljunk inkább Kármánban, elméletalkotó erejének tartalmasságát, vagy szellemének gyakorlati irányát és gyakorlatának merészségét. A gyakorló iskolára még példát sem talált másutt, talán még ma sincs sehol oly intézet, melynek főczélja nem a hagyomány megőrzése,

mely nem a régi módszerek és elvek biztos alkalmazásának hajléka, hanem mintegy kutató, kipróbáló laboratoriuma a pædagogiai eszméknek, az új gondolatok kirepítő fészke, a tanári munka önállósításának, pædagogiai öngondolkodásának (bocsánat a paradoxonnak látszó kifejezésért) műhelye. A magyar tanárság túlnyomó része nagy idegenkedéssel nézte az új intézményt. Pedanteriával, fölösleges didaktikai szörszálhasogatással, ideológiával vádolták. A tudósok azt mondták: a ki a maga tudományában derekasan jártas, tanítani is tudja, vagy hamarosan megtanulja a tanítást, inkább ő oktathatja a pædagogust, mint az őt. Mások szívesen hangoztatták, hogy a gyakorlati iskola nem csinál a rossz tanárból jót, mert jó tanárnak az ember születik, annak nem kell ily nagy apparátus, a rossz tanárnak született emberen pedig nem fog semmi, legfőlebb pedanssá válik és bizonytalanul jár a maga útján. Egészen általános volt az a nézet, melyet ma is szívesen hangoztatnak, hogy a gyakorló iskola oly rendkívüli körülmények közt végzi munkáját (kevés, válogatott tanuló egy osztályban, kitűnő tanárok, sok segédkező tanárjelölt stb.), hogy a jelölt, ha onnét kikerül, legjobban teszi, ha elfelejti, a mit ott látott, mert a maga iskolájában alkalmazni úgy sem tudja. Ez volt a közvélemény, mely maga is hozzájárult az új intézmény hatásának csökkentéséhez. Ezekben a széltében hangoztatott nézetekben igazságok is rejlenek, de útszéliek, olcsók és fölszínesek. A köztetszés, melylyel találkozunk, onnét ered, hogy még a legjobbak sem igen tudják, mi az igazi iskola, hogy annak egységesnek és kapcsolatosnak kell lennie, mint a szervezetnek, melyben mind a szervek egymást szolgálják. A régebbi iskolák sem voltak ilyenek, de kezdetlegesebb kulturai fokon kevésbé gazdag czeleszmék szolgálatában inkább megközelítették ezt az ideált. A mai iskola a mai kor anarchiájában maga is kissé anarchikus képet mutat. A pædagogia azt mondja, emberekké kell nevelni az ifjakat, öntudatos, erkölcsi erejű egyénekké, a kik nemcsak tanulni és gondolkodni tudnak, hanem odaadóan cselekedni is abban a közösségben, mely az emberiség haladó életének alapja. De a középiskola erről a feladatról

rég lemondott. Tanít latint és matematikát és egyebet, külön-külön, a fiú dolga a kapott anyaggal boldogulni, a hogy' épen tud. Mit törődünk egyébbel? A nevelés gondolata chimaera, a fiú nem is csak az iskola hatásának van kitéve, az életet kell nézni, ennek szükségleteit, non scholæ sed vitæ (az Isten verné meg ezeket a becsületes gondolatokból a tömegemberek szájában üres phrasisokká devalvált latin idézeteket). De mennél practikusabbá lesz az iskola, annál inkább nő a vele való elégedetlenség. Az iskolától várjuk az üdvösséget, de előbb képtelenné tesszük erre az üdvözítő hatásra. Ez nem tarthat így soká. Kell jönnie az egységes, eszméktől igazgatott iskolának, el kell pusztulnia a chablon, a nembánomság, a routine, a gondolatnélküliség uralmának. Csak akkor fogják igazán méltányolni Kármán művét. Mit hánynak neki szemére? Hogy jót akart és nem mertek hinni benne, hogy magukat el ne ítéljék! Kármán tantervének az eszméje helyes, jó és a gyakorló iskolában megmutatta, hogyan kell tanítani és nevelni. A gyakorló iskola mégsem csak laboratorium, hanem annak az egységes szellemű magyar középiskolának az eszményt inkább megközelítő példája. Igaz, hogy kedvező körülmények közt dolgozik. De hát kedvezőtlen körülményeket kívánjunk neki? (Ámbár ilyet is hallottunk már!) A ki valaha megtanult eszmény szolgálatában dolgozni, nem feledheti el többé és kedvezőtlen körülmények közt is a siker lehetséges maximumát fogja elérni. Az is igaz, hogy a jó tanár születik; de hány született jó tanár züllött már el szellemileg és ép a született jó tanárnak meg kell tanulnia mesterségét, mert ő tud legjobban tanulni. Azután ha elég született jó tanár állana rendelkezésünkre, talán le is mondhatnánk a gyakorló iskoláról, de nincsenek csak jó és rossz tanárok, a nagy többség tud haladni a rosszaságtól a jósághoz, e «haladók» (kiket később a stoikusok is elismertek) veszik legnagyobb hasznát a tanulásnak. A tárgyat minden tanárnak tudnia kell, az igaz és ez az első. De ebből még nem eredhet az egyöntetű, az összeműködő tanítás; a közhelyre pedig közhelylyel felelhetünk: hány derék tudós nem tud tanítani, nem tud nevelni, a mit ha megtanult volna, százszor na-

gyobb öröme volna tudományából és munkásságából. Mit mondjunk még? Nem tagadhatni, hogy a gyakorló iskola előtt is voltak jó magyar tanárok, részint ösztönből, részint próbálgatás útján. De meri-e valaki tagadni, hogy pædagogiai szellem a magyar tanárságban csak a gyakorló iskola óta terjedt el általánosabban? Ha a főigazgatói és igazgatói intézmény egészen rendben volna és felső helyen igazán méltányolnák a pædagogiai érdemeket, ha a gyakorló iskola eredeti formáját, rendeltetését féltő gonddal őriznék, ha a tanárjelöltek gyakorló évét pædagogiai belátással szervezték volna, szóval, ha Kármán eredeti conceptióját az eredeti irányban tovább fejlesztették volna, akkor haladásunk ezen a téren is sokkal feltünőbb volna. Így is haladtunk és az utókor, abban egészen bizonyosak vagyunk, Kármánnak igazságot fog szolgáltatni.

Ez az óriási gyakorlati munka egyébként nem folytatható elméleti alapvetés nélkül, mert hiszen épen ebben különbözött a praktikusok sürgésétől-forgásától. De érthetővé teszi, hogy Kármánnak majdnem minden irodalmi műve, elméleti munkája szorosabban fűződik gyakorlati tevékenységéhez. A tiszta tudománynak, főleg a pædagiának csak néhány értekezése van szentelve, Pædagogiai dolgozatai I. kötetében többnyire a küzdelem éveiből, a *Magyar Tanügy*-ben közzétett értekezésekből. A legnagyobb munka ebben a kötetben a fölötte becses *Adalékok a gymn. oktatás elméletéhez*, melyet Waldapfel János, Kármán derék, kiváló tanítványa, szerető gonddal szerkesztett meg, ez egészen a gyakorló-iskola munkásságából nőtt ki. Áldott talaj az, melyből ilyenek fakadnak. A második kötet főrésze a középiskolai tantervre és utasításokra vonatkozik, de a tanárképzésről és népoktatásról szóló értekezések is becsesek. Figyelemreméltók és tanulságosak a külföldi tanügyre vonatkozó dolgozatok és fejtegetések. Mily gonddal, mennyi utánjárással mélyedt el főleg az angol és francia közoktatásügy szellemébe, alkatába, fejlődésébe, arról nem tudunk fogalmat adni az olvasónak. Alig van valaki hazánkban, a ki oly alaposan és oly magas szempontból ismeri a külföldi tanügyet, mint Kármán. Érdekes, főleg elméleti tudományos szempontból, két német

dolgozata, mely a heidelbergi philosophiai congressus számára (1908) készült. Az egyik szól a tudományok osztályozásáról, a második az ethikai alapelvek dialektikájáról és némileg kiegészítik az előbb említett elméleti dolgozatokat az első kötetben. Látnivaló, hogy a középiskola főtárgya Kármán gondolkodásának és az egyetemesebb elméletből csak annyi van meg, a mennyi specialis feladatának mintegy közvetlen megalapozásához szükséges. Ezért is hállával tartozunk neki és semmi sem jogosít föl bennünket, hogy egyebet és többet kérjünk tőle, mint a mennyit oly bőkezűen adott. Legfőlebb azt a kívánságunkat szabad hangoztatnunk, vajha ethikáját, melyet annyi idő óta az egyetemen oly nagy sikerrel tanít és mely pædagogijával oly benső kapcsolatban van, melynek megjelent specimenjei oly tanulságosak és értékesek, egész terjedelmében közzétenné. A következőkben pedig kísérsük meg sommás képét adni az ő tudományos irodalmi munkásságának, főleg általános pædagogiai, ethikai és iskolaszervezeti nézeteinek, a mint eddig előttünk vannak. Érdeemes foglalkozni velük és hogy magához a forráshoz utasítsuk az olvasót, az a főczélja a következő fejtegetéseknek.

II.

Pædagogijából kell indulnunk, ha Kármán gondolatainak természetes rendjéről fogalmat akarunk szerezni. Bár mily gazdag is gondolatainak világa, központja ennek a világnak mégis az ember-, talán jobban mondva a nemzetnevelés és ő maga is mindent erre vonatkoztat. Nem is titkolja ezt. A tudományok osztályozásáról szóló német értekezésében mindjárt az elején mondja: «Tulajdonkép pædagogiai törekvések, melyek a műveltség tartalmának egységes alakításában biztosítékát keresik az erkölcsi érdekek közöségének is, vittek arra, hogy a különböző tanulmánykörök kapcsolatát és egymástól való függését kutassam.» Még a tudományok osztályozásának igen elvont és elméleti kérdésére is pædagogiai érdek ösztönzi. Egész gondolkodása, mind tartalmában, mind formailag e szerint alakul és iga-

zodik el, főleg mert a pædagogianak is inkább gyakorlati érvényesítése, mint elméleti kiépítése vonzza. Kármánban a gyakorlati reformer, a nagy tanítómester a legerősebb. Rendkívül nagy a valóságérzete; ő, kit ideologusnak képzelnek az emberek, soha sem távozik el messzire a valóságtól, nem emelkedik magasabbra, mint odáig, a honnét a valóság talaját, melyről fölemelkedett, még mintegy szemmel tarthatja. Azt hiszem, legnagyobb élvezete az volt, ha az első osztályban taníthatta a latint, vagy más tárgyat, mert körülbelül az összes tárgyakat tudta tanítani és talán tanította is. De ne képzeljük, hogy talán járatlan azokban a régiókban, melyekben az elvontság ritka levegőjétől majdnem eláll az ember lélekzete. Kármán mindent megért és hihetetlenül sokat tud. Jó hiszemmel mondhatjuk, hogy valószínűleg ő ma a legolvasottabb ember Magyarországon. Fölötte ritkán, csak a hol szükséges, idéz, az igaz; de mindent alaposan ismer és ember legyen a talpán, a ki őt valamely pontatlanságon rajtéri. E sokattudásnak pedig nincsen úgynevezett encyclopædikus jellege, mert mindent átért és egybekapcsol, a mint pædagogus emberhez illik. Mert hiszen ez a terjedelme a tudásnak is pædagogiai érdek, a pædagogusnak járatosnak kell lennie a tudás egész birodalmában, hogy az értékes dolgokat felhasználhassa a nevelés céljaira; tudásával pedig rendelkezni kell tudnia, a mi csak akkor lehetséges, ha az rendszeres, kapcsolatos tudás. Kevés szoros értelemben vett philosophiai értekezést írt, de otthonos a philosophia egész területén és egész történetében. A philosophiát felhasználja, de nem tárgyalja. Tán legjobban vonzódik Aristoteleshez, a kinek ethikája és államtana igen közel áll lelkéhez, a kinek valóságérzete rokon az övével, a kiből szeret indulni, a kivel örömet megégyezik. Kantnak is legjobban érdekli ethikája és a vele kapcsolatos fogalmak. Mesebeszéd, hogy Herbart követője. Metaphysikájáról nem akar tudni, a viszonyítások módszerét tán nem is említi, lélektanával nagyon elfogulatlanul áll szemben és pæagogiájából is inkább indul, mintsem megmarad benne. Még a mit átvesz tőle, azt is nagyon módosítja. Az I. kötet 28. oldalán figyelmezteti olvasóit, mennyire

eltér Herbarttól még az ethikai eszmék tárgyalásában is, a miben első pillanatra nagy a hasonlóság. E figyelmeztetést több ízben ismételnie kell. Tudományos kíváncsisága elviszi mindenhová, de sem ismerettani, sem metaphysikai, sem elvont lélektani problémákat idáig nem tárgyalt részletesen, ámbár mindenben igen önállónak mutatkozik. Ideálja a tanítónak, a kinek erudíciója azokra, kiket vezet, a nagy biztosság megnyugtató hatását teszi.

Ez általános jellemzés kiegészítendő egy-két részlettel. Kármán pædagogijában, műveltség-történeti kutatásaiban nagy összefoglalásokból, rendszeres osztályozásokból, szinte kész schemákból indul, melyeknek constructiójában Hegelre emlékeztető leleményességet és elmeelt tanusít. Vannak elmék, kiket ez visszásan érint, főleg azokat, kik a kutatás kezdetén állóknak tudják magukat, kik ismereteik fogyatékoságát élénken érzik, kik a kutatás elfogulatlanságát féltik a schemától, kik a vizsgáló szellem korai megmerevedésétől tartanak, ha a schema bilincseit magukra veszik. A schemának akkor van jogosultsága, ha ideiglenesen tekintjük, ha önkényes voltát félismerjük, ha minden pillanatban készek vagyunk megválni tőle. A logika megtanít ugyan a természetes osztályozás módszerére, de ez a tanítás tisztán ideális, megvalósítása inkább Istennek, mint embereknek való. Ne higyük azonban, hogy Kármán a schemának ezt a veszedelmét, baját nem ismeri. Az I. kötet 22. lapján olvassuk: «Némi önkénytelen irtózáttal gondolhatok csak mindazon tudományos kísérletekre, melyek a világ változatosságát, a természet számtalan alakját, az emberi szív gyötrelmeit és a történeti élet véghetetlen küzdelmeit néhány categoria táblázatos hálójába akarják befogni; s ez az irtózat félelmessé tesz, valahányszor saját gondolkodásom, bár szigorú következetességgel, oly schematicus eredményhez jut, mely néhány főfogalommal megoldani látszik a kérdések és feleletek majdnem átláthatatlan sokaságát.» (1877-ben írta.) Tehát nagyon tudja a schema veszedelmeit, sőt önkéntelen irtózik tőle, mégis folyton keresi, majdnem dogmatikusan felállítja és szigorúan ragaszkodik hozzá. Nincsen hijjával az önkritikának, sőt igen

szigorú benne, de nem tud ellenni schema nélkül. Mondjunk példát. Mindjárt az első értekezés az I. kötetben jellemző módon a pædagogia helyéről szól a tudományok sorában. Keresi a történeti fejlődés fővonásait. Eötvösből indulva igen elmés módon hármat állapít meg; az első az ember hatalma a természet fölött, a második a politikai szabadság, a harmadik a műveltség. Ennek megfelelne a gazdaságtudomány, a jogtudomány, a pædagogia. Mily leleményes értelmezéssel fejtegeti a szerző ezt a hármasságot (schemáiban általában nagyon szereti a hármasságot, úgymint Hegel), mennyi érdekes vonatkozást tud itt megállapítani, nem lehet itt bővebben kifejteni, hiszen csak példának említem ezt a részletet. A pædagogia alapvetésében négy mozzanatát fejtegeti az emberi cselekvésnek, az érzékenységet, a motivumok után való indulást, a személyes akarattal való elhatározást, a tettet. Most ezeket egyenként tárgyalja. Az érzékenység tekintetében fontos az érzetek intenzitása (hatalmasság), sokoldalúsága és összhangzása. Ezek együttvéve adják a tökéletesség erkölcsi eszméjének fokozatait (Herbartra emlékeztet, a szerző említi is). A második mozzanatnak is három fokozata van: viszonyosság, törvényesség, jogosság; együttvéve a jóság eszméje. E három fokozat így szárazon említve, kifejtés nélkül, első pillanatra talán erőszakosnak tetszik; ha elolvassuk, bámuljuk a szerző dialektikai erejét a fogalmak finom viszonyainak föltárásában. A harmadik mozzanat fokozatai: állhatatosság, jellemesség, egyéniség. Ezek fejezik ki a személyiség eszméjét. Végül a tetre vonatkozólag megtaláljuk az okosságot, a czélszerűséget, a lelkiismeretességet; ezek összefoglalása adja a szentség eszméjét. Ha ezeket most táblázatban összeállítjuk, egész rendszert kapunk, melyben minden egyes mozzanat egyes fokozatait áttekinthetően látjuk magunk előtt. A négy mozzanat lesz:

Érzékenység, motivatio, elhatározás, tett.

Minden mozzanatnak megfelel egy-egy erkölcsi eszme:

Tökéletesség, jóság, személyiség, szentség.

Minden eszmén belül pedig van három fokozat:

hatalmasság, viszonyosság, állhatatosság, okosság, sokoldalúság, törvényesség, jellemesség, célszerűség, összehangzás, jogosság, egyéniség, lelkiismeretesség.

Most következik a pædagogiai alkalmazás:

Az érzékenység fejlesztését célzó nevelést nevezhetjük *gymnastikának*, a szót igen tág értelemben véve.

A motivumok helyes irányzását eszközi a *hodegetika*.

Az akarati elhatározásra vonatkozik a fegyelmezés, a *taktika*. Végül következik a *didaktika*.

Újra utalnom kell magára a fejtegetésre, mely minden egyes pontnál a tanulságos gondolatok meglepő gazdagságát tárja föl előttünk.

Következik a feladatok kapcsolatossága, mely a következő tartalmas összefoglalásban csúcsosodik ki:

«Egyedül oly lélekben, melynek sokoldalú érzeti élete nemes összehangzásban fejlődik, lelhet a jóindulat, önzetlen szeretet visszhangra; csupán a törvényesség és jogosság érzelmeinek meggyökereztetése adhat az állhatatos, jellemes, egyéni akaratnak jelentőséget; s egyedül igaz, jóra való elhatározás meritheti a tudomány kutatásából azt az öntudatot, hogy mindennél becsesebb a meggyőződés igazsága, a lelkiismeretes cselekedet szentsége.» (42. l.)

Nem tartozik ide a schema részletes bírálata, más hasonló schemákkal való összehasonlítása. Bár Herbart befolyása egyben-másban fölismerhető, a szerző nemcsak egészben önálló, hanem óriási tudásanyagot dolgozott bele ebbe a vázlatba, és noha így előadva rendkívül elvontnak tetszik az egész, tulajdonkép gazdag tapasztalatait és a pædagogia feladatainak concret ismeretét foglalta így össze a szerző. Nem látjuk-e, ha a schema mélyébe tekintünk, hogy az első oszlopban tulajdonkép a testi és érzéki nevelésről van szó, a másodikban és harmadikban a gyakorlati és erkölcsi nevelésről, a negyedikben az ész kiműveléséről? Csakhogy míg ezek az utóbbi elnevezések félrevezetők, mert mereven elkülönítik, a mi összetartozik és így a főlzínen maradnak, Kármán schemája kísérletet tesz a dolgok mélyébe hatásra és a nevelés feladatát az akarat lélek- és erkölcsi

elméletének alapjára helyezni, hogy így a feladatok összetartozását, kapcsolatosságát és végső elemzésben synthetikus egységét feltüntesse. Kármán gondolkodását ebben is, egyebekben is erős központosítottság, messze elágazódás, mélygyökerűség, összefoglaltság és a pædagogiai alkalmazásra való föltétlen készség jellemzi. De erre a célra van neki szüksége a schemákra. A ki ily hadjáratra indul, annak rendben kell tartania mindenét. Mindennek meglegyen a maga biztos helye. Az ily schemánál nem az elméleti helyesség a fődolog, hanem a gyakorlati alkalmazhatóság. Az az újabb pragmatismus a logikában, mely a gondolat igazságát hasznavehetőségében találja, itt némiképp igazolását nyeri. Kármán pl., mint fent említettük, Eötvösnek egy gondolatából indul. Mi biztosítja Eötvös gondolatának igazságát? Ezt a szerző itt egyáltalán nem kutatja. Elég, hogy ezt az Eötvös-féle gondolatot kissé átértelmezve a pædagogia elhelyezésére alkalmasnak találja. Nyilvánvaló, hogy nem Eötvös gondolata volt az első és abból fejlett ki Kármán gondolata, hanem először volt meg ez a gondolat, ahhoz csinált azután alkalmas schemát, melynek megszerkesztésénél szívesen hivatkozott Eötvösre, kit nagyon szeret és kivel örömet megegyezik. Hasonló a viszony a második schemánál, melynek bonyolultabb a szerkezete; itt felhasználhatja Herbart schemáját, csak hogy a saját gondolkodásának szükségletei szerint átalakítja. Kezdetben, mint láttuk, irtózott a schemától, de fölimeri nagy fontosságát és szinte merészen alakítja.

A ki tanítja az embereket, valamiféle rendet kell, hogy tartson gondolataiban, különben minden pillanatban eltévedhet. Vagy talán várhat-e, míg az elemekből fölépíti az egész épületet és megadja neki végleges formáját? Akkor soha sem kezdhetné meg tanító munkáját. Ki tudja, van-e ily végleges rend? Az elméleti tudományokban a hypothesis annyit ér, a mennyit eredményez; a gyakorlatiakban a schema jósága hasznavehetőségétől függ. Mit tudot! ennek alapján végezni, az a kérdés. Kármánban a kutató elme irtózott a schemától; a magát gyakorlati működésre berendező elme később szinte kéjjel faragsál rajta. Kármán

gyakran, a mi elméje formáját illeti, Spinozára emlékeztet. Spinoza is a rendszeresség kedvéért magára ölti az euklidesi geometria formáinak nehéz pánczélját és nehezen halad benne előre a maga útján, abban a hitben, hogy így biztosan jár és lehetetlenné tesz minden eltévelyedést. Nem vette észre, hogy maga az a pánczél jelentett nagy eltévelyedést. Oly formarendszerrel él, mely gondolatainak igazolására szolgál, de maga nincsen igazolva. Ez a rendszeres gondolkodásnak, hogy úgy mondjuk, tragikuma. Sokszor nem lehetünk el rendszer nélkül és azután nem jutunk előre a rendszer miatt. A rendszer megmerevíti a gondolkodás eleven folyamát és azt az illúziót kelti a rendszerében, hogy most biztosítva van minden csuszamlás ellen, a mi igaz is, csak hogy mozdulatlansága miatt nem csúszik el. Kármánt is gyakran bámuljuk, mily erőfeszítéssel czipeli schemáinak súlyát és föllélegzünk, ha gondolatainak gazdagságát a schema nélkül élvezhetjük. Spinozában is a nem geometriai formájú magyarázatok és függelékek gyakran a legérdekesebbek és legtanulságosabbak. Szerencsére Kármánban is működésének nagy végső gondolatai függetlenek minden alapvető schemától, még függetlenebbek, mint Spinoza gondolatai. Ezzel kapcsolatos az, mit Kármán dogmatismusáról mondtam. A dogmatismus lelkének nem jellemző vonása. A történeti fejlődés philosophiai magyarázatairól szólván, azt mondja, «gondolatainak minden következetessége, azaz személyes meggyőző voltuk mellett is előre kinyilatkoztatom, hogy mindezideig nem viseltetek tökéletes bizalommal eredményök iránt. Philosophiai elmélkedéseknek, melyek fogalmak elemzésén, nem tények inductiv általánosításán alapulnak, nézetem szerint, teljességgel csak utólag, a tapasztalat egész körére való alkalmazásukban bizonyulhat be érvényességük». (49. l.) Mennyire összevág ez a nyilatkozata azzal, mit fentebb constructióiról mondtam. Kármán skeptikus a vizsgálódásban és dogmatikus a gondolat gyakorlati alkalmazásában. Ő csak ott dogmatikus, a hol a nagy, az alapvető meggyőződésekről van szó, melyek nem valami mesterséges rendszerből folynak, hanem egész szellemi alkatából intuitív bizonyossággal

következnek. Tehát mindezekből kitűnik, hogy Kármán mint minden nagyrafejlett elme nem egy-két üres jelszóval jellemezhető. A paedagogiai lélek az első benne. Innét fakadnak ideáljai, melyeken csüng, melyek nélkül paedagogus el nem képzelhető; ez dönti el szelleme alkatát. De néha megpihen a pedagogiától, enged lelke speculativ hajlamainak. Igazában ezekben a pillanatokban is paedagogus. De mint paedagogus szinte áhítattal építi ki lelke dómját. Ez a dóm egy stylus szigorú elvei szerint épül, ép oly magasra emelkedik, mint a mily mélyen meg van alapozva. Egyik alkalmi beszédjében visszautasítja a tudós nevet, ő nem tekintette magát soha sem tudósnak. Ebben benne van az egész Kármán. Nem szerénységből utasítja vissza ezt a jelzőt, nem is kérkedésből. Ő több mint tudós és többnek kell lennie, ő ember. Láttuk, hogy a paedagogiát a cultura tudományának tekinti. A paedagogus pedig a cultura embere. Nil humani. Nincsen semmi, a mit a cultura teremtett, a mit nem iparkodott volna elsajátítani. A schemák pánczélijában mereven mozog. De ha hozzá lát a munkához, akkor messze elhajtja a pánczél; erős ő e nélkül is, sőt erősebb.

III.

Kármán gondolkodásának részleteit a következőkben sem fogjuk föltüntetni, csak a főbb vonalakat nézzük. Paedagogiájának vezérgondolatait már ismerjük. A nemzeti, az erkölcsi, a kulturai, a történeti szempont egybefonódása a legfontosabb benne. A cultura történeti productum, egy nemzet történeti fejlődésének terméke, melyben az erkölcsi eszme kibontakozása a lényeges. Így kapcsolódnak egybe ezek a szempontok. Ebből következteti, hogy maga a nevelés is történeti menetű, ez a döntő mozzanat Kármán neveléstanában. A történeti fejlődés útja és a nevelésnek ebből következő történeti útja a megvizsgálandó pontok. A legvitatottabb az utóbbi, tegyük első helyre.

Szinte magától értetődik, hogy holmi divatos áramlatoknak való engedésre nem fogunk Kármánban akadni. Rendkívül fogékony ugyan, még ma is, minden új fölme-

rülő eszme iránt és hajlékony, fejlődésre képes maradt szellemi ereje, de kritikája nem gyöngébb fogékonyságánál. «Hivatkoznak ugyanis, úgymond, újabban paedagogiai körökben bizonyos biológiai törvényekre, hogy épügy, mint teste alakulásában minden magasabb rendű állat az embryótól teljes kifejlődéséig philogenetikus utat követ: úgy kell az egyénnek is lelkileg átélnie az egész emberiség szellemi életének fejlődését.» (Valóban ez az oktalan és indokolatlan gondolat még ma is úton-útfélen, unos-untalan bosszant bennünket. A. B.) Ezt így kritizálja: Nem egészen bizonyos, hogy a biológiai törvényt át lehet-e vinni a szellemi életre is. (Furesa következmények származnak ebből; kell-e a fetisimádást és az emberevést is átélni? A. B.) De ha át lehetne is vinni, mondja Kármán, az volna vele adva, hogy a gyermek lelke önkénytelenül, minden művelés, nevelés nélkül is átmegy azokon a fejlődési fokokon. De az nem áll: az egyén szelleme egymagától sohasem fejlődnek úgy, mint az emberiség vagy akár egy nemzet is fejlődött. (I. 250. l.) Ez az argumentum fején találja a szöveget, nem lehet semmit sem mondani ellene. Azt is tekintetbe veszi Kármán, hogy az egyes népek nem is fejlődnek egyformán, nem mennek át ugyanazokon a fokozatokon. (U. o.) De már egy előbbi helyen (I. 244. l.) említi, hogy az elvnek megvolna a maga jogosultsága, ha ki tudnók mutatni az emberiség fejlődésének törvényességét és bizonyítani, hogy az egyén szellemi életének törvényessége megegyezik azzal. Megfontolás nélkül tehát nem veszi át ezt a történeti elvet, de bizonyos fokig mégis elfogadja.

Ethikus célok, mondja, követelik, hogy miután a culturának történeti fejlődése van, a gyermek is mintegy átélje a cultura fejlődési fokait nevelése folyamában. (U. o.) Az elv nem új, már a XVIII. században is fölmerül, újabban főleg Ziller alkalmazta a nepoktatás szervezésében, az a Ziller, kit Kármán is, bár hibáit látja, hitünk szerint némileg túlbecsül. Ahhoz az eredményhez jut el, hogy Ziller rendszerén bizonyos mesterkélttség tűnik föl és hogy főhibája az, hogy nem igyekezett a nemzeti művelődés elemeit inkább előtérbe emelni. «A nemzet szellemi életét tel-

jesen megismerni, ez a feladata a mi iskolánknak is.» (I. 248. l.) Ime Kármán maradandó paedagogiai érdeme: az iskolának a nemzeti culturával való benső egyesítése. «Kötelességünk mindazt, a mi sajátos csak van a magyar gondolkodásban, a mi értékes létesült művelődése történetében, megőrizni és átültetni a gyermek lelkébe.» (U. o.) De a történeti elvhez visszatérve, még jobban megalapozza, midőn azt mondja, hogy a fejlődésszerű menet szemmeltartása egyenesen erkölcsi szempontból szükséges. A növendéket a nemzeti cultura munkásává kell nevelnünk, tudatossá kell benne fejlesztenünk, hogy a nemzet eddigi munkáját a maga irányában és céljai felé kell folytatni. Azért köteles a tanítás az ismeretet fejlődésszerű menetben nyújtani. Sőt a történeti tudat a műveltség jellemző vonása. «A művelődési munkásságnak történeti a tudata.» A mely nép műveltségét változatlanak tekinti, az primitív nép. «A mely nép azonban úgy tekinti már állapotait, mint régebbi állapotoknak az eredményeit, melyek változhatnak, sőt még egyelőre álló cél érdekében változtatandók is, arról azt mondjuk, hogy művelt nép.» (I. 251. l.) Ehhez hozzáteszi aztán, hogy három nagy tevékenységi kort lehet a nemzet társadalmi életében megkülönböztetni, a mesterségek és képzőművészetek korát, az irodalmat és a nemzet erkölcsi szerveződését. E gondolatokkal kapcsolatban mondja azután, hogy a mi tantervünk nem készült egészen elméleti alapon. A tananyag egységes szervezését tekintve, a mi tantervünk «kétkulacos». Eddigél benne is kibékítetlen áll egymással szemben egyrészt a történelmi és irodalmi, másrészt a természettudományi tanítás. «Az emberek sehogy sem tudják, vagy nem akarják belátni és végig gondolni, hogy a természettudományok is a haladó emberi szellem termékei és hogy azért szintén bizonyos művelődéstörténeti szempontok szerint lehet és kell tanítani őket.» (I. 249. l.) Mindezek a gondolatok *Adalékok a gymn. oktatás elméletéhez* cz., már említett dolgozatban foglaltatnak, melyeket az úgynevezett theoretikumok jegyzőkönyveiből Waldapfel János állított össze. Bizonyosan híven tükrözik Kármán gondolatait. Mégis nagy kár, hogy maga nem szentelt ennek

a döntő fontosságú elvnek beható, kimerítő, önálló fejtegetést.

Nem is akarjuk részletes bírálat tárgyává tenni, mert az csak önálló, elméleti fejtegetésen alapulhatna, az pedig széjjelfeszítené e tanulmány kereteit. Csak megjegyezzük, hogy Kármán előadása, gondolatmenete mindig nagyon elmemozdító, suggestív, szinte csábítja az embert saját gondolatainak formulázására és nagyon csodálatos, hogy oly kevés mozgalmat keltett paedagogusaink körében. Nem olvassák? Vagy arra vagyunk-e itt kárhoztatva, hogy mindig csak monologizáljunk?

Ezen a ponton bizonyára nagy szétválások vannak a paedagogia úthálózatában. Abban nem lehet kétség, hogy a történet megértése lényeges eleme a műveltségnek. A ki azt hiszi, hogy ő vele kezdődik a világ, illetőleg tegnap kezdődött, az naiv. A ki a multa nem is gondol, az műveletlen. A ki a multa nem tud visszatekinteni, az félig-meddig vak. Ebben valahogy egyetérthetünk. Csak e történeti érzék kifejlesztésének módja, mikéntje, az eldöntendő kérdés.

Maga Kármán igen helyesen mondja, hogy a gyermek elvégre is a jelen társadalomban nő fel és így nem lehet teljesen ment ennek a befolyásától. (I. 244. l.) A történeti fejlődés menetét mintegy kivonatban, abbreviaturában megismételtetni a gyermekkel, bizonyára lehetetlen.

De hihetjük-e egyáltalán, hogy a fejlődő egyéniség átélheti az emberiség korszakait? A huszéves, ha még annyi történetet tanult is, ha még oly gondosan nevelték is ebben az irányban, mégis azzal a naivsággal fog állást foglalni az életben, hogy most kezdődik a világ, hogy a kik eddig voltak, csak botorkáltak. Mi öregebbek ellenben néha hálátlanságról beszélünk. Mintha bizony a fejlődő tudna nem hálátlan lenni. Ugyan emlékezzünk vissza saját ifjúságunkra!

Itt van az egész tizennyolczadik század, illetőleg az egész tizenhetedik és a tizennyolczadiknak nagyobbik fele: oly hálátlan a mult iránt, mintha csupa huszévesekből állana. Mily lenézéssel beszél Giordano Bruno is Aristotelesről! Ha tudná, hogy' a vérében van Aristoteles! Bacont és

Descartes-ot ne is említsük. Bacon ki akarja irtani az idolo-
 lokat, melyek közt Aristoteles is van, a tekintély; Descartes
 meg tabula rasat akar csinálni fejében, letörölni mindazt,
 a mit a mult reá írt, hogy föltevéselen gondolatrendszer-
 alkothasson és telessen a hagyomány helyébe.

Micsoda baj származott ebből? Micsoda baj származik
 abból, hogy a huszéves oly souverain öntudattal lép a világba?
 Vagy kérdezzük az ellenkezőt: Mit csináljon az ifjú a mult
 tudatának óriási terhével megrakottan? Mennyivel könnyeb-
 ben lép előre abban az illúsióban, hogy igazában most
 kezdődik minden, a mult legfőlebb épületköveket szolgáltat.
 Mily gyönyörűség hallgatni őket, ha az eddigi dolgokról
 beszélnek és azután azokról, melyek lesznek. És száz vagy
 ezer vagy tízezer közt akad egy, ki igazán újat fog alkotni.
 De ezen a kivételes egyen fordul meg minden! A XVII.
 és XVIII. századra mondhatná valaki, hogy bizony nagy
 bajt szült, a francia forradalmat, de nagyon kérdéses,
 hogy a francia forradalom igazán baj volt, t. i. elkerülhetet-
 len baj, t. i. olyan baj, mely nélkül a dolgok jobban fejlőd-
 tek volna. Vajon boldogabb volna-e a világ, ha a hagyo-
 mányhoz görcsösen ragaszkodó conservatívokkal nem a
 történeti tudat nélkül szükölködő nép állt volna szemben?

Más a történeti élet continuitása és más a történeti
 élet tudatos felfogása. Arról a continuitásról gondoskodva
 van minden téren, arról nem a tudomány és a gyöngé
 emberi szándék gondoskodik, hanem maga a történeti élet
 rendje. Bruno Aristoteles fegyvereivel küzd Aristoteles ellen;
 ő nem akar Aristoteles tanítványa lenni, de akár akarja,
 akár nem, legalább közvetve az. Descartes sem dolgozik
 föltevéselenül. Ellenkezőleg, föltevéselenségének szándéka
 is történeti productum, az egész renaissance dolgozik rajta.
 sőt maga a középkor is, melynek Descartes mégis csak
 tanítványa. A francia forradalom pedig nem azon elméle-
 tek szerint igazodik-e, melyek a francia encyclopaedistáktól
 származnak, mely encyclopaedisták a XVI. század unokái,
 mely tizenhatodik század a renaissance gyümölcse és így
 tovább, vissza az idők kezdetéig. Ők azt csak nem tud-
 ták. De ez volt-e a legnagyobb baj? A történeti hatalmak,

hála Istennek, nincsenek az iskolára bízva, különben megbuknának, főleg a mai iskolában.

Igaz, hogy mi XIX., XX. századbeli emberek megtanultuk a történeti tudatot, a mely megtanulás, a mely történeti tudat maguk is történeti productumok. Kezdjük a történetet érteni, de csak kezdjük. Arra maga Kármán bölcsen figyelmeztet bennünket. De igazán értjük-e a történetet? És mióta? Óriási átalakulások vannak a történeti fölfogásban es ki tudja, mikor érnek véget, azaz, mert itt vég nincs, mikor állapodnak meg kissé. Lehet-e erre nevelési rendszert alapítani?

Nagy dolog a történeti tudat, lélekiemelő, mint mikor egy magas hegycsúcsról széjjel tekintünk, de nagy teher is. Az a contemplatio egészen megölheti bennünk a cselekvés friss ösztöneit. Jó-e az, mindig visszatekinteni? Jó-e mindenkire nézve? Jó-e mindenben? Lehet-e igazán a történeti visszapillantásból újnak cselekvésére ösztönt meríteni? «Szentnek tekintjük, a mi régi.» Mióta reactio van a világon, mindig a történetre hivatkozott, avagy Isten akaratára. Hegel philosophiája valóban összeesett a fekete reactio korszakával Európában, nem, mert ő így akarta, hanem mert az ő philosophiájával könnyen lehetett visszaélni. Mi a haladás, ha nem a réginek, elavultnak, újjal, élővel való kicserélése, a mi néha békés úton megy végbe, de ha nagy akadályokba ütközik, nagy érdekeket sért, erőszakos fölforgatások útján történik. Vajon minek alapján reformálta Kármán a magyar középiskolát? Nem a magyar történeti élet intelmei folytán, nem is külföldi történeti fejlődés mintájára, hanem nagy elmeleti belátások alapján, melyeket ő nem mulékony, romlékony történeti jószágnak tekintett és joggal nem tekintett annak, hanem állandó igazságoknak, melyekről a legmélyebben volt es van meggyőződve? Ezeket az igazságokat ő a lélek természetéből, a nemzet mivoltának fölismeréséből, a cultura átértéséből és az erkölcsi élet mindenek fölött való értékeléséből merítette. Ennek az ő munkájának voltak és vannak történeti és nemzeti föltételei, az igaz, de az más. A történeti élet folyamából mint gránitsziklák kiemelkednek az emberi élet

értékei, az értékek fölismerése, azokat nem viszi tovább az ár. Aristoteles logikája és sok tekintetben etikája, a görög szobor és templom stb. az idő szüleményei, de nem az idő zsákmányai. Ezeket a gyermekeket nem nyeli el szülőjük.

Ezekben bizonyára egyetértünk. De nekem kétségeim vannak a történeti elvnek az iskolában való túlságos alkalmazásával szemben. Magát Kármánt az ő nagy paedagogiai intuitiója nem is engedi a végletekig menni. Talán sikerült fölmutatnom, hogy ő maga hangoztatja kritikai aggodalmait. Kármán, ismétlem, épenséggel nem az a dogmatikus, kinek híresztelik. Nem makacs, nem ragaszkodik a részletekben a maga igazához, nagy érzéke van a relativitások iránt is, mint igazi erkölcsi egyéniség másban is tiszteli az egyéniséget, tudja, hogy ő maga is változáson, fejlődésen ment keresztül. Nem hiszem, hogy a mit a kétkulacsosságáról mond, ma is fenntartaná.

De a történeti menet ajánlásában más mozzanatokra is figyelemmel volt, a melyek teljesen jogosultak. Így például helyesen figyelmeztet arra, hogy ha a tudományoknak nemcsak mai foglalatját és állását tanítjuk, ha történeti fejlődésükre is vagyunk tekintettel, akkor jobban megértjük magát a jelen tudományt is. Valóban nagy hiba, hogy az egyetemeken oly kevésé tanítják a tudományok történetét. Így például alig tanítják a matematika, a physika történetét, legfőlebb az elméleti tanításba szőnek bele történeti jegyzeteket. A történeti vonatkoztatás, a problémák felmerülésének, megoldásának közben a tévelyedések története adna igazi reliefet a tudomány alapvető fogalmainak. A mint az emberi szellem el jutott ezekhez az igazságokhoz, ma is legjobb útja az igazságok tanításának. Ez legalább is sok esetben igaz. Más esetekben bizonyos lelkiállapotokat át kell élnünk, hogy megérthessük és értékesíthessük őket, az pedig némelykor csak a történeti elmélyedés útján lehetséges. Az is igaz, hogy történeti belátás nélkül ma egyáltalán nem boldogulhatunk. Minden korszaknak megvan a maga sajátos feladata, a mely feladat megoldásának megvannak a maga sajátos feltételei. A XVIII. század concipialta és megformulázta az emberi tevékenység ideáljait, ezt a maga módja

szerint, történeti belátás és megértés nélkül tehette; a XIX. és XX. századnak meg kell valósítania ezeket az ideálokat, miután előbb tán kiigazítja és kiegészíti őket; ezt történeti belátás nélkül bajos megcselekedni, mert csak a történeti belátás tanít bennünket igazságosságra és a történeti munka igaz föltételeire. Mindezekben, meg vagyunk győződve, egyetértésben vagyunk Kármánnal.

Csak két nagy problema megoldása kíván még új meg új megfontolást.

Hogyan tanítsuk és fejlesszük ezt a történeti belátást, megértést, ismeretet, méltányolást? Ugy-e, hogy a gyermekkel némileg átéletjük a történeti fejlődést? Ez-e a módja? Lehetséges-e? Kármánnak magának is vannak kételyei. Nem kell-e csak annyiban azt az elvet érvényesíteni, hogy a történet tárházából azokat az anyagokat merítjük, melyek az egyéni lélek fejlődésének, az egyéni lélek fejlődése lelektani feltételeinek megfelelnek? Fogjuk-e is mindig tanítani a latint, mert a latin nyelvnek a magyar életben az újabb időkig oly szerepe volt, mely nemzeti balsorsunkból szakadt ránk? Bár előbb szabadultunk volna meg a latin nyelv természetellenes használatától nemzeti életünkben! Vagy azért kell-e latint tanulnunk, mert a Tiberis partjain valamikor latinul beszéltek, nekünk pedig lépésről-lépésre a történet menetét kell követnünk? Nem kell-e inkább a történeti belátást a jelen élet ismeretére alapítani, mint megfordítva, vagy inkább nem segítik-e egymást a történeti belátás és az activ élet? (Tud-e nem matematikus a matematika történetével foglalkozni?) A történetet semmiesetre sem hagyjuk, de mikor és hogyan taníthatjuk legjobban?

Elkerülhető-e a két-, sőt többkulacsosság a tanítás terében? Nem nagyon természetes-e, hogy a mely értékek kialakultak az idők folyamán, azok közül sok pusztán elméletileg, illetőleg gyakorlatilag tanítandó, főleg a természet-tudományok, mert a természet törvényeinek nincs is történetük. De van ilyen egyéb is, a logikai módszerek, az æsthetikai normák, sőt maga az ethika ideáljai és követelése is, melyek mind a cultura kincsei ugyan, sőt a legbecsebbek, mind történetileg keletkeztek is, de nem mint tör-

téneti productumok érdekelnek és egyesítenek bennünket (az emberek nagy többségét), hanem mint értékek, melyek az életben segítenek és felemelnek bennünket és melyekben bizunk, nem mert keletkeztek, hanem mert hiszünk bennük. Nem lehet-e ezeket más fonalon egységbe foglalni, nem épen a történeti meneten? Mindezek inkább kérdések és aggodalmak, mint ellenkezések. De nincsenek letárgyalva.

Kármán gyakorlata azonban enyhíti a rendszer merevségét. Az a történeti menete a tanításnak, melyet a gymnasiumi tantervben részletez, tulajdonképen nem egyéb, mint lassú előkészítése a gyermeknek a rendszeres történeti tanításra, nem is előkészítése, hanem bevezetése ezekbe a tanulmányokba. Az egész irodalmi oktatás tulajdonkép illuziója a történetinek. Az irodalom a történet és az ethika, vagyis az ethikai eszmék fejlődésének feltüntetése végett van. Ebben is van valami, a mi kissé rosszul esik. Mi mégis más világtájról érkezünk és nem szívesen látjuk, hogy a nemes hölgy, az isteni Múza, szolgálatba állott. Felső istenséget szolgál ugyan, de kissé feltjük a szolgálattól. Hála istennek, nem kell nagyon féltenuünk. A kinek szeme rátapad a Múza arczvonásaira, az őt maga magáért is nézi és megszereti és a mit így meglátott és érzett, nem felejt el többé. A magyar iskola soha sem róhatja le Kármánnak háláját, a miért a magyar Múzsának széles utat vágott a magyar iskolába. Ha egyebet nem tett volna, mint hogy *Tollit* az irodalmi oktatás tengelyévé tette, ez is megbecsülhetetlen vívmány. Az Arany-cultus a magyar iskolákban Kármán, Greguss, Beöthy műve. De Petőfi, Vörösmarty, Zrínyi és általában az egész magyar szépirodalom oly szerető fogadásra talált a magyar iskolákban, hogy egész szellemük, lelkük általakult. A nemzeti nevelés igéje csak így ölthetett testet. Így a gyakorlatban az aesthetikai nevelés is érvényesült, mely Kármán elméletében mégis kissé háttérbe szorul. A gyakorlat, a valósítás nyájasabb arczot adott az iskolának, a nélkül, hogy az alap gondolatot kiforgatta volna valójából.

Félreértések elkerülése végett a latinról is néhány szót kell még szólnunk. Nem tudom, hogy a conservatív philo-

logusok hogy' tudtak megférti Kármánnal, mert ő igen távol áll tőlük. Ő a latint nem azokból a közkeletű okokból tanítja, melyeket föl szoktak hozni. Nem akarja, hogy a tanulók beleéljék magukat például az antik világba, mert ez a magyar gondolkodás rovására történhetnék (I. 293. l.). Nekünk azért kell a latint tanítani, mert nekünk is van «nemzeti» latin irodalmunk (I. 294. l.). Az a művelt magyar, mondja, a ki nem tud latinul, műveltségében elszakadt népe történeti fejlődésétől. Hogy a magunk irodalmát jól megismerhessük, foglalkoznunk kell a latinnal. Ennél többet tanítani szükségtelen, sőt aggodalmas is lehet (I. 296. l.). Mit szólnak ehhez a classikus irodalomért rajongók? «Ha a fiúk az ókori classikusokkal nem foglalkoznak többé az iskolán túl, ezt nem kell nagyon fájlalnunk.» (I. 407. l.) Mennyivel pápábbak a pápánál a kispapok! Természetes, hogy ha már tanítja Livius, Vergiliust, Horatiust, Cicerót, derekasan felhasználja őket más czélokra is, Livius mint történetírót, Vergiliust mint kiváló műepos íróját, Cicerót mint szónokot, Horatiust mint az ókori életbölcesség képviselőjét (lemondani és élvezni tudás egyaránt). Horatiust nem szabad mint ideált feltüntetni stb. Ha így áll a dolog, akkor Kármán mégis elsősorban mint a modern magyar iskola első magyar hirdetője áll előttünk, a ki a magyar szellem kiépítését vallja legfőbb ideáljának. A latin is csak ennek a szolgálatában áll. A Kármán-féle gymnasium nem latin, hanem magyar iskola. Egészen biztos-e így a latin helye a gymnasiumban? Kétkedem benne. Kármánra semmiféle megcsontosodott dogmatismus hívei nem hivatkozhatnak. Ő csak kérlelhetetlen ellensége a gondolatnélküliségnek, az eszmétlen routinenak, a tunya tradíciónak. De a latint mi sem akarjuk bántani. Mi is azt valljuk, hogy még becses szolgálatot tehet nekünk, ámbár nem olyat, melyet semmikép pótolni nem lehetne. De sokkal közelebb érezzük magunkat Kármánhoz, mint sok philologus hívéhez. A magyar eszme cultusa szorosabb rokonságot létesít köztünk, mint a mennyire a latintanítás szükségességéről vallott nézetek különbsége elválaszthatna bennünket tőle.

Végül pedig pontosabb fogalmazással meg kellene vilá-

gitanunk azt a fogalmat, melyet Kármán tudatosságnak nevez. A tanítás legkisebb részletében is tudatosság uralkodjék, mondja az egyik theoreticum (I. 205. l.). A főszabály magyarázata eloszlatja aggodalmainkat. «E végett a fiúknak ismerniök kell a célt, a mely felé az illető óra vagy órarészlet vezet. Tudniok kell, mit akarnak megtanulni.» Ezt mind aláírhatjuk. De azt nem, hogy a tudatosság, a tudatossá tevés egyik legfőbb célja tanításunknak. Ne akarjunk mindent tudatossá tenni! Ne sikkaszszuk el a közvetlen érzés és intuitio friss forrásait. A rossz grammatizálók is mindent tudatossá akarnak tenni. A nyelv tudatos használata! Ezt a tudatosságot, mely a tanításban majdnem elkerülhetetlen, mentül előbb újra tudattalanná kell tenni. A tanárnak mindent tudatossá kell tennie magában és eljárásában, ez sem teljesen keresztülvihető, de a tanuló nem a tanár és nem minden tanulóból lesz tanár. Mily mesterkelt ember az az ember, a ki elszakad a közvetlenség, ösztönszerűség talajától! A történeti, az erkölcsi, az æsthetikai, a nyelvi oktatásban sok van, a mit épenséggel nem kell, nem szabad egészen tudatossá tenni, mintegy széjjelteríteni. A tanulók maguk gondolkodjanak, maguk cselekedjenek, ismétli folyton Kármán, a ki nagyon jól tudja, hogy formális szempontból ennél fontosabb főszabály egyáltalán nincsen. De a ki mindent a túlságig elemez, tudatossá széjjelbonczol, elfelejti a cselekvést. Erről az okoskodásról mondja Hamlet, hogy a tett halála. Minden tanítás és nevelés főszempontja, hogy mentül több váljék az elmében a tudatosság állapota után ismét tudattalanná, ösztönszerűvé, hogy a tudat energiája néhány fődologra összpontosulhasson. De vannak dolgok, melyeket egyáltalán nem kell tudatossá tenni. Ebben is, azt hiszem, jobban értjük Kármánt, mint azok, kik őt a maguk színvonalára le szállítják.

IV.

Ha Kármán eddigi irodalmi működését egészében áttekintjük, határozott irányú fejlődést találunk benne. Kezdetén pædagogiai értekezéseket találunk, részint philoso-

phiai alapvetésüeket, részint és főleg iskolaügyeiket. Ezekről már szóltam, legtöbbjét idéztem, nem tárgyalom őket bővebben. Csak említem még, hogy ezek közt van egy, *A nevelés feladatai*, mely nincsen kelezve; összefoglaltság, világosság és előadás dolgában ez talán a legkiválóbb. Ez vázlatja egy egész pædagogianak, nem egészen negyven lap, de mintaszerű a maga nemében. Philosophiai fő írta, de hatalmas munkatársa gyakorlati pædagogus volt, ki mindenütt az eleven tapasztalatból meritett. Kivánatos volna, hogy ez külön is kiadassék és minden iskolaember számára könnyen hozzáférhető legyen. Először beszél a nevelés feladatairól általában, azután sorra veszi a testi nevelés feladatait, az erkölcsi nevelés feladatait, az oktatás feladatait. Rendkívül körültekintő minden részben, a fődolgokat plastikusan kidolgozza, igen tanulságos részleteket ad mindenből. Itt Kármán igen jó, világos és a kifejezést biztosan megválasztó írónak is bizonyul. Vademecumja lehet minden tanító embernek. Így csak az tud összefoglalni, a ki a teljes világosság magaslatán áll és gondolatait a kathedrán sokszor formulázhatta. Az iskolaügyi fejtegetéseket, főleg a theoreticumokat is többször említettem, ezeknek a főérdeke, hogy a gondolkodó gyakorlat közben születtek. A pædagogusok gyakran hivatkoznak hosszú gyakorlatra. De mit ér az a gyakorlat, mely gondolatok nélkül szükölködik és merev megállapodásban, majd megönmegnyugtató illusióban végződik. A gyakorlathoz elsősorban gondolatok kipróbálása kell. Van az első kötetben még egy különös mű, gondolatok a fenséges királyi ház egy tagjának nevelése és oktatása tárgyában, részben német nyelven. Kár, hogy Kármán néhány újabb gondolatát ily alkalmi formában kapjuk, mert Kármán gondolatait itt is érdekes továbbfejlődésben pillantjuk meg. Csak egy gondolatát említem, melyben a történeti módszer merevségét most már az elméletben is enyhíti, azt mondván, hogy gyermekek nem az emberi nem jelen, hanem a jövő lehetőleg jobb állapotának, tudniillik az emberiség eszméjének és ennek egész rendeltetésének megfelelőleg nevelendők. A theoreticumban pedig ezt olvassuk: Az iskola nem mehet túl a nemzet

műveltsége körén. (I. 294. l.) A két gondolat nem egész ellentétes, mégis az előbbi a helyesen formulázott. A tervezet gyönyörű és javarésze a királyi ház egy tagjának nevelésében alapul szolgál. Közben theoretikus érdeklődése mindinkább másfelé irányul. Uralkodó a többi dolgozatokban a történeti szempont. Ez az irány igen érdekesen és tartalmasan *A történeti fejlődés útja* című értekezéssel indul meg. Az ethikai kérdések tárgyalása is főleg a történeti fejtegetésekhez fűződik. *Közoktatásügyi tanulmányok* című művének II. kötete kísérletet tesz a magyar közoktatásügy multjának összefoglaló föltüntetésére. De a nagyobb iskolaszervezeti művek is a történeti tájékozódásban keresik alapjukat. *A tanárképzés és az egyetemi oktatás*, mely azelőtt külön is megjelent, oly mélyreható és történelmileg megalapozott fejtegetését tartalmazza a német, angol és francia főiskolai oktatásnak, hogy már ez is biztosít neki maradandó értéket. Ép oly terjedelmes a külföldi és történeti tájékozódás a *Közoktatási Tanulmányok* első kötetében: *A felekezeti-oktatás és az állam részvétele a népiskola szervezésében*, mely 1906-ban kelt, midőn Apponyi az új népiskolai törvényeket alkotta meg. Nemrég megjelent még a *Közoktatás egysége és a tanulmányok szervezete, alkalmi fejtegetések* (1911), melyeknek egy része régibb keletű. Ha ethikája meg fog jelenni, mire biztosan számíthatunk, az is a történeti fejlődés föltüntetésén fog alapulni. A mit Waldapfel a theoreticumokról mond, hogy a későbbiek az oktatásban mindinkább a tárgyi elemek erősebb kiemelésére törekszenek, az talán Kármán egész fejlődésére is mondható. Az elméletek mindinkább háttérbe szorulnak. Előtérbe lép a történeti tények gondos vizsgálata, az empirikus anyag gondos összegyűjtése és az elméletnek erre az alapra való ráépítése. Ez az elmélet is főleg az iskolaszervezésre vonatkozik. Az egész magyar nevelésügy gyakorlati szervezése: ez működésének gazdag tartalma. A magyar közművelődés fogalma uralkodik nevelő elméletén; és nevelő elmélet is csak eszközül szolgál a magyar iskola szervezésére. E célra kutatja át a multat és vizsgálja meg a külföldi tanügyet a legnagyobb lelkiismeretességgel. Összes tudomá-

nyos ambíciói e feladatra való munkában összpontosulnak. Ha most mindent összevetünk, azt látjuk: a gyakorlati reformer pathosa lehangosabban szól lelkében. A mit tanult, minden mint mellékfolyó ebbe a nagy, hatalmas mederbe ömlött. Nagyobb feladathoz komolyabb készüléssel, az erkölcsi felelősség élénkebb érzésével, önzetlenebb munkával és odaadással ritkán fogott ember. Mindnyájunknak lelkiismeretesen tanulnunk kell tőle. De könnyű átlátni, hogy itt még csak megközelítő kepet sem adhatunk e munkák tartalmáról. Itt is néhány általános vonással kell beérniök olvasóinknak.

Történetphilosophiai elméletének vázlatát a fent említett rövid értekezés adja. Itt három nagy társadalmi típust különböztet meg, mely alapvető jelentőségű és a népelet történeti menetében csak fokozatosan jelentkezhetik egyik a másik után. Ez az atyafisági vagy törzsi, a rendi és a nemzeti szerkezetű társadalom. (I. 51. l.) A vérség kötelékén alapul az első alakulat, melyről itt nem kell bővebben szólnunk; ezután a népesség megoszlik a közszükségletek változatai és a közfeladatok különfelesége szerint. Rendszeren nagy vándorlások kíséretében. Versengő néposztályok keletkeznek. A törvény uralma lép a szokás helyébe.

Az osztályok rendekké válnak, melyek valamiféle hierarchia rendjében helyezkednek el. Különféle népek érintkezésében inkább a rendi hozzátartozás irányadó, mint a nemzeti közösség. A hazafiság eszméje jóformán ismeretlen, legalább is háttérbe szorul a rendi hűség kötelessége előtt. A harmadik fokon a nemzet alakul ki. A nemzeti eszme ebredésével egyidejű a közművelődés követelése; a közfeladatok körébe ekkor lép be tudatossággal a népnevelés ügye. Az egyenjogúság követelésével kapcsolatosan érvényesül az egyéniség jogosultsága. A hivatottság, a személyiség válik értékessé. Ez a hármasság emlékeztet Hegelre, de különbözik tőle annyiban, hogy Kármán nem fogalmi, hanem időbeli fejlődést lát a három fokozatban. Minden fokozatnak rendszerint mutatkozik egy előkészítő szaka, úgy hogy tulajdonképp a fejlődés hat fokozatban halad előre. (Kurt Breysig és Lamprecht is hat fokozatot tanítanak, habár más

tartalmi kapcsolatban). A gazdaságtörténet is megerősíti e felosztást. Minden foknak megvan a maga erkölcsisége. Itt belekapcsolódik a történeti tárgyalás a fent adott ethikai schemába. Az első fokozat iskolaügyét jellemzi az érzeti hatalmasság tisztelete (l. *Toldit*), a hatalmast illeti a vezérség; a viszonyosság erkölcsi követelménye is uralkodik; az akarati állhatatosság a primitiv cultura harmadik ethikai vonása, a negyedik az okosság. Látni való, hogy a schema első vízszintes sorában föltüntetett négy fogalom csodálatosan egybevághat a történeti fejlődés első szakának erkölcsi vonásával. Ez bizonyára nemcsak elmés constructió, de mint történetphilosophiai vezérgondolat komoly figyelmet érdemel. Csak az a nagy egybehangzás gyanus. Kár, hogy a szerző nem folytatta ezt a constructiót. Csak egyik hallgatója jegyzetéből egészíti ki némileg. A rendi társadalom ideálját megvilágítja, ha a középkori lovagra gondolnak; itt megtaláljuk a második vízszintes sor fogalmait (sokoldalúság, törvényesség stb.). A harmadik fokot a német Gøethevel, a magyar Deák Ferenczcel illusztrálja. A német értekezésben, melyet említettünk (*Dialektik der sittlichen Principien*) az erkölcsi elvek tisztán theoretikus formulázását találjuk, a mely mögött azonban hasonlóképp történeti constructio lappang. Ez is érdekes, tudományos eligazodásra igen alkalmas áttekintés, mely nem kutatja ugyan a nagy ethikai problémákat — az nem lehet célja — hanem elvi felsorolását adja az ethika egész körének. Mindezeket csak töredékeknek tekinthetjük, melyek Kármán ethikája iránt nagy érdeklődésünket ébresztik.

Nem töredékes azonban az ethikai és történetphilosophiai gondolatoknak gyakorlati alkalmazása a gymnasiumi tantervben, a tanítás anyagának kiszemelésében és elrendezésében, a magyar közoktatásügyi történet áttekintésében, melyet szintén ezzel a schemával fog össze. Most talán világossá válik Kármán működésének, gondolkodásának jelleme. Igen egyöntetű ember ez, erősen akaró, erősen dolgozó, tiszta erkölcsű egyéniség. Nincs eltérés élete és tanítása közt. A mit másoktól követel, maga a legfokozottabb mértékben teljesíti. Ő maga az a teljes culturájú em-

ber, ki példát adott a magyar tanárságnak. A magyar cultura: iskolájának lelke. Ezért hatott oly mélységesen gymnásiumi tanítványaira is, mert ezek érezték, hogy ő merő odaadás, tiszta erkölcs és hatalmas tudás. Mélyen vallásos lélek is, de semmi mysticismus nincsen benne. Az eszét nem adja oda semmiért semminek. A megértés szükséglete a szenvedélyességig fokozódik benne. A tudás, a gondolkodás, a szellem által akarja megváltani az emberiséget; intellectualistának neveznék ma, de ő nem különíti el a gondolkodást az akarattól, a kettő egyben van az ő felfogása szerint. Mégis csak az ész által lehet leginkább hatni az emberre, akarataira is. Ezért embere ő az iskolának, mely első sorban mégis a tudomány által nevel. De mint a nagy reformerek, ő is tudja, hogy az emberek makacsul ellentállnak minden kísérletnek, mely lelkük dolgába be akar avatkozni. Ezért keresi föl az embert az iskolában, kicsiny korában, a mikor mégis inkább formálható. De ehhez a formaláshoz szilárd, szigorú rend kell, nem annyira az akarat fegyelmezésének a rendje, ámbár az is, de főleg az ész nevelésének a rendje, mely által egyedül hathatunk az akaratra. Erre kell neki az erkölcsi eszméknek és történeti kialakulásuknak rendszere, mely egyedüli biztosítéka a tervszerű ráhatásoknak. Ezért kutatja oly szenvedélyes gonddal azt a fődolgot, hogy mi az embernevelés tudományos alapja. Itt nem engedhetjük át magunknak se a megmerevedett hagyományoknak, még kevésbé az egyéni szeszélynek, a genialiskodó ötletnek. Rendszeres szabályozás kell ide. Igen jellemző, hogy sokkal inkább sympathisál a francziákkal, a pontos szabályozás embereivel, mint az individualisabb, a szabály nyügét nehezen tűrő németekkel, kik a tiszta tudományt minden fölé helyezik. Kármán a német ideál ellen hevesen küzd és minthogy a mi embereink főleg német eszmék hatása alatt állanak, habár ritkán követik őket — a lényegben, könnyen érthető, mennyi ellenkezésre talált kiváló emberek, értelmes, tudós fők részéről is. A gondolkodni nem akarók egyenesen irtóztak tőle. Nem a philosophiai nézetek rokonsága, hanem a reform szükségességéről való egyetértő fölfogás vonzotta a herbartistákhoz, kiktől

most elég távol áll. De ők adták neki azt a bátorságot, mely bizik az elméletekben és mer megvalósításukra vállalkozni. Nem igaz, hogy Kármán türelmetlen. Csak ott türelmetlen, hol a nevelő iskola jellegét bántják. Objectiv érdekek tartják fogva egész lelkét, ez érinti itt idegenszerűen az embereket. Nem igen tud alkudni és alkalmazkodni; de lelkes barátja azoknak, kik az ügyért az övéhez hasonló módon tudnak dolgozni. Életéből oly tanulságokat vonhatunk le, melyekre nagy szükségünk van. Megmutatja, hogyan lehet világirodalmi és világpolgári műveltséget a legerősebb magyar érzéssel egyesíteni. Hogyan lehet kevés külső elismerés mellett fáradhatatlanul dolgozni. Mint kell az iskolai és tanítási gyakorlatot elvszerűvé tenni. Mi az: iskola. Mily távol állott egymástól magyar közművelődés és magyar iskola és mily közel lehetett őket egymáshoz hozni. Mit tehet mégis egyetlen egy ember, a ki igaz ember. Mindent összevéve: tagadhatatlan, hogy a mi alacsony ajtóink, kapuink és szobáink számára ő kissé nagyon magas; ez rá nézve nem minden baj nélkül való volt; de nekünk nagy jótéteményül szolgált. A hová ő lépett, ott tágult és magasodott minden. Most hetven éves lett; most már őt lehet elismerni, úgy-e bár? Ez jól fog esni mindenkinek, sőt minthogy ő is csak ember, valószínűleg neki magának is, már azért is, mert ez az elismerés is inkább az ügynök fog használni, mint neki. Ha pedig a bibliai kort elérvén, az elismerés néhány sugara neki is meleget ad, annál jobb ő reá és mi reánk nézve is.

ALEXANDER BERNÁT.

ÚJ ADATOK A GÖRÖG SZOBRÁSZAT TÖRTÉNETÉHEZ.

Első közlemény.

I.

A delphii múzeumban őrzött emlékek gazdag sorozatában, melyek az utolsó évek archæologiai kutatása számára annyi ösztönt és problémát szolgáltatottak, eddig aránylag kevés figyelemben részesültek azok a szobortöredékek, melyek a Marmarián fekvő kerek épület, az ú. n. tholos metopéinek díszítésére szolgáltak.* A nagy francia publicatio, mely a delphii ásatások eredményeiről végleges formában beszámol, még nem jutott el a Marmarián elterülő épületcsoporthoz s a tholos szobordiszének csak néhány darabja vált általánosan ismertté Homolle rövid, ábrákkal szegényesen kísért, összefoglaló ásatási jelentése alapján.** A Delphiben töltött napok alkalmat nyújtottak arra, hogy ezekre a nevezetes emlékekkel behatóan foglalkozhassam. Megfigyeléseimről és kutatásaim eredményeiről kívánok a következőkben röviden beszámolni.

Vitruvius az építészetről írott munkájában felsorolja azokat az elméleti építészeti műveket, melyeket haszonnal forgatott. Ezek között közvetlen Iktinos és a Parthenon említése után s Philont, a Skeuothéké építőmesterét megelőzőleg szerepel (De architectura lib. VII, 12.) Theodorus Phocæus, a ki a delphii tholosról értekezett (de tholo, qui est Delphis). Miután Vitruvius felsorolásában időrendet követ s az általa megnevezett elméleti művek szerzői csak-

* Keramopullos: *Guide de Delphes* p. 17.

** V. ö. *Comptes rendus de l'acad. des inscriptions et belles-lettres*, 1901., p. 639.; *Revue d'art ancien et moderne* X (1901) p. 366.; XV (1904) p. 1.; *Klio, Beiträge zur alten Gesch.* VI, 122.

nem kivétel nélkül a műveikben tárgyalt épületeknek építő-mesterei is voltak, kétségtelen, hogy a delphii tholost a phokæai Theodoros építette a IV. század első felében. Pomtow, a ki a delphii tholosnak hosszabb tanulmányt szentelt és restructióját is megkísérelte, helyesen utalt arra, hogy a Theodoros név Vitruviusnál íráshiba Theodotos helyett.¹ Ez a betűelvétel könnyen érthető, hiszen csak három sorral följebb tett említést egy másik ösmert Theodorosról, a samosi Heraion építőjéről (VII, 12 de æde Junonis quæ est Sami dorica Theodorus). Theodotos nem új név a görög építészet történetében; művészi egyéniségét az epidaurosi Asklepios-templom révén ösmerjük, melynek építkezését az építési számadások tanúsága szerint ő vezette. Theodotos nem volt epidaurosi illetőségű, mert az elszámolt tételek között szerepel kilencz drachma és két obolos, a mit a Theodotosért küldött hírnöknek (κῆρυξ) fizettek.² Pomtownak most jelzett combinatióját fényesen igazolja az a szoros stylusbeli rokonság, mely a delphii tholos és az epidaurosi Asklepios-templom részletformáit szinte elválaszthatatlanul egymáshoz kapcsolja.³ Különösen szembetűnő és meggyőző ez az összefüggés, ha a két épület koronázó simájának hullámzó inda és palmetta díszét vetjük össze.⁴

De elvitázhatlan kapcsolat áll fenn a két épületről származó, fenmaradt szobordiszek között is. A delphii tholos metopéinak tárgya tudvalevőleg azonos az epidaurosi Asklepios-templom oromcsoportjainak tárgyával: amazon és kentaur csata. A delphii múzeumban őrzött töredékek között találunk egyes darabokat (pl. 4404. lelt. sz.), melyek határozottan jón művészi hagyományok befolyását mutatják.

¹ *Klio* XII (1912) S. 179 ff.; 281 ff. v. ö. Bull. de l'Acad. royale des sciences et des belles lettres de Danemark, 1908, p. 356–363.; Katterfeld: *Griech. Metopenbilder*, S. 51 ff.

² Kavvadias: *Fouilles d'Epidaure*, p. 78, No 241., 297. sor; Θεόδωτος ἀρχιτέκτων több ízben szerepel: 9., 32., 54., 104., 111. sor. — *Inscriptiones Graecae* IV, No 1484.

³ Erre röviden utaltak már: M. Schede: *Antikes Traufleisten-ornament*, S. 55, 61; Pomtow: *Klio* 1912, S. 287 ff.

⁴ L. Schede: i. h. T. IV, 27, V, 30.

A 4404. sz. tovasiető nőalak szobrászi beállítására, a tagoknak egy síkba való kényszerítése, a mozgásnak kissé erőtlenné kifejezése, továbbá a ruha valószerűtlen kezelése, mely a testhez tapadó szövetet minden átmenet nélkül éles, ívelt hatú, mély öblű redőkben vezeti tovább, teljesen megfelel a xanthosi Nereida-émlék szobrairól ösmert jellemzetes jón művészi kifejezésmódnak.¹ Ezek az erősen feltörő jón tradíciók, ezek a IV. század első tizedeiben régiesnek tűnő stílus-sajátságok nem lephetnek meg, ha meggondoljuk, hogy ez a művészi irány éppen az V. század második felében minő, szinte forradalmi hévvel ragadta magával a görög anyaország művészeit. S azt se feledjük, hogy Theodotos, a ki a tholos egész építkezését vezette s a díszítő munkálatokra is bizonyára befolyt, a kisázsiai jón városok egyik legvirágzóbbikából, Phokæából² származott. Innen hozhatta magával a koronázó simákon Epidaurosban és Delphiben használt vízszintesen hullámzó jón indarendszert s a jón szobrászi felfogás iránt való erős hajlandóságát. De a régies töredékek mellett találunk a delphii tholos szobordiszében fejlettebb darabokat is, pl. a 4282. lelt. sz., melyen a szélben fodrozódó, hullámzó ruhának nyugtalan, izgatott képzeletre valló kezelése ugyanazon művészi elveken épül föl, mint az epidaurosi Asklepios-templom akroterionjait alkotó két Nereidán.³ S ez a megfigyelésünk további következtetéseink szempontjából rendkívül fontos.⁴

Az epidaurosi Asklepios-templom építkezéséről szóló fenmaradt elszámolás nemcsak az építőmestert nevezi meg.

¹ V. ö. Bulle: *Der schöne Mensch im Altertum*, 2. Aufl. T. 121, S. 253.

² Pauly: *Realencyclopädie*, V, S. 1543.

³ Ezeket a nőalakokat Amelung újabban Αἰζη-*nak* tartja. (Auræ velificantes). V. ö. *Röm. Mitt.* 1905, S. 306.; *Ausonia*, 1908, p. 95. A magam részéről a régi elnevezés mellett foglalok állást s hivatkozom az athéni N. Múzeumban őrzött egyik domborműves bronz tükörcokra. Inv. No 7418. (Stais: *Guide*, p. 339; Ἐφ. ἀρχ. 1893. πν. 15.), hol a hasonló lóháton ülő nőalak jelentését a mellette ábrázolt delphin kétségtelenné teszi.

⁴ A delphii tholos metopéinak csak néhány töredéke szerepel a német arch. intézet fényképsorozatában. Delphi, No 118—121.

hanem fölsorolja a szobrászi munkákban résztvevő szobrászokat is. Megtudjuk belőle, hogy Timotheost bízták meg az oromcsoportok és a koronázó akroterionok modelljeinek elkészítésével. (I. G. IV. 1484. sz., 36—37. sor: Τιμόθεος ἔλετο τύπος ἐργάσασθαι.¹) A szobordíszek márványban való kidolgozásában Timotheoson kívül más mesterek is résztvettek. Szerepkörüket az epidaurosi, márványtáblára jegyzett monumentalis elszámolás részletesen fölsorolja. Maga Timotheos csak az egyik oromcsoport akroterionjait faragta ki sajátkezűleg. (I. h. 90. sor: Τιμόθεος ἔλετο ἀκρωτήρια ἐπὶ τὸν ἄτερον αἰετόν.) A másik oromcsoportot koronázó akroterionok mesterének a nevéből csak a kezdőbetűk maradtak fenn. (97. sor: Θεο[. . . ἔλετο ἀκρωτήρια ἐπὶ] | τὸν ἄτερον αἰετόν.) Kavvadias² és Baunack³ a három kezdőbetűt Theotimosra egészítették ki. Velük szemben Fraenkel Θεων-^t olvas, mert véleménye szerint a Kavvadias javasolta név számára nincs elég hely. Erre az aggodalomra azonban nézetem szerint nincsen ok, mert a Kavvadias-Baunack-féle javaslat alapján a 97. sor betűszáma nem haladja túl az előző sorok betűszámát (50). Kiegészítésüket mégsem fogadhatom el. A szállított szobrokért fizetett díjak magasságából ítélve a második oromcsoport akroterionjait elkészítő, csak kezdőbetűiben ösmert mesternek, neves művésznek kellett lennie. A Theotimos név teljesen önkényes választás és nem felel meg ennek a követelménynek. Minden jól talál ellenben, ha Theotimos helyett Θεόδοτος-t illesztünk a kérdéses sorba. Alább még bőséges alkalmam lesz kimutatni, hogy ezt a conjuncturát művészettörténeti indokok mennyire támogatják. Az oromcsoportok elkészítésében több szobrász vett részt: Hektoridas (111. sor), Agathinos (102., 103. sor), Lysion (103. sor) s két más művész, kiknek nevét csak töredékesen ismerjük: Ther . . . (103. sor) és . . . phas (104.

¹ A τύπος szó jelentésére vonatkozólag v. ö. Hase-Dindorf: *Θησαυρὸς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* VII, 2588: Est vero in hac signif. translatum hoc vocabulum a fictoribus et pictoribus, qui suos habent typos quos sequantur. — Bull. corr. hell. 1891 p. 591.

² *Fouilles d'Epidaure*, p. 88.

³ *Aus Epidauros, eine epigr. Studie*, S. 35 u. 51.

sor). Ezek közül Hektoridast az elszámolás adatain kívül egy, jelzésével fenmaradt szobortalapzat fölírása révén is ösmerjük. Az építési elszámolás adataiból az is kiviláglik, hogy az egyik oromcsoportot a maga egészében adták ki munkába, a másikat ellenben két részben. Erre utal a használt kifejezések különbözősége: a) 98. sor: ἐναϊετίων ἐς τὸν ἄσπερον αἰστὸν; b) 112. sor: ἐναϊετίων τᾶς ἀτέρας κερκίδος. Az oromcsoportban levő szobroknak τὰ ἐναϊετία elnevezése a Parthenon építési számadásaiban is előfordul.* A κερκίς szó eredetileg éket jelent, átvitt értelemben hegyes szög, azaz az oromzat egyik ékalakú fele lehet csupán az érteleme.** Az oromzat két ékalakú kőből λίθοι κερκιδῆταιοι áll. A κερκίς tehát az αἰστὸς egyik fele. Ezzel a magyarázattal teljes összhangban áll, hogy az egyik egész oromcsoportért ugyanannyit (98. sor = 3010 dr.) fizettek, mint a másik oromcsoport két szárnyáért együttevén (89. sor és 112. sor = 1610 dr. + 1400 dr.).

Tagadhatatlan, hogy a fölsorolt díjtételekben föltűnő aránytalanság mutatkozik. Az akroterionokért aránylag sokkal magasabb árt fizettek (2240 dr. és 2340 dr.), mint az oromcsoportokért (3010 dr.). Az is különös, hogy Timotheos modelljeiért mindössze 900 drachmát kapott; pedig a szobrok kis méreteit tekintve valószínűnek kell tartanunk, hogy a mintákat a kész szobrok méreteinek megfelelő nagyságban szállította. A díjazás jelzett aránytalanságainak magyarázata részben abban rejlik, hogy az akroterionok nem három, hanem alighanem öt alakból állottak, részben pedig abban, hogy a neves mestereket jobban fizették, mint az átlagos kőfaragókat. Timotheos, a ki tudvalevőleg később a halikarnassusi Mausoleum szobrászati munkálataiban az attikai művészet legnagyobbjainak oldalán vett részt, epidauroszi tevékenysége idején bizonyára már a kiváló, keresett mesterek közé tartozott. Theodotos pedig előzőleg delphii tevékenységével, a tholos építési munkálatainak, s mint én

* I. G. IV, 2976, 5. és 8. sor. — V. ö. H.-Lattermann: *Griech. Bauinschriften*; Cavaignac: *Etudes sur l'histoire financière d'Athènes au Ve siècle*.

** V. ö. F. Ebert: *Fachausdrücke des griech. Bauhandwerks*. Diss. Würzburg, 1910.

hiszem, szobrászi díszítésének vezetésével szerzett magának hírnevet. Érthető tehát, hogy Timotheossal együtt magasabb díjazásban részesült.

Mint az epidaurosi Asklepios-templomon kívül más hiteles példákából is tudjuk, egy-egy nagyobb épület szobrászi díszítésénél a vezető, irányító mesterek nagyszámú segéderőt foglalkoztattak. Csak a Parthenonra és az Erechtheionra utalok. Az Erechtheion építkezési elszámolása fölsorolja az összes kőfaragókat s gondosan megjelöli az általuk szállított alakokat.* Ha a fríz teljesebben maradt volna fön, az elszámolás adatai alapján minden egyes művész kezemunkáját pontosan meg lehetne állapítani. Szegényes töredékeinkkel az ilyen kísérlet mindig csak bizonytalan föltevés marad. Különösen fontos és érdekes a Parthenon építési költségeiről szóló számadás néhány évvel ez előtt fölfedezett töredéke, mely ugyancsak az oromcsoportokon dolgozó több szobrásznak eszközölt fizetésekről emlékezik meg. (ἀγαλακτοποιοῖς ἐναυστίον μισθός.)**

A munkamegosztásnak ez a módja, mely élesen bevilágít a nagy görög szobrászok műhelyeinek életébe, a művészettörténeti kutatást igen érdekes, de nehéz problémák elé állítja. Az alkotó, teremtő mester conceptiójának megvalósulásában fölismerhető, kinyomozható-e a modelleket márványba átültető szobrászok kezenyoma? Rést ütött-e az alakkezelés részleteiben az ő egyéniségük? Tekintve, hogy a szolgálai másolást a görög szobrászat fénykorában nem ismerte s még a legjelentéktelenebb kőfaragó alkotásában is akadnak alanyi vonások, a legszigorúbb iskolázottság mellett sem tehető fel, hogy a kidolgozó művészek egyéniségét a mester conceptiója teljesen eltakarja.

Az epidaurosi Asklepios-templom szobrászi díszítésének gondos vizsgálata is ilyen eredményre vezet. Az orom-

* L. *Hermes* 1890, S. 439 ff (Robert); *Antike Denkmäler* II, T. 31—34; *Amer. Journ. of arch.* 1912, p. 175 (Pallat); 1913 p. 242 ff (Dinsmoor).

** *Annual of the British School at Athens* 1909/1910, p. 190 ff, *Amer. Journ. of arch.* 1913, p. 69 f. (Woodward, Dinsmoor); I. G. I; 305, 306. I. Suppl. 297a (p. 37).

csoportokból származó töredékek az alakkezelés részleteiben tagadhatatlanul bizonyos eltéréseket mutatnak. Ha az építési elszámolás adatait nem tekintjük is, legalább három különböző művészkez munkájára ismerünk bennük. Az athéni múzeumban lévő 138., 145., 146. és 3147. számú szoborrészletek a ruhakezelésben régies fölfogásról tanuskodnak. (Kavvadias: *Fouilles d'Epidaure* pl. XI, 3, 8.) A megtorlódott, gyűrött szövet ábrázolása s az a mód, a mint a czombokhoz simuló ruha itt kerek öblöket vet (Faltenaugen), ott pedig széles ránczcsikokban fut alá, a polygnotosi iskola és az olympiai oromcsoportok hagyományaira vezethetők vissza. Hogy ezek a hagyományok a későbbi V. század folyamán nem veszték ki, annak bizonyosságai a kopenhágai es milanoi Niobidák. Sokkal érettebb művészi irány és jóval nagyobb technikai készség hirdetői a 136., 139. és 149. számú szobrok. (Kavvadias: *Fouilles d'Epidaure* pl. XI, 1; Defrasse-Lechat: *Epidaure* p. 64.) Különösen szembeszökő az a mód, a hogyan ez a mester a felső czombra tapadó, ívelt redőszálakkal átfuttatott, könnyű szövet peremét fellazítva merészen fodros hullámokban vezeti. Kevéssé tehetséges és önállóság nélküli kőfaragó műve a 137. sz., lováról lebukó amazon torzója. (Kavvadias: i. h. pl. XI, 2; Defrasse-Lechat: i. h. p. 66.) A mintázás részleteiből hiányzik a frissesség, a lendület. Messze elvezetne célunktól, ha ezt az elemzést az Epidauróban és Athénben levő összes szobrokra kiterjeszteném. Be kell érnem e rövid irányító megjegyzésekkel. Jelen kutatásaink szempontjából sokkal fontosabb, hogy az akroterionokról való szobrok is világosan magukon viselik két különböző művészegyénség bélyegét. Az egyik akroterion szárnyas Nikéjében (Kavvadias: i. h. pl. XI, 19) már Furtwängler helyes érzéssel ismerte föl a vezető mester Timotheos munkáját.* Ez a torzó a kivitel frissességében s vir-

* *Sitzungsberichte der bayer. Akad. Phil. hist. Kl.* 1903 S. 45. V. ö. *Phot. d. deutschen arch. Inst. Athen*, Nationalmuseum No 485, 486 = Bieber: *Verzeichnis* No 2207, 2208. — Timotheosról dr. K. A. Neugebauer összefoglaló tanulmányt készít elő, mely a fent jelzett föltevést újabb érvekkel is meg fogja erősíteni.

tuóz könnyedségében az Epidaurosból való összes szobortöredékeket messze túlszárnyalja. Minő pompás és nagyszerű szobrászi megoldása ez az alulról széltől kapdosott, nyugtalan ruha ábrázolásának! Ha töredékünk tényleg Timotheos műve, úgy a másik akroteriont alkotó Nike és két, lóháton ülő Nereida (Kavvadias: i. h. pl. XI, 12, 16, 17; Defrasse-Lechat: i. h. p. 74, 75, 77) az építési számadásokban megnevezett másik művész, föltevésünk szerint Theodotos műve. Az egyik Nereidának a feje is megvan, mely formáiban határozottan elüt az Asklepios-templom szobordíszéből származó összes többi fejektől, viszont édes testvére az eddig Timotheosra visszavezetett Ledaszobor fejének.

Az így nyert eredmény mint folytatólagos láncszem kapcsolódik azokhoz a megfigyelésekhez, melyeket a delphii tholos metopéinak tárgyalásánál tehattunk. A közöttük és az epidaurosi Asklepios-templom Theodotosnak tulajdonított akroterionjai között fennálló stylusrokonság kutatásaink segítségével egyszerű és természetes magyarázatra talál. Theodotos nemcsak építőmestere volt a delphii kerek épületnek, hanem a szobordíszek elkészítésében is tevékenyen résztvett. Nem példátlan eset ez a görög művészet történetében. Elegendő, ha az ifjabb Polykletost idézem, a ki a IV. század második felének egyik legjelesebb építésze volt s mint szobrász is jó hírnévnek örvendett, avagy Pytheosra emlékeztetek, a ki a halikarnassusi Mausoleumnak nemcsak építőmestere volt, de szobrászi díszítésénél is szerephez jutott.

Theodotos munkásságát emlékeink segítségével másfél évtizeden át nyomon kísérhetjük. A delphii tholos elkészítése körülbelül Kr. e. 380—375 közé esik. Az epidaurosi Asklepios-templom építését pedig az elszámolás adatai alapján 373—368 közé kell tennünk. Művészi tevékenységében mindenütt fölismerhető a jón művészi szellem, a melyet szülőhazájából hozott magával. Theodotos az elsők egyike, a kinél a jón építészeti elemek beáramlása a dór építészeti körébe a sima díszítésére is kiterjedt. Szobrászi munkálatai tárgyalásánál is jón hagyományok követésére utalhattunk.

Befejezésül megemlékezem még Pomtow föltevéséről,¹ a ki Dörpfeld finom építészettörténeti megfigyelései² alapján az epidaurosi tholos építésének megkezdését is Theodotosnak tulajdonítja. Csak később vette át a munka vezetését az ijabb Polykletos, a ki tudvalevőleg az epidaurosi színháznak is építőmestere volt. Könnyen elképzelhető, hogy Theodotost delphii sikerei alapján hívták meg Epidaurosba s bízták meg az Asklepios templom befejezése után a tholos fölépítésével, a mely 330-ban még munkában volt.³ Az a tény, hogy Theodotos elméletileg is foglalkozott a kerek épületekkel, valószínűvé teszi, hogy a tholosok építése legkedveltebb feladatai közé tartozott s e téren rendelkezett a legnagyobb tekintéllyel.⁴

HEKLER ANTAL.

¹ Klio 1912, S. 218.

² Dörpfeld-Reisch: *Das griech. Theater* S. 130 f.

³ V. ö. 'Εφ. ἀρχ. 1892, p. 69; *Fouilles d'Epidaure* p. 93; *Ath. Mitt.* 1895, S. 20 ff.

⁴ A kerek épületek, tholosok rendeltetésének kérdése még mindig vitás. V. ö. *Zeitschr. für Gesch. d. Architektur* II (1909) S. 27 ff; 67 ff; III (1910) S. 123 ff; Klio 1912, S. 289 ff. Az epidaurosi tholos reconstructiójára vonatkozólag v. ö. Kavvadias javaslatát: *Sitzungsberichte der kön. preuss. Akad. d. Wissenschaften* 1909, S. 536 ff.

A BALKÁNI HÁBORÚK ÉS AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA GAZDASÁGI ÁLLAPOTA.*

I. Az osztrák-magyar pénzpiacz a háború kezdete óta.

Az osztrák-magyar monarchia a mult ős folyamán hadseregének nagyrészét mozgósította; hatalmas csapatokat összpontosított a délkeleti határon. A nélkül, hogy e katonai intézkedések czélszerűségét vitatnók, azokat a következményeket akarjuk jelen tanulmányunkban bebató vizsgálat tárgyává tenni, melyekkel a Balkánon dúló két háború és a mozgósítás a monarchia gazdasági és pénzügyi állapotának szempontjából járt.

A politikai események erős érdeklődést keltettek Bécsben és Budapesten, valamint a vidéken. Sok helyen a kereskedelmi forgalom meglassult, a rendesnél sokkal számosabb és nagyobb szabású fizetésképtelenségek jogos félelmet keltettek a tömegben s a kereskedelmi és ipari világban egyaránt; a pénzpiacz heves válságon ment keresztül, a melyből még most sem gyógyult föl teljesen. Ha egy háborúnak, melybe a monarchia sodródhatott volna, már ilyenek voltak a hatásai, minők lettek volna, ha a háború valósággal kitör! Nem vagyunk azok közül valók, a kik

* E tanulmány szerzői jeles francia szakemberek: R. G. Lévy az Institut tagja, A. Tomaschoff a Credit Lyonnais főbb tisztviselője. Helyénvalónak találjuk e cikk közlését, mert tanulságos és időszerű; de nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül, hogy egyes tájékoztató részletek nálunk közismert tényekkel foglalkoznak, hogy szerzők jobban ismerik az osztrák, mint a magyar pénzügyi világot s főleg hogy a cikkben foglalt politikai nézetek és tanácsok a hármass entente hivreire vallanak; mindez az egész gondolatmenetet áthatja, azért nem mellőzhető, de mindez oly szembeszökő is, hogy alig szükséges külön felhívni rá a figyelmet. Viszont a fejtegetés egészben, sőt e részleteiben is érdekes ránk nézve, mint komoly külföldi vélemény. Szerk.

azt képzelik, hogy minden politika a pénztől függ s hogy a népek és királyok béklyóba verik nagyravágyásukat, avagy szabad folyást engednek neki, a szerint, a mint kincstárunk többé vagy kevésbé telt, mégis, a kérdésnek ezt az oldalát sem kell elhanyagolni. Különösen oly esetben, mint az osztrák-magyar monarchiáé, a mely talpig fölfegyverkezett, a nélkül, hogy a harcztérre vonult volna, a háború gazdasági hatásának előre való átlátása bizonyára gondolkodóba ejti az államférfiakat. Ha a háború viharában a kormányok nem számítják a milliókat, de még a milliárdokat sem, annál nagyobb hidegvérrel gondolkodnak diplomatiái kombinációkkal szemközt, a melyeknek a hallgatag ágyú csak viszonylagos támaszt nyújt.

Még nem fordult elő, hogy nagyhatalom oly hosszú ideig oly impozáns haderőt tartott volna fegyverben. Valóban szokatlan látványt nyújtottak a Száva és a Duna mentén állomásozó hadosztályok, a melyek látszólag csak arra szolgáltak, hogy még ékesszólóbbá tegyék az osztrák-magyar nagykövet beszédjét a londoni conferentián.

Ritkán keltett a háború pusztá félelme oly súlyos következményeket és valóságos csapásokat.

Igaz, hogy ha az osztrák-magyar monarchia maga nem vett részt a tusában, a tűzvész dühösen pusztított ajtaja előtt, legjobb vevőinek területén. Számos iparosról azt beszélik, hogy egyik napról a másikra voltak kénytelenek áruik eladásának egész rendszerét megváltoztatni, mert azok a közbenjárók, a kik eddig e föladatot végezték, hirtelen eltűntek. A mozgósítás által a vasutakon keltett árútorlódás meglassította a kivitelt; számos áru, a melyet a hadviselő felek hadi csempészárúnak minősítettek, az állomásokon maradt. A bevétel a keleti határokon majdnem teljesen megszűnt; a szerb és bulgár mezőgazdasági termények és szarvasmarha behozatalának elmaradása eddig ismeretlen mértékben drágította meg a gabonaneműek és hús árait az osztrák és magyar piaczkokon.

Tőzsdei szempontból az első balkáni háború szinte némi panique-t keltett. Meg kell azonban jegyezni, hogy a monarchiának gazdasági állapota olyan volt, hogy a visszahatás-

nak a két országban a legnagyobb erővel kellett nyilvánulnia. Hosszabb idő óta az iparosok módfelett nagyították üzemeiket, erejüket meghaladó munkákra vállalkoztak és e célból természetesen hitelhez fordultak. A ház- és tőzsdemespeculációk sokszor az esztelenségig menő arányokat öltöttek; 1912-ben a bécsi tőzsdén kötött üzletek meghaladták a hétmilliárd koronát. A bankok hiába emelték föl több ízben is tőküket, ezek elégteleneknek bizonyultak a minden oldalról jövő tökekereslettel szemben. Az 1912. év folyamán az Osztrák-Magyar Bank kamatlába nem szállt 5% alá, a minek pedig példáját a közönség már nagyon régen látta. Azon új törvény ellenére, a mely az adómentes jegycontingenst az érczkészleten túl 600 millió koronára emeli, a bank egynéhány tavaszi és nyári hét kivételével, állandóan túllépte a határt. Ezzel párhuzamosan érczkészlete csökkent és helyzete tetemesen meggyöngült.

A legtöbbet szenvedett ipar kétségtelenül a szövő-fonó ipar volt, a mely a két országban összesen 350,000 munkást alkalmaz, több mint 5 millió orsót tart üzemben és 2 millió métermázsánál több gyapotot használ föl évenként. Sok szövőgyár $\frac{1}{4}$ -el, mások $\frac{1}{3}$ -al szállította le termelését. Szerencsére 1912-iki föld hozama kitűnő volt és a két országban 240 millió métermázsára, azaz 9%-al többre emelkedett, mint 1911-ben. A mezőgazdasági jólét legkövetlenebb következménye a különféle chemiai műtrágyák, phosphátok és nitrátok bevitelének emelkedése volt; az előbbieké $\frac{1}{3}$ -al, az utóbbiaké pedig 50%-al emelkedett. E számok világosan tanuskodnak a két ország mezőgazdaságának erejéről. E mezőgazdaság a lakosság $\frac{2}{5}$ -ének nyújt kenyeret és a monarchia egész gazdasági szervezetének alapja.

Alig tört ki a háború, Ausztria-Magyarország hevesebben érezte hatását, mint bármely más európai ország. A Balkán-országok felé való kivitele majdnem teljesen megakadt; a hadviselő államok kormányai által elrendelt kitolása az adósok fizetési kötelezettségének régi üzletek liquidálását és újak kötését lehetetlenné tették. Körülbelül 100 millióra becsülik az osztrák és magyar exporteurök Szerbiában, Bulgáriában, Törökországban, Görögországban és Montenegró-

ban ki nem fizetett számláit. Mély belátású államférfiak a Lajta mindkét partján azt remélik, hogy a monarchia a régiéknél a két ország valódi érdekeinek jobban megfelelő kereskedelmi szerződéseket fog a Balkán-országokkal kötni. Könnyen megérthető, hogy a kereskedelmi viszonylatok a két ország és a Balkán-allamok közt hatalmasan fellendülnek, ha ez utóbbiak a mezőgazdasági termékekre ez ideig érvényes igen magas vámtételek leszállítása ellenében nagyobb mértékben fogják a monarchia ipari termékeit vásárolni. De a háború által keltett közvetlen veszteségek annál nagyobbak voltak.

A bécsi tőzsdén jegyzett papírok árfolyamai hirtelen heves esést mutattak. Az összes papír sok esetben nagymértékű baisse-t szenvedett és mégis az október végén megejtett liquidatio simán ment végbe és november 6-ika, a fizetések napja a nélkül telt le, hogy egyetlen egy fizetéképtelen tőzsdeügynök neve került volna fekete táblára. November közepén az Osztrák-Magyar Bank kamatlábat 6°-ra emelte, e kamatlábat a jelen nemzedék csak kétszer látta: 1899-ben, a mikor kitört a transvaali háború, és újabban 1907-ben, a nagy amerikai válság idején. E kamatláb hatása az osztrák és magyar piacokon sokkal mélyebb volt 1912-ben, mint az előbbi két alkalommal. A míg t. i. 1899-ben és 1907-ben a depressio központja nem Bécs és Budapest volt, hanem London vagy New-York és a monarchia által megérzett rengés csak az ottani pániquenak volt a visszahatása, addig tavaly e két ország volt az, a melyet a balkán-háború a legközvetlenebbül és legérzékenyebben sebzett meg. A 6°-os hivatalos kamatlábnak 7, 8, néha 9°-os, sőt még magasabb magán-kamatláb felelt meg. A házipítési vállalkozóknak nyújtott hiteleknel a 10°-os kamatláb sem ment kivételszámba.

A minden oldalról követelt tőkék annál ritkábbak voltak, mert a francia bankok, a melyek 1912 tavaszán és nyarán fontos összegeket küldtek a monarchiába, ezeket most hirtelen felmondottak. Ezzel párhuzamosan osztrák és magyar pénzüzetek a közönség részéről fenyegető betétvisszavonások hirtelenül érzett veszedelmének elhári-

tása czéljából nagy mértékben halmozták föl pénztáraikban diszpozibilitásaikat, a melynek a piacon való hiányát a kereskedő- és iparosvilág keservesen megérezte. Az év végének közeledtével a láthatár mind komorabb lett: a gabonaneműek ára állandó emelkedést mutat. Deczember hónapban, a fegyverszünet megkötése után, a mikor mindenki a béke közeli megkötését remélte, némi javulás állott be, de a kereskedelmi élet még mindig teljesen pangott. A két fővárosban az árúházak szinte üresen állottak és még a monarchia társadalmi életében oly fontos szerepet játszó karácsony közeledte sem hatott serkentőleg a vevőkre, a kik az árúok nagy bánatára mind jobban elmaradoztak.

A helyzet igen súlyos voltát más jelenségek is elárulták. November végén, azaz oly időben, a mikor a tőkekereslet rendes körülmények közt nem túlságosan nagy, a közönség az Osztrák-Magyar Bankot 200 millió koronával nagyobb mértékben vette igénybe, mint az előző évben: a jegyforgalom 2600 millió koronára emelkedett. Váltó híjján az emberek értékpapirokra való hitellel is megelégedtek.

Az Osztrák-Magyar Bank által folyósított kölcsönök 216 millióra emelkedtek. Ez oly szám, a mely addig e nagy intézet történetében teljesen ismeretlen volt, a melyet azonban igen rövid időn belül messzire maguk mögött hagytak e tételnek hétről-hétre közölt arányai.

A vidéki bankok, takarékpénztárak, sőt még a nagy bécsi és budapesti pénzüintézetek is vettek föl kölcsönöket tárczájuk járadékára. A bank nem ad aranyat, hanem ezüst ellenében váltja be jegyeit. A keleti vidékeken, főleg Bukovinában és Galicziában a háború zajától megfélemlített parasztság ércpénzt halmozott össze és még a nickelt is többre becsülte a papírpénznél, a melyet teljesen visszautasított. Mindezt a pénzt elrejtették és így eltüntették az annyival megszegényített forgalomból. Deczember hónapban Pranger, az Osztrák-Magyar Bank vezértitkára, 300 millió koronára becsülte az így lekötött ércpénz mennyiségét.

A kiviteli kereskedelem mindjobban pangott. Főleg a balkáni piacok zárultak a monarchia terményei előtt, a

milyenek főleg a török nemzeti fővegviselet, a fez, egyéb textilárúk és papirgyártmányok.

Az Osztrák-Magyar Bank 1912 december 31-iki mérlege teljes mértékben kifejezésre juttatta a helyzet komolyságát és adatai addig teljesen ismeretlen számokat értek el: a váltótárca 1340 millióra, az előlegek 355 millióra, a jegyforgalom 3600 millióra rúgott, a mely utóbbinak 600 milliója volt az 5%-os forgalmi adónak alávetve. A Bank által nyújtott hitelek az 1911. év hasonló időszakához képest 367 millióval nőttek meg. Ezek oly számok, a melyekhez senki sem szokott és a melyek valósággal válságos állapotot árultak el.

Sokan e rendkívüli tökekereslet magyarázatát nem politikai okokban keresték. A köszénbányaipar rendkívüli fejlődésben volt; még a legutolsó években oly keményen sujtott és rövid idővel az előtt a balkáni piaczeit veszített szövő-fonóipar is megnagyobbította üzemberendezéseit. Mint-hogy e két iparág több mint 500,000 munkást alkalmaz, e munkássereg béreinek fizetése már magában véve is hatalmas készpénzforgalmat tett szükségessé. Ezenkívül a mult évek jó termése tetemesen megnövelték a mezőgazdasági munkásoknak és a szállítási vállalatoknak fizetendő összegeket. A rendkívül számos fizetéseképtelenségek több mint 200 milliójába kerültek az osztrák és magyar kereskedelemnek és iparnak s még sokkal nagyobb tőkét kötöttek le.

E zavaros pénzügyi korszak részrehajlatlan tanulmányozói észrevehették, hogy az Osztrák-Magyar Bank a magyar közönségnek megbeesülhetetlen és sok helyütt kellőképpen nem méltányolt szolgálatot tett. December 31-iki váltótárczájának 900 milliója, tehát körülbelül $\frac{2}{3}$ -a magyar eredetű. E papir tetemes része mezőgazdasági papir. A magyar mezőgazdák, a kik a legteljesebb mértékben kívánják az érdekükben fölállított védvámokat kihasználni, termésüket beraktározzák s csak akkor adják el, ha a gabona árai megfelelően magasak. Ezalatt előlegekért fordulnak a kisebb-nagyobb bankokhoz és takarékpénztárakhoz s az általuk kibocsátott papir így előbb-utóbb az Osztrák-Magyar Bank felé veszi útját.

Az a nagyszerű támasz, a melyet a közös jegybank a

legutolsó viharos korszakban a magyar iparnak, kereskedelemnek és földművelésnek nyújtott, nézetünk szerint teljesen megsemmisíti az önálló jegybank három évvel ezelőtt még oly számos híveinek érveit. A lefolyt tél gazdasági története megdönthetlen bizonyosságát szolgáltatva annak, hogy egy önálló magyar intézetnek nem lehetnének oly hatalmas tőkái és oly szilárd hitele, mint a közös jegybanknak és hogy a jelenlegi rendszer a legmesszebbmenő mértékben kielégíti a magyar érdekeket. Ez annál is fontosabb, mert a legutóbbi években Magyarországon elhelyezett idegen, főleg francia tőkék, a melyek, igaz, nem kis mértékben járultak a tőzsde- és egyéb speculációk sokszor esztelen felcsigázásához és így az értékpapírok későbbi kegyetlen árösszeomlásához is, a marokkói bonyodalmak óta a megrezzent francia pénzvilág által hazaszállítottak.

Az Osztrák-Magyar Bank számadásai világosan kifejezésre juttatják a Magyarországnak 1912-ben tett nagy szolgálatok mértékét és fontosságát. Tudvalevő t. i., hogy a monarchia két országa a bank nyereségeiben a bank által a két országban kihelyezett tőkék arányában osztozik. 1912-ben a Bank által Magyarországon kötött üzletek 700 millióval haladják meg azokat, a melyeket az intézet Ausztriában folyósított. Így Magyarország aránya, a mely eddig soha sem volt több 52%-nál, ezúttal 55%-ra emelkedett és Ausztriáé 44·50%-ra süllyedt. Ugyanez okból Magyarország 3¹/₂ millió és Ausztria csak 2.820,000 korona erejéig részesedett a jegybank nyereségében. Az arány ugyanez a bank által a két államnak lerótt egyéb illetékeknél és adóknál.

És mégis Magyarország a maga egészében nagyon jól megállotta helyét. Ennek legfőbb oka a mezőgazdasági földbirtok rendkívül szilárd szervezete. A pusztai parasztnak joggal az a híre, hogy a világ egyik legjobb földművelője: okos, munkás és józan. Mint a francia paraszt, minden keresményét forrón szeretett földjének megjavítására és megnagyobbítására fordítja. A tőkések is szilárd bankokat alapítottak: egyetlen egy fontosabb pénzintézet sem zárta be ajtait a válság tartama alatt. Csakhogy a pénz

fölötte drága volt. Ennek egyik legfőbb következménye volt a még teljesen elsőrangú értékpapírok, mint járadékok, bank- és közlekedési részvények árfolyamainak heves esése, úgy hogy még jelenleg is, a budapesti és bécsi tőzsdén számos kiténő papír van, melyek ára 6%-os tőkésítési kamatlábnak felel meg. Az építési vállalkozók, a kik gyakran még a legcsekélyebb összegeket sem tudták előteremteni, munkálataikat abban hagyni voltak kénytelenek.

II. A pénzügyi helyzet.

Néhány év óta Ausztria-Magyarország még jobban megfeszítette a hitel rugóit, mint a Német-birodalom, a melyhez a monarchia legjobban hasonlítható, annál is inkább, mert a jegy kibocsátás rendszere és a központi bank szervezete nagy analogiát mutat a két országban.

1912 december 31-én a Reichsbank váltótárczája és előlegei együttesen 2660 millió koronára rúgtak, holott az Osztrák-Magyar Banknál e két tétel 1696 millió koronára emelkedett. A két jegybank összehasonlításánál azonban figyelemmel kell lenni arra a körülményre, hogy a Reichsbank idegen váltóit váltótárczájába számítja, az Osztrák-Magyar Banknál pedig a külföldre szóló váltók 60 millió korona erejéig az érczkészlet alkatrészei. Ha e számokat a két bank 1907. évvégi mérlegeinek megfelelő adataival egybevetjük, azt tapasztaljuk, hogy a Reichsbank váltótárczája és előlegei ez időszak alatt 500 millió koronával emelkedtek, holott az Osztrák-Magyar Banknál az emelkedés 823 millió, azaz az 1907-iki számnak majdnem kétszerese. Kiténik ez adatokból, hogy a monarchia mindjobban hozzászokik ahhoz, hogy kölcsönpénzzel dolgozzék. Igaz ugyan, hogy az Osztrák-Magyar Bank esetében az érczkészletnek a bankjegyek összegéhez való aránya nagyobb, mint a Reichsbanknál; nem kell azonban elfelejteni, hogy Németországban a forgalomban levő arany mennyisége körülbelül 2 milliárd, míg Ausztria-Magyarországban e mennyiség lényegtelen.

E tényből az osztrák és a magyar gazdasági sajtó oly következtetéseket vont le, a melyek érdekes világot vetnek a monarchia gazdasági állapotára. Nagy erélyvel követeli a városi házépítkezések financirozási módszereinek gyökeres megváltoztatását, mert ez ideig ez építkezések jórészt jelzálogkölcsonök segélyével eszközöltettek. Hangoztatja egy-szersmind a jelenleg az áru-nagykereskedelemben dívó fizetési rendszerek eltörlését és egy más rationalis rendszerrel való helyettesítését. Főleg a szövőipar a nemzetközi verseny következtében abba a kényszerhelyzetbe jutott, hogy piaczeit újból és újból kitágítsa, a legkisebb vagyonnal sem rendelkező kisárúsoknak mind nagyobb fontosságú és hosszabb lejáratra szóló hitelt engedélyezzen. Maga is előlegeket vett föl a bankoknál és biztosítékul csak a kisiparosok tartozását adhatta (Buchforderungen, könyvkövetelések). A fizetéseképtelenségek száma azonban szaporodott. Valahányszor válság tör ki, egy és ugyanazon jelenség ismétlődik: a gyárosok elhatározzák, hogy a jövőben előrelátóbbak lesznek, de igen rövid időn belül nem mulasztják el elhatározásukat elfelejtteni.

Ausztriában és Magyarországon a kereskedelmi üzletek sokkal kevésbé bonyolulnak le a váltó segítségével, mint például Franciaországban, noha váltónak óriási előnye, hogy kétséget kizáró és visszavonhatatlan módon allapítja meg az eladó és a vevő kölcsönös helyzetét, különösen ha ez utóbbi a váltót elfogadta. Az osztrák és a magyar kereskedő szemében a váltóelfogadás visszatetsző operatio és mintegy az eladó által a vevőbe vetett bizalomnak megingásával egyértelmű. Ez oknál fogva a vevő megelégszik azzal, hogy könyvében feljegyezi, mily összeggel ismeri el az eladót. Ez utóbbi megkísérelheti ugyan, hogy követelését másra átruházva, erre előleget vegyen föl, de könnyen érthető, hogy a bank sokkal kevésbé hajlandó pénzt adni ily kétes értékű biztosítékra, mint ha az eladó papírját leszámítolná. Ez a helyzet Budapesten és főleg Bécsben hatalmas mozgalmat szült a kereskedelmi értékpapírok, főleg az el nem fogadható váltó használatának elterjedése érdekében, mely utóbbi kétségtelen haladást jelent a könyvkövetelés fölött.

Figyelembe veendő tényező azonban a tőzsde és a politika, a melyet a bankok vele szemben követni fognak. Ha a bankok előleg alakjában nagyobb összegeket bocsátva a vevőknek rendelkezésére, elősegítik az e papirokban való speculatiót, fontos tőkét fognak ez által a gazdasági tevékenység többi ágaitól elvonni és a pénzdrágaság, a helyett hogy csillapulna, még nagyobb lesz.

E hosszantartó pénzdrágaság a mostani gazdasági válságnak talán legszembeesőbb jelensége. Egyik legközvetlenebb oka az a bizonytalan helyzet, a melyben egész Európa volt a bukaresti békekötésig. A kereskedelem a legintensívebb módon fordult hitelért az Osztrák-Magyar Bankhoz. Ha ez intézetnek december 31-iki mérlegeit öt évre visszamenőleg összehasonlítjuk, a következő eredményhez jutunk:

	1908	1909	1910	1911	1912
Aranykészlet	1,182	1,354	1,320	1,292	1,210
Ezüstkészlet és váltópénz	293	299	289	284	238
Idegen váltók	60	60	60	60	60
Belföldi váltók	686	689	889	1,142	1,341
Előlegek	99	90	149	187	355
Bankjegyforgalom	2,113	2,188	2,376	2,541	2,815
A bankjegyek fedezetének aránya %-ban	72.6	78.2	70	64	53
Átlagos leszámítolási kamatláb %-ban	4,249	4	4.189	4,396	5,154

E táblából világosan kitűnik, hogy az összes válságjelenségek egybehangzók: a jegyforgalom növekedik, az érczkészletnek a forgalomhoz való aránya csökken, a leszámítolási kamatláb emelkedik.

A jegy kibocsátó intézet helyzete a válság kezdete óta a pénzpiacznak mind nagyobb mértékű feszültségét tükrözi vissza. 1913 febr. 28-án a bankjegyforgalom 2½ milliárd korona, melyből 352 millió van az 5%-os adónak alávetve, noha a váltókamatláb 6% és az előlegkamatláb 6½ és 7%, a váltótárca majdnem 1 milliárdra rúg, az értékpapírokra folyósított előlegek pedig 245 millióra emelkednek. Junius 30-án a jegyforgalom még mindig 2,397 millió, a váltótárca 960 millió és az előlegállomány 233

millió. Mind a váltótárca, mind a jegyforgalom körülbelül 190 millióval volt magasabb, mint 1912 június 30-án.

Ennek a pénzdrágaságnak fatális hatása volt a főbb papirok tőzsdei árfolyamára. A 4°/_o-os osztrák államjárdék 81-re és a 4°/_o-os magyar járadék 80-ra esett.

A bécsi tőzsdén nagyszámmal lehet oly állami, tartományi, városi vagy jelzálogpapirt látni, a mely a jelenlegi árfolyamnál körülbelül 5°/_o-ot jövedelmez. A Bodenkreditanstalt 4°/_o-os záloglevelei 86-ot, a 4¹/₂^o/_o-os morva kölcsön 91-et, a Budapesti Takarékpénztár 4¹/₂^o/_o-os záloglevelei pedig 93-at jegyeznek.

Az idecsatolt táblázat a főbb osztrák és magyar papiroknak árfolyamhullámzásait mutatja a háború kitörése, azaz az 1912. év ősze óta. Az alapul vett időpontok: az 1911. év vége, a háborúskodás megkezdése, a panique, a mely néhány nappal később Bécsben és Budapesten kitört, és végül a román mozgósítás.

	1911 decz. 31.	1912 szept. 30.	1912 okt. 12.	1913 jul. 4.
4 ^o / _o -os osztrák járadék	91	86	83	81
4 ^o / _o -os magyar járadék	90	86	83	80
Kreditanstalt... --- ---	651	639	597	608
Laenderbank --- ---	552	529	467	499
Osztrák Lloyd --- ---	561	579	498	551
Skoda --- --- ---	683	804	690	798

Csak fokozta néhány napon át az árfolyamok esését az, hogy a bécsi tőzsde szervezeténél fogva azoknak a papiroknak, a melyek a Schrankenwerte kategóriájába tartoznak, egyáltalában nem volt piacuk. A tőzsdemegbízásoknak a bankokban való összpontosítása, a melyek Ausztriában és Magyarországon, mint Németországban is, különben nagyszámú üzletet kötnek vevőikörük számlájára, nem javított e helyzeten. Ellenkezőleg, e concentratio, azáltal, hogy a közpiacztól nagyszámmal vont el oly megbízásokat, melyek az üzleteknek nagyobb lendületet adtak volna, hozzájárult ahhoz, hogy az árfolyamhullámzások annál hevesebbek voltak, minél szűkebb volt a piac. Szembetűnik, hogy a baisse megszakítás nélküli a járadékoknál, melyekre mind a politikai helyzet által keltett félelmek, mind a kamatláb folytonos

emelkedése hatottak. Ellenkezőleg, több bank és ipari részvény oly árfolyamon van, a melyek csak lényegtelenül alacsonyabbak a válság előtt jegyzetteknél. Több esetben az új árfolyamok még a régiéknél is magasabbak; a közönség fontos nyereségek kútforrását látja azokban az emissió üzletekben és hadiszser-rendelésekben, melyek a monarchiában sem fognak magukra soká váratni.

Különben valószínű, hogy mind Ausztria Magyarországon, mind a többi államokban, az állampapírok heves árfolyamesése körülbelül véget ért. A 4%-os járadékoknak 80 és a 3½%-os járadékoknak 72%-os árfolyama mellett t. i. e papírok 5%-al tőkésítetnek. Ez oly magas tőkésítési kamatláb, a melyhez hasonlót a monarchia jelenlegi nemzedéke még nem ismert: a XIX. század vége felé az osztrák-magyar hitel értéke 4% volt. A tőkésítési kamatláb tehát ¼-el emelkedett. Véleményünk szerint ez az emelkedés teljes mértékben számol már a tőkék világpiacznán létrejött változásokkal, valamint a monarchia két állama költségvetésének nagyarányú emelkedésével, a melyet, mint a nyugati államokét, hatalmas hadi kiadások terhelnek. Igaz ugyan, hogy 40 évvel ezelőtt az első 4%-os osztrák járadékok a párisi tőzsdén 60% al vezettettek be, de nem szabad elejteni, hogy ez akkor volt, a mikor a porosz-osztrák háború alig zajlott le, a tőke rendkívül ritka, az elértéktelemedett papírpénz a forgalomnak szinte kizárólagos eszköze volt és a bécsi piacot rövid idővel az előtt rengette meg egy heves válság. Az állampapír árfolyama különben rövid időn belül bevezetési áránál jóval magasabbra emelkedett.

A válságjelenségek közt külön hely illeti meg a fizetésképtelenségek szokatlan számát és arányát. 1912-ben számuk 460 volt és az öszspassivák 182 millió koronát képviseltek, pedig e számok csak a 100,000 koronánál nagyobbakat ölelik föl, holott köztudomású, hogy a válság a kiskereskedelmet talán a legjobban sújtotta. A három megelőző évben a 100,000 koronánál nagyobb fizetésképtelenségek száma összesen csak 435 volt és a passivák 157 millióra rúgtak. 1913 január hónapjában számuk Ausztriában 51-re, Magyarországon 31-re emelkedett; a legtöbb

közülük a szövő-fonóipar körében találkozott. A monarchiának legkeményebben sújtott része Galiczia volt. E tartománynak többé-kevésbé tudatlan lakossága irtózatos paniquenak esett áldozatául: valóságos kivándorlás indult meg; sok földbirtokos elmenekült, házán és földjén minden áron túladva, a mi által önmaguknak megbecsülhetetlen károkat okoztak. Mindez oly országban történt, a mely mindeddig büszke volt arra, hogy nála a fizetésképtelenségek száma kisebb, mint bármely más európai országban.

A munka mindenütt szünetelt vagy gyérült: a míg 1912 szeptember havában 100 munkát keresőre 103 alkalmazás esett, ugyanaz év novemberében e szám már csak 64.

A pénzpiacz feszültségének egyik fontos következménye a főleg Bécsben és Budapesten oly rohamos fejlődésnek indult házépítkezések teljes szünetelése. A vállalkozóknak, hogy hitelt nyitathassanak maguknak, hirtelen 16—18%-os kamatot kellett fizetnök. Tudvalevő, hogy az építkezés tartamára folyósított kölcsönök az egy évi tartamot nem haladják meg és ezután hosszúlejáratú és az ingatlan által biztosított jelzálogkölcsönökké alakulnak át. Könnyen érthető, ha a szükség arra kényszeríti a hitelt igénylőt, hogy bármily magas kamatot fizessen rövid időre: de nagyobb baj volt az, hogy a szükséges pénzt még e kamatláb mellett sem lehetett kapni. Azonfelül a mind nagyobbodó nehézségek, a melyekbe a jelzálogintézetek ütköztek, ha zálogleveleiket elhelyezni kívánták. azt eredményezték, hogy a már fölépített házra sem a vállalkozó, sem a tulajdonos nem talált hitelt. Sem a jelzálogintézetek, sem a takarékpénztárak, a mely utóbbiak pedig rendes időben igen nagy összegeket hiteleznek, nem bírtak rögtön disponibilis tőkével. Csupán a nagy biztosító-intézetek vállalkoztak egy-egy üzletkötésre, de ezek is a kölcsönvevőnek nem készpénzt, hanem a valóban jegyzett árfolyamnál magasabban számított értékpapírt adtak át. Ez értékpapiroknak eladása új tulajdonosuk számára sokszor tetemes veszteséggel járt, úgy hogy végeredményben az üzletet a felek 6½—7% mellett kötötték meg.

A monarchiában a több mint egy év óta a tőke el-

nyeréseért folytatott heves versenyzésnek anekdotaszerű jelenségeiként emlékezhetünk meg a — nem is a legkisebb osztrák bankok által porosz-sziléziai levelezőikhez intézett körlevelekről, melyek a német közönségnek betétjei után 5%-os kamatot ígértek. A német sajtó, féltve a birodalom tartalékait még szövetséges államtól is, hevesen kelt ki az érdekelt bankok ellen. Az oly lapoknak, minő a legkisebb mértékben sem chauvinista *Frankfurter Zeitung*, ez a magatartása rokon azzal a fogadtatással, a melyre Budapest város megbizottjai ez év tavaszán találtak, a mikor egy ezen a piacon kibocsátandó kölcson tárgyalása céljából Berlinbe mentek. Az ajtót oly brutalitással találtak zárva, a mely még diplomatiái körmondatok mögé sem rejtőzött és a magyar bankárok és városatyák szomoruan térhettek haza, merengve e német közmondás bölcseségen: «In Geldsachen hört sich die Gemütlichkeit auf».

* * *

Az 1913-ik évvel ért véget a monarchiában a «Hochconjunctura» azaz a bőséges rendelések és a magas árak által jellemzett ipari virágzás legmagasabbfokú intenzitásának időszaka. Az előző évben a kohászati ipar rendkívül élénk volt, hasonlóképen az építői ipar, a mely nagymennyiségű építési gerenda rendelést eszközölt. A pénznek anormális drágulása azonban már magában véve is béklyóba szorított számos vállalkozást és a kohászati ipar termékei előtt sok piacot elzárt. Más részről a monarchia külkereskedelmi mérlege 1912-ben 825 millió korona passiv egyenleggel zárult. Ausztria és Magyarország, mely valamikor nagymennyiségű gabonát és szarvasmarhát exportált, ma már gabonát hoz be és mind nagyobb mértékben alakul át ipari állammá, a nélkül azonban, hogy a gyártott árúk kivitele még nagyobb mérveket öltött volna. Gyárosai sokkal kevésbé foglalkoznak a külföldi, mint a belföldi piacokkal, a hol a magas védvámok és a cartel szervezet a magas árak mellett való eladást lehetővé teszik. Azonban az 1912. év utolsó három hónapja óta, a monarchia kereskedelmi mérlege állandóan javul, a bevétel és a fogyasztás csökken.

és ezzel a külföldnek fizetendő összegek tetemesen esnek. Másrészt a közönség kevésbé vonja vissza pénzét a takarékpénztárakból és ujonnan eszközölt betétek ellensúlyozzák a visszafizetéseket.

* * *

Az osztrák-magyar piac helyzete nagy mértékben függ a környező államok gazdasági állapotától. E szempontból a román mozgósítás azt a kérdést tolta előtérbe: mily mértékben fogja a fiatal királyság Plevnánál oly fényes győzelmet aratott hadseregének a politikai szintéren való föltünése a bukaresti és brailai piacot érinteni. Románia területének majdnem fele — 131,000 km²-ből 60,000 — van gabonával bevetve, a mely, jó termés esetén, az ország számára 600—800 millió franc bevételt jelent. A közeli Balkánban lezajlott háború Romániában is válságszerű állapotot keltett: a gabonakivitel szünetelt, a román váltóknak a párisi piacra jegyzett árfolyama 1912 őszén 6%-os aranyagiót mutat. De a Banque Nationale által a külföldön elhelyezett tőkék e helyzetnek gyors javulását tették lehetővé. Ma az agió Párisra már 3%-nál alacsonyabb.

Mialatt a hadsereg mozgósítva volt, az aratás, munkaerő hián, tetemes károkat szenvedett. Az államkincstár helyzete azonban igen jó; tetemes követelései vannak román és idegen bankoknál. E rövid campagne-nak az ország gazdasági helyzetére és fejlődésére fontos kihatása nem igen lesz. Románia a monarchiának egyik igen fontos bevője. 1912-ben az osztrák-magyar kivitel ez országba — főleg textilárúban — 140 millió franc volt. Ez oknál fogva a kormány azon intézkedései, a melyekkel a mozgósított adósok sorsán segítettő, a valóságos moratoriuméval egyenlő hatást ért el, komolyan foglalkoztatták a magyar és osztrák kereskedői köröket. A Szerbia, Bulgária és Montenegró által hozott hasonló törvények után a román kormány rendelete annál is nagyobb zavarba hozta az osztrák és magyar eladókat, mert ezeknek már amúgy is több év óta a legnagyobb küzdelmet kellett mindinkább diadalmas német versenytársaikkal a román piacon vívniok.

Franciaországban nagy érdeklődéssel szemlélik a magyarok helyzetét. A német birodalom bezárja ajtait a magyar mezőgazdasági cikkek előtt, nagy versenyt támaszt ellenük a keleti piacokon és arra kényszeríti őket, hogy magas védvámokkal lehetetlenné tegyék a balkáni szarvasmarha bevitelét az országba, és ezáltal lehetetlenné, hogy az ország lakossága olcsó húst fogyaszson.

III. Az állami pénzügyek.

A politikai helyzet egyik legközvetlenebb és legfontosabb következménye a hadi kiadások rendkívüli megnövekedése volt, a melyek fedezését minden áron biztosítani kellett. Az osztrák és magyar kormányok 1912 december havában nagymennyiségű pénztárjegyet voltak kénytelenek kibocsátani. Az európai pénzpiacoknak helyzete azonban olyan volt, hogy e pénztárjegyeknek legalább is egy részét az Egyesült Államokban kellett elhelyezni. Az osztrák kincstár t. i. egy new-yorki pénzesoportnak 25 millió dollár $4\frac{1}{2}\%$ -os, fele részben 1914 július 1-jei és fele részben pedig 1915 január 1-jei lejáratú pénztárjegyet adott át oly árfolyam mellett, hogy a tőkésítési kamatláb közel $6\frac{3}{4}\%$ -ra emelkedett. Ugyanabban az időben a magyar pénzügyi kormány ugyancsak 125 millió korona pénztárjegyet bocsátott ki, a melyekből azonban csak 40 milliót sikerült egy hamburgi bankcég révén Amerikában elhelyezni. (Téves. — Szerk.) Formailag ez üzletet az osztrák kormány egy, az osztrák postatakarékpénztár vezetése alatt álló syndicatussal kötötte meg, a melyhez amerikai cégek csatlakoztak; a valóságban azonban ez utóbbiak vették át a fennjelzett összegek legnagyobb részét, annál is inkább, mert az osztrák pénztárjegyek dollárvalutára szóltak. Zalewski osztrák pénzügyministernek a parlamentben tett nyilatkozata szerint az emissio az államnak $1\frac{7}{10}\%$ -al került többbe, mint egy 1909-ben megkötött hasonló üzlet. A pénzügyi piacon ezóta létrejött változások igazolják e különbséget. A ministernek nem került nehézségébe, hogy ezt a tényt bebizonyítsa. Utalhatott arra, hogy ha nem a külföldhöz for-

dult volna, a belföldön legalább is oly terhes föltételeket róttak volna rája s a kormánynak azonfelül érdeke volt, hogy a belföldi piacot a lehető legnagyobb mértékben megkímélje. A beavatott körökben azt állítják, hogy az igen magas kamatláb mellett, a melyet az osztrák kormány az amerikai pénzcsoportnak fizetett, ez utóbbi rá nézve nagyfontosságú előnyöket biztosított magának, illetve a vele szoros kapcsolatban International Oil Trust számára. E hatalmas szervezet már régóta kívánt a galicziai petroleumiparba behatolni, hogy az ottani független termelőket hatáskörébe vonja az angol-hollandi petroleumtrusttel folytatott árháboruban, de az osztrák törvényhozás ez ideig e fölötté veszedelmes intervenciónak gátat vetett. Állítólag a független termelők érdekei áldozatul estek volna a kincstár pénzszükségének.

E *transactio* sokaknak emlékezetébe idézett egy a német kormány által az 1900-iki válság idején kötött üzletet. A német kormány t. i. ugyanennél a csoportnál 80 millió márka értékű pénztárjegyet helyezett el. Nem kell túlozni az amerikai pénzvilágnak az európai piacokon való közbelépése fontosságát: ez intervencio rendszerint elszigetelt és igen rövid tartamú jelenség; az amerikaiak által megszerzett papirok nem sok idő múlva újból Európa felé veszik útjukat. E napokban is az a hír jó Bécsből, hogy New-York nagy mennyiségben kínálja az ottani piacon az általa kilencz hónappal ezelőtt vett dollár-pénztárjegyeket. Az újvilágban, a hol a különböző ipari és vasuti vállalatok állandóan új meg új tőkét keresnek óriási mértékben, gyakran sokkal magasabb kamatláb mellett, mint a mely az Oczeánon innen eső országokban uralkodik, állandóan többé vagy kevésbé intenzív pénzszükségben van. Csak kivételes és rendkívüli esetekben szánják rá magukat egyes államok arra, hogy még a Wall-Street-ot is csalogató kamatlábot fizessenek.

Az 1913-ik év márczius havában a monarchia szövetségese, a Német-birodalom valamint a porosz királyság, összesen 550 millió márkányi kölcsönt bocsátott ki, melyből 150 milliót 4%-os consolidált járadékban és 400 milliót

4%-os 4 évi lejáratú porosz pénztárjegyekben, melyek elhelyezési ára 4·30%-nyi tőkésítési kamatlábnak felel meg. A járadékot teljesen sikerült elhelyezni, de a pénztárjegyekből a közönség csak 150 milliót jegyzett a jegyzés napján. Ausztria-Magyarország jóval tovább ment, mint Németország, a függő államadósság fölvétele tekintetében. 1913 márczius 15-én a magyar kincstárnak 560 millió és az osztrák kincstárnak 255 millió pénztárjegye volt forgalomban (nem számítva a 87 millió értékű sójegyet) tehát összesen 900 millió korona, holott ugyanez időben a Német-birodalomnak és Poroszországnak egyuttal függő adósága csak 700 millió márka, azaz 840 millió korona volt. A magyar jegyek közül 250 millió jár le 1913 december 31-én. E tény nehéz gondot okozhat jelenleg a két pénzügyministernek; égető szükség, hogy az a súlyos teher, a melyet a függő államadósság képvisel, megkönnyebbüljön, mihelyt a nemzetközi pénzügyi helyzet lehetővé fogja tenni járadék kibocsátását.

Az 1913-ik év tavaszának kezdetén a berlini pénzügyi piacon némi javulás állott be. A magánkamatláb $4\frac{3}{4}$ %-ra esett. Ausztria fölhasználta az alkalmat, hogy a nagy német piacokon egy 150 millió koronás $4\frac{1}{2}$ %-os, 65 év alatt törlesztendő vasuti kölcsönt bocsásson ki. A kibocsátásnak némi sikere is volt. Annyi kétségtelen, hogy a bécsi kormány a jegyeztetéssel egy, a legnagyobb német és osztrák bankokból álló pénzesoportot bizott meg. E csoport tagjai közt szerepelt a Discontogesellschaft s a Bleichroeder és Mendelssohn bankcégek, a melyek már igen hosszú idő óta nem foglalkoztak osztrák kölcsönöknek Németországban való elhelyezésével. Bécsben több helyről hevesen támadták a kormányt, hogy a kölcsönt kizárólag a külföldön jegyeztette; de a pénzügyminister igen okosan járt el, a midőn a pénztárjegyeknek Amerikában való elhelyezésével erőmegkezdett politikát folytatta és a belföldi piacot a nagy megfeszítéstől megkímélte. Ez abba a helyzetbe juttatta, hogy tekintélyes mennyiségű aranyat szerezzen különféle külföldi fizetésének eszközlésére, a nélkül, hogy az Osztrák-Magyar Bank érczkészletéhez kellett volna nyulnia. Ez

utóbbinak viszont lehetséges volt az idegen váltók árfolyamát a parin fönttartani, a mire egyébként kiváltságselel kifejezetten kötelezi. Ugyanebben az időben a magyar kormány egy 50 millió koronás kölcsönt bocsátott ki 90,60% mellett, a magyar, osztrák, hollandi és német piacokon.

E két kölcsönnél a két kölcsönvevő államnak arra kellett magát köteleznie, hogy a kamatokat aranyban fizeti, holott a XIX. század utolsó éveiben megvalósult valuta-reform óta mind Ausztria mind Magyarország kizárólag koronában, a monarchia pénznemében libellált papirt bocsátott ki. De noba elméletileg a korona egy bizonyos aransúly, az Osztrák-Magyar Bank még nincs jogilag bankjegyeinek aranyban való beváltására kötelezve. A bank azonban közvetett uton, bankjegyeinek árfolyamát, eddig sikerrel, a névértéken tudta fönttartani, az által, hogy a váltótárczájában fölhalmozott idegen váltók segítségével a devisák árfolyamát nem engedi azon pont fölé emelkedni, a mely a külföldi aranypénzek az osztrák-magyar arany koronához viszonyított paritásának felel meg. Mindazonáltal a külföldi közönségnek, bár távoli, félelme attól, hogy a két kormány a kényszerárfolyamot elrendeli, a két államkincstárt ugyanabba a helyzetbe juttatja, a melyben a valutareform megvalósítása előtt volt.

E két utolsó kölcsönnél a két állam által a legutolsó három évben kibocsátott járadékok 700 millió koronára rúgtak, holott az osztrák és magyar közönség évenkénti befogadóképessége alig haladja meg összesen a 150 milliót. E tény a magyar és osztrák állampapírok 1911 óta tartó szakadatlan árfolyamesésének egyik főoka.

A Reichsrath pénzügyi bizottsága különféle pénzügyi reformjavaslatot tett tanulmány tárgyává azzal a célzattal, hogy az országnak új bevételi forrásokat nyisson. Hosszú és nehéz tárgyalások után egy szerény méretű tervezetben állapotott meg, a melynek megszavazása, épen az eredeti nagyszabású javaslat számos megszorításainál fogva, nagyobb sikernek nézhetett elébe. E kis pénzügyi program lényegében abban állott, hogy a személyi jövedelmi adó kulcsa a 10,000 koronát meghaladó jövedelmeknél teteme-

sen fölemeltetnék, hogy az adót több eddig adómentes kategóriára terjesztenék ki és hogy az állam jogköre a kereskedelmi könyvek vizsgálata tekintetében nagy mértékben kiszélesbítették. Ez adó fizetésének kötelezettsége alá szerették volna vonni a külföldi uralkodó házaknak Ausztriában birtokos tagjait is, mint a parmai hercegi családot, valamint nagyszámú földmivelőt, a kik eddig adófizetéstől föl voltak mentve, ha a catasteri ívekben föltüntetett földjövödelmük az 500 koronát meg nem haladta, továbbá bizonyos, jogi személy minőségében meg nem adóztatott és tagjaik jövödelméből gazdagodó hitközségeknek egyéni tagjait.

A mi a szeszadót illeti, ennek jövödelme a birodalmi kincstár és a koronatartományok között oszlanék meg. A parlamentben egy a gyufára kivetendő adó szükségét is tárgyalták. Ez adó kivetése meg volna könnyítve az által, hogy az összes osztrák gyárak jelenleg syndikatust alkotnak és azonos cikkekét gyártanának, holott azelőtt a gyártmányok rendkívüli különböző volta gátat vetett volna az adó kivetésének. Az illetékes körök egyetértenek abban, hogy a gyufaadó előnyösebb gazdasági és pénzügyi szempontból a gyufamonopoliumnál, mely utóbbinak lelkes párthive Bilinsky volt pénzügyminister. Ha az adó dobozonként két fillér, tehát a mai eladási árral egyenlő volna, az évi fogyasztást 1½ milliárd dobozra becsülve, az osztrák állam e czímen évenként körülbelül 30 millió korona jövödelmet huzna.

Az állam jövödelmének emelésére szánt újonnan tervezett jövödelmi források közt szerepel egy állami osztály-sorsjáték terve, mely 100,000 db. 200 koronás 40 koronás részletekben fizetendő sorsjegyből állana. A huzások száma öt volna; a nyeremények az első négynél jelentéktelenek és összegük alig volna 500,000 korona, az ötödik huzásnál kisorsolt nyeremények azonban 14 millió koronára emelkednének. Ha az egy osztályban kisorsolt sorsjegyek vevői elmulasztanak a későbbi befizetéseket eszközölni, hogy a többi osztályban részesedhessenek, az esetleg kisorsolt nyeremények az államot illetik.

Az osztrák képviselőház pénzügyi bizottsága a Né-

metországban és Franciaországban már létező, a részvénytársaságok igazgatósági tagjainak illetékeit sújtó adót is javasolt, a mely adó kulcsa a megadóztatandó jövedelem 20%-ig emelkednék. Ha ez a javaslat törvényerőre emelkedik, egy másutt eddig ismeretlen elkobzás példáját fogja szolgáltatni. Elvben a nőtleneket érintő adó is elfogadtatott, a megadóztatandó jövedelem-minimum megállapítása, valamint a velük elő vagy nem élő családtagokat fönttartó nőtlenek adómentességének kérdése rendkívül heves és hosszú vitára adott okot. Ez az adó számos nehezen megoldható problémát állít előtérbe: ha pl. a hitvestársak egyike meghal, igazságtalan volna az életben maradt adóval sújtani, mert ez gyakran, minthogy egyedül marad a világ, az előbbinél rosszabb helyzetben van.

Az osztrák költségvetés az 1913-iki évre 3137 millió kiadást irányzott elő, a melyek a következőképen oszlottak meg:

	Millió koronában
Császári ház, Parlament _ _ _ _	16
Császári törvényszék, ministertanács, államszámvevőszék _ _ _ _	6
Közösügek' _ _ _ _	427
Belügyminiszterium _ _ _ _	59
Landwehr " _ _ _ _	109
Vallás és közokt. ministerium _ _	122
Pénzügyministerium _ _ _ _	883
Kereskedelmi " _ _ _ _	245
Vasuti " _ _ _ _	841
Földművelési " _ _ _ _	63
Igazságügyi " _ _ _ _	90
Közmunkaügyi " _ _ _ _	118
Javadalmi igazgatóság _ _ _ _	5
Új építkezések _ _ _ _	26
Nyugdíjak _ _ _ _	127
	3137 millió

E kiadások ellenében, a melyek az 1912-ik évit 88 millió koronával multák fölül, hasonló bevételeket találunk. Emelítésre méltó, hogy a császárság bevételeihez a vasutak 887 millióval járulnak és így alig haladják meg a 841 milliónyi kiadásokat, a melyekhez különben vagy 20 millió új

befektetést kell csatolni. Az üzemfőlöslég tehát alig 20 millió korona, a mi a vasuti beruházásokra költött milliárdok nevésegesen csekely kamatának felel meg.

Az 1913-iki magyar költségvetés szerint a bevételek és kiadások 220 millióval haladják meg az előző év előirányzatát. A 6 milliárdra rugó magyar államadósság $\frac{3}{5}$ e idegen kézben van; de nem szabad elfelejtenünk, hogy e szempontból Ausztria is a külföld közé számíttatik. A két állam saját költségvetésén kívül van még egy harmadik is, a közös költségvetés a külügyi, hadi- és tengerészeti kiadások fedezésére. A közös költségvetés bevételeit a vámok és a két országnak a quota arányában való hozzájárulásai szolgáltatják. 1913-ban a közös kiadások valószínűleg meghaladják a 700 millió koronát.

E számokat vizsgálva, nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy mind Ausztria, mind Magyarország bizonyos értelemben veszedelmes úton halad. Főleg Magyarország néz nem kis veszélynek élébe az által, hogy az államhivatalnokok száma annyira megnőtt, hogy 11 irni olvasni tudó ember közt legalább egy van az állam szolgálataban. A magyar állam a legnagyobb bányas és kohótulajdonos, a legnagyobb gépgyáros és a vasutak 85%-át ő igazgatja.

Az osztrák tartományok nagyobb részének is a legnagyobb pénzügyi nehézségekkel kell megküzdenie. A cseh királyság költségvetésének legfőbb tételei a kiadások közt az évenként 18 millió koronára rugó folyó kiadások és a Böhmische Landesbanknál fölvett kölcsönök 12 milliónyi kamatai. A királyság bevételei távolról sem közelítik meg ezt az összeget. Kölcsönre volna szüksége, melynek kibocsátását azonban egyfelől a penzpiacz helyzete, másfelől azonban a Bécs és Prága közti feszültség jelenleg lehetetlenné tesz. A pénzügyi zavarok s a németek és csehek közti örökös politikai viszálykodások oda fejlődtek, hogy a bécsi kormány néhány hónappal ezelőtt Csehország önkormányzatát fölfüggesztette és a kormányzati hatalmat egy általa kinevezett bizottságnak kezébe adta. A központi hatalom által delegált eme bizottságnak első teendője az volt, hogy

hektoliterenként négy koronás fogyasztási pótdót rótt a sörre, a mi súlyos terhet ró a fogyasztóra és a minek valószínűleg az lesz a következménye, hogy a fogyasztást vagy 20%-al fogja csökkenteni. Ez az adó a sörgyárakat is érzékenyen fogja sújtani, annál is inkább, mert a komló- és árpa-termés Ausztriában az idén igazán nem elsőrangú. A sörre kivetett pótdó jövedelmét 17 millió koronára becsülik. Más felől Csehország 8 millió korona erejéig fog az egyenes adókra kirótt pótdókban részesedni.

Prága városának pénzügyi helyzete talán még szomorúbb képet nyújt. A város adóssága meghaladja a 200 milliót, az adósság törlesztése és kamata évenként több mint 20 millió koronát igényel, pedig a város jövedelmei alig érik el ezt az összeget. A városnak legutóbbi kísérlete, hogy a párisi piacon egy 25 milliós kölesönt vegyen föl, meghiúsult.

Az állami és törvényhatósági közigazgatási közegek azonban nem fogták föl kellőképpen a pénzügyi helyzet súlyát; a legfontosabb bécsi lapoknak egyike azzal a szemrehányással illeti őket, hogy a legkisebb előrelátásról sem tanuskodó igazgatásukkal semmivé tették számos magános társaságnak a helyzet javítását célzó dicséretre méltó törekvéseit.

Magyarország talán legkevésbé hajlandó e jó tanácsot megfogadni. Túlságosan bizik abban a jövőben, melyet több év óta kétségtelenül hatalmas mértékben megerősödött és mind modernebb és tudományosabb termelési módokat alkalmazó földművelése számára biztosít. Igazán bámulatra méltó kitartással fáradozott iparának fölvirágoztatásán és e téren, a textil és a gyáripár kivételével, elég jó eredményt is tud fölmutatni. Azonban nagy nehézségekkel kell megküzdenie, hogy a szükséges köszénkészletet biztosítsa magának, távolról sem azért, mert földje nem rejt magában eleget e valóságos kincsből, hanem főleg azért, mert a magyar munkás nem szeret a föld alatt dolgozni. Nagy reményeket fűznek mostanában az Erdélyben és az ország többi részében fölfedezett földgázforrásokhoz s az Egyesült-Államok példája mutatja, hogy e valóságos kin-

csek, bizonyos körülmények közt, megbecsülhetetlen értéket képviselhetnek.

A kincstár rendkívül szorult helyzete nem akadályozta meg a magyar kormányt abban, hogy a Krupp és Skoda gyárak közreműködésével 13 millió korona tőkével ágyúgyárat állítson föl Győrött. A gyár tőkéjéből hét milliót a magyar kormány, négyet a Skoda gyár jegyzett; ez utóbbi a fönmaradó két milliót is kapta a gyár fölállítására, berendezésére és üzemben tartása körül végzendő munkájáért.

Az első hivatalos nyilatkozatok a fön leírt összes zavarok legfőbb és legközvetlenebb okjáról, a mozgósítás által okozott kiadásokról május havában hangzottak el. Zalesky lovag, osztrák pénzügyminister a Reichsrath pénzügyi bizottsága előtt kijelentette, hogy május hónapig az Ausztria által viselendő rendkívüli kiadások 167 millió koronára rugtak. A quóta arányában Magyarországra 95 millió és a két országra összesen 262 millió jutna. Azóta azonban a kiadások még jóval magasabb számot értek el; azonfelül nem szabad elmulasztani ide számítani a delegatiók által megszavazott és az új fegyverkezések fedezésére szánt milliókat sem.

Az 1913-iki jó termés természetesen szerepet játszik a közvetlen jövőben kialakuló gazdasági és pénzügyi helyzetet illetőleg. A magyar kormány legutolsó statisztikája e tekintetben aránylag igen kedvező számokat tartalmaz. Ha a búzatermés nem éri is el a múlt évi mennyiséget, a többi gabonaneműnél és a tengerinél a termés határozottan jobb s végeredményben a magyar földművelők tekintélyes összegeket fognak terményeikért kapni. Az állattenyésztés is eléggé fejlett, de az ország az utóbbi években többször takarmány bevitelére szorul: 1912-ben a Romániából bevitt takarmány értéke már 65 millió koronára emelkedett. Az árpakivitel azonban körülbelül egyensúlyozza az e bevitelért fizetendő összegeket.

A pénzügyi piacznak a legközvetlenebb jövőben való alakulása szempontjából igen fontos kérdés, vajon a földművelők gyorsan adják-e el termésüket vagy hosszabb időre rak-

tározzák-e be, mielőtt piacra hoznák. Ez utóbbi esetben sokkal több tőkére lenne szükségük, mint ha gabonájukat cséplés után rögtön eladnák. Megjegyzendő azonban, hogy a magyar paraszt, a monarchia legnagyobb mezőgazdasági termelője, a legutóbbi évek jó termései következtében abban a helyzetben volt, hogy tekintélyes összeget takaríthatott meg. Kevésbé van szüksége hitelre, mint hajdan, a mikor néha hónapokig kellett egy jó üzletre várnia. Más felől pedig a földműveléssel a legszorosabban kapcsolatos malom- és cukoriparnak ez idén kevesebb tőkére lesz szüksége, mint rendesen: a magyar malmok termelése kevesbedik és a cukorgyárak tevékenysége is a cukor árainak esése következtében csökkent. Az új rendelések számának és fontosságának tetemes csökkenése és az árak esése a vasiparban is ugyanezt a hatást eredményezte. Ha a látszat nem csal, Csehországban ez ősszel a tőkeszükség a normálnál kisebb lesz. Az 1913-ik év első felében az ipari helyzetben tehát általános változás állott be, a mely a gazdasági tevékenység majd minden ágára kiterjed. Csak a kőszénbányák nem állottak még meg lázas prosperitásukban. Egy jól ismert és minden országban bebizonyult gazdasági törvény szerint általános ipari áresés alkalmával a kőszén az, a mely magas árait a leghosszabb ideig tudja megvédeni. De előbb-utóbb rá is kerül a sor. Addig is az ipari életben beállott szélcsend következtében a bankok rendelkezésére álló tőkék sokkal nagyobbak lesznek, mint a most véget érő időszak folyamán és így a pénzintézetek a minden bizonytalanság nagy mérveket öltő állami kibocsátásokban sokkal activabb szerepet fognak tudni játszani és a két állam kormányával sokkal hathatósabban fognak tudni közreműködni, mint a közel múltban.

IV. A bankok.

A modern államokban a bankok a gazdasági szervezet egyik legfontosabb, de egyúttal legérzékenyebb eleme. Egyfelől ők szolgáltatják az iparnak, a kereskedelemnek, sőt még a földművelésnek is a hitelt, másfelől pedig ők játszá-

az általuk alkotott vagy kibocsátott értékpapírok piacán a legfontosabb szerepet; azonfelül ők fogadják el a közönségnek mind hatalmasabb összegekre rúgó betétjeit, a melyek lehetővé teszik számukra azt, hogy saját tőkéjük értékén felül leszámítolási és előlegüzleteket kössenek.

E pénzügyi intézetek nationalis és valljuk meg, minden ország specialis követelményeinek megfelelő szervezete és igazgatása fenntartja az egyensúlyt a bankok tőkéi és a tőkék befektetési módjai közt. A külfölddel való viszonyuknál fogva nagy befolyást gyakorolnak a külföldi váltók árfolyamára, a mely egy ország pénzügyi és monetarius állapotának legbiztosabb kulcsa, jóságának vagy rosszaságának legkétségbevonhatatlanabb bizonyítéka és mértéke.

Szembeötlő, mily számosak, mily különfélék és mily fontosak a bankok functiói egy modern államban. Az osztrák-magyar monarchia gazdasági helyzetének képe nem volna teljes, ha a bankszervezetet alaposabb vizsgálat tárgyává nem tennők.

Az osztrák-magyar bankszervezet élén találjuk az Osztrák-Magyar Bankot, a mely a monarchia központi jegy-kibocsátó intézete. A látra aranyban beváltandó és a bemutatóra szóló jegyek kibocsátásának kizárólagos joga ez intézetet illeti. Alapítása 1876-ba nyúlik vissza, de az ez évben keletkezett Osztrák Szabadalmazott Bank számos változáson ment keresztül, mielőtt mai alakját és jellegét öltötte volna. Mindenekelőtt, majdnem az egész XIX. század folyamán küzdenie kellett az állam versenyével. Ez t. i. szinte szakadatlanul bocsátott ki papírpénzt, hogy a század folyamán egész Európát megrengető háborúkhöz a szükséges anyagi eszközöket megszerezze. Csak vagy 12 év telt el azóta, a mióta az osztrák-magyar hitelpénz forgalma (circulation fiduciaire) kizárólag az Osztrák-Magyar Bank jegyein épült föl. Ez a reform egybeesett a valutareformmal, a mely utóbbinak eredménye az, hogy jelenleg a forgalom alapja az aranyvaluta és egysége az 1 franc 5 centimmal egyenértékű korona. De noha a Bank érczkészlete az 1200 milliót meghaladja, törvényileg nincs kötelezve arra, hogy jegyeit arany ellenében beváltsa, de köteles a paritást fentartani. A ki-

bocsátható bankjegyek maximuma úgy van megállapítva, hogy a Bank érzékészle te a forgalomban levő jegyeknek legalább is 40⁰/_o-ára rúgjon. Az érzékészlet és 600 millió korona összegét meghaladó forgalom, mint Németországban, 5⁰/_o-os adónak van alávetve.

Mint a Banque de France, az Osztrák-Magyar Bank is bizonyos mértékben a bankok bankja, azaz visszelszámítolja a többi pénzintézet által neki benyújtott váltókat.

A valódi kereskedelmi papír, az, a mely a francia jegybank tárczájának legfontosabb eleme, sokkal ritkább az osztrák-magyar monarchiában, mint itt Franciaországban. Aránylag ritka szokás az, hogy a vevő fölhatalmazza az eladót, hogy ez intézvényezzen rája és még sokkal ritkább, hogy az előbbi a váltót elfogadja. A vevő csak rendszerint hosszabb határidő, 6—9 hónap mulva fizet; ha kötelezettségének 1 hónapi időn belül tesz eleget, azt hiszi, hogy készpénzben fizet és árleengedésre tart igényt.

Érthető, hogy az iparosoknak nagyon tekintélyes forgó tőkére van szükségük, hogy az általuk szállított árúk kifizetésére oly hosszú ideig várhassanak. Gyakran folyósítatnak maguknak hitelt azokra a követelésekre, a melyeknek minden formája az, hogy a kereskedő könyveiben föl vannak jegyezve és a melyeknek igazán jellemző neve a «könyvkövetelés». E hitelt a bankok az iparosoknak természetesen sokkal súlyosabb föltételek mellett folyósítják, mint ha papírjukat leszámítolnák, mert hiszen a könyvkövetelés által nyújtott biztosíték összehasonlíthatlanul kisebb értékű, mint a váltóbiztosíték. Azok az intézetek, a melyek specialisan ilyfajta üzletekkel foglalkoznak, váltót bocsátanak ki a vevőre, hogy forgatható papír álljon rendelkezésükre, de a vevő e papírt nem fogadja el és így nem könnyen kötelezhető arra, hogy lejáratkor fizessen. A bank ennél fogva abban a kényszerhelyzetben van, hogy a váltót folytonosan megújítsa és ha e megújítást megtagadja, a mint az tavaly Galicziában és számos esetben Magyarországon történt, válság üt ki, a melyet valóságos gazdasági csapások követnek nyomon.

Az Osztrák-Magyar Bankon kívül van Bécsben, Budapesten, Prágában és a monarchia számos más városában sok nagyfontosságú pénzügyi intézet, amelyeknek üzletköre gyakran a két ország határán túl is kiterjed. Közöttük kétségtelenül az első hely illeti meg az 1856-ban alapított K. K. Allgemeine Priv. Creditanstaltot, amely a rendesen Rothschild-csoportnak nevezett consortium élén áll és az osztrák-magyar monarchiának mind pénzügyi, mind gazdasági életében általában kiváló fontosságú szerepet játszik.

A K. K. Priv. Boden-Credit-Anstalt nemcsak az egész monarchia legfontosabb jelzálogintézete, hanem az alapítóját több mint kétszer felülmúló tartalékalapjainál fogva a banküzletekben és pénzügyi transzaktiókban is igen nagy fontosságú. Ez intézetnek Párisban vannak összeköttetései, amelyek eredetére emlékeztetnek. A Boden-Credit-Anstalt t. i. a világ leghatalmasabb földhitelintézetének, a Crédit Foncier de Francenak alapítása és mai napig részvesz egy francia bizottság az intézet központi igazgatásában. 300 koronás névértékű részvényei a bécsi és párisi tőzsdén kb. 1300 korona körül jegyzévek.

Hasonlóképpen a K. K. Priv. Oesterreichische Länderbank is francia tőkések alapítása. E bank kezdetben a hírhedt Union Générale-lal volt szoros kapcsolatban, de amikor ez utóbbi 1882-iki bukásával kb. 1 milliárd veszteséget okozott a francia pénzügyvilágnak, a Länderbanknak sikerült a vihar elől megmenekülnie. Azóta a Länderbank, amelyet keletkezésekor a párisi tőzsdén «Timbale»-nak neveztek, alapítója Bontoux és egy ez időtájt divatos párisi vendéglő tulajdonosa közti névrokonság miatt, nagy sikerrel tudta üzletkörét kitágítani és szilárd alapokra fektetni. Az Angol-Osztrák Bank eredetileg kizárólagosan török ügyekkel foglalkozott, mint a XIX. sz. közepe táján, Bécs, Páris és London mellett, a török pénzügyi műveleteknek egyik gócpontja.

Az Union Bank és a Wiener Bankverein, valamint az 1854-ben alapított Niederoesterreichische Escompte Gesellschaft szintén elsőrangú szerepet visznek az osztrák pénzügyi és gazdasági életben.

A nagyszabású, valóban európai fontosságú intézetek mellett nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni a kisebbeket sem, mint a milyenek az Allgemeine Depositen Bank 26, a Wiener Giro Und Cassen Verein 6, a Mercur Bank und Wechselstube, melynek Budapesten, Pozsonyban és Szabadkán vannak fiókjai, 40, az Allgemeine Verkehrsbank 42 millió tőkével. Van azonfelül Ausztriában számos fontos vidéki pénzüintézet is, mint a Zivnostenska Banka, Prágában, 80 millió tőkével. A Böhmische Union Bank, Böhmische Industrial Bank, Triester Commercial Bank, Bank für Oberösterreich und Salzburg, Prager Kreditbank, stb.

A fősorolt intézet közül soknak, főleg a bécsiek közül van nagyszámú városi betétpénztára és vidéki, sőt idegen fiókja. Így a Wiener Bankvereinnak van fiókja Konstantinápolyban és Szmyrnában és vagy 40 vidéki városban; nagy érdekeltsége van azonfelül két balkán bankban, melyek a Banque Balkanique de Sofia és a Banque Commerciale Roumaine de Bucarest. A Creditanstaltnak is sok fiókja van, azonfelül cartelszerződés köti a Magyar Általános Hitelbankhoz.

A tulajdonképpeni osztrák jelzálogintézetek (Pfandbriefinstitute) az 1911-ik év végén összesen 2,800 millió záloglevelet és 1 millió községi kötvényt bocsátottak ki. Az idecsatolt táblázat millió koronákban mutatja a 9 nagy osztrák banknak helyzetét 1912, vagy 1911 december hó 31-én:

	Tőke	Tartalékok	Betétek és hitelezők	Váltótárca
Osztrák-Magyar Bank	210	28	275	1341
Credit Anstalt (1912)	150	92	877	221
Boden Creditanstalt (1912)	54	107	261	96
Länderbank	130	26	507	160
Anglobank	100	24	422	138
Wiener Bank Verein (1912)	130	41	554	181
Niederösterreichische Escompte Gesellsch.	75	24	243	66
Zivnostenska Banka (1911)	80	20	259	132
Union Bank (1912)	70	19	215	85

	Értékpapírok és syndicatusi részeseések	Előlegek ér- tékpapírokra	Adósok
Osztrák Magyar Bank	6	345	—
Credit Anstalt (1912)	120	58	756
Boden-Creditanstalt (1912)	32	35	291
Länderbank	99	73	425
Anglobank	35	26	441
Wiener Bank Verein (1912)	78	38	473
Niederösterreichische Escompte Gesellsch.	25	11	248
Zivnostenska Banka (1911)	32	80	106
Union Bank (1912)	41	17	188

E kilencz intézetnek tehát több mint 2¹/₂ milliárd be-
tétje és hitelezője van.

Magyarországon igen nagy számmal találunk pénzünté-
zeteket, melyek az európai piac szempontjából is nagy
figyelemre méltó tevékenységet fejtenek ki és a melyek
szilárdságának a legutóbbi válságos esztendőök fényes
bizonyítékát szolgáltatatták. Azon nagy veszteségek ellenére,
melyek clientélájukat érték, ellenére a nagymérvű töke-
lekötéseknek, melyeket a két balkán háború tett abso-
lut szükségessé, a magyar bankok megállották helyüket.
Mielőtt az idecsatolt táblázatban 1911 december 31-iki
mérlegüket elemzés tárgyává tennők, meg kell emlékeznünk
a magyar bankszervezet két lényeges sajátosságáról, a me-
lyekhez hasonlót sehol másutt nem találunk. Az első az,
hogy Magyarországon a bank és takarékpénztár között
sem jogi, sem gyakorlati különbség nincsen, holott kül-
földön a takarékpénztár az állam által szigorúan előírt
hatáskör és rendszerint kizárólag a munkásság, vagy
egyébb kisemberek betétjeit elfogadó intézet. A második
az, hogy mivel a jelzálogkölesönözlet nem kiváltsággal föl-
ruházott specialis jelzálogüzleteknek kizárólagos kiváltsága,
a legtöbb nagy bank zálogkötvényt bocsát ki jelzáloghite-
leiknek ellenértéke fejében. A jelzálogüzlet különben a
kormány gondos ellenőrzésének van alávetve. Az 1910-ik
év végén, a különböző magyar pénzüntézetek által folyósi-
tott jelzálogkölesönök több mint 3¹/₂ milliárd koronára
rúgtak.

	Tőke	Tartalékok	Betétek és hitelezők	Váltótárca
Pesti Hazai Első Takarékpénztár — — — — —	20	56	371	76
Magyar Általános Hitelbank	80	55	301	150
Pesti M. Kereskedelmi Bank (1912) — — — — —	62	100	352	124
Magyar Bank (1912) — —	60	37	159	83
Belvárosi Takarékpénztár — —	16	4	23	25
Leszámitoló és Pénzváltó Bank	50	14	165	61
Egyesült Fővárosi Takarékp. —	15	17	96	56
Magyar Központi Takarékp.	18	17	104	56

	Értékpapírok és syndicatumsok	Előlegek értékpapírokra	Adósok
Pesti Hazai Első Takarékpénztár — — — — —	86	73	119
Magyar Általános Hitelbank	38	—	272
Pesti M. Kereskedelmi Bank (1912) — — — — —	86	113	147
Magyar Bank (1912) — —	28	51	88
Belvárosi Takarékpénztár — —	3	9	13
Leszámitoló és Pénzváltó Bank	18	52	67
Egyesült Fővárosi Takarékp.	13	—	12
Magyar Központi Takarékp.	5	24	40

A magyar bankok üzletköre rendkívüli és a külföldi szemlélet meglepő változatosságot mutat. Így találunk közöttünk egy «Telepítési és Parcellázó bank»-ot, egy «Osztálysorsjáték» üzlettel foglalkozót, egy «Nemzeti Bank és Pénzváltó társaság»-ot, egy «Magyar Általános Jelzálogbank»-ot, egy «Magyar Általános Óvadékbank»-ot, a «Magyar Vidéki Pénzintézetek Központi Jelzálog- és Hitelbankja»-t és százával, sőt ezrével oly bankokat és részvénytársaságokat, amelyeknek tőkéje nem haladja meg a 100,000 koronát. Ezek az egész ország területén elszéledt kis intézetek egyfelől az ország gazdasági szervezete magas fokáról, másfelől pedig arról tanuskodnak, hogy a bankconcentráció Magyarországon nem öltött oly mérvet, mint a nyugati államokban. Ugyanez jellemzi a horvát és szlavyon bankokat is.

Számos osztrák és magyar bank kiterjesztette tevékenységét a balkán államokra is. Többnyire közvetlen formában hatolnak be ez országokba, a mennyiben csak a Romá-

niában, Szerbiában és Bulgáriában keletkezett specialis intézetek tőkájének egy részét jegyzik.

Egy, az 1909. év végére vonatkozó statistika szerint a monarchiában volt 78 osztrák bank (ideértve az Osztrák-Magyar Bankot), 1827 magyar bank, négy nem részvénytársasági alapon létesített magyar jelzálogintézet, 843 magyar és 129 horvát-szlovén takarekpénztár. A következő tábla mutatja az osztrák bankok mérlegének főbb elemeit:

	V a g y o n	Millió kor.-ban
Váltótárca	— — — — —	2,194
Értékpapir	— — — — —	550
Jelzálogkölesönök	— — — — —	3,900
Előlegek értékpapírokra és árúkra	— — — — —	488
Adósok	— — — — —	3,125
		<hr/> 10,257
	T e h e r	
Részvénytőke	— — — — —	1,147
Tartalékok	— — — — —	384
Kibocsátott záloglevelek	— — — — —	3,927
Betétek	— — — — —	800
Elfogványok	— — — — —	409
Hitelezők	— — — — —	3,590
		<hr/> 10,257

Alább adjuk ugyanezt a táblázatot a magyar pénzüzetekre vonatkozólag. Szembeötlő, hogy noha ezeknek száma majdnem 20-szor nagyobb az osztrák bankokénál, a rendelkezésükre álló tőkék mindamelltt több mint 10%-kal kisebbek, mint Ausztriában:

	V a g y o n	
Váltótárca	— — — — —	2,552
Értékpapírok	— — — — —	853
Előlegek értékpapírokra és árúkra	— — — — —	206
Adósok	— — — — —	1,622
Jelzálogkölesönök	— — — — —	2,710
Községi kölcsönök	— — — — —	861
Különfélék	— — — — —	37
		<hr/> 8,901 millió.
	T e h e r	
Részvénytőke	— — — — —	1,069
Tartalékok	— — — — —	547
Záloglevelek és községi kötvények	— — — — —	2,440
Betétek	— — — — —	4,163
Hitelezők	— — — — —	882
		<hr/> 8,901

1909 óta e számok kivétel nélkül jelentékenyen megnöttek.

Az osztrák és magyar bankszervezet statistikája nem volna teljes, ha nem foglalnók bele az osztrák-magyar és boszna-hercegovinai posta-takarékpénztárakat. Az első kettő betétjei 1911 december hó 31-én összesen 800 millió koronára emelkedtek, a melyek befektetési módjait az idecsatolt táblázat mutatja:

	Teher	Ausztria	Magyarország
Betétek		702 millió	117 millió
Hitelezők		22 „	3 „
Cheque-számlák		18 „	127 „
Vagyon			
Pénztár és Bankok		6 „	115 „
Adósok		243 „	— „
Váltótárca		86 „	— „
Értékpapírok		374 „	140 „
Előlegek értékpapírokra		18 „	— „

Ausztriában a takarékszamlák forgalma 1911-ben 286 millió és a chequeszámláké 30 milliárd, Magyarországon a takarékszamláké 116 millió és a chequeszámláké 9 milliárd korona volt.

Ezen állami intézményeken kívül az 1909-iki év végén 655 osztrák takarékpénztárnak összesen 5,719 millió betéte volt, a melyek ez intézetek 404 milliónyi tartalékökével egyetemben a következő alkalmazást nyerték:

Pénztár és különféle	50
Ingatlanok	98
Rövid időre szóló előlegek	555
Jelzálogkölesönök	3,570
Váltótárca	205
Személyi és biztosítéokra szóló előlegek	79
Értékpapírok	1,566
	6,123

Az osztrák és magyar bankhálózat, a maga egészében, egészséges pénzügyi szervezet hatását teszi. E szervezet alapja az arany mono-metallismus elvén felépült valuta-rendszer, mely végre megszabadult az állampapírpénz veszedelmétől és a melynek csupán tartós békére van szük-

sége, hogy a múlt század utolsó éveiben megvalósított valutareform minden részében befejezést nyerjen. E tény megállapítása azonban távolról sem jelenti azt, hogy a monarchia két államának hitelszervezete is tökéletes alapon épült föl. A legutolsó és még véget sem ért válság azt a másutt is tapasztalható jelenséget mutatta, hogy noha a hitelszervezet elhibázott elveken alapul, a hitel eszközei, a bankok szilárdak. E tekintetben a bankok mérlegeinek beható tanulmányozása érdekes tanulságokkal szolgál. Az osztrák és magyar bankoknál nincs meg az a különbség a betét és kereskedelmi intézetek, «banques de dépôt» és «banques d'affaires» között, mely az angol és francia bankszervezet hatalmát és erejét teszi. Ez utóbbiaknál a közönség által a pénzüintézetek, rendelkezésére bocsátott tőkék bizonyos, előre meghatározott és a legnagyobb könnyűséggel realizálható alkalmazást nyernek. Ez alkalmazási módok Angliában rövid időre, rendszerint egy napra szóló «on short notice» vagy «on call» előlegek, kereskedelmi, rendszerint tengerentúli üzletekkel kapcsolatos elfogadványok és váltók s előlegek értékpapírokra, Franciaországban legfőképpen kereskedelmi váltók és sokkal kisebb mértékben előlegek értékpapírokra és adósok. A míg Angliában a váltótárca a bankok összes vagyonának kb. 15° o-át teszi ki, Franciaországban az arány néha 35—40° o-ra emelkedik. De sem Franciaországban, sem Angliában a betét-bankok tőkéjük tekintélyesebb részét ipari vagy más vállalatok részvényeibe vagy más papírjaiba nem helyezik. A Crédit Lyonnais-nál pl. az értékpapírok az összes saját tőkének 2° o-ára, a Comptoir d'Escompte-nál 3° o-ára emelkednek. Ez az arány sokkal nagyobb Németországban, de itt is 1908. óta határozott és mindinkább fokozódó javulás észlelhető.

Milyen e tekintetben a monarchia bankjainak a helyzete? Nem számítva az Osztrák-Magyar Bankot, a nyolcz nagy bécsi banknak immobilisált tőkéi 1912-ben 463 millió koronára emelkedtek 942 millió saját (alap- és tartalék-) tőke mellett. Budapesten ugyancsak nyolcz nagy banknak 631 millió saját és 277 millió lekötött tőkéje volt. A le-

kötött tőkék tehát a pénzüintézetek saját tőkéinek 40—50° o-ára rúgnak, a mi kétségtelenül egész Európában egyedül álló magas arányszám. A fent idézett táblázatból azonban kitűnik, hogy van rá eset, a mikor a lekötött tőkék a saját tőkénél is nagyobbak. A mellett e számok nem foglalják magukba az ugyancsak e rovat alá tartozó, mert nehezen értékesíthető ingatlanok értékét. A legutolsó válság e helyzetben rejlő nagy veszedelmet szomorúan illusztrálta. Minthogy a bankok a rendelkezésükre bocsátott tőkék nagy részét szükség esetén nem képesek realizálni, hogy a válság idején nagymérvű betétvisszafizetéseiket eszközölni tudják, előbb készpénzkészleteikhez, majd a jegybankhoz folyamodnak, hogy ez utóbbi váltóikat visszleszámítolja. Ennek fatalis következménye az, hogy a bankok a már régebb idő óta folyósított előlegeket fölmondják, bárminő égető szükségben legyen is adósuk, új előlegeket nem folyósítanak, új váltókat nem számolnak le, ime a számos fizetéseképtelenség forrása. Hozzájárul ehhez az a körülmény is, hogy míg Németországban, Franciaországban és Angliában a váltótárca minden banknál a számára a jegybankban nyitott hitel erejéig abszolút liquide vagyon, Ausztriában és Magyarországon a könyvkövetelések ellenében kibocsátott váltók lejáratkor sokkal kevesebb bizonyossággal fizettetnek ki, hanem sokszor megújítatnak és így kevésbé liquidek. A német és osztrák-magyar hitelszervezet számos hasonló vonása mellett talá-lunk olyat is, a mely a kettő közt lenyeges különbséget tesz. Ez az a mód, a melylyel a bankok az iparnak és kereskedelemnek közvetlenül nyújtanak előlegeket, mely utóbbiak a bankok mérlegeiben az «adósok» rovatban jutnak kifejezésre. Németországban — és másutt is — e bankhitelek par excellence rövid lejáratúak, átmeneti jellegűek és rendszerint véget érnek, mihelyt a pénzügyi piacok alakulása ipari kötvények (obligations industrielles) kibocsátását lehetővé teszi. A monarchiában az ipari kötvény majdnem ismeretlen fogalom lévén, a bankhitelek ugyanoly módon kötik le a pénzüintézetek tőkéit, mint a tőzsdén nem jegyzett, tehát igen nehezen realizálható értékpapírok. Az osztrák törvényhozás megengedte ugyan a bankoknak, hogy ilyenmü

követeléseik ellenében ipari vagy vasúti kötleveleket bocsás-
sanak ki, a Boden-Credit Anstalt élt is ezzel a joggal, de
egyfelől az a majdnem prohibitív adó, a mely a kötleve-
leket sújtja, másfelől pedig az a kevés rokonszenv, a mely-
lyel ezek a közönség körében találkoztak, e rendszer ki-
fejlődését lehetetlenné teszik.

Az osztrák bankoknál az «adósok» rovata a bankok
tőkéjének mind nagyobb részét köti le és így az utóbbi
években javulás helyett a baj súlyosbodását látjuk. A kö-
vetkező táblázat e szempontból érdekes adatokkal szolgál.

	Adósok		Vagyon		Az adósok aránya ‰-okban a bankok összes vagyonához	
	1905-ben	1912-ben	1905-ben	1912-ben	1905-ben	1912-ben
Hét bécsi nagybank	1,511	2,814	2,994	5,080	50	57
Három bécsi középbank	116	452	190	714	61	63
Négy vidéki nagybank	180	522	422	1,016	43	51
	1,707	3,788	3,606	6,810	47	56

E táblázatból kitűnik, hogy míg a 14 legnagyobb
osztrák banknak vagyona 1905-től 1912-ig 3,606 millióról
6,814 millióra, tehát 89‰-kal emelkedett, addig az adósok
ugyanaz idő alatt 1,707 millió helyett 3,788 milliót, tehát
122‰-kal többet képviselnek. A míg 1905-ben az adósoknak
a bankok összes vagyonához való aránya 47‰ volt, 1912-ben
ez arány 56‰-ra szökött föl. Ez az arány még sokkal na-
gyobb volna, ha az első lejáratkor ki nem fizetett, hanem
többször megújított és így az adósok számlájától csak for-
mailag különböző váltóhitelt is ide számítanók. A magyar
bankoknál a helyzet még sokkal rosszabb. Végeredményben
tehát az osztrák és magyar bankok tulságosan immobili-
sáltak nemcsak a formailag lekötött tőkének az intézetek
saját tőkéihez való magas arányánál fogva, hanem, és talán
főleg azért is, mert váltótárczáik sem absolut s adósaik
egyáltalában nem liquide vagyonrészeket képviselnek. A né-
met bankok a hasonló, noha sokkal kisebb méretű veszély
súlyát a birodalom gazdasági és politikai jövőjére nézve
idejekorán megértették és a Reichsbank jeles kormány-
zójának intő szavait megszívlevélve, bár nagy áldozatok árán,
de mégis elszántan evolválnak a vegyes bankok típusától

a tiszta betétbankoké felé. A nagy német bankoknak 1912. évi mérlegei e tekintetben meggyőző adatokat tartalmaznak.

Az osztrák-magyar monarchia gazdasági és politikai jövője érdekében is bizton lehet remélni azt, hogy a két ország bankjai, látva a veszélyt és áthatva a legutolsó válság tanulságaitól, nem fogják elmulasztani, hogy a szükséges eszközökhöz nyuljanak. Nézetünk szerint Ausztriában a takarékpénztárak és bankok közt duló áldatlan versenynek törvényhozási úton a járadékelhelyezés kérdésével kapcsolatos szabályozása, Magyarországon pedig takarékpénztári intézeteknek a nyugati példára való fölállítása, a baj egyik hathatós orvoslása volna. Nem volna szabad azonban, hogy ez az intézkedés legalább is néhány osztrák és magyar nagybanknak a vegyes banktypusból a tiszta banktypusba való, lehetőleg gyors átmenetelét megakadályozza, vagy késleltesse. Különben a két országban a gazdasági szempontból valóban gyászos emlékü novemberi és deczemberi napok végtelenül ismétlődhetnek és a monarchiát esetleg nagy veszélybe sodorhatják.

V. Vég szó.

A válság, a melyen az osztrák-magyar monarchia a mult tél folyamán átment és a mely még nem ért véget, hevesen megrendítette a monarchia gazdasági és pénzügyi szervezetét. A pénzügyek, kereskedelem és ipar terén beállott súlyos zavarok közt nem könnyű megkülönböztetni azokat, a melyek a politikai eseményekben gyökereznek, azoktól, a melyek tisztán gazdasági tényezők rendes evolúciójának lettek volna természetes eredményei. Joggal lehet t. i. állítani, hogy a két év óta pezsgő és lüktető ipari élet, a mely világszerte eddig nem ismert jólétet terjesztett, 1913-ban a gazdasági válságok örök törvénye szerint delelőpontjához ért és hogy ez a körülmény egymagában Amerika és Európa minden országában, és így a kettős monarchiában is, a gazdasági tevékenység hirtelen és nagymérvű meglassulásának legalább részleges magyarázatát szolgáltatja. De a keleti események, a két balkáni

háború, az osztrák-magyar haderő mozgósításának eredményei ezáltal csak még nyilvánvalóbbak lesznek. A gazdasági életben beálló szélcsend szükséges következménye a pénzlőség és a kamatláb csökkenése, holott a mult ős óta dúló válságnak éppenséggel a tőke folytonos és óriási mértékben való megdrágulása a legjellemzőbb tünete. A leszámítolási és az értékpapírelőleg-kamatláb oly magas pontra emelkedett és a mi súlyosabb, e ponton oly hosszú ideig maradt változatlanul, hogy a mai nemzedék előtt teljesen ismeretlen e jelenség a kereskedővilágban a legjogosabb és legnagyobb félelmet keltette. Az 1907-iki válság alatt a kamatláb Amerikában hihetetlen magasságra, egy pillanatban 125%-ra emelkedett, de ez állapot alig tartott néhány napig. Ez alkalommal a világ pénzszomja összehasonlíthatatlanul elolthatatlanabb s oka ennek a balkáni háborúk.

Mindenekelőtt a 10 hónapos harcok óriási tőke-destructióval jártak, a mely szükségképpen minden fegyveres tusának legközvetlenebb következménye. Megbecsülhetetlen értékű, sok-sok milliárdra rúgó emberélet, ló, szarvasmarha, ingatlan, vasút, fegyverzet, közmunka esett az ádáz viadal martalékául.

Másfelől a termelés sok helyütt megakadt, a gyárak szünetelnek munkáskéz és rendelés hijján. A mezőgazdaságot is veszedelem fenyegeti. Az összes munkabíró férfi fegyverben van, a mezőket senki sem gondolja és az 1913-iki balkáni vetések a rendes évekéinek alig csontvázai. Azt állítják ugyan, hogy a bulgárok földjeiket a török foglyokkal műveltették meg; ehhez azonban kétség fér. A román mozgósítás is tetemes károkat okozott a különben annyira virágzó román földművelésnek.

Azonfelül az egész háború tartama alatt a háborúskodó felek óriási összegeket költöttek csapataik fizetésére és a mindennemű szükséges készlet megújítására. Még ha csak saját fegyvertáraikhoz folyamodtak volna is, ezeket újból kell majd megtölteni és eme kikerülhetetlen óriási kiadások perspectivája sötét árnyat vet a tőkék piaczára és nagy mértékben járul ezek megdrágításához. Minden európai bank tudja, hogy a keleti rend legalább látszólagos helyre-

állása után, hatalmas államkölesönök nem soká várathatnak magukra. A balkáni népeknek nemcsak szembe kell nézniök a háború közvetlen következményeivel, nemcsak mély sebeket kell kötözniök, hanem helyreállítani fegyverzetüket és megújítani tartalékaikat; égető szükségük lesz közmunkák végzésére, vasutak, csatornák, kikötők építésére is, a mi természetesen óriási mértékben fog hitelműveleteket igényelni.

Német-, Francia- és Oroszország lázasan fegyverkezik és a közeli években sok milliárdot vonnak el productiv rendeltetésüktől.

Az osztrák-magyar monarchia is felelős a tőkék piacának zavaraiért. Sok száz milliót költött, hogy hadseregét hosszú hónapokon át talpig fegyverben tarthassa, vagy egymillió munkabíró férfit vont el hosszú időre a productiv munkától; odahaza és a külföldön háborús félelmet keltett, a melyek súlyosan nehezettek az egész világra és a melyeknek következménye világszerte a hitel összehúzódása és az ércpénznek magánosok által való összeharácsolása volt.

Ily körülmények közt azok, a kiknek tőkére volt szükségük, szintén leküzdhetetlen akadályokkal találták magukat szemközt. A félelem és nyugtalanság a monarchia határain túl egész Európára és Amerikára kiterjedt, a tőketartalékok legfontosabb birlalói, a bankok, rendkívül elővigyázatos contractiós politikát követve, csak még súlyosbították a helyzetet. A magánbankoktól várható segély hijján az iparosok és kereskedők mindenütt nagy mértékben fordultak segítségért a központi jegybankhoz és ezek segítettek is rajtuk. Láttuk föntebb, mily nemesen végezte föladatát az Osztrák-Magyar Bank.

A pénz drágasága mellett a fix jövedelmet hozó érték-papírok, főleg járadékok árfolyamának hirtelen és nagy esése az osztrák-magyar gazdasági szervezet megingásának másik jellemző tünete és a jelen tanulmány első részében közölt statistikai adatok fényesen bizonyítják a bécsi és budapesti tőzsdén az árösszeomlásoknak mély hullámain.

A háború pusztá félelme által okozott zavarok talán

fogalmat nyújthatnak arról a valóságos gazdasági világfölfordulásról, a mely az európai nagyhatalmak között kitörő háborút kísérné nyomon. Meg vagyunk győződve, hogy a felelős államférfiak mindent megtesznek egy fegyveres conflictus elhárítására, mert ennek következményei beláthatatlanok volnának. Ausztria-Magyarországnak jobban kell örülnie, mint bármely más hatalomnak, hogy a balkáni béke megkötésével kardját hüvelyébe újra visszateheti. Nézetünk szerint nem kell felnie attól, hogy Európa délkeleti részében az eddigieknél erősebb szláv államok keletkeztek, hanem ellenkezőleg, azon kell lennie, hogy ez új országokban ipara és kereskedelme számára új piacot nyisson, új vevőket biztosítson.

Másfelől, a monarchia két államának nagyszabású föladatot kell megoldania: vissza kell fizetnie függő adósságát, melynek kamatja túl magas, és consolidált járadékká kell átalakítania rövid lejáratú kötvényeit és pénztárjegyeit.

E föladat megoldása lehetetlen volna, ha a béke nem biztos és állandó; de szüksége égető, mert a kincstárnak véget kell vetnie azon szomorú állapotnak, a melyet félszázad óta nem ismert és a melyet valóban «pénzügyi ostromállapothoz lehet hasonlítani, a melyben a pénz igazán fényűzési cikk».

Ausztriában és Magyarországon az állami pénzügyek állapota nem nyújt jobb képet, mint a monarchia északi és nyugati szomszédainál. Mert Német- és Franciaországban az adó minden évben súlyosabb terhet ró a lakosságra. A mindinkább növekvő katonai kiadásokhoz újabban a tengerészet követelései járulnak, a melyek égető szükségéről csak kevesen voltak azelőtt meggyőződve, a melyek azonban Németország buzdítása és az Olaszországgal szemben tanúsított bizalmatlanság következtében hirtelenül váratlan összegekre rúgtak. Az állami vállalatok sem Ausztriában, sem Magyarországon nem jövedelem forrásai: pedig nagy kegynek örvendenek mindkét országban, a hol az állami vasutak a hálózat túlnyomó részét teszik. A politikusok és intéző körök még sok más monopoliumról álmodnak, a melyek tervezőik fogalma szerint a

költségvetési jövedelmek szaporítására volnának szánva, a melyek azonban a valóságban nagyobb súlylyal nehezedhetnek a kiadások mérlegére, mintsem az előirányzatok csak sejtetni engednék is. Mindezek a szükségletek nagy tőkéket, kölcsönöket és minthogy ezek rendszerint nem elegendők, új meg új adókat és a régiek súlyosbitását igénylik.

Az osztrák és magyar fiscalitás egyáltalában nem enyhe. A jövedelmi adó kivetésével járó zaklatások legendariusak. A fiscalis inquisitio napirenden van. Az adó kivetésével megbízott hivatalnokok semmi eszköztől sem riadnak vissza, hogy az adófizetők magánéletének legbensőbb ügyeit kikutassák. Classikus e tekintetben annak az osztrák polgárnak a példája, a ki szeretett császáranak kormányzási jubileuma alkalmával egy jótékony intézménynek 50,000 koronát adományozott. E nagylelkűség fölköltötte az illetékes adóhivatal figyelmét, a mely nem találta viszonyban a hivatalos okmány szavai szerint a «fukarságáról ismert» adófizető által bevallott jövedelemmel. Egy másik adózó polgáron az adóhivatal két év multán az általa bevallott és befizetett s a hivatal által megjegyzés nélkül elfogadott adó tizszeresét követelte és hajtotta be. A részvénytársaságok sem részesednek jobb bánásmódban, mint a magánosok. Az érdekeltek tiltakozásainak valóságos özöne ellenére, az osztrák pénzügyminister az ujonnan nyitandó jövedelmi források közt a jövedelmi adókules fölemelését és kiterjedését s a fiscalis gépezet oly módon való megerősítését követelte, a mely még jobban zaklatná az adófizetőt és az adó alól való kibuvást még inkább lehetlenné tenné. Ilyen eszközök kétségtelenül alkalmasak arra, hogy az állam jövedelmeit pillanatnyilag szaporítsák, de arra egyáltalában nem, hogy az ország gazdasági tevékenységét serkentsék. A kormány talán eléri azt, hogy a költségvetések egyensúlyban legyenek, de e czélt sokkal biztosabban és könnyebben valósítaná meg, ha a pénzemberek, iparosok, kereskedők és földmívelők buzgó törekvéseit nem verné béklyóba a túlságos adózás és egy inquisitorius közigazgatástól való félelme által.

Annyi azonban kétségtelen — és ezt a külföldön nagy

nyomatékkal kell hangoztatni, mert a legutóbbi időben sok ellenkező véleményt lehetett hallani, - hogy az osztrák és magyar hitel jó: a lakosság és a kormányok egyetértének abban, hogy kötelezettségeiknek becsülettel tegyenek eleget. Mióta egy fél évszázaddal ezelőtt adót vetettek ki a járadék-jövedelemre, a két kormány semminemű kísérletet sem tett hitelezői jogainak csorbítására. Főleg politikai okoknak tudható be, hogy az állampapírok tőkésítési kamatlába, mely igen hosszú ideig 4% volt, most 5%-ra emelkedett. Meg kell azonban jegyezni, hogy a külkereskedelem szempontjából a monarchia helyzete rövid idő óta tekintélyes mértékben megváltozott. Valamikor Magyarország nagy mennyiségű mezőgazdasági cikket vitt ki, jelenleg azonban, hogy a számban és fogyasztási képességben megnőtt lakosság a termelt gabonának és a szarvasmarhaállománynak túlnyomó részét elfogyasztja, e kivitel nagyon csökken és bizony sokszor bevitellé alakul át. Nem tartozunk azok közé, a kik a külkereskedelmi mérlegnek azt a fontosságot tulajdonítják, mint a mercantil iskola. Annyi azonban kétségtelen, hogy ha egy ország ipari evolúciója következtében a mezőgazdasági cikkek kivitele megszűnik, e hiányt föltétlenül pótolnia kell a gyártott cikkek kivitelének. Az osztrák és magyar iparnak tehát elsőrangú érdeke, hogy piacait kitágítsa, főleg a keleti országokban, a melyek természetes vevői; a Ballplatznak kell e nagy föladatot, főleg a balkáni országokkal kötendő előnyös gazdasági szerződések útján, megoldani.

Figyelemre méltó azonban, hogy a gazdasági és pénzügyi helyzet javulásának már számos jele észlelhető. Az Osztrák-Magyar Bank július 31-iki kimutatása a váltótárczá-
nak kevésbé jelentékeny megnövekedését mutatta, mint 1912-ben. A leszámított váltók összege még megközelítette a milliárdot, a mi igen magas szám Ausztria-Magyarországon, de már $\frac{1}{3}$ -dal alacsonyabb az 1912 december hó 31-én 1,341 millióval elért legmagasabb számnál. Augusztus 30-án a javulás tünetei még határozottabbak: a váltótárcza már csak 876.412,236, azaz 98 millióval kisebb mint 1912-ben, de az előlegek értékpapírokra még mindig 241 milliót érték el a tavalyi 136-tal szemben.

Az 1913-ik év első felében a külkereskedelmi forgalom terén is jelentékeny változás állott be. A tavalyi év megfelelő időszakához viszonyítva, e forgalom eredményei a következők voltak:

	1913	Bevitel csökkenés 1912-vel szemben	1913	Kivitel nagyobbodás 1912-vel szemben
	m é t e r m á s z a			
Nyersanyagok és				
élelmiszerek ...	1000	31	435	1
Félgyártmányok	245	50	266	14
Gyártmányok ...	432	54	640	63
	1677	135	1341	78

A bevitel tehát a folyó év első hat hónapjában 135 millióval csökkent, a kivitel pedig 78 millióval emelkedett. A külfölddel való forgalom tehát a maga egészében kevesbedett; de pénzügyi szempontból a helyzet jelentékenyen javult, mert a külföldre fizetendő összegek csökkentek. A tavalyi jó termés éreztette hatását. A nyersanyagbevitel csökkenése az ipari tevékenység meglazulásának a jele; főleg a szövőgyárak reducálták üzemeiket: a gyapotbevitel 41, a lené 7, gyapjué 13 millióval maradt a tavalyi mögött. E helyett a fonógyárak 18 millió koronával többet exportáltak, mint 1912-ben: abban a kényszerhelyzetben voltak, hogy a hazai szövődék által föl nem használt árúkat mindenáron eladják a külföldön.

A következő számok mutatják azoknak az üzemkorlátozásoknak mértékét, a melyek árán az iparosok, ha pillanatnyi áldozatokkal is, de mégis a helyzet fokozatos javításához nagy mértékben hozzájárultak. A legutóbbi nyolcz hónap folyamán a monarchiában körülbelül 35,000 szövőszék állott meg, a termelésben 40 millió korona csökkenést okozva. Ennek a következménye az volt, hogy a szövődék 30 millió koronával kevesebb fonalat használtak föl és hogy a festődék szintén körülbelül ennyivel korlátozták termelésüket. Az ipari tevékenység e meglazulása, a mely különben az ipar többi ágában is érezhető, mert hiszen a cseh gépgyárak új rendelései $\frac{1}{4}$ -del alacsonyabbak, mint 1912-ben, azt eredményezi, hogy a hitelszükséglet is jelentékeny mértékben csökkent.

Az osztrák és magyar kiviteli kereskedelem élén álló legfőbb személyiségek egyetértenek annak a megjósolásában, hogy a rendnek a Balkánon való helyreállása után a kereskedelmi és ipari tevékenység újból fokozottabb mértékben indul meg, de nézeteik rendkívül különböznek eme megújult tevékenység gyorsaságáról és kiterjedéséről. Egyesek azt remélik, hogy a bulgár nemzet, főleg a második háborúban őt ért szerencsétlenségek és csapások ellenére sem veszi el életerejét és nemsokára újból a monarchia egyik legjobb vevője lesz. Mások attól félnek, hogy e nép annyira kimerült, hogy kereskedelmi befogadóképessége igen hosszú időre nagyon megcsökkent. A legtöbben egyetértenek abban, hogy Görögország aránylag keveset szenvedett és hogy az a gazdasági szempontból oly fontos terület, a melylyel az ország megnagyobbodott, a monarchia egyik igen jó vevőjévé teheti. Szerbia felől is a kereskedelmi tevékenység nagymérvű megújódását várják. Végül a Törökországgal való kereskedelmi forgalom is minden bizonynyal a vámtarifák felemelése ellenére is hatalmas lendületnek fog indulni. A főbb kereskedők mindnyájan meg vannak arról győződve, hogy a monarchiának, ha a természet és az események által nyújtott előnyöket a multnál nagyobb mértékben akarja kihasználni, jelentékenyen le kell szállítani a balkáni államokkal való viszonylatokban a mezőgazdasági czikkeket és a szarvasmarhahéhozatait sujtó váموkat, mert e czikkek a délkeleti népek legfontosabb vétel-pénze, a melyek segítségével ezek a monarchia gyártott árúit vásárolhatják.

Ez az a gazdasági jövő, a melyet a monarchia két államának a balkán országokkal való viszonylataiban meg lehet jósolni. Semmi sem bizonyítja különben, hogy az az új helyzet, a mely a két háború befejezése óta Európa délkeleti részén előállott, bármilyen tekintetben is csorbát ejt-sen a monarchia politikai vagy gazdasági érdekein. Ellenkezőleg, a két ország a balkáni bonyodalomból megifjodva és tetemesen megerősödve kerülhet ki. Nézetünk szerint azonban a két országban uralkodó német és magyar elem-nek a többi nemzetiséggel föltétlenül oly egyezséget kell

előbb-utóbb kötnie, a mely a jelenlegi véremésztő belső viszályoknak véget vessen. A híres «Drang nach Osten», a melyet Bismarck programként tűzött a monarchia elé, célját a monarchia heterogen elemeinek fusioja által sokkal biztosabban fogja elérhetni, mint az erőszak politikájával.

A külföldön, főleg Franciaországban oly széles rétegekben elterjedt tévhittel szemben nem lehet eléggé hangoztatni, hogy a monarchiát Ferencz Józsefnek egykor elkövetkező halálával a szétbomlás veszélye nem fenyegeti. Igaz, hogy a 65 év óta uralkodó császár- király rajongó tiszteletben részesül az 53 millió oly különböző nyelvű és nemzetiségű lakosság lakta monarchiában. De e különböző nemzetiségek közt más kötelék is van, mint a föltétlen loyaltás, a mely őket egymáshoz fűzi. Mi történnék a két ország szétforgácsolt elemeivel, ha a monarchia egysége szétzúzódna? A magyarság erejének legnagyobb részét veszítené el az országukat lakó nemzetiségekkel szemben. A szláv elemek, bármily élénk legyen is rokonszenvük Szerbia irányában, nézetünk szerint nem igen csatlakoznának e náluknál összehasonlíthatatlanul elmaradtabb országhoz. Mi történnék Csehországgal, iparával és földművelésével, ha e nép a német tömegbe süllyedne? A cseh gyárosok hamarosan átlátnák, mily esztelenség volna, ha magukat német vetélytársaiknak védelem nélkül kiszolgáltátnák. A mi a lengyeleket illeti, sorsuk a Habsburgok jogara alatt valóban kiváltságos és összehasonlíthatatlanul jobb, mint akár a porosz, akár az orosz uralom alatt levő testvéreiké.

Ha exaltált elemek néha-néha súlyos panaszokat emelnek is a német, magyar vagy cseh «zsarnokuralom» ellen, a monarchia lakosságának óriási többsége érzi és látja a veszélyt, mely fenyegetné, ha egysége fölbomlanék. A gazdasági érdek önmagában is hatalmas biztosítéka a mai rend fönmaradásának. Még alig egy félszázaddal ezelőtt vámhatár választotta el Magyarországot Ausztriától. Ki volna elég esztelen, hogy ma ennek az állapotnak helyreállítását követelje, a mely ugyanoly végzetes volna a magyar földművelésre, mint az osztrák iparra? A veszteség

azonban nemcsak anyagi téren volna pótolhatatlan. A monarchiát alkotó királyságok és tartományok, a melyek most kölcsönös segílyt nyujtanak egymásnak és egységük révén számottevő erőt, hatalmat és tekintélyt képviselnek, csekély fontosságú kis egységekké sülyednének a többi nagy európai nemzet mellett. Azt hiszszük tehát, hogy egy pár érdekelt separatista aspiratio ellenére nem kell Ausztria-Magyarország jövője fölött kétségbeesni: egysége szemünkben ma szilárdabb, mint történetének számos más szakában.

Ha a monarchia megoldja benső problémáit: gazdasági tevékenysége számára a megnagyobbodott és megerősödött balkán államokban kétségtelenül a multnál sokkal nagyobb teret talál. Ezt hirdette már május havában Wekerle volt miniszterelnök, a midőn ezt írta: «A Balkán a balkáni népeké, ez az a jelszó, a mely politikánkat kell hogy határolja. Nem volna igazunk, ha e népeken uralkodni akaránk. Nem engedjük meg senkinek, hogy ezt tegye, de mi is betartjuk e határt. Erejük consolidálása ránk nézve többet ér, mint egy túlzott áldozatot követelő prestige politika.»

Azt hiszszük, hogy Wekerle Sándornak teljes igaza van. Ha a Londonban és Bukarestben összegyűlt diplomaták oly békét biztosítottak, a mely a berlini szerződést pótolja és ugyanoly hosszú ideig tarthat, mint az ez által alkotott állapot, nagy szolgálatot tettek kormányaiknak, népeiknek és az európai béke ügyének.

RAPHAEL GEORGES LÉVY ÉS ALBERT TOMASCHOFF.

SZERAFIN.

Elbeszélés.

Szerafin, erre a finom névre nem egy fiatal és érdekes leány hallgatott, hanem egy öregedő kisasszony, a ki férfi módra öltözködve, vadászsapkában, csizmában, nehéz ujjasban, kezében meggyfabottal ballagott le a hegyoldalon. A folyó mellett, egy elhagyott vadászházban lakott, senkivel sem érintkezett, cselédet se tartott, maga főzött, takarított és mosott magára. Két szobája volt, az egyik tele könyvekkel, irásokkal, a melyek fölött egy ócska rézlámpa gubbasztott, a másikban kemény hárság, rajta katonapokrócz; ennek a szobának ablakán üveg se volt, mert Szerafin sohasem fázott. Ha eltévedt vándorok, megkésített vadászok néha, késő este, benéztek a szobába, a fenyőfaasztal mellett látták a vénkisasszonyt, a mint buzgón írt és a lámpánál szárította a nedves papirosnyelveket.

A munka, a mely évek óta készült és úgy tetszett, sohase akart befejeződni, Szerafin életrajza volt. Nem a világnak szánta, csupán magának, a mű nem volt napló, hanem öngazolás, és egy benső hangnak szólt, a mely olykor föltámadt benne és vádolta, miért ül egy nyirkos, elhagyott házikóban, miért barangol czéltalanul a hegyekben, miért gyógyítja a beteg parasztokat, holott egy órára tőle egy régi városka kényelemmel, megnyugvással, talán családi békeséggel is várna. Az életrajzban a vén kisasszony sorsának minden apró vonását följegyezte, hogy kimutassa, mennyire igazságszerető, komoly és megbízható volt kora gyermekségétől fogva. Nem volt egy lépése, a melynek helyességét bizonyítani ne tudta volna, ebből tehát az következett, hogy most, szürkülő hajjal, megelégedett volt, és a magányban, az olvasmányokban, a csöndben nem

vigaszra, hanem életcélra talált. Mégis, bár a sorsát maga választotta és az elhagyatottság, a hosszú séták, a szegény betegek gyógyítása második természetévé vált, olykor megtörtént, hogy Szerafin éjjel fölébredt, a hárságyra könyökölt és elgondolkodott, helyes-e minden úgy, a hogy van, és csakugyan itt van-e az ő helye a hideg kalyibában, a hová a szél kellemetlen éjszakákon zizegő gatz, kövér hópamacsokat fujt be? Ilyenkor fölkel és hogy megnyugtassa magát, olvasni kezdte önéletrajzát.

A válasz, a melyet följegyzései a lámpa nyugodt, sárga fénykarikájában adtak, mindig az volt, hogy életének minden vonása szervesen kapcsolódott egymáshoz, sehol se talált érthetetlen fordulatokat, ki nem magyarázható gondolatokat, sorsa biztosan, nyílegyenesen haladt előre útján.

— Akkor tehát ez a boldogság — mondta Szerafin és visszafeküdt a hárságyra.

Egy éjszaka a vén kisasszony sehogyse tudott elaludni és ekkor a következő fejezet akadt kezébe életrajzából.

„Tíz éves voltam és a házunk előtt sétáltam. A mint a legelőhöz értem, három parasztfiúval talákoztam. Beszélgettek, az egyik az ostorát igazgatta, a másik a bicskájával lyukat próbált vágni a csizmájába, a harmadik pedig egy fatörzsről lógatta le nagy papucsait és azt mondta:

— Tudjátok-e fiúk, hogy a szívárvány az édesapámé?

— Miféle szívárvány? — kérdezte az egyik gyerek.

— Az, a melyiket nyári délutánokon a cigánysor fölött láttok lógni, az az én édesapámé.

A két másik fiú irigyen tátotta ki a száját, majd a fiatalabbik, a csizmás, így szólt:

— Aztán mit csináltok a szívárvánnyal?

— Sétálunk rajta, a hogy az urak a szőnyegen.

— Ez bizony nagy dolog — álmélkodott a gyerek. — Jó volna, ha egyszer minket is rája eresztenél erre a szívárványra.

Az ostoros fiú is bólintott és ezt mondta:

— Aztán miért nem lóg minden nap a sor fölött a szivarványtok?

— Mert édesapám összegöngyöli és a padra rakja —

felelte öntudatosan a kis hazug. — Hát te miért nem viseled mindennap az ünneplőruhádat? Azért, hogy el ne szaggasd.

Ebbe mind belenyugodtak, de ekkor én odamentem hozzájuk és ezt mondtam:

— A szivárvány az esőcseppeknek és a napsugárnak a játéka, az oka a fénysugaraknak az esőcseppekben való sugártörése.

— Igaz ez? — kérdezte a nagypapucsostól az a kis fiú, a ki a bicskájával lyukat próbált vágni a csizmájába.

— Dehogy — felelte az büszkén — hiszen magam is nem egyszer sétáltam a szivárványunkon.

Megharagudtam, a házunkba szaladtam, megkértem a kocsist, fogjon be, aztán megint visszamentem a gyerekekhez.

— Most fölülünk a kocsira — szoltam a hazughoz. — meg fogod nekünk mutatni a szivárványt.

Azt hittem, hogy sarokba szorítottam, de a gyerek büszkén kapaszkodott föl a bakra és a hajlékuk felé irányította a kocsist. Az apja halász volt a nádnál és egy földalatti viskóban lakott. Nem volt odahaza, de a fiút ez nem zavarta, bement a házba és hosszas keresgélés után kihozott egy hosszú, tarka papírszalagot, a milyenekkel nép-ünnepélyeken dobálják egymást az emberek.

— Itt a szivárvány — szolt diadalmasan.

A másik két fiú tisztelettel kapta le a sapkáját és tágra nyílt szemmel lámult a papirosszalagra.

— Te hazug, — fortyantam föl — hát másszál föl, ha tudsz, ezen a papírszalagon az égbe!

A gyerek meghökkent, aztán sirni kezdett, majd ökölbe szorította a kezét.

— Ez a szivárvány, — erősítette daczosan — de csak Szent Mihály napján lehet rajta fölmenni az égbe.

— És akkor nekünk is szabad rajta sétálni? — kérdezte a csizmás alázatosan.

— Hogyne lenne szabad, mind a hárman fölme gyünk és fönt egy öreg ember telerakja aranyhalakkal a zsebünket.

A gyerekek arcza kipirult, boldogan lökdösték egymást oldalba, de engemet fölboszantott a szemérmetlen hazudozás.

— Ide figyeljeteK, — mondtam és kezembe vettem a papírost. — Most nézzétek meg a szívárványotokat.

Azzal hirtelen kettétéptem a szalagot és a sárba dobtam. A csizmás fiú, 'a mikor látta, mit csinálok, ijedten visitott egyet, a másik kettő pedig megdermedten. málé szájjal állt és pislogva nézett rám; bizonyosan még sohase láttak aranyhalakat.

— Máskor ne hazudj, — szóltam szigorúan a halász fiához és azzal fölültem a kocsira.

Otthon elmeséltem a szüleimnek, hogyan töltöttem el a délutánt a parasztfiúkkal. Azt mondták, helyesen cselekedtem és megsimogatták a hajamat. A bárom parasztfiú azonban elkeseredett ellenségem lett és ha megláttak, felém öltötték nyelvüket, egyszer pedig, mikor egyedül sétáltam a domboldalon, kavicsokat hajigáltak felém.»

Szerafin letette a kéziratot és kinézett az éjszakába. A szívében az olvasmány hatása alatt fölrezzent a gyermekkori emlék; ma is büszke volt rá, hogy az igazságot korán föl tudta ismerni és korán meg tudta becsülni. Ha minden gyerek ilyen okosan tudna következtetni, a világ sok üres ábrándtól szabadulna meg, gondolta az éjszaka magányosságában. Lefeküdt tehát, elszundított és már néhány percz múlva furcsa álma volt. A sötétségből három ijedt parasztgyerek nagy, szögletes feje nézett rá és számon kérte tőle a szívárványt, meg az aranyhalakat.

Szerafin bosszusan ébredt föl és a mi még bosszantóbb, nem tudott újra elaludni. Egy ideig ide-oda hanykolódott a hárságyon, aztán hirtelen elhatározással fölugrott, megint meggyújtotta a lámpát és a kezébe vette a kéziratot. Találomra ütötte föl a vastag íráscsomót és most a következő visszaemlékezést olvasta :

«Tizenyolcz esztendőS koromban akadt utamba első kérőm. Ö. F. Vihar nevű hajóján szolgált, de le akarta értem vetni az egyenruhát, úgy képzelte, hogy vidéken fog gazdálkodni. Csinos fiú volt és művelt, jómodorú, gyors fölfogású; szerény sorsú családból. Elgondolkodtam, tudnám-e szeretni és azt éreztem, hogy igen. De tovább is gondolkodtam. Mindaketten igen fiatalok voltunk, én tizen-

nyolcz, ő huszonkettő. Ez a csekély korkülönbség aggasztott; a férjem negyvenöt éves korában férfikora delén fog állani, én akkor már hervadni kezdek. Azután a gazdálkodás; Viktor szüleinek birtoka kicsi volt, több testvére is volt. Ezért a pályáért, a mely inkább szegénységnek, mint szerény sornak ígérkezett, Viktornak nem volt érdemes a szolgálatot elhagyni, a melyen főlebbvalói szerint szép jövő kecsegtette. A főök azonban az volt, hogy fontolóra kellett vennem, kéröm gondolkodása elég szilárd-e és huszonkét éves szíve, a mely rajongó és fiatal volt, csakugyan élete legkomolyabb érzelmeit találta-e meg bennem? Mindezt sokáig latolgatva, másnap azt feleltem kérőmnek, hogy azt szeretném, ha tovább szolgálna és két évig próbára tenné magát, vajon érzelme csakugyan lelke mélyéből fakad-e, nem csupán könnyű föllobbanás?

Viktor csodálkozva nézett rám, kék szeme megtelt könnyel. Ezt nem szerettem férfiban; magam gyermekkorom óta nem sírtam, mindig ura voltam érzelmeimnek.

— Én nem tudok öntől két évre elszakadni, Szerafin — szólt alázatosan.

A férfiaságára, a becsvágyára, a jövőjére hivatkoztam és végre rábirtam, hogy elvállalja a két évi próbát. Megtörtén csókolt kezét és ezt mondta:

— Ígérje meg legalább Szerafin, hogy minden nap írni fog.

Megráztam a fejemet.

— Nem, Viktor — feleltem, — köztünk két éven át nem szabad közvetlen kapocsnak lennie. Ha nem hall hirt rólam, ha megszűnt közöttünk minden érintkezés, csak akkor győződhetik meg róla, vajjon csakugyan oly mély-e az érzése, mint ma hiszi.

Összeharapta az ajkait, majd azt kérdezte.

— És szeret-e ön engemet, Szerafin?

— Azt hiszem, hogy szeretem — feleltem, — de lehet, hogy én is csalódom. Fiatal vagyok és ön az első férfi, a ki érdekel. Az ön két évi távollétére nekem is szükségem van. nemcsak önnek; én is meg akarok róla győződni, vajon érzéseim megbízhatók-e?

— És . . . és — folytatta Viktor habozva — ha arra kérném, hogy míg távol vagyok, minden este nézzen föl az első csillagra, a melyik az égbolton megjelenik és akkor gondoljon rám egy perczig: megtenné-e ezt?

— Oh — mosolyogtam — ön hisz a babonákban? Mit tehet egy esti csillag az emberért?

Megint az ajkába harapott, aztán kezet csókolt és eltávozott. Évekig nem láttam, a házasságból nem lett semmi. Tehát igazam volt, mikor óvatos és kételkedő voltam; és a lelkemben öntudatosan rajzolódott ki a tudat, hogy az élet nem játék és hogy okosoknak kell lennünk. Tavaly véletlenül összetalálkoztam egykori kéréssel. Korán öszült, az arca téglapiros, mégis fonnyadt volt, alig ismertem rá.

— Önnek igaza volt — szólt mosolyogva, — tengerési pályám mégis csak szebb, mint a gazdálkodás. Előléptetés előtt állok és a minősítesem igen jó, a hivatásom gyönyörű.

Én is mosolyogtam.

— És azóta nem gondolt a házasságra? — kérdeztem.

— Nem, — felelte határozottan, — a tengerész ne házasodjék, a tengerész eljen a pályájának. Én önnek örökké hálás leszek, mert ön volt az első, a ki nekem bebizonyította, hogy az élet nem játék, hogy az érzelmeket féken kell tartani és hogy a földi sors nem annyira örömeiből, mint inkább szomorú kötelelességeiből áll.

Szerafin bölintott és letette a kéziratot. Ma is egyetértett naplójának ezzel a részével, a mely első és utolsó ifjúkori ábrándjával foglalkozott. Ime, mily egyszerű dolog, világosan gondolkodni és mégis, mily kevés embernek van bátorsága hozzá, hogy az életet a maga közvetlen igazságában pillantsa meg. Megmentette a kérését és megmentette magát egy fölösleges csalódástól; most tehát nyugodtan hajthatja fejét álmra. Elfújta a lámpát és lefeküdt. Ám az álom most sem jött a szemére és a hogy félálomban ki-kínézt a fekete erdőre, a fák tetején Ö. F. Vihar nevű hajóját látta imbolyogni, a parancsnoki hidon egy ifjú tengerész állt és távcsövével az esti csillagot kereste. Azután

a tengerész egyszerre leszállt a hajóról, mint a lovas a nyeregből, és lassan a vadászlak felé tartott.

Az ajtót valaki megzörgette. Szerafin kiugrott az ágyból.

— Judás halálán van — szólt egy vékony női hang,
— Judás a kisasszonynyal akar beszélni.

— Miféle Judás? — kérdezte Szerafin, meggyújtva a lámpát.

Gyakran megtörtént, hogy betegek, szenvedők éj idején magukhoz hitták, hogy vigaszt kérjenek tőle vagy meggyónjanak neki.

— A szénégető, a Fás patak mellett. Judás halálán van! — ismételte az anyóka büszkén, mint a ki valami rendkívüli dologról számol be.

Szerafin felöltözködött és elment Judáshoz. A nevéről nem ösmerte, de arczról emlékezett rá, gyakran ment el a háza mellett, de Judás csak ritkán égetett szenet, többnyire egy fatönkön ült és énekelt. A vidám Judás, így hitták, mert senki se tudott úgy táncolni, mint ő, és senki-nek sem volt olyan furcsa bajúsza, mint neki.

— Nos, mi az Judás? — köszöntött be Szerafin kétórás gyaloglás után a kalyibába. — Mit hallok, meg akarsz halni? Igaz ez?

— Biz az igaz — bólintott a szénégető ünnepélyes arcczal. — Megütött a szél, nagy baj van.

— Volt-e már nálad orvos?

— Nem kell ide orvos, kisasszony. A parasztember semmit se tud a világon, de azt jól tudja, mikor kell elpatkolnia. Itt már hiába minden, és én már bele is nyugodtam az Úr akarataiba, igaz, hogy nem örömet.

Gyorsan lelekezett, mintha messziről futott volna a kalyibáig és a melléből néha olyan mérges, furcsa hang tört ki, mintha rá akarna ijeszteni valakire. Az orra igen hosszúra nőtt és a szeme ravaszul pislogott. Szerafin megfogta Judás üterét, a mely lassan, szórakozottan vert, mintha el-elgondolkoznék valamin.

— Van-e valami kívánságod? — kérdezte Szerafin. — Gondoltal e a családodra? A lelki üdvösségedre?

— Kisasszony — szólt a szénégető néhezkesen — azt majd elrendezik az urak, három láncz földem van és egy bedőlt malmom a faluban. A pénzem itt van a fejem alatt, a csizmában. Én csak arra akarom kérni a kisasszonyt, hogy ültessen a siromra egy papsajtbokrot és tegyen egy skatulya bőrszivart, meg egy furulyácskát a koporsómba.

— Judás! Micsoda bolondságokat beszélsz! — korholta Szerafin. — Nemsokára az Úr előtt állasz, nincs más mondanivalód?

— Nincs, nincs, kisasszony — rázta meg fejét a szénégető. Ez a fej kopott és fakó volt, mint egy elhasznált álarcz. — De ha meg akar segíteni, tegye oda a bőrszivárokat és a furulyácskát, hadd muzsikálhassak az új pajtásaimnak. Eleget szomorkodtak szegények idáig.

— Meg sem esküdött velem — sirankozott a sarokban Judás felesége, a ki még a haldokló szénégetőnél is idősebbnek látszott. — és most egyedül maradok, mint az ujjam.

Szerafin a beteg vállára tette kezét.

— Hallod-e? — szólt szigorúan. — Meg sem esküdtek? Nem gondoskodtál erről a szegény asszonyról?!

— Ne felejtse el, kisasszony, a furulyácskát — felelte a haldokló csökönyösen. — Alászolgálja!

Meghalt. Szerafin a holttest arczára húzta a pokróczot és egy mécesest állított a feje mellé. Azután fölszedelőzködött és lassan hazament.

Az út a sötét erdőn át hosszúra nyúlt, bőven volt rá ideje, hogy elgondolkodjék. Mily furcsák az emberek! — bontakoztak ki agyában az éjjeli olvasmányok és a látogatás képei, — vajon mért ragaszkodnak ahhoz, a mi káprázat, üres álmodozás, mert fáznak tőle, hogy az életet úgy lássák, egyszerűen, higgadtan, a milyen az a valóságban. Mindenki — ha gyermek, ha aggastyán, ha tengerész, ha szénégető — kibuvót keres a lét vas-szabályai alól es semmiségekben, bohóságokban kutatja földi célját, a mely pedig messze a felhők alatt, a síma országúton tűnik föl a vándor előtt. Az igazságtól a legtöbb ember megszeppen, de a hazugságok könnyű kézzel ültetik föl kocsijukra és

nevetve viszik el egy országba, a hol a házak, a városok, az utcák füstarányból és czéltalan kivánságokból épülnek. Az éjszaka várandós sötétségéből halkán eléje állott a három szögletes fejű parasztfiú, a kik az élet kezdetén állottak, azután az élete delén álló tengerésztiszt (Ö. F. Vihar nevű hajóján), majd a vidám szénégető, a ki a sír szájánál állva is fecsegett és énekre, tánczra, furulyácskákra gondolt.

— És mégis nekem van igazságom! — fakadt ki hirtelen Szerafin. — Mégis én járok a helyes úton és nem ti, dőrek.

Senki se felelt neki, csak egy csillag nézett le rá kérdően a magasságból.

— És mégis nekem van igazam! — szólt még egyszer a vén kisasszony és belépett a vadászlakba és ledőlt a hárságyra. — Én boldog és megelégedett vagyok, mert ura vagyok az akaratomnak és be tudok számolni minden lépésemről. Én boldog vagyok, nekem boldognak kell lennem, mert mindig fölemelt fejjel jártam és fölemelt fejjel cselekedtem.

Az ajkába harapott, a keze ökölbe szorult és mialatt daczosan, makacsul hitte, hogy elérte élete czélját, a nyugalmat, a meggyőződést, a békességet, az igazságot, hervadó arcán egy váratlan, hideg könyecsepp szaladt alá a durva katona-pokrócra.

LOVIK KÁROLY.

MADÁRÉNEK

a zsolczi parkban.

Ha én madár volnék, fiatalkoromba'
Ott raknám fészkeket egy rózsabokorba,
Színes virágágyak kellő közepén,
A virág kedveért fészkeim' is kimélnék
S gyönyörű órákat háborítlan élnék
Páros hű szerelmem örömnépén.

Itt teremtenék egy boldog kis családot,
Érzeném, hogy vele az Isten megáldott,
Szárnyammal fedezném kicsinyeimet,
Tanítgatnám őket ügyesen repülni,
Repülgetés közben ágról-ágra ütni
És a haladásban lelni örömet.

Üdíteni minket lombos erdő árnya
Csak itt közelünkben, a szomszédban várna,
Ott lenne bizalmas nappali tanyánk.
Ott a sok-százados tölgyek tetejéről,
Vagy egy sűrű bokor csendes rejtekéből
Hálát csicseregve, nyugton dallanánk.

Őszszel, mikor elhull virág és fa lombja
S ösztön a madarat más vidékre vonja,
Messze dél felé, hol új tavasz fogad:
Útra erősödött gyermekim rajával
Együtt küzdenénk a költözés bajával,
Együtt zengenénk a búcsúhangokat.

Gondot, aggodalmat szárnyainkra vennénk,
Mely itt a szobákban hagyományos vendég
S kételkedve borong a hon sorsa felett.
Szebb jövő képet hagynánk itt esérébe
S bátorító reményt a gazda szívébe,
Maga sem tudná, hogy gondja hova lett.

Emlékül egyebet nem vinnénk el innen:
Apró magocskákat szájunkban, begyünkben,
Nem valami drágát, nem is terhelőt,
Elhullatnánk itt-ott pusztá sivár földbe,
Idővel dús virány kelhetne belőle,
Szem, szív gyönyöréül a vándor előtt.

Én pedig e helyet sohse feledném el,
Vissza-visszatérnék tavasz érkezéssel
Ismert bokrai közt rejtve magamat.
Megújult erővel új fészket raknék itt,
Vagy tataroznám a bomladozó régít,
Így folytatná jövőm kedves multamat.

LÉVAY JÓZSEF.

MICHELANGELO SONETTJEIBŐL.

I.

(La forza d'un bel volto . . .)

Egy szép arcz bája fölragad az égbe
(Oh rajta kívül más nem érdekel!)
S a mit halandó ritkán érhet el:
Az üdvözültek közzé szállok *élve*.

A Teremtőhöz méltó e teremtmény,
Fenkölt eszmékkal Istenhez repit,
És ez sugallja elmém ötletit,
Szeretvén ezt a szép nőt s róla zengvén.

Szemétül el nem fordítom szemem,
Mert ebbe' van a fénynek élő kútja,
Mely engem rávezet az égi útra.

S a mikor lángra gyujt a szerelem,
Nemes tűzemben az az öröm ég már,
Melylyel kegyes szívet ott fenn az ég vár!

II.

(Dimmi di grazia . . .)

Költő: «Oh mondd meg, Ámor, hogy vajon szemem
Való mezében látja-é e bájat?
Vagy bennem él csak az, hogy bárhol járjak,
Mind szebbnek kell őt látnom s érzennem?»

Neked ezt tudnod kell; te jársz vele,
 Hogy elvedd békém' — a mi bárhogy bántson,
 Nem kérem, vajha fogyna sóhajtásom,
 Vagy lángom bár parányit hülne le!»

Amor: «Igen, az ő szépsége az; de nő,
 Mihelyt szemedből egy jobb helyre jő:
 Lelkedbe; itt leszen malasztos, égi.

Mert lélek olyat áhit, a mi légi
 És a mi halhatatlan, milyen ő:
 S előtted ez új báj leng, nem a régi!»

III.

(Veggio co' bei vostri occhi.)

Szemekkel látok szent fényt olykoron,
 Mit meg nem látna az én vak szemem,
 Léptedtől érzek terhet vállamon,
 Léptemtől mit nem kéne érzennem.

Ha szállok, szárnyad az, mely fölemel,
 És szellemed az, mely az égbe visz,
 Szavadtul sápadok s pirúlok el,
 Fázom napon s kigyúlok téiben is.

Akaratom akaratodba' van,
 Lelkedbe' csírázik minden szavam,
 Életre eszmém csak szivedbe' kap...

Minő a hold, olyannak tűnöm én:
 Melyből csak annyit látsz az ég ivén,
 A mennyire világot hint a nap!

IV.

(Ben può talor . . .)

Vágyammal együtt néha nő reményem,
Melyet a sors tán egyszer majd betölthet.
Hisz Isten nem teremté ezt a földet
Azért, hogy minden érzést elítéljen!

Hisz a mit szívem teirántad érez,
Csak hódolat a mennyei Atyának,
Mert a mi benned égi, Tőle támadt,
S ki téged lát, nemesb és jobb ezer' lesz.

Hiú az olyan szerelem reménye,
Mely fogy, ha fogy a bájnak tünde fénye,
Melyet az arcz megváltozása másít.

De nem azé, mit táplál szüzi lélek,
Mely él s virúl, bár mássá lett a kéreg,
S jogot nyer látni édenkert varázsit!

V.

(Io mi son caro . . .)

Magam most többre tartom én, mint hajdan,
Mert bennem hordom arczod — mint a kő
Az értékében mindjárt nagyra nő,
Ha a művésznek vésett képe rajt' van,

S mint rögtön drágább lesz a pergamen,
A melyre böles ígét vagy rajzot irnak,
Ilyen lett lelkem — mása ily papirnak —
Mióta arczod' szívta föl szemem.

E kincsesel mindenütt bizton vagyok,
Miként talizmán, bűvös kard ha lenne,
Mely bátorít minden veszedelemre!

Se tűz, se víz, se más csapás nem érhet:
 Képeddel látóvá teszek vakot
 És ajkam sekből bátran szív ki mérget!

VI.

(*Quanto si gode . . .*)

Oh hogyan ujjong rózsza-koszorúja,
 Hogy az ő szőke hajzatán lehet!
 Hogy' versenyez, egymás elé tolúlva,
 Minden virág, csókolni e fejet!

S mily boldog minden fűrtnek arany éke,
 Arczába és nyakába ha omol,
 S mily vig napestig bársony öltözéke,
 Mely derekát szoritva, földre foly!

De még vigabbnak látszik a szalagja,
 Mely csücskén aranyszállal szöve át,
 Érinti, nyomja keblei havát.

Hát még az öv, mely szinte mondogatja:
 «Bár itt lehetnék mindörökre én!» . . .
 Ah! ha karom lehetne a helyén!.

Olaszból,

RADÓ ANTAL.

SZEMLE.

Kiss József.

— Jubilæuma alkalmából. —

Méltatni jöttem, nem bírálni. Méltatni, nem annyira magát az öreg költőt, a kinek nevét czímül írtam e sorok fölé, mint inkább azt a megkapóan lelkes ünneplést, melyben őt, hetvenedik születésnapján, költészetének hűséges, rajongó nagy közönsége részesítette.

A Petőfi-Társaság csak rendezője volt ennek az irodalmi ünnepnek. Három kitünő tagja, a ki ez alkalommal Kiss József ősz fejére font szép és tartalmás szavakból egy-egy koszorút, épen csak az alkalmat adta meg az igazi ünneplés kitörésére. Mert a mi szavaik után következett, az jóval több volt, mint csupán a figyelmes hallgatóság őszinte és lelkes csatlakozása az ő elogiumaikhoz. Kitörése, szinte explosiója volt az egy mámoros közönség határtalan szeretetének a költő iránt. Az explosió felrobbantotta az irodalmi elgiumok minden korlátait s azokon messze túlsapongva, oly lelkesedés tárgyává tette Kiss Józsefet, a minő egyes magasztalóktól sohasem telik. Ehhez egyetérzőknek legalább is százai kellene, a kik még, ösztönszerűen ezrek és százezrek közérzését sejtik maguk mögött.

Ilyen ünneplés csak akkor juthat költőnek, ha az a maga egyéni hangján úgy dalolt, a hogy nemcsak ő maga, hanem nagyon sokan éreznek. A kiről nagyon sokan szentül hiszik, hogy az ő lelkükből is szólt és olyanformán, a mint ők maguk is szólnának, ha a kifejezés hatalma nekik is megadatik vala. Csak az lehet ily viharosan ünnepelt, a kit nagyon sokan szeretnek, mert nagyon sokan megértének.

E mellett Kiss József ünneplőinek örömét még az arra való emlékezés is segített extasissá fokozni, hogy a mikor ő, négy-öt évtizeddel ezelőtt, elsőül kezdett egy, a magyar irodalomban eladdig néma, a magyar nemzeti társadalomba eladdig be nem vett intim külön világ bújáról, bajáról, vágyairól, szerelmeiről, históriáiról és alakjairól énekelni, nem csupa tapot aratott, hanem kemény leintést, éles gúnyt és szigorú gáncsot is. Az

akkor még szokatlan új tartalom a régi magyar forma ellenére idegenszerűen és kelletlenül lepte meg azokat, a kik a magyar irodalom nemzeti mivoltát a nemzet életkérdésének vallották. Es ime, ma már az irodalom nemzeti irányának legnagyobb hívei is elismerik, hogy Kiss József költészete nemcsak dissonantiaként nem zavarja, hanem még érdekesebbé teszi, új hangszínekkel gazdagítja a nemzeti harmoniát.

Zsidó vallású magyar írók és költők voltak már Kiss József előtt is; de azok annyira alkalmazkodtak irodalmunk régibb hagyományaihoz vagy újabb bevett irányaihoz, hogy nem igen volt műveiken olyan feltűnő jegy, mely félreismerhetlenül és szándékosan rávallott volna fajukra vagy felekezetükre. Nem hívták ki s nem is szenvedték meg a nemzeti előítéletet. Kiss József ellenben, mint legbensőbb énjét kitaró lyrikus, noha ősi népies magyar rhythmusban szólalt meg, őszintén, meleg színekkel s mélységes szeretettel szötte versekbe azokat a képzeteit és hangulatait, melyek egy kis falusi zsidó hajlékban eltöltött ábrándos gyermekkorának első benyomásaiból fakadtak. Azok a kis falusi zsidó hajlékok, még nem is olyan régen, ha péntek este hét szál gyertya világát árasztották is ki ablakaikon az utczára, a nem zsidók részére elzárt, titokzatos külön világ voltak. A kapuikon és boltajtóikon ki- s bejáró emberek és nők szintén különösek, a kik maguk közt külön nyelven beszéltek s külön életet éltek. Nem csoda, hogy a költő, ki magyar versekben először beszélt ama külön világról s annak különös embereiről és nőiről, a laikus olvasókat a költői szépség és furcsaság erejével hamar érdekelni tudta, de az ellentálló kritikus elméket csak lassan győzte meg arról, hogy ő is nemzeti lantos, nem pedig valamely daczos, bizarr, particuláris, nemzetietlen szakadár.

Hanem az utolsó évtizedek folyamán azok a kis falusi zsidó hajlékok meglepően sokat veszítettek elzártágukból, titokzatoságukból. A kapuikon és boltajtóikon ki- s bejárók jobbára mind magyarul beszélnek már egymás közt is. Sok közülök már ha akarna sem tudna máskép. Külön életük épen hogy a legbensőbb családi életre zsugorodott, de már arra sem mindenütt. A közéletnek, az egyháziakat kivéve, nincs olyan része, melyben együtt ne erősködnének a többi magyarokkal. Az a világ, melyből Kiss József jött és melyről énekelt, még megvan, de nem külön világ többé. Az ódon falak, melyek elválasztották a magyar nemzeti világtól, itt-ott romokban még láthatók, de már nem zárnak körül külön életfelfogású, idegenszerű emberiséget.

A legnagyobb elválasztó fal, a nyelvkülönbség, szinte egészen ledőlt.

Mintha valamely új Jósuének kürtösei harsonáltak volna e falak körül.

Vajon nem épen Kiss József volt-e a kürtösök közt a legkülönbek egyike? Vajon, mikor sokan attól félték, hogy ő a magyar irodalmat elzsidósítja, nem inkább a zsidókat magyarsította-e? S viszont, mikor számtalan fajmagyarnak vonzalmát nyerte meg költészetével a zsidók részére, nem hatott-e arra, hogy temérdek ellenséges néptől ostromolt kis nemzetünk ne idegenkedjék attól az egytől, mely magyar akar lenni? Nem is magyar zsidó, hanem zsidó magyar.

Nemzetietlen költő-e az, a ki egyfelől a magyar költészetnek új területeket hódít, másfelől diadalmasan terjeszti ki a magyar nyelvet olyan emberek sokaságaira, a kik előbb német szóhoz s német olvasáshoz szoktak, ma pedig már büszkék és boldogok, hogy a nekik kedves magyar költőt a M. T. Akadémia dísztermében ünnepelhetik?

Kiss József maga sokszor tüntet azzal, hogy ő zsidó költő. Azzal, hogy nemzeti magyar költő, soha. Amaz öntudatos büszke dacz benne. Emez öntudatlan büszke szemérem. A nemzeti érzésnek legolcsóbb s legfrivolabb faja épen az, mely dicsekedő.

De, mégha szándéktalanul, mégha tudtán kívül is: Kiss József nemzeti magyar költő. Nemcsak, mert magyarul ír, de mert hatása is nagy, maradandó szolgálat a magyar nemzeti ügynek.

Ezért, hitem szerint, az ő ünneplése irodalmunk nemzeti irányának is ünneplése volt.

KOZMA ANDOR.

Herczeg Ferencz.

A Wahrmann-díj nyertese kétségtelenül legértékesebb tehetsége a mai magyar szépirodalomnak. Előkelő ízlés, széles látkör, művészetének nagy megbecsülése, a jellemrajz biztossága s az előadás elméssége tekintetében versenytárs nélkül áll. Azt az örömet, melyet e jutalmazásnak országszerte keltenie kell, nem csökkentheti a politikai pártállás sem, az a vizályszerző tényezője életünknek, mely legádázabbul szokta nálunk az írói babérokot is megtépdetni. Herczeg személyében e fényes elismerésre egy országos hatású írónak komoly művészi elmélyedésben és

sikerekben gazdag, hosszú pályafutása talált, a melynek nagy művészi értékéhez bizvást hozzászámíthatjuk azt is, hogy multunk nemes hagyományainak ma ő egyik legharczosabb védelmezője, s az irodalmunk nemzeti iránya ellen induló támadások legfájdalmasabban eső sebeiket az ő sziporkázó, elmés gúnyának félelmesen villogó pengéjétől kapják.

Herczegnek egyre emelkedő írói pályája nemcsak a művészi elmélyedésnek folyton erősödő bensőségét mutatja, hanem a magyar földbe is egyre mélyebb gyökérszálakat ereszt. Tárca-novellákkal indul meg, jókedvű huszártisztek vidám dolgaival, majd a híres, szapora bácskai familia boldog léhaskodóinak víg történeteivel tartja derűtségben a magyar olvasóközönséget; de csakhamar komolyabbra válik tekintete, melylyel a magyar társadalom lelkébe néz s fájó titkait kifürkészni igyekszik. A magyar mágnás és gentry-világnak azt a nagy társadalmi és erkölcsi válságát, melyen az új viszonyok közt keresztülmegy, nála élesebb szemmel senki nem látta és sorsának problémáit nagyobb gazdagsággal senki sem vetette föl. A felső tízezer conventióitól és előítéleteitől béklyókba nyugözött szerencsétlenek vivódásait s lelkükben a társadalmi körök és a világ ítéletével való leszámolásnak nehéz és fájó kényszerűségét minden érzélgés nélkül, de mégis erősebben megindító hatással senki nem rajzolta nála.

Az a bensőség is egyre mélyül, melylyel ezt a folyton vissza-visszatérő problémáját átéli. Míg eleinte az élet élesen látó megfigyelőjének közönyével vagy művészien mértéket tartó iróniájával mutatott rá e világ hanyatlására, addig újabb munkáiban egyre sűrűbben feltörő fájó keserűséggel rajzolja egy pusztuló őserdő korhadását e felsőbb osztály tunya és babonás nemzedékében, melyet az éles, maró satirától sem kímél.

Ennek a felsőbb társadalmi osztálynak s a magyar gentrynek rajzán kívül, mely a maga valóságosságában s problémáinak leplezetlenségével ő nála jelenik meg először, bemutatja a fővárosi asphalt tarka vegetatioját s elvezet a magyar kisvárosi élet nyomott, ködös levegőjébe és szürke emberei közé is. A mai magyar középosztálynak is éles szemű, biztos kezű és jellemző vonásokban gazdag rajzolója.

De, szélesebb perspectivát nyitva, nemcsak mai társadalmi életünk fontos kérdéseinek ad költői hangot, hanem történeti regényében és színműveiben a magyar faji hűség, szabadságszeretet és hősiség érzéseit is igazán művészi és drámai erővel tudta megszólaltatni. Sőt alighanem az elborult láthatárú magyar

hazafi aggodalmaihoz fűződik annak a drámájának is, melyben eddig költői nagysága tetőződik (*Bizáncz*), egyetemes tanulsága: minden nemzet akkor hal meg, mikor maga ássa meg a sírt magának.

Herczeg ifjúkorának legmelegebb sovárgásával jövő pályájául a katonaságon csüggött s csak atyja kívánságára mondott le a vonzalmáról, mely azonban mély nyomokat hagyott lelkében. Talán ezen a ponton: a katonás léleknek megbecsülésében, kapcsolódik legerősebben a német culturától elhódított Herczeg lelke a magyarsáéhoz. Nemcsak alakjai kiválasztásán, hanem egész írói egyénisége kislakulásán nyomot hagyott ez a vonzalma. E tekintetben némileg szinte a költő Zrinyihez hasonlít. kinek halhatatlan munkájában lelke szerint mindenki katona.

Herczeg egész írói pályáján regényhősül végigvonul egy levente-typus s legjellegzetesebben rajzolt alakjaiban ennek a szíve dobog, akár uniformis, akár polgári ruha alatt. Előbb mint vidám, gondtalan, egy-egy szépasszonyi mosolyért nyaktörő kalandokra vállalkozó huszártiszt csörteti a kardját első novelláiban, aztán Ocskay szilaj, bús haragja viharzik föl lelkében, majd Márton kanonok nyugtalan vágyódásával megy a harczos szabadság hívó szava után, majd az álmodozó, vakon bízó Konstantin páncélja alatt magasztosul föl lelke a hősi emelkedettség legmagasabb fokára s végül Szentgály Andrásban, a királyné futárjában képviseli az egyenes férfiaságot a rococo finomkodó udvaronczaik közt. De még azokban is, kik hivatásuk szerint nem katonák, sok van nála a katonás lélekből. Előkelő könnyedséggel lépnek föl, a külső formák emberei. Tudják indulataikat fegyelmezni s egy-egy látszólag közömbös szóval palástolni. Daliás, egyeneslelkű, daczos, kissé nyers, de lelkük mélyén romantikus férfiak, kik bátran és elegans fölénnyel néznek szemébe az életnek és halálnak s mindennek fölött correct gavallérok. Még nőalakjai legnagyobb részében is van valami katonás biztosság: hideg, számító lények, kiken az ész és akarat uralkodik, lelkük telve skepsissel és ironikus emberismerettel, leányálmaik: a vagyon, név, társadalmi állás.

Általában az energikus, erejüket megfeszítő embereket szereti legjobban s a történeti korok közül is azokat a «daliás időket» keresi föl legszívesebben, hol a lélek heroikus lendületét, katonás elszántságát látja. Meséjét sokszor valóságos huszárbravurral szövi s hangjában is gyakran van valami, tárgyához jól illő katonás. Még lelkének gazdag adományai sorából is azok

hiányoznak legfeltűnőbb mértékben, melyek katonás lelkekben nem igen szoktak kifejlődni: a humor meleg fénye s a phantasia röpke játszsisa.

Herczeg alkotásaiban elmélyedve, kétségtelenül egy igen előkelő, fényes tehetségű és nagy művészi gondú író színes és gazdag világában élünk. Legkönnyebben megkapó varázsa előadásában van. Élénk, szellemes, könnyed elbeszélő. Előkelő egyszerűsége mellett is gazdag jellemző vonásokban, rövidsége mellett is rendkívül világos, kevés szóval is kitűnően tud festeni helyzeteket és éreztetni fordulatokat. Leírásaiban nagyon biztoskezü, de csak lényeges vonásokra szorítkozik; a reflexiót csak egy-egy ötletes mondásra reducálja, bár gazdag lelkű író s a párbeszédekben is tartózkodik minden fölöslegtől, a mi már nem jellemzetes. Élet, szín s e mellett modern tárgyú munkáiban finom irónia, történeti alkotásaiban férfias, meleg, mélységgel teljes átérzettség hatja át elbeszélésének módját, melylyel mindig le tudja kötni érdeklődésünket, bármily vékony is a cselekvény és egyszerű a bonyolulat.

A jellemrajzban is inkább kevés, de pontosan megfigyelt vonást emel ki, oly világossággal, hogy ezt a vázlatos képet a mi képzeletünk játszi könnyúséggel ki tudja egészíteni. Ezért alakjai vázlatosságuk mellett is élettel teljeseek. Élesszemű megfigyelő, kinek szemléleteit szabatos képzelet hívja új életre művészi alkotásai során olyan képekben, melyeknek szemléletesége a kifejezés férfias energiájával párosul. Egész jeleneteket élénk tud állítani néhány odavetett szóval. Míg pályája elején képeiben, a színek élénksége mellett is, nagyon szűkszavú, újabb munkáiban gyakran bukkanunk egy-egy széles vonalú, izzó, gazdag színpompájú leírásra. Talán ez az élénk színekben való kedvtelése viszi újabban egyre nagyobb kedvvel phantastikus, őskori történetekhez (*Napváros, Vörös ember*), melyekben az ifjúság és erő mámore szólal meg férfias hévvel és lendülettel. E mellett egészen hatalmában van a pastell kecses vázlatossága s tompított, lágy színezése is (*A királyné futárja, A fehér páva*).

Herczeg tanulmányainak egyre szélesbedő köre mellett is tudja a körülöttünk lázasan lüktető életet minden conventiótól mentes frissességgel és szabadsággal látni és láttatni. A modern magyar társadalmi életnek legbiztosabb szemű és legvonzóbb rajzolója. Egyike a legkiforrottabb írói egyéniségeknek, ki bizton, művészi czélja világos tudatával halad a maga útján. Az a merészen fölfele szökkenő ív, mely Herczeg művészi fejlődésének útját jelöli,

ahhoz bizonyára elég magas már, hogy a hallhatatlanság boldog partjához kapcsoljon egy földi életet; de jól esik hinnünk, hogy csúcspontját még nem érte el, s a rajta ereje teljességében, alkotó kedvének frissességében még mindig fölfelé haladó író nemes művészetének még sok értékes kincse van számunkra.

Kéki Lajos.

Téli tárlatok.

Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat az erők egyesítése kedvéért ismét hozzájárult ahhoz, hogy két bírálóbizottság rostálja meg a téli kiállítására beküldött képeket. Az első alkalommal a festőink forradalmi elemeinek kedvező jury minden felelősség nélkül oly sok gyöngye képet fogadott el, hogy a Műcsarnok színvonala szinte ijesztő mértékben alászállt. Most feliratos táblák jelölik a «szabad művészek» és a «műcsarnoki független művészek» csoportjának külön-külön termekben elrendezett kép-gyűjteményét. A két csoport és a csoportokon kívül állók között alig van különbség. Mind a három felekezet képgyűjteményének a keretében a legkülönbözőbb felfogások és irányok érvényesülnek s most is sok a kiállításra nem méltó gyöngye kép. De általában a tárlat a rendes színvonalon áll, a megszokott képet mutatja. Csak szobrászaink vesznek benne ezúttal nagyobb számban részt. A műcsarnok oszlopos terme túlságosan zsúfolt s nem egy kiváló szobrásmunka érvényesülését nehezíti meg.

A tárlaton uralkodó műfaj a festők és szobrászok csoportjában egyaránt az emberi képmás. Művészeink közönségünkkel közvetlen kapcsolatba ma még csak az arckép-megrendelések révén jutnak. S ez a közvetlen kapcsolat az oka annak, hogy arcképfestés közben még a forradalmi elemeknek sem igen jut nálunk eszükbe, hogy a képírás korlátain túl csapongjanak ecsetükkel. A classikus arckép mesterei közül Benczúr Gyulát, a kit a kolozsvári tudományegyetem az imént avatott fel doctorrá, friss erőben látjuk viszont. Dreher Jenőt és nejét kis lányával ábrázoló két műve mintaképe az előkelő felfogású repræsentatív képmásnak. Zichy Nándor grófot Benczúr már halála után festette meg, de emlékezetből is igen szerencsésen tükrözteti vissza sok szeretettel részletezett alakján az elhunyt főúr lelkét, a jellegzetes arczáról még hajlott korában is egész tüzével vissz sugárzó energiát. Arcképfestésünk másik kiváló mestere, László Fülöp, báró Forster Gyulát örökítette meg széles ecsettel, elmé-

lyedő kifejezésében igen szerencsés művén, a melynek komoly, előkelő hatását csak a balkéznek kissé keresett tartása zavarja meg. A Bécsben élő Horovitz Lipót három művével szerepel; a mester objectivitásának megfelelő hideg elegancia jellemzi Radziwill herczeg képmását s rendkívül gondos részletezéssel megfestett leányarc-képét; annál temperamentumosabb önarcképe, a mely azonban szintén a technikán való ugyanazzal a souverain biztonsággal készült. Többi arcképfestőink közül Glatz Oszkár és Balló Ede munkái most is a megszokott előkelő színvonalat mutatják. Endrey Sándor festőket ábrázoló kettős arcképe a mozdulatok és a kifejezés elevenességével bilincsel le, de az alakok tartásában túlságosan keresett a pose. Borúth Andor sok szeretettel megfestett női arcképén a felfogás közvetlensége a komoly merengés szerencsés kifejezésével párosult; Haberern Pál dr.-t ábrázoló műve is számottevő művészi alkotás. Gondos részletezés s alakjainak ügyes beállítása jellemzi Szenes Fülöp, Basch Gyula és Basch Árpád női képmásait.

Fiatalabb művészeink az arcképfestésben is első sorban festői problémák megoldására törekzenek. Rottmann Mózart leányarcképén még a rajz dominál és a localis színek. Ugyanez áll Wellmann Róbert férfi-arcképéről. Kunwald Cézárnak, a ki szintén erdélyi szász festőink csoportjából vált ki, több rendbeli képmásán az eddig szintén élesen rajzolt formák egyre lágyabb tónusokban olvadnak föl, a nélkül azonban, hogy alakjainak vonásai és kifejezése elmosódnék. Igen eleven hatású Ferenczy Valér pleinair képe, mely fiatal lányt ábrázol. Felfogásában Beneczúr Gyula befolyását mutatja Glatter Gyula, a kinek előadása fiatal és idősebb úrinőket ábrázoló képmásain egyaránt első sorban decoratív hatásra törekszik. Lengén odavetett, lehelletszerű finomsággal összeolvadó élénk színfoltjai szinte ideális megjelenést kölcsönöznek alakjainak; ezek arczáról azonban a viruló élet mosolyog ránk egész közvetlenséggel. Viszont merő gyász Rudnay Gyula hegedüst ábrázoló képe, a mely fakó színezésében is nagy tónusgazdagságot mutat s festői hatásán kívül jellemzés dolgában szintén figyelemreméltó. Ez utóbbi szempontból sikerült munkának tarthatjuk Náray Aurél női arcképét, a ki asphaltes színeivel tárlatról tárlatra mind nagyobb mértékben Munkácsy düsseldorfi képeinek hatását mutatja, holott elég talentumos ahhoz, hogy némi erőmegfeszítés árán képei színezésében is saját útján járjon. Sok arckép van még a műcsarnok téli tárlatán, a melyen a rajta ábrázolt alakok jelentősége a decoratív hatás, a csöndéleti rész-

letek, vagy az interieur hangsúlyozásával szemben nagy mértékben háttérbe szorul. Érdekes ezek csoportjában Zádor István kísérlate, a ki egymás mögött nyíló két szobában feleségét a zongora mellett, önmagát pedig festő állványa előtt örökítette meg festői felfogással. Alakjainak azonban művén jóformán csak staffage szerep jut. A műcsarnok többi képét bajos fajok szerint csoportosítani. Felfogás és előadásmód tekintetében a tájképek, életképek és alakos tanulmányok szintén kevesebb változatosságot mutatnak. Történelmi vagy vallásos compositióval most is alig találkozunk. Kacziány Ödön Eger ostromát ábrázoló képe inkább phantastikus fényt tanulmány. Az élet közvetlenségének hiánya miatt leginkább életképeink szenvednek. A műtermek mesterkélt világa tükröződik vissza ezeknek többnyire elcsépelelt motívumaiban, keresett módon beállított alakjaiban. Ennek oka többnyire az, hogy festőink zöme a művésznevelés mai rendszere mellett nem uralkodik kellő biztonsággal a képírás eszközein s ha van is megfigyelő ereje és erős képzelete, az a műtermi kellekek igénybevétele nélkül, szabadon nem érvényesülhet. A régi művészet emlékei mindmegannyi documentumai a rég letűnt korok életének. A mai festők zöme közömbösen halad el a modern élet rendkívül változatos festői jelenségei mellett, mert ezek művészi feldolgozására eszközei nem elegendők. Még jó, ha egy-egy typut örökítenek meg vágatva rohanó korunk emberforगतagából. Többnyire azonban megleégszenek egy-egy természetből merített impressio többé-kevésbé egyéni visszatükrözte-tésével. Ám igen gyakran az ilyen, nálunk annak tartott impressio sem eredeti. Az egyhangúságnak és a szüntelen tétovázásnak másik, ezen a helyen már nem egyszer hangoztatott oka festőink zömének működésében a közönséggel való közvetlen kapcsolat hiánya. Igen kevés festőnk van, a ki a maga genrejének állandó érdeklődést tudott kivívni s ebben szinte egész életén át fokozatosan tökéletesedve, művészetünk általános fejlődésének is elsőrangú tényezőjévé válik. Skutetzky Dömét a modern kritika nem igen szokta emlegetni. Érdemes művészüket ez nem zavarja s fáradhatatlanul festi tovább tűzfényben izzó hámore képeit s élénk megfigyelő erejével egyre új festői motívumokat les el az itt lüktető mozgalmas életből. Előadásmódja nem sokban különbözik attól, a melylyel a nyolczvan éves id. Vastagh György, korához képest csodálatraméltó bravourral, víg társaságot ábrázoló nagyméretű, népes compositióját megfestette. Ez is az életből kiragadott motívum, a melyet az agg művész azon-

ban talán még a hetvenes években figyelt meg s most régen heverő tanulmányai nyomán festett. Épp azért nincs is meg benne az előadásnak az a közvetlensége, a mely a hasonló tárgyú, ma már divatjukat mult képek javán a mult század hetvenes-nyolczvanas éveiből még most is lebilincsel. Az étellel való szüntelen kapcsolatot mutatja, a melyet azonban sajátos nyugtalan színezésének megfelelően hangol át, Baditz Otto; fiatalabb mestereink közül Edvi Illés Aladár, a ki állatokat istállóban ábrázoló kis képein egyre subtilisabb finomságokat ér el s a kit ennek a genre-nek állandó művelésére közönségünk kitartó érdeklődése is ugyancsak biztat. Bruck Miksa szintén változatlan szerencsével folytatja felvidéki bolyongásait s ezúttal a Szepesség tündező világából örökölt meg néhány hangulatos interieurt. Kettős arczképén kívül a gödöllői királyi kastély néhány termének belső képével aratott sikert Zádor István. Többé-kevésbé hangulatos festői interieurökkal a téli tárlaton még Garzó Berthold, Jávor Pál, Kiss Rezső, Romek Árpád, Vidovszky Béla és Koszkol Jenő szerepel. A legutóbbi a szentgotthardi apátság könyvtárát festette meg. A többi szobakép tele van Biedermeyer butorral, a melyet nálunk bécsi hatás alatt a divat kapott föl s már-már el is ejtett. Hogy festőink mily kevésbé nézik a maguk szemével a körülöttük lüktető életet, annak semmi sem kiáltóbb bizonyága, mint hogy mihelyt egy megkezdí, szinte tömegesen festik ugyanazt a fölkapott themát, még akkor is, a mikor a közönség már régen beleunt. A főváros budai részében s a vidék régi kastélyaiban és polgári házaiban még ma is lépten-nyomon látunk szobákat, a melyek ódon hangulata ellenállhatatlanul lebilincsel. Ilyen, a műteremben mesterkéltén összeállított butorkiállítások azonban megfestve is csak unalmasak. S mintuogy a műtermek világának ezekhez van a legkevesebb közük, a modern felfogásnak festőink alkotásai közül a tájképek még ma is leginkább felelnek meg. Ezek száma a műcsarnokban az arczképénél is nagyobb, de maholnap a csöndéletek tömegével szemben visszaeső félben lesz. Szinte lehetlenség az utóbbiakat egyenkint felsorolni, annyi ezekből a művészeink technikai készségét hatalmasan fejlesztő ily fajta munkák sorában a jó. Az élettelen tárgyak összeállítása azonban ezeken a képeken is gyakran mesterkélt, máskor ismét tüntető módon keresetlen, de mind a két esetben unalmas. A csöndélet összeállításának legnagyobb mestere szintén a véletlen s megfestve csak mint document humain bilincsel le igazán. Figyelemre-

méltó technikai készütségüknél és jóízlésüknél fogva csöndéletképeik kapcsán a következőknek még kevésbé ismert nevét említhetjük föl: gróf Lázár Árpádné, Gerritsen Vilmos, Ott Zoltán, Biedermann Margit. Igen festői Komáromi Kacz Endréné «Emlékezés» című virág képe. Közvetlen hatásúak Barta Ernő virágos ablakai és Tolnay Ákos virágos udvara. frissek Bükkerti Mariska virágképei. Eddigi munkáinál kiforrottabb technikát mutatnak Rubovits Márk csöndéletei.

Mielőtt seregszemlénket tájképfestőinkre áttérve folytatnók, még néhány figurális festményt említünk föl. Figyelmet érdemelnek Schickedanz Albert építőművésznek Lotz hatására valló ideális felfogású alakos tanulmányai. Mint rendszeren, most is igen elevenek Deák Ebner Lajos vásári képei; Krutsay Ferencz erdei idylljével Margitay Tihamér genrejét próbálja feleleveníteni, ám nem sok szerencsével. A tárlatainkon ritkán szereplő Roskovics Ignác Janója humoros hatású, vonzó karakter-tanulmány. Három széles színfolt hatásos összehangolása teszi érdekessé Pap Emil félig ruhátlan leányalakját. Komáromi Kacz Endre *Innocentiája* kissé édeskés, másik két festménye azonban a pointillistákhoz való elkalandozása után művészetét ismét a régi erőben és frissességben tükrözteti vissza. Éder Gyula nem tud kibontakozni mesterének hatása alól, mely minden egyéni felfogást megbénít művészetében. Udvary Géza képei telvék kedves ötletekkel és keresetlen voltak miatt közvetlen festői hatással. Zemplényi Tivadarnak *Merengője* voltaképen nagy erővel megfestett tengerparti esti-fény tanulmány. Mérő István figurális képei sorában az *Alvás után* című sikerült leginkább. Jendrássik Jenő ezúttal ülő leányalakjával remekelt. A legtöbb feltűnést keltette Iványi-Grünwald Béla *Tavaszbredése* című compositiójával. Művészetének rugóit és törekvéseit külön kiállítása alkalmával már méltattuk. Mostani képe merőben decoratív s bár alakjainak keresett módon rút formáiból most sem enged, mint szőnyegnek vagy üveggépnek való carton. munkája elsőrangú. Ugyanennek a teremnek szemben eső falán egész gyűjtemény szintén Cézanneból kiinduló hasonló irányú munka függ fiatalabb festőktől, a kikiről azonban már nem sok jót mondhatnánk. Nem ezek közé tartozik Bednár János, a ki festői felfogású érdekes alakos képein most is túlságosan kielezi a színellentétet. Márton Ferencz *Erdőirtás Csikországban* című festménye komoly ambíciókról tanuskodik és sok erőt mutat. Keresett módon foltos kezelése s a gyöngyház árnyalatában vibráló színei azonban nyug-

talanná teszik előadását s bizonytalanná erdőt irtó alakjainak mozdulatait.

A figurális képeknél jóval zavartalanabb művészi élvezetet nyújtanak a téli kiállításon látható tájképek. A kik ezen a téren mestereink, azok, élükön Szinyei Merse Pállal, ezúttal szinte mind ott szerepelnek a műcsarnokban. Szinyei két tájképén most is mint a nyári napfényben úszó virágos rétek derüjének felülmulhatatlanul költői tolmácsa szerepel. Merő frissesség tárul elénk Ujváry Ignác tájképein. A borongós ködös tájak méla kedvét tolmácsolja báró Mednyánszky László, a kinek tanítványa, Katona Nándor, egész sor apróbb, de részletesebb Tátravidéki kép-pel szerepel.

Tölgyessy Arthur változatlan kedvvel festi tovább virágos fáit, Mendlick Oszkár a tengert, Szlányi Lajos megkapóan színes, festői hatású körmőczi motívumait. Nyilassy Sándor és Bosznay István egyre új hangulatokat lesnek el. Kosztolányi Kann Gyula a nap izzó fényében festői zugokat, ódon városrészleteket fest. Olgyay Ferencz újabban erősen stilizál. Egyszerűsített széles színfoltjai kisméretű képeinek is érdekes monumentálitást kölcsönöznek. Ugyanerre tör stilizált tájképein Olgyay Viktor, a kinek havasokat, fenyvest ábrázoló művein ünnepi kedv ömlik el. Frissek és természetesek Gerster Károly újabb alakos tájképei; éles megfigyelésről tanuskodnak Benczur Béla felsővidéki tájrészletei. Szmrecsányi Pajtás Ödön ezúttal torzképek helyett már kizárólag tájfestményeket küldött be, a melyeken haladása egyre szembetűnőbb. Csánki Dénes *Vallatás* című képének szintén a táj az erős oldala. Figyelmet kelt Tóth Gyula régi müncheni részlete, Ziffer Sándor és Börtsök Samu többrendbeli tájképe, a melyeken már a légköri tünemények hű visszatükröztetésére esik a hangsúly. Ebben a tekintetben fiatalabb festőink közül azonban Kléh János, Mányay József, Kiss Rezső és Kató Kálmán remekelt leginkább. Falusi részleteiken, dűlő-utaikon szinte felénk csap a napfényben vibráló friss levegő.

A műcsarnok graphikai osztályában ezúttal a jó munkák közé sok hihetetlenül gyöngé rajz és pastellkép került. Garzó Bertold sárközi menyecskét ábrázoló finom vízfestménye, Földes Imre pastellképei a jó munkák között is kiválnak. Építészeink hevenyészett rajzkiállításáról most sincs mondani valónk. Azokról a dilettáns kezdők kezére valló tervekről, a melyeket különösen székesfővárosunk újabban annyira felkarol építkezéseinél, annál szomorúbb impressiókról számolhatnánk be. Ezekre azon-

ban most nincs terünk s ezzel áttérhetünk a műcsarnok szobrainak méltatására, a melyekből a festményekkel tele aggatott termek sarkaiba is nem egy kiváló munka került. Ezek azonban alig mérkőzhetnek a szoborcarnokban összezsúfolt nagyarányú alkotások zajos hatásával. A colossális szobrok művészi értékét, a melyek csak kellő távolságból érvényesülnek, lehetetlenség a műcsarnokokban megítélni. Szamovolszky Ödön és Gács István monumentális emlékmű betetőzésére szánt Hadúr szobra s az ennek lábai alatt ábrázolt, de ezzel semmi benső kapcsolatban nem álló vágatató lovak, óriási tömegükkel itt szinte nyomasztó hatással vannak ránk. Horvay János Kossuth-szobrának részleteit már a Nemzeti Szalonban is kiállította. Kiss György Szigetvárt felrobbantó Zrinyi Annája túlságosan színpadias s a jelenetnek alig van történeti magva. Hatalmas arányai nehezítik itt meg Bánffy Dezső báró síremléke főalakjának érvényesülését, a melyet Kallós Ede mintázott sok erővel, a kinek még ennél sikerültebb alkotása is van a műcsarnokban: Prohászka Ottokár püspöknek igen kifejező márvány mellszobra.

Arczképpel a szobrok sorában aránylag még nagyobb számmal találkozunk, mint a festmények között. Ezek megalkotásában azonban kevesebb a lendület, mint a festett portrait-kon. Tartalmasabb munkák Kisfaludi Strobl Zsigmond, Damkó József, Holló Barnabás, Kolozsvári Szeszák Ferencz, Vaszary László mellszobrai és tanulmányfejei, az apró domborművű képmások sorában Kis József, Csiszér János, Berán Lajos, Körmendi Frim Jenő, de különösen Csillag István munkái, a ki ezúttal Kazinczy Ferencz igen eleven felfogású, jellegzetes plaquette-jével valósággal remekelt. Az önálló szobrok sorában Pásztor János *Elűzött* című természetes nagyságú ruhátlan nőalakja vált ki leginkább, classikus formáival, lendületes tartásával s kifejező arcvonásaival. Sikerült munka Gémes Gindert Péter anyát gyermekeivel ábrázoló kisebb szoborműve és Csikász Imre *Iffjúsága*. Érdekes, de tartásában túlságosan erőltetett Gaal Nándor *Látomás* című leányalakja.

Az apró bronzok sorából Horváth Géza, Lux Elek, Reményi József munkáit emeljük ki. Decoratív hatásában igen szerencsés Sidló Ferencz kútrészlete, a mely a marosvásárhelyi culturpalota számára készült.

A műcsarnok termeit ezúttal is utánczolt antik-bútorokkal rakták tele s üresen maradt falait chablonszerű keleti szőnyegekkel díszítették, a melyeket szintén magánvállalkozás bocsát

itt árúba. Az iparművészeti palotából a múzeum egyre gyarapodó gyűjteményei ma holnap teljesen kiszorítják iparművészeti társulatunkat, a mely annyi derék vállalkozással együtt a múzeumnak is kezdeményezője volt. Oly sokféle hangzik ma föl a művészetek egységének hirdetése. Ismételten kérjük, nem találná-e képzőművészeti társulatunk helyénvalónak, ha ízléstelen régi bútorutánzatok helyett mintaszerű modern iparművészeti felszerelés díszítené a műcsarnok termeit? Művészetünk egész körének intenzív fejlődése érdekében ugyancsak kívánatosnak tartanók, ha a két társulat, legalább a nagy kiállítások rendezésének idejére, a közös munkában egyesülne.

Az Országos Magyar Iparművészeti Társulatot szervezői, Trefort Ágoston miniszterrel élükön, első sorban oly czélből alapították, hogy a gyáripar tuzatmunkáitól ízlésükben megrontott mesterembereink körében a művészet szellemét terjeszsze. Az eredmények eltértek a czéltől, a melyet a társulatnak alapítói kitűztek, de így is jelentősek. Az ízléstelenség ellen folytatott harc legjelentősebb eredménye, hogy ma már minden valamire való gyárunk is művészi tervezőt tart s a tömegárúk, a melyek gépei alól kikerülnek, a jó ízlés szempontjából egyre kifogástalanabbak. A mesteremberek és munkások egész körét társulatunknak nem sikerült meghódítania. Ennek az időközben gyökeret vert socialismus állotta útját, a mely nálunk a munka gyűlöletét hirdeti, holott William Morris szerint a művészet a munka közben érzett gyönyörűségnek a kisugárzása. A megváltozott socialis viszonyoknak megfelelően azoknak a mesterembereknek a munkái, a kik mégis művészi holmit készítenek, szerfölött megdrágultak, úgy hogy csak a kiváltságos osztályok számára hozzáférhetőek. Ez az oka annak, hogy a szerényebb viszonyok közt élő középosztály iparművészeti igényeit ma holnap csak a műkedvelő mesterek jóvoltából elégítheti ki. A dilettantismusnak, a mely ellen valamikor Goethe kikelt, sohasem volt akkora szerepe a művészetben, mint ma. S jót művelnek, a kik ezt helyes irányba terelik. Iparművészeti társulatunk karácsonyi kiállításának bizonyossága szerint szintén sok szerencsével foglalkozik a műkedvelők irányításával. A legkülönbözőbb technikákat felölelő munkák, a melyeket ott láttunk, annyi ügyességet, ízlést, ötletet és változatosságot mutattak, a mennyit a mai viszonyok közepett a munkával és munkaadójukkal örökösen hadilábon álló munkásokra utalva, mesterember és gyár alig képes felmutatni. A műkedvelők érvényesülésének a modern művészi nevelés is kedvez, a

melynek szolgálatába szakiskolákon kívül egyéb tanintézeteink is egyre nagyobb számmal lépnek. A dilettantismus Goethe értelmében is csak ott veszedelmes, a hol az előkelők hiúsága avatja az igazi művészek versenytársává. Helyes irányítás mellett s a kellő korlátok közé szorítva, az iparművészeti társulatunk kiállításán bemutatott eredmények bizonyosága szerint, a műkedvelők működése művészetünk fejlődésére csak serkentő hatással lehet. Főleg azért, mert a jóízlés terjesztésén kívül maholnap lehetetlenné fogja tenni azt a dilettantismust, a mely a hivatásos mesterek köpenyegében, művészetünkben s kulturális életünk más terén is sok igazi tehetség elől zárja el az érvényesülés útját s a haladásnak nem egyszer súlyos akadálya.

Hogy mint festene a műcsarnok, ha «műrégiségek» helyett modern iparművészeti alkotások tennék otthonosabb hatásúvá termeit, erről az Ernst múzeum legutóbbi kiállítása nyújtott ízelítőt, a melynek fő vonzó ereje azonban Szinyei Merse Pál 11 régibb és újabb képéből álló gyűjteménye volt. Szinyein kívül Iványi Grünwald Béla, Csók István, Ferenczy Károly, Fényes Adolf, Vadász Miklós s az anatomia tervszerű elhanyagolásával új irányt kereső Herman Lipót szerepelt még itt festményeivel, Ligeti Miklós két mellszoborral és Sámuel Kornél egy ébenfából faragott kedves hatású leányszobrocskával. A tárlat változatosságát még inkább növelték Kupeczky János és Mányoky Ádám régi festményei. Ezek gróf Zichy Jenő hagyatékából kerültek a főváros birtokába, mely jövő múzeumának ez érdekes szerzeményeit egyelőre raktárában őrzi. A tárlat sajátos jellegét azonban leginkább a bútoroknak s egyéb iparművészeti tárgyaknak köszönheti, a melyekkel itt művészek és műkedvelők egyazon rátermettséggel szerepelnek.

A Kozma Lajos tervei után készült bútorokat a budapesti textilművészeti műhely szöveteivel kárpitozták, a melyek tervei Kozma, Lakatos Arthur és Románné Goldzieher Klára kezei alól kerültek ki. Keramikai tárgyak, apró bronzok és ékszerek egészítették ki a gyűjteményt, a mely fiatalabb művészeink iparművészeti törekvéseiről nyújtott érdekes képet. Erős művészeti közvélemény híján ezeket nálunk ma még csak a napi divat irányítja. A Biedermayer után most Chip'endale stílusa a jelszó. A szövetek sorában azonban sok volt az érdekes és magyaros, csak a fémszálak túlságos pazarlása esik a gyakorlati szempont rovására.

A Nemzeti Szalon, főnnállásának huszadik évfordulója alkal-

mából, téli tárlatán szintén kitett magáért. Zichy Mihály, hét év előtt elhunyt, genialis művészünk hagyatékából mutatott be egész sor, nálunk még ösmeretlen, Oroszországból a kiállításra hozott munkát. Olga nagyhercegnő elefántsontra festett tenyéryi arczképének csodás finomságait, a haldokló keresztes vitéz olajfestményének megrázó drámai tartalmát, az illusztrációiban a legkiválóbb orosz költőkével versenyt szárnyaló, hatalmas phantasiáját, a többi munkákban nyilatkozó kiapadhatatlan teremtő erőt érdeme szerint méltatni csak a lánglelkű mesterrel részletesen foglalkozó monographia keretében volna lehetséges. A kiállításon a Nemzeti Szalon Zichy Mihály munkáit azzal a kegyeletos czállal mutatja be, hogy jövedelméből méltó emléket emeljen a kerepesi temetőben jeltelen sírban pihenő nagy mester hamvai fölé. Zichy Mihály hagyatékán kívül a Nemzeti Szalonban rendesen szereplő festőink mutatják be régibb és újabb munkáikat. A rendesnél szigorúbban megrostált anyag ugyancsak emeli a tárlat jubiláris jelentőségét. Szereplőiről azonban a Műcsarnokról közölt ismertetésünk után nem igen marad újabb mondani valónk.

D.

ÉRTESÍTŐ.

Dante Poklának új fordítása.

Dante: *A pokol*. Fordította Babits Mihály. Révai-kiadás. Bpest. 1913.

Versfordítás megítélésénél kettőt kell nézni: mennyire jó az mint vers és mennyire jó mint fordítás. Babits Mihály Dante-fordítását vizsgálva az első kérdésre kedvező választ adhatunk. Tekintve a feladat rendkívüli nehézségeit, t. i. Dante nyelvének tömörségét és a terzinás stropha-szerkezet súlyos nyüvét, elismeréssel kell lennünk a fordító nyelvbeli készsége és verselő technikája iránt, melyekkel munkáját általában sima és jól gördülő olvasmányná birta tenni. Persze kifogásolni való akad e tekintetben is (melyik műfordításban ne akadna!) és azt hiszem, Babits úr sincs megelégedve az efféle rímekkel: vezér itt — fénylik, elnyugodt — nyugodt, névleg — névnek, vagy pláne azzal, mikor búra ezzel rímel: úra, a mit ura helyett használni lehetetlen. (Minde példákat, épúgy, mint a következőket, a III. és IV. énekből veszem.) S bizonyára ő sem nézi jó ötlábú jambusnak az ilyenféle sorokat: «S Mózeset. a jámbor törvényhozó hőst». De hát az efféle verselési szépségfoltok nem gyakoriak. Nyelvi furcsaságok már sűrűbben akadnak. Babits ott is, a hol Dante egészen sima, egyenes beszédű, keresni látszik a különös, erőszakos szólásokat, a minőket némely újdivatú poéták szoktak hajhászni. Egy helyütt pl. ezt mondja: «Mikor a rémes szó fülükbe fázott» (!) a hol Dante egészen egyszerűen így szól: «*ratto che inteser le crude parole*» — «rögtön mihelyt meghallották a durva szókat». Ilyen pl. ez is: «Szörös orczája hunyászzkodva görbén...» Az arcz, mely «görbén hunyászzkodik», Danténél semmi más, mint «nyugton maradó szörös arcz» («*fur quete le lanose gote*»). «A lelkek felvazogtak» szintén kissé merészül adja vissza azt, hogy a lelkek vazogtatták a fogukat («*dibattero i denti*»). «Felrezzentem» helyett Babits azt mondja «felütődtem» («*io mi riscossi*»), s egyéb ilyen különösségeket is megenged magának. Az sem helyénvaló, hogy sokszor durvábbá teszi

az eredeti kifejezést; «nem más rosszaság miatt» (non per altro rio) helyett azt mondja: «nem holmi nagy zsványság miatt»; azok, a kik elvesztették az értelem adományát (ch'hanno perduto il ben dell' intelletto) nála «eszeveszett bolondok», a mi már azért is rossz, mert a «ben dell' intelletto» itt Isten megismerésének képességét jelenti; a cattivi-k (gyávák) ő nála gyatrák, vagy hogy e helyet teljes összefüggésben idézzem: «gyatrák, a kik kedvében jární félték || Istennek úgy, mint a Boldogtalanak», a hol a Boldogtalan igen különös használatban nyilván a sátánt akarja jelenteni, holott az eredeti csak ezt mondja: a kik nem tetszenek sem az Istennek, sem az ő ellenségeinek («a Dio spiacenti e a' nemici sui»).

De ez a példa már átvisz ismertetésem második részére, melyben azt akarom vizsgálni, ez a versfordítás ugyanolyan jó-e mint fordítás, a milyen kielégítő, mint vers. S itt már kevésbbé érthetek egyet azokkal, a kik Babits munkáját minden korlátozás nélkül magasztalták. Ő bevezetésében szigorú és részletes bírálatot kér, a mit eddig, azt hiszem, nem igen kapott. Én sem akarok sem szigorú, sem részletes lenni; az utóbbira nem futja itt a hely, az előbbit pedig, a szigort, azok számára tartogatom, a kik hivatottság nélkül tolakodnak az irodalom berkeibe, nem pedig azok számára, a kik igaz tehetséggel és becsülendő ambícióval vállalkoznak a műfordítás hálátlan munkájára. De egy-néhány észrevételt mégis kívánok tenni, annál inkább, mert Babits azért kéri hibái földerítését, hogy azokat egy esetleges újabb kiadásból eltüntethesse.

Kezdem mindjárt a IV. ének elején, a pokol kapujának feliratával, a hol nem tartom szerencsésnek ezt a sort: «En rajtam át oda, hol nincs vigasság.» Az örök búbánat helye (nell' eterno dolore) mégis csak más, mint az a hely, a hol «nincs vigasság». Még kevésbbé jó ugyanott ez a hely: «En nem vagyok egykorú semmi lénynyel || Csupán örökkel.» Ez lapos is, meg mást is mond, mint az eredeti, a hol nem lényekről, hanem dolgokról van szó: «Dinanzi a me non fur cose create.» Mást mond Babits ez ének utolsó sorában is, mint az eredeti: «Elestem, mint kit ájulás igazott». Az eredetiben világosan álom van (cui sogno piglia), s az ilyen lényeges szökat, azt hiszem, nem szabad mással feleserélni. Dante nagyon is számot vetett minden egyes betűvel, melyet leírt, és nála nagyon veszedelmes az afféle szabadság, mely pl. egy bőbeszédű modern családi lyrikussal szemben nem volna nagy crimen. Nem lehet pl. neki

szájába adni azt a kérdést, hogy «kiket különböztet meg így a végzet?» (Questi chi son ch' hanno cotanta onranza?) Ő, a theologiai ismerettel eltelt katolikus költő, Isten helyett nem mond fátumot. Csak egy szó a hiba itt is: «kín nélküli fájdalom» (duol senza martiri), de ez a szó legott homályossá tesz egy igen fontos passust. Itt kín nélküli gyászról, szomorúságról van szó, nem kín nélküli fájdalomról, a mit bajos is elképzelni.

Ily szó-hibák mellett vannak oly sorok is, a hol a fordító kihagy vagy betold. Hiszen elismerem, hogy e nélkül alig dolgozhatnék a Dante-tolmács, de hát mindig az a kérdés, nem hagy-e ki fontos gondolatot vagy nem told-e be olyasmit, a mi nek henyesége kirí a többiből vagy a mi ellenkezik a költő szellemével? Nem veszem pl. nagyba, hogy Babits ezt az egyszerű kifejezést: «come persona accorta» (mint hozzáértő, avatott személy) így bővíti ki: «S ő, mint tudásnak és a szónak úra», de nem bírok beletörődni az ilyen szófecsérlésbe: «nem láttam semmit, sem végét a térnek». Ha a költő semmit sem lát, természetesen a tér végét sem láthatja, a minthogy Dante nem is mond többet, csak ezt: «io non vi discernea alcuna cosa». Meg nem engedett pótlásnak tartom az ilyet is: «Ős kastély elé ért a kis sereg most, || Mely hétszer van kerítve, mint a börtön». Nem tudom, mért volna a börtön hétszer kerítve? Ez a hasonlat csak Babitsé, nem Danteé. Viszont lényeges mondat van kihagyva itt: «Ki tudhat-e innen (t. i. a pokol tornáczából) valaki menni || Akár maga, akár más érdeméből?» Danténél nemcsak a kijutásról van szó, hanem az utána következő üdvözülésről is: «che poi fosse beato». Virgilius önérzetes mondásából, hogy a többi költők «tisztelettel fogadják és ezt jól teszik», Babitsnál a mondás második része szintén elmaradt és csak ennyi van: «Köszöntenek illőn, partján e révnek», a mi ezzel a nagyon szerencsétlen sorral rimel: «gúnyos Horác jön ő utána névleg». Híres szép hely az is, mely a közömbösökről szólva azt mondja, hogy «az ég is kivetik őket magukból, hogy az egek ne csufítsák el»; Babitsnál ez a mellékmondat elmaradt, de cserében van ott két sor is, mely nincs meg az eredetiben, a 39. és a 42.: «Lelkükben nincsen sem erény, se véték», és «nem kellett se égne, se pokolnak».

Említettem már Babitsnak azt a hajlamát, hogy egyszerű szók és phrasisok helyett czifrabbakat vagy durvabbakat használ. Ehhez a hibához csatlakozik az is, hogy képet használ ott, hol az eredetiben nincs kép. Mikor pl. Dante azt mondja, hogy

«ezek nem remélhetik a halált» («Questi non hanno speranza di morte») Babits ily czikornyásan fejezi ki magát: «Halniok lehetetlen délibáb». Még súlyosabb, a mikor képpel fejezi ki azt, mit Dante a keresztségről egészen világos, egyszerű szavakkal így mond: «mert nem volt részük a keresztségben, mely része annak a hitnek, melyet vallasz» («perché nen ebber battesmo || ch'è parte della fede che tu credi»). Ez Babitsnál így szól: «... ámde mert a vámon || nem mentek át, mely kapuja hitednek...» Nem értek katolikus theológiához, de kétkem, hogy ez megengedne olyan hasonlatot, hogy a keresztség olyan, mint a vám. De ha ebben tévednék is, abban bizonyára nem tévedek hogy van Dantének elég szép hasonlata és nem kell őt még olyanokkal is gazdagítani, melyek a máséi.

Lényegesebbek mindezeknél az értelmi eltérések, mint midőn pl. Babits szerint Krisztus Ádámot és Évát is kivitte a limbusból a Paradicsomba, holott Dante csakis Ádámot említi. («Trasseci l'ombra del primo parente...») Vagy midőn merőben félreérti és szinte komikussá teszi a két ének egyik legnevezetesebb helyét, azt, a mely Aristotelesről így szól:

«S jobban kinyitva szemem kapuját
Láttam azok vezérét, a kik érték
Megülni a mély filozófiát.»

Ez a talányos «megülni a mély filozófiát» az eredetiben egyszerűen így hangzik: «vidi il mæstro di color che sanno, seder tra filosofica famiglia». Magyarul: «azok mesterét, a kik tudnak, láttam ott ülni a philosophusok családjában» — a mely család aztán fel is van sorolva: Sokrates, Plato, Demokritos stb.

E kis hiba-szemelvény, remélem, nem fog zokon esni Babits úrnak, a kinek munkája ez alakban is érdemes gyarapodása irodalmunknak. De hát a versfordító hasonlít az opera-énekeshez, a ki, mondjuk, egy nehéz Wagner-szerepet énekel. Sokan, a kik hallgatják, dicsérik szép megjelenését, erős hangját, a pompás staccatoit és legatoit stb., de nem ismervén jól Wagnert, nem veszik észre, hogy az énekes itt-ott egy tactust elhagy, itt-ott egyet másként énekel, mint a kótában elő van írva, itt-ott elvéti a tempót stb. stb. Mindezt csak azok látják meg, a kik vagy könyv nélkül tudják azt a nehéz szerepet, vagy a partitúrával a kezükben hallgatják az éneket. En is — kezemben a partitúrával, az olasz Dantéval, hallgattam Babits énekét, melyben egyébiránt a kisebb-nagyobb hibák ellenére is sok helyütt örömöm tellett.

Radó Antal.

Montaigne.

Montaigne paedagógiai tanulmányai. Fordította Birkás Géza. Budapest, 1913.

A nevelés kérdései iránt alig volt nálunk valaha nagyobb az érdeklődés, mint napjainkban. Ezt a körülményt nemcsak középoktatásunk régóta vajudó reformálása, hanem a paedagógiai irodalom dicséretes gyarapodása is bizonyítja. Még csak az érdeklődés elmélyítésére van szükség, mert biz' azt meg kell vallanunk, hogy paedagógiai nézeteink legtöbbször igen laza talajra vannak építve. E fogyatkozásunk eltüntetésére törekszik az a *Paedagógiai Könyvtár*, melyet most indított meg a Kath. Középiskolai Tanár-egyesület. A vállalat szerkesztője Kornis Gyula. A megjelent és tervbe vett munkák azt mutatják, hogy első sorban a paedagógia történeti nagyságait kívánja kezünkbe adni. S ez nagyon természetes és helyes út. Hiszen a paedagógia nagy részben philosophiai jellegű tudomány, tehát vannak állandó, nagy problémái és eszméi egymásból folynak; minden új paedagógusnak ismernie kell a régiek gondolatait. A vállalat nem szolgál egyoldalú felekezeti vagy más irányzatot, de mindenkit megszólaltat, ha érdemes a szavát hallani. Szent Ágoston és Szent Jeromos mellett ott van Montaigne, Erasmus és Locke, a mi bizonyára a jövőre nézve is remélnünk engedi, hogy a szerkesztőt csupán a tudományos és értékelméleti szempontok fogják vezetni.

A címbe említett Montaigne-fordítás e vállalat második kötete gyanánt jelent meg. Birkás Gézát a kötet összeállításában a paedagógiai érdeklődés vezette, s ezért lefordította Montaigne tanulmányaiból (*Essais*) a gyermekek neveléséről, a tudakosságról, a szülőknék gyermekeik iránt való szeretetéről, a semmittevésről és a minden dolog alkalmas idejéről szólókat teljes egészükben, melyekhez még tizenhét kisebb szemelvényt csatolt a *Tanulmányok* különböző helyeiről. Azután elég részletesen ismerteti Stapfer és Strowski nyomán Montaigne életét és eszméit, valamint a könyv végén egy igen hasznos kis bibliographiát állított össze.

Az egész könyv szerkesztése a szakavatott ember kezére vall, s csak örülhetünk rajta, hogy Nagy Tóth József immár száztíz éves próbálkozása után Montaigne ilyen fordító vezetése mellett jelenik meg irodalmi életünkben. Mert a jó Montaigne-fordítás minden irodalomnak csak nyeresége lehet.

Hiszen az *Essais* írójában valamennyien magunkra ismerünk. Szó sincs róla, hogy Michel Eyquem ideál lehetne, ezt nem szeretem hinni, de hogy nem jobb és nem rosszabb, mint mi, a kik ezer hibával igyekszünk derék emberként élni és kötelességeinket elvégezni, annyi bizonyos. Az eszméit is nagyon válogatva írnám alá, de bizonyos, hogy napjainkban az ő gondolatai újra nagyon aktuálisok.

Hogy melyik nevelés jobb, az-e, a melyik minél szélesebb kilátást nyit a tanuló előtt erre a csodás emberi kultúrára, vagy a melyik az arasznyi lét apró-cseprő szükségleteit tartva szem előtt, a kellemes vagy mondjuk így: boldog életre vértézi föl növendékeit, arról lehet vitatkozni. Ennek az eldöntése, sőt az állásfoglalás sem tartozik e pár sornyi ismertetés szűk keretei közé. Montaigne eszméinek a kritikáját is másutt kell elvégezni. A magam részéről nem csatlakozhatom fenntartás nélkül Montaigne felfogásához, mert veszedelmesnek és etikailag elítélendőnek tartom, ha az egy napig élő egyént toljuk előtérbe értékelésünk alkalmával az örökké, vagy legalább is beláthatatlan időnkig élő emberiség rovására. Ez elvek nyomán a rideg anyagi-ság hite kullog, s minden nagy cultura (mely nem lehet más, csak szellemi) decadentiáját jelentik. Sajnos, ma mindenütt az egyéniség a sérthetetlen szentség, melynek a nagy egész kárára bár, de érvényesülni kell. Ezért az itt olvasható gyakorlati irányú nevelés ma ismét az érdeklődés előtérében áll. Tehát Birkás Géza szükséges munkát végzett.

A tanulmány ingadozó, itt-ott következetlen s nem tud pár szóval Montaigne lelke magvára tapintani. Strowski és Villey kutatásai után epikureizmust is mérsékelten kell a szinte tisztán stoikus Montaigne-ban keresni. De ezek inkább csak a kifejezés fogymozgásai, mert az lépten-nyomon érzik, hogy a fordító Montaigne világában teljesen járatos. Fordítani pedig kifogástalanul fordít; öröm olvasni.

Ép azért Birkás ezzel a könyvével egy adósságot vállalt magára. Tőle várjuk a teljes magyar Montaignet, melyet ha olcsón juttat el a közönség közé, teszem fel a Révai-féle Világkönyvtár két-három kötete gyanánt, az olvasni szerető emberek (s ilyenek már kezdenek nálunk sokasodni) nagy hálájára teszi magát érdemessé.

Nagy József.

A közoktatás reformja.

Georg Kerschensteiner *Grundfragen der Schulorganisation*. Dritte verbesserte Auflage. 328 lap. B. G. Teubner, Leipzig.

Kerschensteiner álláspontja a pædagógiával szemben és azok a reformok, melyeknek megvalósítása, mint München tanügyi vezetőjének, módjában állott. nálunk is eléggé ismeretesek. Jelentősége ma már nemcsak Németországé. Emlékezetes még az a beszéd, melyet Angliában Haldane lordcancellár mondott róla. A mi Magyarországot illeti, mondhatjuk, hogy alig van Európában ország, melynek tanítói nagyobb buzgalommal és több figyelemmel tanulmányozták volna az ő reformjait és a melynek hivatalos körei nagyobb megértéssel és áldozatkészséggel tették volna magukévá mindazt, a mi egyetemes jelentőségűt Kerschensteiner évtizedes munkássága alatt alkotott. Talán nem is ok nélkül. Nekünk, kiknek dédelgetett iskolánk a gymnasium volt, évtizedek mulasztásait kellett pótolnunk, az iskola-szervezeti kérdések, az egyetemi oktatástól lefelé egész a népiskoláig, évtizedek óta, egész a mai napig, szünet nélkül foglalkoztatják cultur-politikánkat.

Kerschensteiner olyan kiváló cultur-politikus és szervező tehetség, kitől tanulni nem akarni szellemi szegénység bizonyítéka volna. Nincs ország, melyben nagyobb jelentősége lenne ma Kerschensteiner állampolgárrá nevelési elméletének, melylyel ő a politikai, a gazdasági, a társadalmi viszonyok folytán az államtól mindjobban elszakadt egyént a nevelés útján vissza akarja adni a közösségnek, mint hazánkban. A szabad tudományos kutatás, a szólásszabadság, a sajtószabadság, a szabad egyesülési jog, a szavazategyenlőség, az ipar és kereskedelem, a közlekedés szabadsága, szóval majdnem mindaz, a mit a szabad államban nagybecsülünk, bármily különösnek lássék első pillanatra, mennyi centrifugális erő, melyek az egyént az államtól elszakítani törekszenek. Kétségtelen, hogy a személyi szabadság az állami élet szétesésére vezetne, ha nem dolgoznánk ellene a nemzeti szellemnek, az összetartozás érzelmének erősítésével a köznevelés egész vonalán. Kerschensteiner elméletét a hazai viszonyokra fordítva, különös fontosságot biztosít annak az, hogy a mi belső

viszonyainknál fogva nemcsak ezek az észrevétlenül ható erők támadják az államiság alapköveit, hanem tudatos aknamunkák folynak, melyeknek célja a magyar állam szétesését előidézni. Ezért kell minden magyar gyermekből öntudatos magyar állam-polgárt nevelnünk.

Kerschensteiner másik alapgondolata: az ember értékes műveltséghez csak gyakorlati, jól határolt térre szorított munka útján jut, mely az egyéni képességeknek megfelel. Tisztán a könyvtudás sem elmebeli, sem lelki műveltséget nem nyújt. E tekintetben a legnagyobb német szellemre hivatkozhatik, Goethere, és a legnagyobb ó-kori bölcselők egyikére, Platonra. Ezek a gondolatok nem eredeti szempontokból indulnak ki, de a hogyan őket Kerschensteiner a népművelés nagy gondolatának szolgálatába tudja állítani és az az ékesszólás, melylyel igazát bizonyítja, csodálatraméltó. Tulajdonképen ez a főgondolat húzódik végig vörös fonal gyanánt mind a tizenkét előadáson és dolgozaton, melyeket ez a könyv magában foglal. Szűnjék meg az iskola könyv-műveltséget adni, változzék át munkaiskolává, mely socialis feladatok megoldására tanít és nevel. A mai iskola még mintegy kényszeríti a tanulót, hogy elszigetelten dolgozzék, csak magának és magáért. A munkaiskolának a társadalmi közösség, az állami élet képe lebeg szeme előtt cél gyanánt. Ezzel a mai oktató jellegű iskola átváltozik egységes nagy népnevelő intézménnyé.

Az alkotás vágya minden gyermekben megvan és az iskola épen ezt az önként kínálkozó alapot mellőzi. Az együttes munka, az együttes alkotás öröme a socialis gondolkodás, érzés és cselekvés nevelhetőségének alapja. Ennek a munkának azonban nem szabad az elemi iskolánál megállnia, hanem folytatódnia kell addig a korig, mikor a megszokás, mint a nevelés elemi alapja, megértéssé változik át.

Kerschensteiner gondolatainak, törekvéseinek végső célja egy önmagában szorosan zárt culturállam, mely a népműveltség legmagasabb fokán áll. Meghatározni igyekszik itt a valódi műveltség fogalmát. Műveltség alatt nem az általános műveltséget érti, hanem ezzel szembeállítja a szakműveltséget és a hivatás szeretetét. Ebben az értelemben akarja a kezek készségét, az önálló alkotó munkát, az alkotás örömét az iskolai munka körébe vonni. Ennek a productiv munkának legfőbb értéke a kölcsönöség, a társas munka, melynek nevelő hatása alatt ébred fel a

tanulóban az altruizmus, melyből viszont a polgári gondolkodás fakad. Valóságos lelki élvezetet nyújt, a hogyan ebben a könyvben olvashatjuk, mint képzeli Kerschensteiner, a müncheni munka- és szakirányú iskolák szervezője, ennek a pædagogiai alapelvnek keresztülvitelét a nevelő-oktatásnak különböző fokozataiban.

Actualitásánál fogva különösen két kérdéssel foglalkozik behatóan: a középiskolák és a leány továbbképző-intézetek reformjával. Radicalis, szinte szélső álláspontot foglal el. Mindenekelőtt az iskolában feldolgozandó képzőanyagoknak egysége mellett törpálczát. A mai «mindent» tanító gymnasiumot tréfásan «Mops-Pudel-Dachs-Pinscher» intézetnek nevezi, idézi egy amerikai pædagogusnak paradoxonját: «Úgy látszik, a német gyermekeknek azért kell olyan sokat tanulniok, nehogy sokat kelljen gondolkozniok». Kerschensteiner teljesen egyenlő értékűnek tartja a régi humanistikus gymnasiummal a természettani, a modern nyelvi és a technikai irányú gymnasiumot, melynek tiszteletreméltó nevét megtartja.

A leánytovábbképző-iskolák szervezésének alapgondolata Kerschensteinernél a leányok tanítása és nevelése természetes hivatásukra. A nőnek, mint gyermekei nevelőjének feladatairól és kötelességeiről semmit sem hall a növendék a mai leányiskolában. A könyvtudás tölt ki itt is minden időt. Kerschensteiner szerint három tárgykört kell ennek az iskolának maga elé tűznie s ezek: a háztartás; az anyának, mint nevelőnek, feladatai; a nőnek feladatai és helyzete az államban.

A tanítóképző-intézeteknél is következetes marad magához Kerschensteiner, a mennyiben itt is az általános műveltség tulajdonsága helyett a nevelő és tanító szakismeretét és a hivatására való nevelést tartja fontosabbnak.

Kerschensteiner szeme előtt nemcsak a szakműveltséggel felruházott állampolgár lebeg, a kit az általános választójoggal bátran bele lehet vonni a törvényalkotó munkába, hanem egyúttal az egészséges ember. Hosszan foglalkozik tehát részben az iskola egészségügyével, részben a testi neveléssel és az egészségtan tanításával minden fokú iskolában.

Ismertető soraink befejezéséhez jutottunk. Egy olyan könyvnek tartalmát, melynek minden lapján magában is külön méltatást érdemlő eszmék vannak kifejtve, csak vázolni lehet

nagyjában. Ha sok tekintetben túlzók is az egyes kritikák, ha a benne letett eszmék sokszor megvalósíthatatlanoknak látszanak is, mint gondolatébresztő és munkára serkentő mű, Kerschensteiner könyve az egész művelt világ pædagogiai irodalmában kiváló jelentőségű, másrészt nemes és logikus előadásánál, tudományos munkában ritka ékesszólásánál fogva élvezetes olvasmány.

Gyulai Aladár.

AZ 1790 UTÁNI VISSZAHATÁS ÉS KAZINCZY.

I.

Az 1790—91. országgyűlés eredményei. A felbuzdulás túlzásai. Hohenlohe K. hercegné okos felszólalása. A *Babel és Ninive*. Darvas verse. A vallási türelmetlenség. A korszellem változása. Kazinczy munkássága. A protestánsok vallásszabadsága. Az ez ügyben keletkezett valláspolitikai iratok. Döme Károly fordítása. Az *Igaz Hazafi*. Kazinczy Döme fordítása ellen. A kormány kezét fog a papsággal. Személyi változások a kormányban. Kazinczy türelmetlen erélye.

Kazinczy munkái iránt sincs érdeklődés.

Az 1790—91. országgyűlés, bár a nemzeti felbuzdulás kétségtelen hatással volt reá, nem váltja valóra a nemzet reményeit, a miért nem a követek és főrendek a felelősek, hanem a körülményekben rejlő roppant ellentétek okozzák, a melyeket semmiféle lehetséges politikai megoldás sem tudott volna kiegyenlíteni. A nemzeti felindulás áradata oly erővel zajlik, hogy az ország kívánságai a királynak nem annyira jogkörével, mint inkább a régi idők táplálta felfogásával lépten-nyomon összeütköznek. S a budai tanácskozás szinte önkénytelenül mélyíti az ellentéteket.

De a Pozsonyba áttelepült rendek mintha a király közelében mérsékelni akarnák követeléseiket; nem az alkotmány továbbfejlesztését, hanem csak a réginek visszaállítását s új biztosítékokkal való ellátását tekintik feladatuknak. S ebben már a körülményeket bölcsen szemügyre vevő új királynak nincs miért ellenkeznie. Az ország függetlenségének minden félreértéstől ment ünnepélyes kinyilatkoztatása s újra törvénybe iktatása mutatja a közjogi küzdelem józan határát, a melyen túlmenni fölösleges, sőt tán veszélyes is. A nemzet — úgyszólván — harczba viszi minden erélyét s megjelöli a jövő fejlődés útjait. Csak a külső kereteket kellett volna még a nemzeti élet különféle

ágainak kifejtésére irányuló tartalommal kitölteni; mert a törvények alkotmánybiztosító ereje s a bennük nyilatkozó felfogás szabadelvűsége ellen alig lehet szó. Ha az európai politikai állapotok időt engednek a magyarságnak, hogy újonnan alkotott igen fontos törvényeit a való életbe átültethesse: a most rakott jogalapon bizonyára szépen fejlődhetett volna. De a külső események oly rohamosan követik egymást, hogy a nemzeti felbuzdulás lázas napjait szinte a létünket fenyegető megrázkódtatások napjai váltják fel.

A nemzeti öröm kilobbant lángjai néhutt magasbra csapkodnak, semhogy csak a közeli mult hideg közönyét olvasszák meg. Hanem ez mindenütt így szokott történni. Egyes józan mérseklők már ideje korán fölemelik szavukat a túlzások ellen, a melyek aztán a német sajtóban többszörösen nagyítva jelennek meg.* Érdekes a sok között herczeg Hohenlohe Károlyné Reviczky Judit intelmeire figyelni. E derék magyar asszony már 18 éve elszakadt Magyarországtól, de nemzeti érzését mindég sértetlenül megőrizte. Most mindjárt az első alkalmat felhasználja, hogy a nemzet ellenségeit elpirítsa. Oly lelkes, de józan szabadelvű gondolatokat tolmácsol a *Hadi és más nevezetes történetek* hasábjain közölt levelében, a melyek még jelenleg is megszívlelhetők. Vétkül kell-e azt a magyarnak tulajdonítani, — kérdi a többi közt — hogy a saját törvényeihez és szokásaihoz ragaszkodik? S lehet-e azért gyűlölni valakit, mivel máskép imádja Istenét, mint én? Lam az isteni Gondviselés valláskülönbség nélkül árasztja reánk áldásait. «Annak — írja — nem oka az ember maga, hogy Pápista, Lutheranus vagy Kalvinista szüléktől vette származását. Kérjük Isten Ö Szent Felségét: engedje megérni azt a boldog időt, melyben e' vagy ama vallásra való tekintet nélkül szeresse és becsülje egymást az ember, és csupán a jó és rosszéletű közt tartsa a szeretetet vagy gyűlölséget érdemlő különbséget: így vége lenne a sok üldözéseknek.»**

* *Hadi és más nevezetes történetek* 1790. évf. jún. 18. sz.

** U . o . v . ö. Csaplár B. Révai Miklós élete; III. köt. 298—301.

Az ily nemesen mérséklő szózat mellett csakhamar megjelenik a visszahatás kéretlen szava is, a mely a néhol feltünetező túlzásokat nemzetünk szégyenének hirdeti s rosszakarattal állítja a külföld elé, mint Hoffmann Lipót pesti egyetemi tanár, a ki *Babel* és *Ninive* című németnyelvű irataiban durva kézzel tépdesi mindazon kötelekeket, a melyek nemzetünket az uralkodó családhoz és a művelt Európához kötötték.* Torzképet rajzol a nemességről, a melyben szerinte nincs semmi emberies érzés, mert a polgárt és jobbágyot most is csak úgy elnyomja, mint századokkal ezelőtt. Igaz, hogy a nemesség az emberi jogok egyenlő megosztása tekintetében még nagyon hátramaradt: de az átalakulás mozgalmaiba már beleszendül a jobbágy-ság felszabadítására serkentő merész hang is, a mely ha testet nem ölthet is, a magyar demokraták behatólag foglalkoznak útja előkészítésével. De bár a Pestről Bécsbe áthelyezett Hoffmann Lipót vádjait keményen visszaverik, különösen Horányi Elek, a nagytudományú s erős magyar-érezésű pesti piarista tudósunk: a nemzeti életnek sok olyan jelenségére bukkanunk, a melyek a példabeszéddé lett szalmaláng hamar ellobbanására emlékeztetnek.

Darvas Ferencz helytartósági tanácsos előre sejtí *Haza-füi* íntésében, hogy a medréből kicsapó nemzeti felbuzdulás folyama nemcsak idő előtt visszatér megszokott medrébe, hanem el is sekélyesedik, sőt kiapadással is fenyeget. Azért óva int, hogy a lelkesedés ne annyira magasan lobogó, mint inkább tartós legyen:

Magyar! Hajnal hasad, de meg nem virradt még,
 Hát estig ki tudja, millyen lészen az Ég?
 Sok napnak víg volt már reggele s felkölte,
 Nyugotig azonban sok keserút tölte.
 Örülj, de okosan, ne hirtelenkedjél,
 Sok vagyon még hátra, azon törekedjél,
 Hogy több sebeid is mind bégyógyuljanak,
 Úgy hogy soha többé ki ne újuljanak.

* Ballagi G.: *A magyar politikai irodalom*, 383—387. l.

Azonban e hazafias intelem is a pusztába hangzik el. A mily gyorsan felpeszsdül a nemzet vére, szinte oly hamar lehüti a tornyosuló felhők zimankós szele. A kitarító szívósság vajmi ritkán sorakozik jellemvonásai közé, de ekkor még a szokottnál is gyorsabban elenyészik. A Bécsből hallható s itthon visszhangra találó fenyegetések sokakat viszszaadöbbsentenek, s a kormányférfiak aggodalmai még többeket gondolkodóvá tesznek a megindult mozgalom gyümölcsöző eredményeire nézve. A miért legjobbjaink fáradoztak: majd semmi sem sikerült. Ime, zátonyra jutott a tudós társaság ügye. A magyar játékszín lelkes apostolai két előadásnál többet nem tudnak tartani a fővárosban. A keresztyén felekezetek szabad vallásgyakorlatát biztosítja ugyan az ország; de a türelmetlenség legott nagy erővel támad ellene. A sajtószabadságért folyt küzdelem már csak szétágazó voltánál fogva sem vezethet sikerre. A közszellem iránti fogékonyság nem tudja átjárni a nemzet szélesebb rétegeit. Hiába kísérleteznek íróink, hogy az olvasókedvet föllendítsék s magát az irodalmat a haladás tudatos tényezőjévé avassák. Lapjaink, kivált a *Hadi és más nevezetes történetek*, ritka buzgósággal ápolgatják a nemzeti lelket, s úgyszólván minden soruk arra irányul, hogy megmentse a magyarság számára, a mi megmenthető, de a nemzetnek föl nem olvadt közönye, másfelől pedig a francia forradalom zúgó árjaitól való rettegés majd minden derekasb igyekezetnek szárnyát szegi.

Senki sem érzi jobban a korszellem ártalmas változását, mint Révai és Kazinczy. S egyik sem tud belenyugodni. Mind a ketten irodalmi vállalatokkal akarják a nemzeti buzgalmat erősíteni s irányítani, és mind a ketten kénytelenek azokat megszüntetni a kedvezőtlen közállapotok miatt. Révai egész lelkével a tudós társaság megalapítására veti magát, Kazinczy a magyar játékszín ügyében fárad, a művelődés különféle ágait szövögeti, írotársait munkára tüzei, az irodalom és közélet kapcsolatán dolgozik. Az első magyar anthológiát, a *Helikoni Virágokat* szerkeszti és adja ki Weber Simon Péter költségén és betűivel Pozsonyban és Komáromban, összeválogatván a nyolczvanas évek

nem gazdag lyrai termésének javát. E mellett *Orpheus*át próbálja folytatni s drámai fordításait bocsatja közre, Herder görög példázatait, Wieland *Diogenes*ét dolgozza át s a Klopstock *Messias*ának tíz éneke fordítására hirdet előfizetést. De neki is sajnosan kell tapasztalnia, hogy törekvéseit mindenütt megbénítja a közöny, a lelketlenség, a szabadelvű haladás makacs ellensége, a felekezeti türelmetlenség.

Az országgyűlésen alkotott 26. t.-cz., a mely a protestánsok vallásszabadságát biztosítja, nagy szálla lett a katolikusok szemében. A kik a felvilágosodás elleni harcot vezették, mint Szeitz Leó, Molnár János és mások, úgy hitték, hogy szívós küzdelemmel meg lehet a törvényt változtatni. Veszedelmesnek találják a katolikusok engedékenységét s harcot kiáltanak. Vitatják a katolikus vallás egyedül üdvözítő voltát s annyi türelmetlenséget árulnak el, a mennyi a vallásüldözések korában is számot tett volna. Van olyan író is, a ki sajnálattal emlegeti a régi időket, mikor a pap a népnek valóságos bálványa volt, s a mellett küzd, hogy a papság középkori jogait visszanyerve, igazi őre lehessen a lelkiismeret szabadságának s ezzel együtt az állam boldogságának.* Egy másik névtelen író megtévedettnek mondja a felekezeti türelem felé hajló közvéleményt. A *Veri catholici responsum* írója meg azzal vádolja a protestánsokat, mint Monoszlai András a XVI. században, hogy ők zúditják országunkra az Isten csapásait. Fáj a lelkének, hogy a felvilágosodás örve alatt mily sok vérző sebet ütnek a haza testén. Látható, hogy bár ezek az írók távol vannak ugyan Magyar Dániel kívánságától, a ki a katolikusoknak kötelességévé akarja tenni a protestánsok üldözését:** a felekezeti türelmetlenséget folyton táplálják.

Az efféle politikai iratok ébren tartván a nemzetnek a felvilágosodás iránti figyelmét, úgy tetszik, mintha igazuk

* *Projectum de theologia* ... 1791. Ballagi G. nem ismeri; Széll Farkas könyvtárából használtuk.

** Ballagi G. id. m. 717. l.

volna azoknak, a kik e miatt anarchiától féltik nemzetünket. Döme Károly, a későbbi pozsonyi kanonok, a kivel Kazinczy még mint kispapjal megismerkedik a pozsonyi seminariumban, a *Világ nagyjai* című munkájában nem a protestáns vallás győzelmétől fél, hanem általán a valálástalanság metelyeitől. Nem idegen ugyan tőle a Szeitz Leó szelleme, azonban inkább az erkölcsi alap tisztaságát védi, mint pusztán a katolikus vallás hatalmát. Vallásbölcseleti felfogása szinte óvakodik a felekezetiségtől. Látja, hogy «nagy tüzzel ropog mindenfelől az újítás lelke», s nálunk is vannak oly «elfajult gonosz fajzatok, kik a nép megvilágosításának színe alatt majd eredeti mázolások, majd idegen könyvekből tett veszett foglalatú fordítások által magát a *religiót*, ezt a minden országok boldogságának fenékkövét hol erről az oldalról, hol amarról, hol nyilván, hol alattomban döngetik». Látja, mikép «ólálkodnak körülé a vizskettető példák», s ezért aggódik, hogy a magyar nemzetet is «megfosztja végtére szemefényétől a szerfelett való *világosság*». Szánakozva tekint a jobbagyságra s tudja, mily babona rútitja hitét, s mily hátramaradt a józan felvilágosodástól; ámde semhogy a Franciaországot megrázkódtató fejtelenség itt is uralomra jus-on, inkább az egész nemzet maradjon örökös éjszakában. A bölcselkedés új irányai, a deismus és materialismus kiirtandók a föld színéről, mert ezek a trón biztosságának ép úgy halálos ellenségei, mint a keresztényiségnek.

Még határozottabb ellensége a vallási és polgári szabadság túlzásainak *Az igaz hazafi*,* a kit a francia eszmék borzasztanak vissza a haladástól. Ő is esküdt ellensége a bölcselkedés új irányainak, helyesen sürgeti a szabadság természetes korlátait, hogy «a természeti szabadság lábra állhasson,» s a vallás gyakorlata csorbát ne szenvedjen. Csakhogy e korlátot szerinte semmiféle intézmény meg nem tudja úgy szabni, mint a censura, melynek «fő kötelessége

* Ballagi G. és Concha Gy. nem ismerik szerzőjét. A M. N. Museum könyvtára példányán rajta van a név: *Osvald Zsigmond*. V. ö. Szinnyi J.: *Magyar Irók élete és munkái*, IX. köt. 1436. h.

az lenne, hogy a vallások és a közönséges társaság fundamentumit nyilván vagy alattomban áskáló s gúnyoló, a közönséges békességet s hazafiúi egyességet moc-kos írásokkal sértegető munkákat vagy megjobbitva, vagy pedig ha ez meg nem történhetne, a haza tekintete alá jönni épen meg ne engedné.» De azért a szerző nem osztozik Döme Károly felfogásában, hogy inkább örökös éjszakai sötétség boruljon a nemzetre, semhogy a felvilágosodás örve alatt megmételtyezzék. Ő a tudományt az elme világító fáklyájának tartja s kívánja, hogy ez mindenkinek világítson. Csak a hamis felvilágosodottságtól óvjuk magunkat, mert ez ősi szabadságainkat mind halomra dönti.

Kazinczy, mint a lélek halhatatlanságáról írt értekezése mutatja, nem tartozik a kinyilatkoztatott vallás szoros hívei közé. Hajlik egy kissé a materialismushoz, de inkább a deismus alapján áll. A legnagyobb türelmet tanúsítja minden felekezet iránt, s az a meggyőződése, hogy hadd higye mindenki, a mit igaznak tart. Saját felekezetének buzgóbb tagjai ekkoriban vallástalannak hiszik, pedig a szó valódi értelmében nem az, csak a kinyilatkoztatott vallás tanításában nem tud megnyugodni, mert az emberi ész szerinte ép azért adta az Isten, hogy ennek a vezérletére bizzuk magunkat, ez pedig a kinyilatkoztatott vallás nem egy állításának ellene mond. Felfogásának zsinórmérteke: *Dicta mini conscientiæ etiamsi illa erronea sit, cedendum est.** A keresztyén vallásnak általában nagy tisztelője, mert mélyen meg van győződve, hogy az isteni igazságot Jezus Krisztus tanította lebölcsebben minden vallásalapító között, hird-tvén az erkölcsök tisztaságát s a felebaráti szeretet mindent átfogó erejét. «Szánakozást érdemlő bolond — írja Döme Károlynak — vagy útálásra méltó gonosz, a ki a keresztyén vallásból nevetséget üz; ha a keresztyén vallás alatt tudniillik nem theologiai zavart értünk, a melybe most süllyedt. hanem azt az erkölcsök tisztaságát tanító valamit, a mely volt Alkotója elmejében és szándékában.» Ilyen-

* *Kazinczy F. Lerelezése.* I. köt. 155. 1.

nek látja a deista a kinyilatkoztatott vallást, a melyet azonban nagy tiszteletben tart.¹

Kazinczy a legegyszerűbb s legtermészetesebb szempontból nézi a keresztyén vallást, s nincs mit csodálnunk, ha a felvilágosodás ellenségeit egyszersmind az általános műveltség ellenségeinek tartja. Különösen a papságnak az emberi gondolkodásra tett rendkívüli hatását szemléli gyanús szemmel, mint a felvilágosodás minden híve. Alig tudja megérteni: honnan meríti a papság azt a roppant erkölcsi erőt, a melylyel az emberiséget a multban vezeti. S ő is, mint a magyar demokraták általán, a felvilágosodás terjedésétől várja a papi uralom bukását, a melynek feltartóztatására nálunk éppen a francia forradalmi eszmék győzelemre jutásakor tesznek újabb nagy erőfeszítéseket. Ily szempontból itéli meg Döme Károlynak ékkoriban megjelent fordításait; azt is, a melyről szólunk, azt is, a melyet Bossuetből dolgozott.² A híres francia szónok classikus írói sajátosságai sem tudják megnyerni, mert — szokása ellenére — csak a tartalmat veszi fontolóra s így tanítását «elviselhetetlen, sőt lelket öklendező riasztásnak» mondja. Sajnálja, hogy a ki Cicerót, Tacitust fordíthatná, Bossuetre vesztegeti erejét, idejét, fáradságát. Sajnálja, hogy Döme Károly is azok közé áll harcolni, a kiktől ő iszonyodik. Tagadja, hogy a *Világ nagyjaiban* a vallást félti. «Nem azt félted, Barátom, — írja hozzá — a papi rend tekintete hanyatlása rettentett el, nem a religió eseté; ez most tisztább, minek utána Pozsony és Pest seminariumokat állított keblében, mint annakelőtte volt, míg a religiót a tudatlanság őrzötte.» Kéri barátját, hogy ha püspök lesz: legyen «akkor ismét ember» s tegye «emberekké, polgárokká alatta valóit is.» Tanítsa meg őket az igazság szeretetére s az igazság bevallására s püspöki megyéjében nyisson menedéket azoknak, a kik az igazságot szeretik, s a kik azért küzdenek.³

¹ U. o. II. köt. 188. l.

² *A kath. hittudomány pörben forgó cikkelyeinek előadása.* Bossuet Jakab után ford. néhány jegyzésekkel. Nagyszombat, 1793.

³ *Kazinczy F. levelezése* II. köt. 349. l.

A Rousseau és Voltaire elveinek hűséges követője nem tudja hinni, hogy a pap le ne vetkőzzen emberi természetét s a Krisztus tanításait el ne ferdítse. Bizonyára téves felfogás, sőt sértő is az egész katolikus papságra, mert ezzel Kazinczy nem kevesebbet mond, mint hogy a pap csupa kétszínűségből tanít s a meggyőződés szavát készakarva elnyomja. Nem ok nélkül tiltakozik e föltevés ellen Döme Károly, a ki könnyen észreveszi, hogy barátja a maga felfogásának rajongó rabja s azt szeretné, ha mindenki az ő szemével látna.* Pedig ha a gondolkodás szabadságát csakugyan becsüli, nem volna szabad azért őt támadni. De ha a gondolkodás szabadságát ily értelemben venné, egyáltalán lehetetlen volna a tévedések javítása, s így épen az oly emberek pályája, mint Kazinczy, merőben természetellenes vagy veszélyes volna. Kazinczy a gondolkodás szabadságát tiszteletben tartja, de a meggyőződés lehetőségét, a kritika jogát is hasonló mértékben föltételezi.

A félenken meginduló magyar művelődésnek alig lehet nagyobb akadálya, mint a censura szigora, a mely miatt jobbára csak a selejtes irodalmi termékek burjánoznak fel. Így a nemzeti fogékonyság, a mely az utóbbi években oly feltűnően erősödött, ép akkor hagyja cserbe íróinkat, mikor arra leginkább számítottak. S minél lázasabb tevékenységet fejt ki valamely író, annál kevésbbé boldogul a közszellemet lenyűgöző visszahatás idején. Mily türelmetlen erélylyel iparkodik Kazinczy mind a maga, mind a mások műveinek terjesztésén, s mily csekély eredmény koronázza megfeszített fáradozásait! Valóban — sóhajt fel — szomorú a magyar írók és könyvkiadók sorsa. Nemcsak Földi János panaszkodik, hogy a *Bácsmegye*iből majd két év alatt két példányt sem tudott eladni, hanem ő maga is, hogy a *Hamlet*ből majd egész év alatt egyetlen fillért sem kapott. A vármegyei fölírárok gyűjteményéből Szabolcsban egyetlen példány sem kelt el. Kazinczy a Kovachich kiadványaival is hiába próbál szerencsét, tíz példányt három vármegyé-

* U. o. 354—355. l.

ben sem sikerül eladnia, jöllehet árokat a magáéból már rég kifizette. Így jár Benkő Ferencz *Mineralogiájával* is.*

Aranka György fordítása, a *Júlia levelei*, a melyet Kazinczy oly szépen nyomtatott, hogy addig magyar könyv oly diszesen nem is igen jelent meg, szintén csekely pártolásnak örvend. Hiába hallja Orczy b. elragadtatással e munka megjelenése hírét; hiába terjeszti Kazinczy szóval és írásban. Az imént ébredezni kezdett olvasókedv ismét tompa ájultságba merül. Földi János úgy találja, hogy nálunk csak a papok, vagy «az érettebb gondolatú öregek» olvasnak. De a miveltebb ízléssel írt munkákat ezek sem szeretik. Szinte csoda számba esik, hogy Kazinczynak *Messias*-fordítását már többen tudakozzák Erdélyben Benkő Ferencztől, a ki a megrendelésen fölül is kér példányokat, sőt Kazinczy egyéb műveiből is. Máshonnan annál szomorúbb híreket kell hallania. Például Aranka, a *Júlia levelei*-ért s Kazinczy egyéb kiadványaiért járó költséget csak akkorra igéri, ha a *Messiást* is megkaphatja. «Átkozom azt az órát, — kiált fel e hirre Kazinczy — a melyben eszembe jutott, hogy írjak, nyomtattassak, költsek, magamat jövedelmemnek egy részétől megfoszszam, ha a közdologért felvállalt igyekezetnek ez a jutalma!» Aranka csillapítani szeretné barátja felindulását s inti, hogy iparkodjék hidegebb vérrel nézni az irodalmi állapotokat; a megfeszített igyekezet előbb-utóbb megtermi gyümölcsét. De Kazinczy nehezen tudja megérteni, hogy a két magyar hazában összesen 13 megrendelés érkezik a *Messiás* magyar fordítására. Ez ugyan szépen jellemzi a magyar ízlést. «Egy párisi korszolyásnak — írja — több tudománya s aesthesise van, mint Magyarországon a földes uraknak.» «És mégis — fakad ki keserűen Aranka előtt — csendes vért kívánsz. Ha, ha, ha! az van! hogy is ne volna csendes, mikor a *Messiasra* 13 prænumeráns van!»**

* U. o. 152., 191. l.

** U. o. 168., 186. l.

II.

Kazinczy anyagi jövedelme nincs arányban áldozó készségével. Szacsvay vádja írónk ellen. Mikép ítéli meg Földi János Kazinczy izgatásait? A fatalismus nem tud rajta erőt venni. A közös iskolák elleni felháborodás. A *Mindenes Gyűjtemény* nagy ellensége a közös iskoláknak. Nem a rendszer, csak a tanítás nyelve ellen izgatnak. Az iskolaügyi rendszer bukása. Batthyány primás. Vay József pártjára kél az iskolaügyi rendszernek. Kazinczyt elbocsátják hivatalából. Lemondása. Ellenfelei kibékülnek iránta. Hogyan ítéli meg ő maga hivatalos pályáját? Ennek legfőbb fontossága.

A «nemes vesztegetés» nagyon megcsökkenti Kazinczy jövedelmét s az *Orpheus*nál egyebet nem tud kiadni. Ezt állandóan folytatni szeretné, hogy az irodalom eleven hatását folyvást éreztesse a nemzettel. Barátai is mintegy nemzeti becsületnek nézik, hogy e törekvése hajótörést ne szenvedjen, bár igen jól tudják, hogy a magyar írónak csak a hálás maradék köszönete marad továbbra is egyedüli ösztöne. Kivált Kazinczynak, a ki annyi féléhez fogott egyszerre, s a kit ezért óva int Földi Janos, hogy ne folytasson annyit, mert soha meg nem győzi.

Szacsvay Sándor azzal vádolja a magyar írókat, hogy drágan adják könyveiket, s a szegény magyar közönség nem tud fizetni. De ez meggondolatlan beszéd. Péczeli a *Zayr*-fordítását nyolcz, a *Youngét* ötvenhét krajczáron adja. Oly áron tehát, a melynél olcsóbban sem Párisban, sem Londonban nem kelt a munka, sőt még ily olcsón sem, pedig ott legalább tizszerte olcsóbban adhatnák, mert ezrenként kapkodták el e munkákat. «Ugyan — kérdi Kazinczy — hogy szoktassuk polgártársainkat az olvasásra, ha 1790 sem tudta őket reá szoktatni?» Pedig ha a közönséget bele nem tudjuk vonni az irodalomba, minden igyekezetünk hiába való. A legmelegebb áldozó készség is megtörik a részvétlen-ség hideg zátonyán. «Gyalázatos dolog — kiált fel elkeseredve — hogy a mi magyaraink még ezen magyar epochában sem olvasnak.»*

* U. o. 135., 443., 170. l.

Hányszor kell ezt még hosszú pályáján ismételnie! Hányszor kell a régi görög hősök példájára szinte a lehetetlenségen is erőt vennie, hogy izgató lelke sugalmi szerint a nemzet fásult közönyét megtörni próbálja! Hányszor kell a magyar műveltségért vívó apostoli buzgalmának fajszeretetéből újabb tápot merítenie, hogy a csüggedést mint valami dæmont környezetéből elűzhesse! Tudja és hirdeti, a mit Földi János is oly keserves megadással ismétel, hogy a magyar közszellem föllendítésére ész és anyagi javak kel- lenek. Az elsőt megtaláljuk íróinknál; de sajnós, az anyagi javakat a főuraknál nem erre a célra tartogatják. Pedig a terhet csak így megosztva lehet hordani, hogy czélt érhes- sünk. «Különben — mondja Földi János — mi utolsók szomorú áldozatai leszünk a hazának». Ha Kodros életét áldozta hazájáért: «mi nekünk mai magyar íróknak min- den tehetségünket kell feláldoznunk hazai nyelvünkért.» Ő is alig tengeti életét csekély fizetéséből. Ezért kell legszebb szándékainak hajótörést szenvedniök. Mily örömet segítene Kazinczyn, ha maga is ugyanazon kielégítetlen becsvágy kinjaiban nem vergődne! Látja barátját, mint a ma- gyar művelődésnek páratlan buzgalmú úttörőjét, ki a nem- zeti érzés hullámaira veti magát, hogy a révparthoz vezérlő irányt megjelölje, s a ki fájdalmas panaszszal só- hajt fel, hogy fáradozásait maga a nemzet hiúsítja meg. «Fájlalom szívemből állapotodat, — írja neki Földi Já- nos — de ez a sorsa egy nyomorult és vak hazában a jó izlést és felvilágosodást most plántáló apostolnak.»

Ez a fatalismus azonban nem vesz erőt Kazinczyn, noha József császár halála után csakhamar be kell látnia, hogy a nemzeti felbuzdulás az ő hivatalos állását is koc- kára veti. Voltakép már akkor sejtette a fordulatot, midőn sem a katolikusokkal, sem a protestánsokkal nem boldogult, s midőn a vármegyék a korlátlan kormányrendszer ellen mind hangosabban nyilatkoztak. A mint aztán a császár január 28-iki rendelete napvilágot lát: a nemzeti közvéle- mény hatalmasan felzúdul az iskolaügyi újítások ellen, a melyek úgysis sok elégtelenséget okoztak kezdettől fogva. Hírlapjaink a magyar nyelv jogainak visszakövetelésével s

a magyar öltözet használatba vételével együtt izgatnak a közös iskolák eltörlése mellett. Kazinczynak éreznie kell, hogy a régi rendszer képviselői közt őt sem fogják kimélni, noha a nemzeti lélek fölgerjesztésében neki is tetemes része volt. Hiába áll most a szellemi mozgalom irányítói közé, működését már gyanús szemmel nézik. A katolikusok a felvilágosodás merész harcosát, a papság elszánt ellenségét gyűlölik benne, a protestánsok pedig önkormányzati jogaik csorbitóját.

A közös iskola elleni fölháborodást a *Mindenes Gyűjtemény* táplálja legjobban. Midőn Kazinczynak az iskolalátogatókhoz intézett beszédét ismerteti s egyik szavával dicséri, másikkal meg keményen elítéli, az egész rendszert kárhóztatja, mert az a németesítés legvakmerőbb eszköze. S a mint a császár említett rendelete nem erőszakolja többé a német nyelvet a közélet hivatalos közegéül: felcsillan a remény, hogy a magyar nyelv jogainak visszaállítása maga után vonja az iskolai rendszer eltörlését, hogy «a norma, mely vagy elébb vagy később a mi anyai nyelvünknek halálos lett volna, egészen megszűnik, s az a temérdek költség, melylyel e miatt a szegénység terheltetik, más hasznosabb végekre fordittatik.» Elismeri Péczeli, hogy van jó is az iskolaügyi újításokban, a mi bizvást megmaradhat, de a tanítás nyelvének a magyarnak kell lennie mindenütt mind a városi, mind a falusi iskolákban. A magyar nyelv jogait nem is lehet egyébként visszaállítani, ha a József császár iskolai rendszere megmarad. «A régi tanítás módjának visszahozása» majdnem oly fontos követelése a nemzetnek, mint a magyar nyelv közhasználat. Péczeli már 1790 februárjában örömmel tudósítja a nemzetet, hogy Komárom vármegye az új tanítás rendszerét megtiltani határozta, kimondván, hogy «a mely protestáns oskolákban némely inspectoroknak ijesztések vagy szédítések által a norma bévitetett, azok is a magok hajdani állapotjokba visszaállanak.» Elég szomorú, hogy némely iskolafelügyelők «vassal, tömlöczcel» fenyegetik a parasztokat, ha a normát el nem akarják fogadni; mások «aranyhegyeket ígérnek nekik»; holott az egész rendszernek «egyébb haszna

nem lett volna, hanem anyai nyelvünknek, nemzetünknek, szokásainknak, természetünknek s szabadságunknak is lassanként való eltöröltetése.»¹

A szabadelvű haladás hívei nem kívánják, hogy József császár iskolaügyi újításai gyökerestül kiirtassanak. Csak a tanítás nyelvének megváltoztatását követelik, de egyszerűs mind a régi iskolafelügyelők megmaradását is. Sajnálkozva rebesgetik, hogy a protestáns iskolafelügyelők és főigazgatók állása megrendült. Így Pozsony vármegye közgyűlése elhatározza, hogy Prónay Gábor főigazgató az akadémia felügyeletétől elmozdittassék, noha ehhez semmi joga nem volt. A visszahatás félre nem ismerhető jeléül tekintik, hogy «az új tanítás módjának végét szakasztották, és a régi, otromba s zürzavaros tanítás módját vitték be ismét annak helyébe az oskolákba, hogy az ország újra olyan haszontalan emberekkel teljen meg, mint a milyenekkel teljes volt az előtt.»²

A Helytartó Tanács már augusztus 21-iki végzésével tudtára adja a vármegyéknek és az iskolai személyzetnek, hogy «a míg az újonnan kidolgozandó s Ő Felségétől helybehagyandó systhema közönséggé nem fog tétetni: az addig való tanítás módjának megváltoztatása nélkül kezdődjenek a leczkék november 1-én minden oskolákban». De azt is elrendeli a Helytartó Tanács, hogy ezen túl az iskolák felekezeti jellege mindenben megóvandó. Jellemző a közhangulatra a szóban levő rendeletnek az a szakasza, mely az ország minden rendbeli tanítóinak és tanárainak meghagyja, hogy «leczkék közben semmit is olyat ki ne bocsássanak szájokon, a mely a vallással és az ország törvényeivel ellenkezne».³

Ez a rendelet sajtóságos vegyülete a régi és új szellemnek. Egyik szavával a felekezeti felfogást erősíti, másikkal pedig a vallási türelmet. De Kazinczy ekkor már jó-

¹ *Mindenes Gyűjtemény* 1790. évf. 11., 14., 15. (febr. 6., 17., 20-iki) szám.

² *Hadi és más nevezetes történetek* 1790. évf. jan. 15. és jun. 18. sz.

³ U. o. okt. 1. sz.

formán tisztában van vele: mit várhat az új állapotoktól. Hisz az iskolaügyi újításoknak senki sem volt buzgóbb hive nálánál, sem a József császár alatti szabadelvű felfogásnak. Azt is tudja, hogy nemcsak a felvilágosodás eszméiért kifejtett buzgalma, hanem hivatalának sajátos jellege is siettetni fogja sorsának eldőlését. Amazt most kíméletlenebbül emlegethették a papok, jóllehet az előtt «tenyerükön hordozták», érezvén, hogy «feje, szíve tiszta»; emezt mint türhetlent épenséggel ellene fordíthatták. Egerben ép azok nagyon jól ismerik az ő felvilágosodott eszméit, Szeitz Leóval vívott harczait, a kiknek a jövedelméből fizetését kapta. József császár az egyházi férfiak jövedelmét azon a réven foglalja le az iskolai igazgatás elén állók részére, mivel ők a kanonokok helyett végezték munkájukat. Könnyen belátható tehát, hogy midőn a papság ismét régi hatalmához juthat, első sorban az iskolák szellemét kívánja megváltoztatni, annál inkább, mivel anyagi érdekei is azt parancsolják. Az egri kanonokok érthető panaszát, a mely szerint «protestáns tisztviselőnek illetlen 1500 forintot az ő praebendájokból vonni, s nem helyes, hogy protestáns tisztviselő dirigálja a katolikus iskolákat», a király csakhamar igazságosnak ismeri el s rendeletére a Helytartó Tanács 1791 ápril 1-én kelt végzésével Kazinczyt hivatalától fölmenti.*

Főigazgatója, Török Lajos gr., ápril 8. tudósítja őt a Helytartó Tanács végzéséről, kiemelvén, hogy a fölmentés nem azért történik, mintha ő érdemtelen volna hivatalára, hanem egyedül azért, mivel nem a katolikus vallás hive; ezen felül, hogy még megkapja egyévi fizetését, s ha megfelelő más hivatal kínálkozik, a király kegyelméből számot tarthat reá.**

Ekkorra már az egész iskolaügyi rendszer megbukott-nak volt tekinthető. Maga Batthyány primás áll azok élére, a kik a közös iskolák intézményét nem türhetik. Mind a kath., mind a prot. papság általán esküdt ellensége a

* Kazinczy F. levelezése IV. köt. 454. V. köt. 214. l.

** Kazinczy F. *Hivatalos levelezésének maradványai a sáros-pataki főiskola könyvtárában.*

Mária Terézia és II. József császár iskolai újításainak. Eszterházy Károly gr. egri püspök már Ürményi József rendszere ellen is tiltakozik, mivel nem katolikus jellegű. De a császár alatt nem boldogult. Azonban most nemcsak a közhangulatra támaszkodhatnak, hanem az új király engedékenysége is, a melyet az esztergomi primás alkalomadtán jól felhasznál. II. Lipótnak szokása volt, hogy minden oly kormányügyet előadatni kívánt magának, a melyre nézve a kormányhatóság valamelyik tanácsosa külön véleményt adott. Ha ilyen nem volt, a király szó nélkül hozzájárult s fel sem olvastatta magának. A Helytartó Tanács egyik ülésén Batthyány primás Vay József udvari tanácsos, volt nagytekintélyű borsodi követ, majd hétszemélynök jelenlétében vetette föl azt a kérdést: meg kell-e hagyni Van Swieten iskolai rendszerét? Vay József hatalmasan pártjára kelt. S bár — mint Kazinczy írja — «a cardinális összegázlá ugyan Vayt», ez rendületlen maradt s azt kívánta, hogy a fontos ügy a király elé vitessék. A primás erre nem volt hajlandó, inkább «elcsendesíté tüzét, s maga álla el a dolog vitatásától». Jobb alkalomra várt, mikor Vay nem lesz az ülésen. Ez a kedvező alkalom nem sokára megérkezik. A primás látván, hogy Vay József hiányzik, «előhozá a dolgot, s minden jelen volt consiliariusok az ő részére tértek, egy sem ada separatum votumot, s Lipót ezt vaktában aláírá». Így aztán a Helytartó Tanács Prónay Gábor gömörvármegyei főispánt és Vay István udvari tanácsost, amazt a pozsonyi, emezt a pécsi kerület főgazgatójától, Kazinczyt pedig az ország északkeleti részének iskolai felügyeletétől mint protestánsokat elmozdította.*

Képzeltetjük, hogy bukásuknak sokan örültek. Kazinczyban nemcsak a nemzeti érzés diadalát látták, hanem

* U. o. a kötet bevezetése. Imre Sándor Kazinczy iskola-inspectorságáról írt tanulmányában (*Budapesti Szemle*) a primás ellenfelét Vay Istvánnak mondja, tévesen. Vay József, a későbbi jeles államférfiu és egyházkerületi főgondnok, a szabadelvű haladás egyik vezére (1750—1821), Kazinczyznak mint szabadkőműves, de más tekintetben is nagy pártfogója. Kazinczy nagyrészt tőle szerzi politikai ismereteit s az egyes kormányférfiakról alkotott véleményét.

kivált a katolikusok, Szeitz Leó és általában a felekezetiesség egyik legbátrabb ellenségének ártalmatlanná tételét is.

A császári rendszer sok és nagy érdeket sértett. A két leghatalmasabb érzéssel, a vallással és nemzetivel szállt szembe. Bukása tehát mintegy előre meg volt pecsételve. S Kazinczy szívvel-lélekkel szolgálta e rendszert, eleinte nem tudva, később folyvást tagadva, hogy az nemzetiségünk elnyomására vezet. Bizonyára nagy tévedésben volt, s csak a felvilágosult világpolgári eszmény utáni törekvés teszi érthetővé, hogy a mind hangosabban nyilatkozó közvéleményt semmibe sem veszi, s a felekezetiességtől való teljes idegenkedése, hogy hitsorsorsainak ellenkezését is megtörni próbálja. A nemzeti és felekezeti visszahatás kezét fogott, hogy az iskolaügyi újításokat megbuktassa, és Kazinczyt, mint ez újítások kiváló képviselőjét, a cselekvés teréről leszorítsa. Sőt a felvilágosodott eszmék vérszemet kapott ellenségei még akkor sem szüntek meg őt üldözni, mikor már visszavonult a közpályától, mert a felvilágosodás, vagy a mi nála majdnem egyet jelent, az általános művelődés érdekében megkezdett munkáját épen oly lelkesen folytatta azután is. Hogy ellenfelei gúnyosan emlegették bukását, egy-egy el ejtett szavából következtethetjük. Például Döme Károlynak írja: «Engemet a nem-pápistaságom ezen a világon hivataltól fosztott meg, a másikon a mennyországtól fog, azt mondja P. Szeitz, megfosztani.»*

A kik benne mint iskolafelügyelőben a magyar nyelvnek tudatos vagy öntudatlan pusztítóját tekintették, hamarabb megbékültek vele. Nemcsak általában írói törekvései nyerték meg a műveltebb közönség figyelmét s hallgattatták el a hivatalos működésére szórt gáncsokat, hanem a nemzeti fellángolásban való részvétele, sőt vezéri szerepe, a melylyel mindjárt a nemzeti visszahatás megindultakor a magyar nyelv jogait teljes erejével visszakövetelte. S voltak, a kik a németesítés veszedelmét nem látták oly fenyegetőnek s osztoztak az ő fölfogásában, hogy a német nyelv mennyire szükséges a magyar embernek. Kazinczy csak a

* Kazinczy F. Lev. II. köt. 220. l.

művelődés fontos eszközét gyámolította a német nyelv taníttatásával mint iskolafelügyelő s nem tudta érteni sem ekkor, sem később azok aggodalmát, a kik a magyar nemzetiségre mért csapástól méltán tartottak. Mennyit köszönhetett ő a német nyelv ismeretének! S vajon a művelt embert hűtlenné teszi-e hazájához az idegen nyelv ismerete, ha nemzeti tudata fejlett s erkölcsi érzéke szilárd? Ezt kérdezhette s kérdezte is magától, mikor működését kifogásolták. De nem vette észre, hogy ez esetben nem akármilyen idegen nyelvről volt szó, hanem a németről, a melynek alapján a császár nemzetiségünk gyökerére mért halálos csapást; a melynek alapján hazánk függetlensége s régi alkotmánya elkoboztatván, az örökös tartományok közé osztatott. Nem vette észre, hogy a köznép ezáltal mihamarább kiforgatódik nemzetiségéből. Pályája vége felé még egyszer visszatér e működésének bírálatára s akkor is oly téves meggyőződést hangoztat, mint a melyet hivatalos működésében tanusított. «Vádlának s még a jók is — írja a *Pályám emlékezetében*, — hogy feledém kötelességemet a hazához, midőn azon nyelv tanulását sürgetém, mely előlni készüle a mienket. S vádolják-e az atyát, ki gyermekeivel német nyelvet tanultat, mert látja, hogy arra szükség van? Nem értém vádlóimat, de nem hiszem, hogy annak nézhessenek, ki hideg volt valaha a nemzet nyelvéhez.» A művelődés lánglelkű apostola itt fölülemelkedik a magyar hazáin, a mit világosan bizonyít ez az ítélete: «Tudni jónak mindent hasznos, s a ki rossz akar lenni, rossz lesz, ha csak magyarul tud is. Vannak rá példáink.» Nem tudja e kérdést nemzetiségi szempontból vizsgálni, hanem csak az egyesek, a műveltek, a jók ismeretszerző igyekezete szempontjából. Vörösmarty is méltán megütközik, midőn a *Pályám emlékezete* kéziratában, a melyet a *Tudományos Gyűjtemény* számára kapott, azt olvassa, mennyi örömet találja Kazinczy, mint vármegyei aljegyző, a német nyelvű fogalmazásban. Meg is akarja Vörösmarty a szöveget változtatni, mert úgymond — «igen különösnek fog tetszeni, hogy országos fölforgatásakor nyelvünknek volt olyan, a ki örülhetett s gyönyörét találta abban, hogy magát egyebek

tudatlansága miatt szomszédink nyelvében a ráparancsolt fordítások által gyakorolhatta.» Kazinczy azt feleli, hogy ő nem a német nyelv gyakorlatának örült, hanem általában a munkának, az éjjeli-nappali dolgozásnak.*

A hol nyiltan, hol titkon hangoztatott vád ellen, a melyet Vörösmarty idézett soraiban világosan megjelöl, Kazinczy két fontos bizonyítékra hivatkozik. Parancsolták-e a rendeletek, — kérdi — hogy a német nyelv mellett a magyart is tanítsák? S mégis nem köti-e ő szívükre iskola-látogatóinak, hogy a magyar nyelv tanítására különös gondot fordítsanak? S vajon azok közé az alacsony jelleműek közé tartozott-e ő valaha, a kik «mindenre készek, mihelyt fizetik?» S nem hagyja-e oda a vármegyei szolgálatot, a hol emelkedése biztosítva volt, a sokkal szerényebb iskola-felügyelőségért, a hová szíve vonzotta? Mindezt nem tagadhatni. De az bizonyos, hogy a magyar hazafin akkor az általános művelődés terjesztője győzedelmeskedett s a kettőt nem tudta összhangba hozni. A mi pályája vezérgondolata volt, itt is kifejezésre talált. A mi benne a közpálya emberét minden mástól megkülönböztette, a műveltségért égő izgató erélye itt is érvényesült. «Gyönyörködve nézek vissza — mondja a *Pályám emlékezete* első kidolgozásában — szolgálatom szakára; akkor is terjesztém a szent tüzet.»

Ez az ő hivatalos pályájának legnagyobb érdeme s legfőbb fontossága.

III.

Kazinczy visszavonultságában. Irodalmi törekvései. Összezőrdülése Arankával. Írói tekintélye. Fordításai. Kazinczy Pesten a játékszín ügyében fárad. A visszahatás egyes jelenségei. Kármán *Uraniája*. Íróink panaszai. Kazinczy tovább folytatja a küzdelmet. Tervei egymásután meghiúsulnak. A magyar közművelődés köszirtjei.

Mióta Kazinczy hivatalától megvált 1791 április közepén, Alsó-Regmeczen telepedett meg anyja házánál s föltette magában, hogy többé nyilvános hivatalt nem vállal, egészen

* U. o. XX. köt. 455., 456. l.

visszavonul és csak az irodalomnak él. Ha lehet, mielőbb a maga kezére gazdálkodik, otthagyja Regmeczet és a Széphalmon építtetni kezdett házába költözik. Nem állhatván ugyan ellen anyja és nagybátyja ösztökélésének, most és két év múlva is megjelenik a királynál, illetve előbb a trónörökösnel, hogy elvesztett hivatalához hasonló rangút kérjen: de kérelme nem teljesül s ő háborítatlanul élhet kedvteléseinek. Sorba veszi eddigi fordításait s készítgeti sajtó alá. Gyűjti a *Helikoni virágokat*, a melyeket a magyar költészet példái gyanánt kíván feltüntetni. Ebben szeretné a kor költőit egyesíteni, régieket és ifjakat, a különféle irányok művelőit, a francziásokat, deákosokat, a német költészet utánczóit, sőt a régi magyar költészet folytatói közül is gróf Teleki Józsefet, Horváth Ádámot és Aranka Györgyöt. Jóllehet a *Magyar Múzeum*-tól régen megvált, Bacsányi költői munkáit a gyűjteménynek mind első kötetében örömmel közli, mind a tervezett második kötetben az első közlendők közé sorozza. Ekkoriban ismerkedik meg Csokonai költészetével és sokkal jobban méltányolja, mint később. Nemes eszméit és versei kedves folyását legott észreveszi és kiemeli. Csokonait a maga költői iránya követőjévé szeretné avatni. Bürger és Kleist, Matthisson és Höltz műveinek olvasására s utánczására buzdítja, hogy «ne névnapi köszöntőket, ne török marsokat, hanem dallja a szív szelíd érzékenységeit, szerelmet, barátságot, bort, természet szépségeit.» Kéri, hogy közölje vele egyéb műveit is és engedje meg, hogy «a világ elébe» ő vezesse. A *Helikoni virágok* II. kötetében szeretné őt a magyar közönségnek bemutatni. Szándéka azonban sem erre, sem a tervezett gyűjteményre nézve nem érhet teljesedést. Valamint hiábavalónak bizonyult az *Orpheus* továbbfolytatására tett előkészülete is.

Még 1790-ben hirdet a *Messias* tíz énekének fordítására előfizetést, kötetenként két forinttal. Itt néhány igen fontos adatot sorol föl: hogy a Gessner idylljeiből több mint 50 példányt vett meg a kiadótól s osztott ki; a *Bácsmegyeiből* 270-et; az *Orpheus* füzeteit sokaknak ingyen küldte, pedig az arczképeket a saját költségén készítette s

a kiadótól tiszteletpéldányul hat példányt kapott; a *Hamlet*ből s a *Julia leveleiből*, a melyeket a maga költségén adott ki, mindeddig egyetlen fillért sem vett be. Csakhamar az előfizetés hirdetése után lapjaink arról is tudósítják a közönséget, hogy már sajtó alatt van a fordítás, a mely elé a híres rézmetsző, Chodowiecky Dániel, a hetedik ének-ből azt a jelenetet metszi, a melyben Mária Pilatus feleségével, Portiával beszél. A kép kicsiny lesz, mégis 60 frtot kíván érte a metsző.*

A megrendelők nagyon lassan gyűlnek a *Messiasra*; Magyarországból csak hat, Erdélyből most már 72. Ezeknek egy részétől Aranka György és talán Benkő Ferencz be is szedik a könyv árát s folyvást sürgetik az ígért fordítást. De mivel Kazinczyt «dolgainak özvebomlása» megakadályozza a mű kiadásában, erdélyi megrendelői egyre békétlenkednek s nyilván Arankát okozzák, hogy rászedte őket; mert csak így érthető, hogy Aranka, bizonyára hirtelen felindulásában, Kazinczyt csalással vádolja és szét akarja tépni a köztük szőtt baráti kapcsolatot.

Kazinczy nemes önmérséklettel menti magát, hogy ígéretét be nem válthatta; de ha — úgymond — munkája késik is, bizonyosan megjelenik. S midőn magát a csalás vádjá alól tisztázza, nem tudja megállni, hogy piritó szemrehányást ne tegyen barátjának. «Idegent sem kellett volna — írja hozzá 1792 április 24-én — csalással vádolnod, annyi-val inkább barátodat nem; azt a barátodat, a kiről tudtad, hogy célja nem az, hogy egy néhány forintodat a zsebjébe dobja s vele elillantson». Fölkéri a lapok szerkesztőit is, hogy nyugtassák meg előfizetőit, mert ő teljes erejével ügyekszik az akadályokat újtából elhárítani, hogy fordítását kiadhassa. «Azok — mondja — a kik az említett akadályokat közelebről ismerik, a fordítót nem vádolják azzal, hogy ígéretének eleget nem tett; de azok az akadályok olyaténok, a melyeket a nazafiúi érzés említeni átal.»** S mivel épen ekkor a Wieland *Diogenesének* s Lessing

* *Hadi és más nevezetes történetek*, 1791. évf. okt. 12. sz.

** U. o. okt. 4. szám.

meséinek fordítását Dayka *Heloiz és Abelard*jával együtt Bécsbe küldte nyomtatásra, ezekből akart száz példányt Erdélybe küldeni a *Messias* helyett, hogy megrendelőit kárpótolja.

Írói tekintélye valamennyi akkori lapunkból világosan kitetszik. A *Magyar Kurir* s a *Hadi és más nevezetes történetek* részletesen tudósítják ez idő szerinti működéséről olvasóikat, mint a kinek «a magyar literatura gyarapodását s a tudományoknak azon lehető virágzásokat tárgyazó szives törekedése eddig is ismeretesek voltak a hazában»; most pedig újabb jelenségeit közölhetik ügyekezetének s itt elszámlálják imént említett fordításait. Ezekhez járulnak Gessner minden munkái, Nagy Frigyes *Antimacchiavellje* toldalékával együtt. Ezzel együtt fog maga *Macchiavell* is megjelenni úgy, mint a francia irodalomban, nem a mint a németben ismeretes. Munkába veszi Goethe *Wertherét* is; de úgy látszik, hamarosan meggyőződik, hogy nyelvünk még nem eléggé fejlett ennek a fordítására, de *A testvéreket* átülteti, valamint Shakespeare *Macbethjét* (Bürger után), a mely azonban szintén nem nyeri meg tetszését, mert e fordítás egyik töredékén ez a megjegyzés olvasható: «Vagy szerencsésebb újra dolgozást vagy emésztő tüzet kíván, hogy így fordítóját el ne temesse».*

Ezek mellett Herder paramythionjait is lefordítja s kiadja, valamint Weber Vida regéjét, *A vak lantost* és Hollmann philosophiai művét, *A természet oekonomiáját*; majd előveszi ismét Rousseau *Társasági szerződését* s két első könyvét újra lefordítja, de már ekkor megmondja, hogy «Ez nem fog világot látni, mert az idők nem úgy folynak, hogy láthasson, de jó emberek manuscriptumban olvassák».** Hozzáfog Schiller *Don Carlos*ához is, de szintén nehéznek találja.

Mikor az 1792-diki országgyűlés miatt Pesten időz, az újabb lendületet vett magyar játékszín ügyeivel, kivált műsorával is közelebbről megismerkedik. A mit pár évvel az

* A M. N. Museum könyvtárában.

** *Kazinczy F. Lev.* II. köt. 298. l.

előtt hirdet, hogy a magyar íróknak műsorról kell gondoskodniok, ő maga veszi a legkomolyabban. Nemcsak classikus darabokat fordít, hanem olyanokat is, a melyek a kezdő színészek tehetségeinek inkább megfelelnek. Így fordítja Le Mierre *Lanassáját* német átdolgozás után, színjatszóink kívánságára, a kik — mint e fordítás előszavában írja — régóta vártak tőle oly darabot, a mely a *Hamlethez*, *Macbeth*hez és Lessing remekeihez illő gyakorlottságot nem kíván. Tudja, hogy ennek értéke nem hasonlítható amazokéhoz, de a színpadon jól megállja helyét, a hol a gyönyörködtetés nem czél, csak eszköz. «*Lanassám* — folytatja — nem kevésbé tiszteletes, mint amazok. Annál sikeresebbek philosophiai tanításai.» Jól jegyzi meg erre Toldy Ferencz hogy abban az időben, mikor a színpad erkölcsi életének sok ellenzője van, a játékszín ügyének tesz Kazinczy valódi szolgálatot, midőn e darabnak erkölcsi czélzatát emeli ki, s a színpadot mint az erkölcs iskoláját tünteti föl. Ugyane gondolatot ismétli a Miklós öcsese által fordított *Özmondok* előszavában is, világosan kimondván, hogy efféle darabokkal játékszínünk nemcsak nyelvünket gyarapítja, hanem «egyszersmind a virtusnak s minden nemes érzésnek is iskolája lesz». Kétségtelen, hogy Kazinczy e művét nemcsak bevezetéssel látja el, hanem gyakorlatlan öcsese munkáját alaposan ki is javítja. Mind a két művet aztán maga küldi el Endrődy János gyűjteménye számára, a melyben meg is jelennek. Mind a kettőt előadják a fővárosi játékszínen a következő évben: a *Lanassát* először május 20-án, az *Özmondokat* márczius 16-án s még ugyanazon évben amazt háromszor, emezt kétszer ismétlik.

Belefog Goethe több drámai művének a fordításába. Lessing két darabjával már készen van s azon törekszik, hogy irodalmunkat a közélet hatékony tényezőjévé avassa; de a nemzetietlen visszahatás rövid pihenő után a fejlődzeni kezdett magyar társadalmi és irodalmi életbe is átülteti sivár szellemét. S bár még ideig-óráig úgy tetszik, irodalmunk hű akar maradni előbbi nemes szerepéhez: csakhamar itt is megbénul minden komolyabb törekvés.

Szépen meginduló időszaki sajtónk teljesen kiszorul a

hazából. Folyóirataink megszűnnek. A közöny úrrá lesz mindenütt. Egy ifjú pesti ügyvéd, Kármán József, szánja el magát, hogy az *Urániával* újabb munkára sorakoztatja íróinkat s irodalmi központot létesít a fővárosban. Bátran, szinte kihívólag vágja a nemzet szemébe hibáit s a nyugati műveltség eszméinek átültetését tekinti feladatának, mint Kazinczy. De más úton igyekszik a nemzeti fogékony-ságot életre kelteni. Kazinczy a nyugati nagy írók munkáit tolmácsolja magyarul, Kármán azoknak főgondolatait magyar földre telepítve akarja terjeszteni. Kazinczynak egy elejtett szavából azt következtetjük, hogy őt Kármán tudatosan nem avatja tervébe, a melyet azonban Kazinczy mind e mellett is gyámolítani óhajt, hogy «többet nyujtson Kármán, kitől sok fog kitelhetni, ha vezető barátjai lesznek».* A két vezérszerepre törő ifjú céljainak közössége mellett sem férhet össze. Mivel Kazinczy ekkor utoljára tesz kísérletet *Orypheusa* folytatására, törekvései könnyen oly színben tűnhetnek Kármán szemébe, mintha Kazinczy ellenfele akarna lenni a nemzeti fogékony-ság fölgerjesztésében. Éppen az az akadálya ekkori haladásunknak, hogy a leg-hívatottabb tehetségek nem tudnak egy úton indulni s erőiket egyesíteni. Így a legkomolyabb igyekezet is egymásután hajótörést szenved. Kármán is büszkén mellőzi a kipróbált írók segítségét s *Urániája* hamarosan kénytelen megszűnni. S mintha általában éreznék a magyar írók, hogy valami kegyetlen csapás zúdul nemzetünkre, az élet és irodalom fejledező kapcsolata megszakad, egyik a másikat megszűnik táplálni. Mindenki szálka a visszahatás szemében, a ki a felvilágosodás eszméiért lelkesedik.

Így aztán hiába kísérlik meg íróink az irodalmat az élettel újra összekapcsolni. A kormány közegei szinte erőszakosan törik szét a kapcsolatot. «Itt — írja Bacsányi Aranka Györgynek — a francia módon gondolkodó emberekre nagyon vigyáznak s a józanul okoskodó és beszélő embereket is hamar jakobinusoknak nevezik. A papok különösen üzik régi mesterségeket.»** Versegly Ferencz kény-

* U. o. 363., 384. l.

** Bacsányi művei, Toldy F. kiadása, 252. l.

telen abbahagyni a Millot történelmi műve fordítását s vezékelnie kell szabadelvű törekvéseiért. Kazinczy is hasonlóképp panaszkodik a «czopfos és czopfatlan papok» ellen. «Őket — úgymond — a francia veszedelem elkeserítette alles zu wagen, s készebbek mindent, mint a legkisebb csekélységet is elveszteni.»** Arról immár szó sem lehet, hogy a szabadelvű haladás politikai és társadalmi eszméit nyíltan hirdessék. A «szörnyű ostorpattogás», a melylyel Kazinczy egy töredék versében a visszahatás bosszúját jelzi, a legbátrabbakat is megfélemlíti.

Mintegy kerülő úton próbálják tehát a nemzeti lelket ébren tartani oly írói törekvésekkel, a melyek kevésbbé ingerlik a hatalom bosszúját. A francia irodalom termékeinek fordítása általában gyanusnak tetszik, s így leginkább a német írók vagy a latin classikusok műveit fordítják s részben átdolgozzák. Vagy tudományos búvárlatokba merülnek. De a sivár terméketlenség irodalmunk minden ágában feltűnő. Mintha megállana nemzetünk szívverése, különösen mikor a hatalom oly keményen sujt a demokratikus tanok hirdetőire.

Kazinczy még egy ideig teljes erejével küzd a magyar művelődés érdekében mint író, izgató és a vármegyei gyűlések szorgalmas látogatója. Régi fordításait sajtó alá rendezi s újakra kezd; de Wieland *A Grátziák* című műve Szentmarjay kezén elvész és Metastasio *Temistoklesze* is csak kéziratban marad. Azonban Goethe *Steliáját* és Weber *Vak lantosát* mégis kiadja, valamint Lessing meséit és Herder görög példázatait is. Miután pedig a Helytartó Tanács a *Diogonest* eltiltja, új darabok kiadására nem számíthat. Ezekből legalább pazar kézzel osztogatja a példányokat, Herderből például 71 kötetet küldöz szét. Mert bár jó előre megérzi az idők változását, tüzes buzgósága nem akar csüggedést ismerni. Fiatal erélye oly kevésbé tud a mindenütt eléje tornyosuló akadályokkal számolni, mint kiforratlan emberismerete a hangzatos jelszavak hirdetőivel. Már látja, hogy a kik vele egyvivású pályát futottak meg,

* Kazinczy *F. Lev.* II. köt. 286. l.

mindnyájokra ránehezedik a sors keze; de azért el van szánva a megkezdett úton tovább haladni. Megszűnt folyóiratát leveleivel törekszik pótolni. Bécestől Erdély legdélibb részeig mindenfelé tudja már, kikre számíthat a nemzeti művelődés munkájában és szeretetreméltó modorával nem késik fölkeresni s a nemzeti szellem ébrentartására vagy megnyerni, vagy velök kezét fogva többi társaival megismertetni őket.

A magyar lelket lenyűgöző fásultság és a rosszakaratú kormányrendszer elleni küzdelmeit korán észreveszik az akkori írók s méltányló elismeréseikkel iparkodnak őt támogatni, mintha éreznék, hogy ez hathatós táplálékot ad izgató erélyének. De mind hiába: tisztelet és elismerés, vonzódás és tekintély. A magyar szellemi élet kőszirtjeit ő is hasztalan ostromolja. Csak épen hogy tanulságot szerez a jövőre. A rövid ideig tartó második nemzeti felindulás is részint a közönybe, részint a fenyegető forradalom iszonyaiba fülad, s az irodalomnak még csak olyan központja sincs jó sokáig, mint az előbbi években Bécs, Kassa, Komárom s utóljára Pest. A visszahatás kegyetlenül végiggázol minden nemzeti törekvésen. Jól látja Kármán, hogy «az Augustus és XIV. Lajos századjai nálunk egy esztendőben be is állottak, el is múltak». Virág Benedek keserű feljajdulása sejteti, mit éreztek a nemzeti lélek tüzes ébresztői:

Oh sok károd után puhább
 Nemzet! büszke Magyar! hát nem okosodol?
 Hát mind, a mire oly nemes
 Bátorsággal ügyelt volt minapi heves
 Lelked, már oda van? Vitéz
 Scythák vére! mi csúf bőrbe pipeskedel!
 Most tetszik ki, mi volt tüzed:
 Játék volt, s valamint füst, elenyészedett.

VÁCZY JÁNOS.

SZALAY LÁSZLÓ.

Második és utolsó közlemény.¹

II. Diplomácia 1848—49-ben.

Elérkezett tehát a kenyértörés ideje, mint Szalay 1847-ben mondotta, korábban érkezett el, semmint akkor hitte. Egyszerre, minden átmenet nélkül a legkifejlettebb képviseleti rendszer váltotta fel a rendi világot. Szalayt is elragadta az általános lelkesedés, de kételyeit sem birta elfojtani. «Nem tudom, — így szólt egy barátjának, — hogy miért kell mindig Polykrates gyűrűjére gondolnom, de a gondviselés nem ad ajándékot a népeknek; nem fáradtunk eleget mindazért, a mi most ölünkbe hullott.»²

Hite a szabad intézményeknek mindenütt várható jó hatásában meg nem rendült, csak arra intette a most már egészen szabad országot, hogy «a szabadság elpárolog, ha nincs hatalom, mely formák közé fűzze». A sajtószabadságnak országos törvény által biztosítását sürgette a *Pesti Hírlap*ban néhány nappal a törvény hozatala előtt.

És mikor a sajtószabadság igen zsenge korú, csak öthetes volt, Kazinczy Gábor a *Pesti Hírlap* egy cikkében végignézett a felszabadult politikai irodalom jelenségein, «az értelmi hatalom fegyversorain» és így kiáltott fel: «Elborulok a nemzet jövőjén.»³

Szalay optimismusa nem ingott meg ily könnyen, a jövőbe vetett hittel vett részt az új kormány teendőiben.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1914. évi 445. számában.

² Falk. id. h. 51. l.

³ *Pesti Hírlap* 1848 április 22-iki szám és Csengery: *Magyar Szónokok és Statusférfiak* 549. l.

Már az első magyar ministerium megalakítására is volt némi befolyása. Herczeg Esterházy Pál nehezen határozta el magát a ministeriumba való belépésre. Úgy látszik, félt a felülkerekedett ellenzék demokratikus szenvedélyétől. Blackwell, az angol diplomata, ki 1843 óta ismerte a magyar viszonyokat és szoros barátságot kötött magyar államférfiakkal, ajánlotta a herczegnek, hogy hallgassa meg Szalay informatióit a magyar pártokról. A herczeg elfogadta a tanácsot és miutáu Szalayval beszélt, nyugodtabban vette át a neki szánt tárczát.¹

Deák Ferencz kinevezte Szalayt az igazságügyi ministerium codificáló osztályának főnökévé. Szalay segített Deáknak az április 29-iki rendelet kidolgozásában, mely az 1848. XVIII. következtében a sajtóvétségekről ítélő esküdtszékeket rendezte az 1844-iki büntetőjavaslat elvei szerint. E 108. §-ra terjedő eljárási rendeletet az 1867-iki igazságügyi kormány változatlanul életbeléptette. Deák Ferencz Szalayt szerette volna megbízni az országgyűlésnek benyújtandó büntetőtörvény és eljárás szerkesztésével is, mert nem volt ember az országban, a kit illetékesebbnek tartott e feladatra.²

De Szalaynak távoznia kellett Pestről 1848 májusában; oly küldetést vállalt, mely az európai politika ismertebb nevei közé sodorta az övét is. Még alakulóban volt az első magyar ministerium, mikor Batthyány és Deák már attól tartottak, hogy az udvar tanácsadói az új rendszer ellen Oroszországot fogják segítségre hívni. Ugyanekkor az a heidelbergi gyülekezet, mely az első német parlament összehívását előkészítette, szintén foglalkozott az Oroszország felől fenyegető veszélyvel.³

¹ Blackwell: *Hungarian Missions* III. 25. l. (Kézirat a M. T. Akadémia könyvtárában) és b. Szalay Gábor: *Levelek*.

² A rendelet a kir. Curia levéltárában. Másolatát Tarnai János curiai tanácselnök úr szíveségéből láthattam. L. Csengery id. h. 550, Fayer: *Büntető Perrendtartás* 3-ik kiadás 247. l. és Kónyi M.: *Deák beszédei* II. 54. l.

³ Blackwell: *Hungarian Missions* III. 215. és *Verhandlungen des deutschen Parlaments*. Officielle Ausgabe. Frankfurt, 1848. I.

A német-magyar érdekközösség a szláv áramlattal szemben szinte kézzelfoghatóvá lett, midőn 1848 május 1-én megjelent a felhívás a prágai szláv congressusra. Horvátok és tótok is résztvettek a felhívás kiadását megelőző titkos készülődésekben; a congressus programjának főpontja volt a tiltakozás Ausztriának a német birodalommal való egyesítése ellen. A monarchia szlávjai nyíltan a dynastia támaszainak, a német egység és az új magyar függetlenség ellenségeinek vallották magukat. A magyar kormány próbált ugyan Esterházy által hatni az osztrák ministeriumra oly végből, hogy a prágai congressus tisztán cseh gyülekezetté alakuljon át, de a magyar ministerek keveset vártak osztrák collégáik jóindulatától vagy erélyétől. A magyar ministertanács tehát 1848 május közepén elhatározta, hogy követeket küld Frankfurtba, a német nemzetgyűléshez. A ministertanácsban senki sem ellenzte a németekkel kötendő szövetség gondolatát, noha Deák már kezdettől fogva skeptikus volt a frankfurti követküldés sikere iránt.* A ministerek az egyik követnek ifj. Pázmándy Dénest, a másikkak Szalay Lászlót választották és a követség mellé titkárnak Ordódy Pált adták. Szalay alkalmas volt e küldetésre, mivel ismerte a német tanári köröket, már pedig e köröknek akkor nagy szerep jutott a német egységre törekvő mozgalomban. Mittermayer például elnöke volt a frankfurti előkészítő választmánynak. És általában Szalay műveltsége és szeretetreméltósága teljes biztosítékot nyújtottak arra nézve, hogy követsége becsületére fog válni a magyar névnek. Szalay és Pázmándy megbízólevelét István főherczeg írta alá, mint nádor és királyi helytartó. E megbízólevelben és a hozzácsatolt utasításban ki volt emelve az a gondolat, hogy az örökös tartományok Németországhoz tartoznak, hogy azoknak elkülönítése a német birodalomtól és szláv szellemben való igazgatása veszély volna a magyarságra. De a magyarság a *pragmatica sanctio*

* Springer: *Geschichte Oesterreichs* Th. II. 330 2 ll. Deák levele Szalayhoz Kőnyinál id. h. 54. l. és Szalay cikke, *Pesti Napló* 1861 október 2.

alapján kapcsolatban kíván maradni a német szellemű Ausztriával és általa az egész német nemzettel.¹ Pillersdorf osztrák miniszterelnök, kinek a magyar követek Bécsben bemutatott irataikat, kijelentette május 20-iki nyilatkozatában, hogy megnyugszik azoknak tartalmában és hogy részéről semmit sem adhat az utasításokhoz. Pillersdorf erélytelen ember volt, valóságos játékszere a forradalmi szenvedélyeknek, melyek ide-oda hajlították. Hozzájárulásának mégis nagy jelentősége volt. Mert a magyar követek érezték helyzetük jogi tisztázatlanságát. A *pragmatica sanctionis*ra hivatkoztak, de külföldre utaztak, mint külön magyar követek, mintha Magyarország és Ausztria közt a külügyekre nézve nem volna közösség. Pillersdorf nyilatkozata eloszlatta kételyeiket. Bár ezentúl is önálló magyar követek maradtak, mégis hivatkozhattak az osztrák kormány hozzájárulására.²

Midőn a frankfurti Pál-egyházban Gagern elnök felolvasta május 25-én a nádortól aláírt megbízólevelet, az első német birodalmi parlament tagjai hangos bravo kiáltásokkal fogadták a politikai rokonszenv e szinte váratlan megnyilatkozását.³ A könnyen lelkesülő Mevissen, a ki nem sokára birodalmi államtitkár lett, ezeket írta a magyar követség megjelenéséről: «Magyarország nyitotta meg a sort, legnemesebb férfiai közül kettőt küldött a nemzetgyűléshez korlátlan megbizással; úgy látszik, egész Európa érzi, hogy jövőjének súlypontját a Pál-egyházban kell keresnie.»⁴ A gyűlés elhatározta a megbízólevél kinyomatását, sőt Glatz, a bajorországi képviselő azt indítványozta, hogy díszhelyet adjanak a magyar követeknek a német parlamentben. Ezt az indítványt a *præcedens* terhes következményei miatt nem fogadták el.⁵ A nagyszabeni szászok

¹ Szalay: *Diplomatische Aktenstücke*. Zürich, 1849.

² U. o. Szalay cikkei az 1861. *Pesti Napló*ban és Arneth: *Schmerling* 222. l.

³ *Stenographische Berichte über die Verhandlungen der deutschen constit. Nationalversammlung* I. 84/85. ll.

⁴ Veit Valentin: *Frankfurt a. Main und die Revolution im Jahre 1848—9*. Stuttgart u. Berlin 1908. 193. l.

⁵ *Stenogr. Berichte*.

szerették volna csorbítani a németek rokonszenvét a magyarok iránt írásbeli beadványok és ujságcikkek által. Egy erdélyi szász töredék még azt is kívánta, hogy a szászok követeket válasszanak a frankfurti parlamentbe. A sajtóban a bécsi kormány is próbálta felingerelni a német közvéleményt a magyarok ellen.¹ Ez izgatásoknak volt is némi hatása. Rümelin, a parlament egyik kiváló tagja, ki délnémet létére a porosz suprematíának volt szószólója, a *Schwäbischer Merkur*nak azt írta, hogy «Magyarország teljes függetlensége, azaz, a magyarok uralma hazájukban a németek és szlávok felett, nyilván sérti a német érdekeket».²

Mindamellet a német demokraták szerették Magyarországot a márcziusi napok óta és a mérsékeltébb pártok is érezték, hogy a panslavismus ellen erős védgátja volna a német birodalomnak a független Magyarország. Möring, a bécsi követ, a parlament titkárja, már júniusban indítványozta, hogy Németország védő és támadó szövetséget kössön Magyarországgal és Erdélylyel, azután szerelje föl hadi erejét Oroszország ellen. Wydenbrugk, a weimari követ, mint a nemzetközi bizottság elnöke, a julius elseji parlamenti ülésen megígérte, hogy e fontos kérdéstről a bizottság külön jelentésben fog beszámolni a nemzetgyűlésnek.³ Junius 29-én a nemzetgyűlés megválasztotta János főherceget a birodalom kormányzójának. Ez akkor nagy eseménynek látszott; sokan úgy gondolták, hogy most már az egység révébe ér a német politika hajója. És mivel a birodalomnak központi kormánya volt, Hartmann Móricz, a magyar szabadságharcz német dalnoka, julius elsején magáévá tette Möring indítványát, sőt azt ajánlotta, hogy a nemzetgyűlés kösse szívére az új kormánynak a magyar szövetség sürgősségét, mert a magyar nemzet újra őrszeme lett az európai civilisatiónak a keleti barbárság ellen. Igen nagy többség fogadta el Hartmann indítványát. Julius 22-én

¹ L. a frankfurti parlament irattárát a frankfurti városi könyvtárban. Továbbá Szalay cikkeit a *Pesti Napló*ban.

² Gustav Rümelin: *Aus der Paulskirche*. Stuttgart, 1892. 108. l.

³ *Stenograph. Berichte*.

még egyszer tüntetett a nemzetgyűlés a magyarok mellett Möring felszólítására. Möring ugyanis Kossuth Lajos július 11-iki beszédének hatása alatt kérte a gyűlés tagjait, hogy keljenek fel helyeikről a magyarok lelkes készségének elismeréséül. Mindenki felkelt helyéről. A magyarok — így szólt Möring — segíteni fognak nekünk a német Duna meghódításában. Végül — így fejezte be szónoklatát — köszönettel tartozom önöknek, uraim, Magyarorszáért.¹

Ekkor már Szalay egyedüli képviselője volt Magyarországnak Frankfurtban, mert Pázmány Dénes hamar megunta a diplomatai pályát, nem sokat várt a frankfurtiaktól és már június végén hazasietett Pestre, hogy elfoglalja az első magyar népképviselési országgyűlésen az alsóház elnöki székét.² Szalay ellenben német barátjaival együtt bizott a sikerben és bizonyára nem csekély reményekkel fogadta Wydenbrugk izenetét, hogy vegyen részt a nemzetközi bizottság augusztus 3-iki ülésén, hol a magyar szövetség ügyét fogják tárgyalni.³ De a bizottság nem formulázott határozott indítványt a magyar-német szövetség dolgában. Bonyolódott volt a kérdés Ausztriának a német szövetséghez való elintézetlen viszonya miatt. Ép augusztus 3-án, a nemzetközi bizottság tárgyalása napján, köszönte meg a magyar képviselőház a Pál-egyházában végbement tüntetést, és határozatilag kimondotta, hogy Magyarország az osztrák kormányt nem fogja támogatni, ha a német központi hatalommal összeütköznek. Szalay érezte, hogy a parlamentek kölcsönös rokonszenve nem elégséges a szövetség kérdésének megoldására. Ujabb megbízólevelet kért, hogy János főherceg mellett elismertesse magát Magyarország követének. Batthyány július 19-iki pótló utasításában felhatalmazta Szalayt, hogy a szövetség könnyebb megkötése végett kijelenthesse Magyarország készségét az osztrák államadósságok egy töredékének elvállalása iránt. Később

¹ *Stenograph. Berichte.*

² L. b. Szalay Gábor: *Levelek.*

³ A meghívó özv. Havass Imréné Szalay Zsófi úrhölgy birtokában.

(augusztus 18) Batthyány arra kérte Szalayt, hogy bírja rá a nemzetgyűlést német követnek Magyarországra küldésére, ha már a szövetséget meg nem kötheti, mert Jellasics készül az ország ellen és a szláv vezérektől vezetett reactionnak diadala németet és magyart egyaránt le fog sujtani. Batthyány tudta ugyan, hogy a német katonai segítség idején való elküldésére nem számíthat, de azt is tudta, hogy a frankfurtiak szövetségi ajánlata vagy követküldése morális hatásával a reactio törekvéseit megbénítaná.¹

Szalay ügyesen járt el megbízatásában. Most már nem annyira a szövetségkötést, mint a követküldést sürgette és kihallgatást kért János főhercegtől. A főherceg nem tagadta meg a kihallgatást; a megtagadás népszerűtlenné tette volna Frankfurtban. Az augusztus 26-iki kihallgatáson Szalay emlékeztette a főherceget testvérére, a nagy nádorra, kinek emléke örökké él a magyarok szívében. Ez a fogadtatás volt Szalay küldetésének legnagyobb sikere. Pesten falragaszok hirdették a nagy eseményt, mely Magyarország internationalis helyzetét javítani látszott.²

De az osztrák kormány, mely Radetzky olaszországi diadalai óta a magyar kormány ellen mereszebben lépett fel, neheztelt János főhercegre Szalay fogadtatása miatt. Wessenberg, az osztrák külügyminister, szeptember 3-án megírta a főhercegnek, hogy egy magyar követ «belopózkodott» hozzá. Az ő fölfogása szerint a magyar kormány-nak még az 1848-iki törvények alapján sincs joga arra, hogy külön képviseltesse magát idegen hatalmagnál és ő e fölfogásáról értesítette is a magyar ministeriumot.³

Schmerling, a német központi birodalmi kormánynak vezető szelleme, együtt érzett Wessenberggel. Csinján beszélt ugyan a nyilvánosság előtt a magyarokról és nem

¹ Szalay: *Diplomatische Aktenstücke*, 1861-iki czikkei és Horváth Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története* I. 1865. 341—499. l.

² *Diplomatische Aktenstücke* és Janotyckh v. Adlerstein: *Archiv des ungarischen Ministeriums*. Bd. II. Altenburg, 1851. 254. l.

³ Arneth: *Joh. Freiherr v. Wessenberg*. Wien u. Leipzig, 1898. Bd. II. 260. l.

szeretett volna a német egység ellenségének látszani, de neki csak oly egység kellett, mely az osztrák ház régi uralmát biztosítja Európa központjában.¹

És így érthető, hogy Szalay augusztus 26-iki fogadtatásának nem voltak politikai következményei, noha a német parlament baloldali követői ezután is többször kérték a központi kormányt, hogy küldjön követet Magyarországra.² Szalay összeköttetéseket keresett a monarchikus érzelműek s különösen azok közt, kik a porosz supremacia pártján voltak. Többször találkozott Radowitzzal, a porosz tábornokkal, a későbbi külügyministerrel, a kit szeretett volna megnyerni a Magyarországra küldendő német követség eszméjének.

Radowitz azon az állásponton volt, hogy Németország Poroszország vezetésével egyesüljön és Ausztriával csak védelmi és támadó szövetséget kössön. Magyarországot pedig personalis unioban óhajtotta látni Ausztriával. Szalay emlékeztette Radowitzot, hogy nagyatyja magyar nemes volt.³ A vér nem válik vízzé. Radowitz szerette Magyarországot, 1847-ben megfordult Pesten s úgy látszik, élénk rokonszenvet érzett Szalay iránt. Azt válaszolta, hogy ő most már német, de jól esnék neki, ha atyái hazájának szolgálatot tehetne. Ajánlja a magyaroknak, hogy ne az osztrák demokráciával, hanem az osztrák kormányval tartsanak. Radowitz oly szíves volt Szalay iránt s oly melegen beszélt atyái hazájáról, hogy Szalay akkori optimistikus hangulatában úgy értette a porosz tábornokot, mintha hajlandó volna Magyarországra menni német követnek.

¹ Friedjung: *Oesterreich von 1848 bis 1860*. Stuttgart u. Berlin, 1908. Bd. I. 120/1.

² A wiesai parasztegyelet 1848 október 22-én kelt kérvényében a német-magyar szövetséget sürgette, a frankenbergi népgyűlés 1849 április 30-án kérte a parlamentet, hogy küldjön követet Debreczenbe, a páratlanul hősiességű német parlamentjének székhelyére. (Frankfurti parlamenti irattár id. h.)

³ A hohenfriedbergi csatában fogságba került és Németországban maradt. (Meinecke: *Radowitz u. die deutsche Revolution*. Berlin, 1913. 3. l.)

Ily értelmű jelentést küldött kormányának 1848 augusztus 24 én.*

Szalay egy másik conservatív főúrban, Hercege Lichnowskyban is bizott, ki július 15-én a parlamentben tisztelettel szólt ugyan Szalayról, de a magyar szövetség katonai értékét egy német-orsz háború esetén nem nagyra becsülte, mert a magyarokat a délszlávok nagyon is leköték. Szalay a német központi kormánynak Lichnowskyt ajánlotta a pesti követségre, mert a hercege gróf Zichy Károlynak, az 1790-iki országbirónak unokája volt. Pedig a kissé kihívó modorú, nyugtalan vérű, de művelt és elmés hercege nem igen ismerte Magyarországot, a jászokat és kunokat külön nemzetiségeknek képzelte és Schmerling ellenére bizonyára nem vállalkozott volna a pesti követségre. Szalay még Frankfurtban volt, midőn a demokratáktól felizgatott csőceselék kegyetlenül fölkonzcolta Lichnowskyt szeptember 18-án. Schmerlig e napon levette a lázadást és midőn a központi kormány külügyministere lett, véget vetett Szalay követségének október elsején kelt levelével, melyben tudósította, hogy a nádortól adott megbízásának érvényét a király szeptember 7-iki kézírata megsemmisítette. Szalay igen jó jogi érveket szegezett Schmerling okai ellen, de a tények hatalma előtt meg kellett hajolnia és október elején elhagyta Frankfurtot.**

Szép napokat töltött itt Németország szellemi arisztokrátiájának körében; sokáig emlegette a frankfurti követek neveit és érintkezésben is maradt közülök egynéhánnyal. De az egyéni benyomások kedvessége nem bírta eltompítani Szalay lelkében a politikai csalódás érzését. Csalódott nagyon sok

* L. Beer Adolf cikkét: *Historisches Taschenbuch*, 1891. és Friedjung id. m. II. k. 35. l. Szalay jelentését az osztrák kormány felfogta és Schwarzenberg azt felhasználta később Radowitz compromittálására. Meinecke id. m. 358. l. bizonyára helyesen ismerteti Radowitz 1848-iki beszélgetését Szalayval. L. még Szalay cikkeit a *Pesti Napló*ban 1861. Szalay 1848-iki tudósítása jóhiszemű volt, mint levelei is bizonyítják.

** *Dipl. Aktenstücke, Stenogr. Berichte* és Arneth: *Ritter Anton v. Schmerling*. Wien, 1895

magyar és német kortársával együtt a frankfurti nemzetgyűlés politikai jelentőségében. A februári forradalom hatása alatt a németiség színe-java a nemzet souverainitását akarta az újnémet alkotmány alapjának választani. Reá akarták erőltetni alkotmánytervüket a fejedelmekre. Nem érezték eléggé, hogy mennyire mélyen gyökerezik a német nép lelkében a fejedelmek hatalmának tisztelete és hogy ők egymaguk nem bírnak életet adni oly alkotmánynak, mely a két vezető dynastia ellentétének kiegyenlítésével biztosítaná a német egységet. Szalay is csak későn vette észre, hogy a frankfurti parlament munkájától a magyar szabadságharcz mit sem várhat.

De a szabadságharcz diplomatiái reményeiből Szalay ekkor még nem ábrándult ki. Pulszky, a külügyi államtitkár, még júniusban kérdezte tőle, hajlandó volna-e elvállalni a magyar követséget Párisban. Szalay igennel válaszolt és Frankfurtból Párisba rándult, hogy a politikai érintkezés lehetőségéről tájékozódjek. Junius 23-án érkezett Párisba és ott maradt 28-áig. Ép e napokban dühöngött a munkások utcái harcza a köztársaság ellen. Cavaignac, mint dictator, nagy erőfeszítéssel verte le a véres lázadást június 26-án. Szalay tehát rosszul választotta az időt a diplomatiái érintkezésre és visszament Frankfurtba.* Midőn itteni küldetése elvégződött, már Párisban volt gr. Teleki László, mint a magyar kormány követe. Lehet, hogy Teleki hívta Szalayt Párisba, de Szalay e meghívás nélkül is vágyódott a francia fővárosba, hol azt remélte, hogy a csend helyreállván, többet tehet majd a magyar függetlenségért, mint júniusban. Telekinek az volt a megbízatása, hogy ismertesse el a francia kormánynyal Magyarországot hadviselő félnek és hogy igyekezzék reá venni a francziákat az orosz beavatkozás megakadályozására. De Cavaignac kormánya nem akarta elismerni Telekit Magyarország hivatalos képviselőjének, rosszul volt tájékozva az osztrák-magyar összeütközésről és nem akart beavatkozni e homályos régiókba.**

* Szalay Gábor: *Levelek*. 124—30. ll.

** Klapka: *Emlékeimből*. Budapest, 1886. 313. l., Horváth Mihály id. h. II. k. 51. l.

Az új alkotmány előkészítése és a köztársasági elnök választása jobban izgatta akkor a francia kormányférfiakat, mint bármily külügyi combinatio.

Kossuth és Teleki László tehát rosszul itélték meg a francia szabadságharc szónokias nyilatkozatainak nemzetközi súlyát.* Palmerstontól úgy hitték, hogy többet várhatnak, mint a magukkal elfoglalt francziáktól. Palmerston ismeretes volt Európában, mint Canning tanítványa, ki az európai népek alkotmányos szabadságáért latba veti Anglia tekintélyét. Diplomatai törekvései az olasz szabadság érdekében felcsigázták Kossuth reményeit. 1848 november 12-én felhatalmazta Szalay Lászlót, hogy a magyar kormány nevében inditson tárgyalásokat Palmerstonnal. Kossuth azt hitte, hogy cselekvésre bírja az angol cabinetet, ha figyelemzetti arra, hogy az angol kereskedelem jó piacot szerezhet hazánkban s ha emlékezteti Angliát II. Rákóczi Ferencz idejére, a mikor az angol közvetítés mentette meg Ausztriát a magyar fegyverektől. Szalay ugyan a történeti hivatkozásban lényegesen eltért Kossuth fölfogásától, de ő is osztozott Kossuth vérmes reményeiben. Az európai forradalmak pclitikai mánora az ő elméjét is szédítette s hajlandó volt vágyainak tükrében látni a nemzetközi helyzetet. Londonba utazott deczember elején és 11-én kelt levelében kerte Palmerstont, hogy fogadja őt, mint magyar követet. De kitünt, hogy Kossuth és Szalay félreértették Palmerston külpolitikáját. E politikának vezérelve az volt, hogy az osztrák birodalomnak mint nagyhatalomnak fentartását az európai egyensúly, különösen Anglia érdeke határozottan követeli. «Olaszország Achilles-sarka Ausztriának és nem Ajax-pajzsa» írta Palmerston 1848 juniusában. Ettől a sarkától szerette volna megszabadítani Ausztriát, nem csupán Ausztria egészsége érdekében, hanem azért is, hogy ő maga az angol érdek sérelme nélkül Canning modorában szerepel-

* Wilhelm Alter: *Die auswärtige Politik der ungarischen Revolution 1848/9*. Berlin, 1912. 47. Alternek erre vonatkozó megjegyzései sikerültek. De könyve általában megbizhatatlan, mint még látni fogjuk.

hessen a világ előtt, mint az európai alkotmányosság bajnoka.

Magyarországot Ausztria jobbkarjának tekintette s még akkor is, a mikor hevesen elítélte az osztrák brutalitásokat, nem szeretne volna, ha Ausztria elveszti jobbkarját.

Az ő megbízásából Eddisbury államtitkár azt válaszolta Szalaynak, hogy a minister nem fogadhatja, mert Magyarország csak Ausztriának egy része s hogy a magyar-angol kereskedelmi érdekekről az angol kormány csak az osztrák követtel értekezhetik. Szalay erre december 15-én így felelt: az 1791: X. törvényezikk tanúsága szerint Magyarország sohasem volt része Ausztriának, mely most nyílt háborúban van a magyar királysággal. De vannak országok, melyeket nem lehet meghódítani. Egyelőre nem kér hivatalos fogadtatást, csak szeretne nem hivatalos formában beszélgetni Palmerstonnal. A levél szép volt, de Palmerston ajtaját ki nem nyithatta. Szalay csak régi barátjának, az ép akkor Angliában tartózkodó Blackwellnek mondhatta el, hogy mit akart előterjeszteni Palmerstonnak. Elő akarta neki adni, hogy a magyar kormány Anglia közvetítését kívánja a béke érdekében s az orosz beavatkozás kikerülése végett.

A magyar kormánytól kívánt békében ki volna kötve Magyarország és Erdély teljes függetlensége, az 1848-iki törvények elismerése, a horvát-szlavon-dalmát királyság külön követelésének lehető kielégítése. De ez utóbbi pont ellenében Magyarország kikötöt kíván az Adria partján és egy utat, mely a kikötővel összekapcsolja.

Igaz, hogy a katonai helyzet 1848. év végén a magyarokra nézve kedvezőtlenül alakult, de Szalay kifejtette volna, hogy ez a helyzet nem reménytelen. És Szalay még mást is akart mondani Palmerstonnak. Ha Ausztria nem fogadja el az angol közvetítést és a magyarok kiűzik a császár csapatait az országból, hajlandók volnának egy Koburg-Koháry herceget ültetni a magyar trónra, ha az angol királyné elismerné e trónjelöltet.

Szalay égett a vágytól, hogy mindezt elmondhassa Palmerstonnak. Londonban lakott ekkor Guizot, a februári

forradalom száműzöttje, kinek irodalmi munkáit s politikai eszméit Szalay jól ismerte, nagyra becsülte s részben követte is. Hozzá fordult s arra kérte, hogy szóljon érte és ügyéért az angol külügyi hivatalnak. Guizot azt kérdezte tőle, hogy miért nyomják el a magyarok a tótokat? Hiszen a race-ok arisztokráciája ma már nem járja. Szalay erre kifejtette, hogy a külföldi sajtóban rendszeresen rágalmazták Magyarországot, hogy az osztrák reactio eljárása páratlanul gyalázatos. Guizot figyelmessé lett és a következő tanácsal búcsúzott el Szalaytól: «A magyarok béküljenek meg Ausztriával; az orosz interventio mind valószínűbbnek látszik». Szalay ekkor Radowitznak írt Frankfurtba, hogy küldjön neki ajánló levelet a londoni porosz követhoz. Továbbá levélben herczeg Leiningent, a frankfurti kormány volt miniszterelnökét és Victoria királyné felttestvérét is kérte, hogy eszközölje ki az angol közvetítést, de mind hiában. Szalay 1848 végén visszatért Párisba, hol ekkor már Napoleon Lajos volt a köztársaság elnöke. Nem szerette ezt a változást. Látta a jövődjö Cæsar képét a köztársasági álarcz mögött. Jobban szerette a Bourbonok és Orleansok híveit, mint a Bonapartistákat. A köztársasági pártot gyöngének találta. A nemzetközi forradalmárok banquète-jeit, hol lengyel, orosz, cubai, szerb, olasz, román száműzöttek, anarchisták es socialisták találkoztak, kik a népek testvériségeért szónokoltak és toastokat mondottak Catilinára, Jézus Krisztusra, Attilára, Rousseaura és Robespierre-re, az örültek gyülekezetének mondotta.

Napoleon Lajos kormánya Auszriával szemben folytatta egyelőre elődje politikáját és azt hangoztatta, hogy az Európát izgató nemzetközi kérdéseket, de különösen az olaszországi bonyodalmat a Brüsszelbe összehivandó congressuson kellene elintézni. Gróf Teleki László tehát február elején Brüsszelbe küldötte Szalay Lászlót és maga is ellátogatott oda abban a reményben, hogy a nagyhatalmak a congressuson az olasz kérdés mellett napirendre tűzik majd a magyar függetlenségnek ügyét is. Austria 1848 végén még hajlandónak látszott követet küldeni a brüsseli congressusra. 1849 februárjában már összegyültek a nagy-

hatalmak követei Brüsszelben, de az osztrák követ egyre késett; Radetzkynek 1849 márczius 23-iki novarai diadala meggyőzte a Brüsszelben tétlenül veszteglő diplomatakat arról, hogy Austria a maga módja szerint kívánja megoldani az olasz kérdést. Az angol követ márczius 27-én elhagyta Brüsselt, április 1-én a francia s a sardiniai követek is elutaztak és így a congressus eloszlott, mielőtt megnyílt volna. Szalaynak nem volt alkalmja Brüsszelben a diplomatai működésre, de érdekes ismeretéseket kötött. Többször találkozott St. Beuvevel, kit már a harminczas években meglátogatott Párisban. St. Beuve Szalayval később oly leveleket váltott, melyekben az udvarias fordulatok néha bizalmas melegségig emelkednek. Megismerkedett még Demidoff Anatoli Nikolajevicsessel, a san donatoi herczeggel, ki hírneves utazó, műértő, természettudós és diplomata volt. A herczeg később is szívesen emlékezett vissza a Telekivel és Szalayval töltött brüsseli napokra. Szalay még Brüsszelben volt, mikor kitört a pfalzi és badeni demokrataforradalom. Ez a mozgalom bizonyára érdekelte, hiszen a vezetők a német nemzetgyűlés demokrata alkotmánytervét akarták megvalósítani. A demokratikus Németország segítette volna Magyarországot az oroszok ellen, a délnémet forradalmi csapatokban magyar katonák is küzdöttek és e forradalom sajtója a magyarok dicső példájára hivatkozott. De azt nem hisszük, hogy Szalay tárgyalásokba bocsátkozott volna a badeni és pfalzi «vad demokratákkal». Ezeknek nem is volt szükségük Szalay biztatására és Szalay ekkor már nem bízott a magyar függetlenségi harc sikerében. Mióta a függetlenségi nyilatkozatról és Szemere Bertalan republicanus miniszterelnöki programjáról értesült, elveszettnek hitte a magyar ügyet, bármennyire lelkesült is a honvédek hősiességéért. Most már tudta, hogy a magyarok ezúttal még rosszabbul járnak, mint Rakóczi korában jártak az ónodi nyilatkozat után. Ekkor teljesen kiábrándult a forradalmi illúziókból s ekkor lett azzá, a minőnek Péterfy Jenő jellemezte, «élesen figyelő politikussá, a kinek tiszta, csalhatatlan volt politikai belátása». 1849 májusában Belgiumból Zürichbe költözött. Most már csak a sajtó útján akarta megnyerni az európai közvéle-

ményt a magyar ügy számára. Kiadta németül frankfurti követségének okiratait és még a szabadságharcz teljes le-
 veretése előtt a *Lettres sur la Hongrie* című röpiratában
 meggyőző hévvel bizonyította, hogy a magyarság nem akart
 forradalmat, hogy kimélte a horvátok és a nemzetiségek jo-
 gait, de a reactio belekényszerítette a védelmi harciba.
 Jellasicsot éles gúnynyal ostromozza és kijelenti, hogy a
 kamarilla a király és a nemzet ellen gyalázatos árulást
 követett el. Csüggedése, elkeseredése és haragja egyre fo-
 kozódott, mennél inkább látta közeledni azt a rémes pilla-
 natot, a mikor a reactio az ő hajdani minisiterelnökét és a
 honvédvezéreket a vesztőhelyre hurcolja.*

* Szalay angolországi küldetésére nézve l. Blackwell 1849-iki
 leveleit (*Hungarian Missions* id. h.) és Horváth Mihály id. m. II. k.
 50. l. és kk. Kossuth Lajos: *Irataim az Emigratióból*, II. k. 217. l.
 Ezek a főforrások e küldetésről. Horváth Telekitől és Szalaytól ka-
 pott értesüléseket. Alter azt mondja (98. l.), hogy Szalay Londonban,
 a brüsseli conferentiához való bocsáttatását is kérte és angol hivata-
 los forrásokra hivatkozik. De Altert nem követhetjük, mert Black-
 well és Horváth erről mit sem tudnak. Palmerstonra nézve l. Evelyn
 Ashley: *The Life of Henry John Temple, Viscount Palmerston* (*Se-
 cond Edition*), London, 1876. Vol. I. Különösen 98—100 l. Továbbá
 Palmerston beszédét, Marquis of Lorne: *Viscount Palmerston*, London,
 1892. 119. l. és Kropf Lajos: *Anglia és a magyar forradalom. Buda-
 pesti Szemle*, CXIX. k. 1904. A párisi bankettekről és a francia po-
 litikáról l. Pulszky: *Életem és korom*, II. 253 l. és Helfert: *Geschichte
 Oesterreichs*, II. 46—55. l. és IV. függelék. Brüsselre nézve Helfert
 id. h. és *Allgemeine Zeitung*, 1849 No. 62, 82, 92, 97. A délnémet forra-
 dalomról l. Hans Blum: *Die deutsche Revolution, 1848—49*. Alter (75.)
 mondja, hogy Szalay érintkezett a »vad demokratákkal« és Stiles
 könyvére hivatkozik. De Stiles angol könyve erről mit sem tud. Kont
 Ignác is említi francia-magyar bibliographiájában, hogy Alter egy
 francia könyvre hivatkozik, mely nincs meg a párisi könyvtárakban.
 Ezek a tények eléggé jellemzik Alter szavahihetőségét. Péterfy
 Szalayról *Egy angol író Magyarországról* című cikkében szól (*Buda-
 pesti Szemle*, 1895. LXXXI.) Szalay hangulatát Flegler jellemzi id.
 m. és mind ez eseményekre nézve jelentékeny forrás Szalay Gábor:
Levelek. St. Beuve és Demidoff levelei özv. Havass Imréné Szalay
 Zsófi úrhölgy birtokában. Demidoffról l. Kleinschmidt: *Russlands
 Geschichte und Politik* stb. Cassel, 1877. 484. l.

III. Magyarország története.

Szalay 1849 őszén, harminczhat éves korában hirtelen öszült, midőn a győztes hatalom boszújának kegyetlenségéről értesült. B. Eötvös József látta ekkor és azt írja: «midőn Szalayval a zürichi tó partján találkozám, elijedtem a változáson, melyet egy év tett benne».*

Egy év volt, az igaz, de olyan, mely a költő szava szerint «századok mesgyéjének» látszott. Oly év, mely egyeni és országos katastróphái miatt Szalay szívére és eszére megrendítően hatott. Most úgy vette észre, hogy a negyvenes években a magyar közélet folyamát a külföldi új áramlatok igen is rohamossá tették. A maga pártját is vádolta az általános nyugtalanság növelésével.** Nem foglalkoztunk eléggé a multtal — így tépelődött — egyszerre szakadtunk el tőle és a mélységbe ugrottunk. Szóval, a történeti iskola hajdani ellensége egyre mélyebb vonzalmat érzett a történet iránt, az absolut elméletek embere az árnyalatok, az átmenetek, a szövevényes valóság felismerésének értékét most jobban érezte, mint valaha. A világnézet ily fordulata lelki küzdelmekkel szokott járni. És a küzdelmeket teljesen subjectiv okok is növelték. Addigi pályájának hullámsága hű kifejezése volt belső nyugtalansága állandóságának. Költő volt, majd kritikus, jogtudós, országgyűlési szónok, újságíró, igazságügyi osztályfőnök és a mellett sokat utazott.

Mindig vágyódott egy központ felé, hol nyugalmasan találkoznának fogékonyságának és tevékenysége ösztönének különböző irányai. És most e központtól, úgy érezte, távolabb esett, mint valaha. Az emigratio politikai munkájába nem akart avatkozni. Felfogása szerint egy új forradalom a szlávság suprematiájával végződnek és a magyart teljesen leverné; a magyar-tót-oláh egyesült demokratiát pedig nevetséges phantasmagoriának nevezte. Visszaesett első ifjúsága melancholiájába. A zürichi tó partján, a ror-

* Eötvös Emlékb. id. h.

** Flegler id. h. és Szalay cikke az *Augsburger Allgemeine Zeitung*, 1853 április 23-iki számában.

schachi dombon, honnan a bodeni tóra nézett. a magányt kereste. «Mikor a világgal — írja Rorschachban 1851-ben — ügyszólván csak pantheistikus érintkezésben vagyok, mikor háznépem méhdongásán kívül csak a szélnek zúgása, a tónak hullámzaja hat fülemhez, akkor viszonylag még leg-tűrhetőbben vagyok. akkor pillanatokra úgy hiszem, hogy a sebek, melyeket a sors rajtam vágott, még behegednek. Mihelyt huzamosabban emberek között élek, lelkem tompa fájdalommal telik el s annál nagyobb mértékben, mennél inkább megszoktam hallgatni szenvedéseimről. Az orvosok azt mondják, hogy azon sebek a legveszedelmesebbek, melyek befelé vérzenek».

Ily hangulatban kapta azt a megbízást, hogy írja meg *Magyarország történetét*. Mint Horváth István tanítványa már az egyetemen foglalkozott a magyar történettel, folyton olvasgatott régi magyar történetírókat, egy történeti életrajzot is próbált írni még mint kezdő kritikus, alaposan ismerte a magyar jogtörténetet és a magyar költészetet, de az egész magyar történet rendszeres tanulmányához csak e megbízás után fogott. Most érezte, hogy megtalálta azt a központot, mely felé különböző irányokból vágyódott. Értékesítette minden tapasztalatát. A szépirodalmi kritika éle-sítette szemét a források jelentősége, a történet lélektani mozzanatai iránt, novellistikus próbálkozása segítségére volt az anyag alakításában, jogi tudományával kimutathatta az intézmények fejlődését és hatáskörét, és mind az, a mit a közéletben átelt otthon és a külföldön, történeti ítélete érettségét táplálta. És a mikor azokban élt, a kik régen voltak, elfelejtette hontalansága keserűségét és úgy érezte, mintha otthon volna, sőt mi több, mintha újra cselekvő részt venne a közügyekben. Mert könyvével vigasztalta és tanította az egész országot, nem csupán a magyar ifjúságot, mint szerénységében mondotta. Tanította az országot arra, hogy nézzen a múlt tükrébe s el ne csüggedjen, de válaszsza meg jól vezéreit és ne koczkáztassa könnyelműen, a mit századok nehéz munkája szerzett. Emigrans társainak politikai serénységére gondolva, elmondhatta volna az ő kedvelt Sallustiusával: *majusque commodum ex otio*

meo, quam ex aliorum negotiis, reipublicæ venturum. De lelkéhez nem fért a büszkeség, elég volt neki a megnyugvás, az öröm, melyet a nagy alkotásban talált. Most már nemcsak a természettel érintkezett pantheistikusan, hanem a történettel is; igaz, hogy nem az egész világ, csak a magyar nemzet történetével, de neki itt futottak össze a nagy mindennek sugarai, ennek a lüktetésében hallgatta isten szavát.*

Midőn Szalay kötetei gyors egymásutánban megjelentek 1852 óta, az érdeklődés egyre fokozódott a munka iránt és az elismerés mind hangosabban nyilatkozott. A kritika néha nem szabatos, de ismeretessé vált jelzőket is használt méltó tiszteletének kifejezésére. Salamon Szalayt a magyar történet első architectorának nevezte.** Ez a jelző annál kevésbbé van helyén, mert irodalmunkban talán senki sem szólt annyi tisztelettel és egyszersmind oly kritikai tapintattal a régi magyar történetírásról, mint Szalay László. Jól érezte, hogy mivel tartozik elődeinek és sokkal becsületesebb lelkű volt, semhogy leplezte volna tartozását. A magyar történet első architectorának Pray Györgyöt nevezhetjük.

Szalay bámulta Prayban «a kéz páratlan biztosságát, mely nemcsak felnyitni az aknát, nemcsak napfényre hozni a bányaalást, de az összes termést, kicsinyt, nagyot egyiránt rendezni is képes». Katona folytatta a gyűjtést és némiképp a rendezés munkáját is. Engel a protestáns német polgárság felfogását vitte a magyar történetírásba; Szalaynak igen komoly kifogásai vannak Engel módszere ellen, de kutató munkáját kivált a melléktartományok története terén felhasználja és érdeme szerint becsüli. Észreveszi Fesslerben az elavult pathost, de a mellett előadása művészi oldalait is. E csodálatos pályájú romantikus Saratovban írta meg a magyar történetet anynyi tudománnyal, a szem-

* Szalay ekkori lelki állapotára nézve l. Szalay Gábor: *Levelek* különböző helyeit. Az ifjúkori történeti életrajzi kísérletre nézve l. Váczy: *Kazinczy levelezése*, id. k.

** *Ország Tükre*, 1862. 3. sz.

pontok oly sokoldalúságával, hogy a magyar történet későbbi architectorai sok hasznát vették munkájának. Szalayt e tudósok iránt érzett hódoló tiszteletében nem zavarja meg az, hogy idegen nyelven írtak. Mert az idegen köntösben is tudományra és magyar érzésre tanították kortársaikat és az utánuk következő nemzedéket.* Már gyermek korában forgatta Szalay Virág Benedek *Magyar Százalait* és szerette a tudós szerzetes jó magyarságát, alapos tájékozottságát s naivul tanító modorát. Használta Horváth Mihályt is, ki már a negyvenes években feldolgozta röviden a hazai történetet a korabeli hazafias demokratia felfogásával.

Szalay nem az anyag, vagy az elrendezés újságával hatott. Csak az V. kötetben kezdve, vagyis a linzi béke után eső korszakra nézve használ kiadatlan anyagot. Leggazdagabb új anyagban csonkán maradt hatodik kötete, hol II. Rákóczi Ferenc korával foglalkozik. A két utolsó kötetet már itthon írta, ekkor már szabadabban élhetett kutató szenvedélyének, mint svájci lakásán, hol nem volt mindig könnyű a szükséges könyvek összegyűjtése.

De még az első kötetekben is figyelmeztette néha irodalmunkat egyes régen ismert forrásnak fel nem használt vonatkozására. És a forrásokból ellenőrizve elődjeit, észrevette olykor, hogy egy elnézésből származó tévedésnek szívós élete van irodalmunkban.

Módszerét nem csupán a gondosság, hanem a szükséges óvatosság is jellemezte. A hozzávetést nem igen szerette, átalította használni a lélektani inductiót az események kiegészítése vegett. Nem akart az érdekesség kedvéért megbízhatóságának ártani. Biztos pillantással ragadta ki az adatok közt az aránylag leghitelesebbet és könnyen, kevés szóval döntött el vitás kérdéseket.

Ez az egyszerű józanság jellemezte elbeszélése módját is. Nem kereste a drámai hatásokat. De a lényegesnek a

* I. Szalay cikkét Mikó Imre *Erdélyi tört. a-latairól, Pesti Napló*, 1856 január 24. (febr. 1. és 9.) továbbá a Fleglerhez írt levelet, Szalay Gábor: *Levelek*.

kellő helyen kiemelésével világot derített a helyzetre. Midőn például hozzáfog a felszabadító háború elbeszéléséhez, a Bécs ostromát megelőző 1683-iki helyzetet Eszterházy Pál nádor egy felterjesztésével jellemzi. A nádor ajánlja az udvarnak a támadó háborút, mert a felség többet nyer azal, ha a régi Magyarországot a Fekete tengerig és az Adriáig visszafoglalja, mint ha Bécstől Hollandiáig terjeszti hatalmát. Hogy Eszterházy — úgymond — e tervvel elő mert állani, mely egyjelentésű volt a birodalom politikájának gyökeres megmásításával, ez a körülmény is elégséges annak bizonyítására, hogy a nádor, az ausztriai ház rendületlen hive, tetőpontjára érkezettnek látta a veszelyt. S ez csakugyan nem lehetett volna nagyobb: itt volt a perc, melyben vagy fordulót vesz az ügy, vagy századok művét temeti romjai közé.

Ily egyszerű eszközökkel érezteti velünk Szalay a nagy, a sorsdöntő pillanat jelentőségét. Mindig vannak nyomós szavai az átalakító válságok, az irányító eszmék jellemzésére. Azt a néhány szavát, melylyel VII. Gergely törekvését ismerteti. Pauler Gyula átveszi az *Árpádok történetébe*, mert azoknál praegnansabbat nem igen birt találni. És a mellett Szalay művészi kíváncsisága, mely a legapróbb tények kikutatására ösztönzi, soha sem lankad. Innen van az, hogy noha történetírói méltóságát feltve, a legtöbbször szándékosan halványítja stylusát, olykor mégis elég jelentékeny hatást ér el, mint elbeszélő. Emlékezzünk csak Nagy Lajos nápolyi hadjáratára, vagy ama részre, mely Hunyadi János halálától V. László haláláig terjed, vagy a felszabadító háború egyes eseményeire és II. Rákóczi Ferencz történetének néhány részletére.

Néha a természetért érzett lelkesedését is beleszővi elbeszélésébe. Így a mikor a keresztes hadak útján Mainz és Worms tájékát említi, vagy a mikor Róbert Károly korában a visegrádi tájat írja le.

De történetírói sajátosságai közt a legkiválóbb, az úgyszólván mindent magában foglaló: szinte nagyszerű tárgyi-lagossága. Láttuk, hogy minő világfelfogáson alapszik és minő csalódások árán fejlődött ez a mindennél értékesebb

történetirói jellemvonása. Nem azt mondjuk, hogy tökéletesen kifejlett tárgyilagossággal bírálja a multat. A tökéletesség e téren lehetetlen kívánság s kivált magyar történetírónak, ki anynyi gyűlöletesen ellenséges erőnek működéséről kénytelen beszámolni, nagyon nehéz uralkodnia indulatain. A szokottnál is nehezebb volt e feladat Szalayra nézve, ki izgató politikai szereplés után fogott a történetíráshoz és a nagy katastropha hatása alatt tanítani is akart könyvével. Ne csodáljuk tehát, hogy néha kitör szenvedélye a magyart lenéző idegen írókkal, vagy Giskrával és a Cilleyekkel szemben. A középkor vallási hevének megítélésében is némi tanító szándék vezet, valamint a XVII. század fölkelesei történetében is, mert fontos neki az, hogy nemzetének lelkébe oltsa Eszterházy Miklós nádor e szavait: «Eszeveszett bolond, a ki azt tartja, hogy valami magánosan való magyar fejedelemség ezt a nemzetet és hazát megtarthassa».

De ezek az eltérések is mutatják, hogy minő becses és nehezen kiküzdött iránya volt Szalay lelkének az a tárgyilagosság, mely által előadása két legnevezetesebb ágában kiváló eredményre jutott. Már Kemény Zsigmond kiemeli Szalay első köteteiről írt tanulmányában, hogy ez új magyar történetben egyrészt a jog és alkotmány története, másrészt az egyének jellemzése az, a mi leginkább leköti figyelmünket.

Szalay jelentőségét az alkotmány- és jogtörténet terén Pauler Gyula következő mondata jellemzi: «Szalay történetíróink közt az első, ki a középkor szellemét teljesen és talán maig — tehát 1879-ig — legtisztábban felfogta s ritka luciditással, ha néha a tényeket kellőleg nem is ismerte, nem ismerhette, az irányelvekre nézve soha sem tévedett».*

A maga korában Szalay eredményei oly újak voltak, hogy az öreg Bartal György feljajdult az ő épületének szétrombolása miatt. Szalay az összehasonlító jogtörténet alapos ismeretére támaszkodott és jól értette az intézmények fejlődésének mibenlétét. Jól értette, miként fonódik össze a

* *Százalok*, 1879. *Szt. István alkotmánya*, 114. l.

régi az újjal, nem keresett hirtelen átmeneteket, nem engedte magát félrevezettetni az elnevezések később kialakult értelmétől. Így azután a monarchia első századainak intézményeiről oly képet adott, mely ha teljesen megváltozik is a kutatások által, érdekességét alkotásának módja miatt nem veszti el. Az első századokon túl is figyelemmel kíséri az intézmények történetét s különösen a megye érdeklí a municipalismus hajdani ellenségét. Utat az autonomia kifejlődésének minden mozzanatára egészen addig, a mikor II. Ulászló korában «a megyei institutio azzá kezd válni, minek még napjainkban szemléltük».

Talán még jelentékenyebb Szalay a jellemrajzban, a cselekvő egyének motivumainak megállapításában.

De itt egy sociologikus gúnymosoly utunkat állja. Azt kérdi e mosoly, hogy lehetséges-e komolyan vennünk az oligarchikus világ motivumainak kutatását és jellemrajzát? Lehetséges-e becses emberi, vagy akár általánosabb értékű nemzeti érzéseket keresnünk oly férfiak cselekvése mögött, kik a durva hatalomvágy ösztönein felül alig emelkedtek? E kérdéseket nem csupán bizonyos elméletekben elfogult tudósok vetik fel, hanem a körükön kívül álló művelt olvasók is, kik hajlandók e ponton a régi történetírói iskola ellen dönten, kivált a mi történetünket tekintve. Mert tagadhatatlan, hogy a mi történetünkben az oligarchiai önteltséget a nemzeti királyok vaskeze nem korlátozta elég hosszú ideig és hogy a hűbériség intézményeivel együtt járó erkölcsi érzés nemesítő hatásának hiánya meglátszik egész fejlődésünkön.

De ne higyük a régi történetírókat oly naiv embereknek, kik nem ismerték az emberi természet és a történeti hőseket összetévesztették a jambusos tragédiák hőseivel, azoknak szavadatait a hazáról és szabadságról valódi történeti motivumoknak nézvén. Ők is tudták, hogy az emberek nem voltak jobbak régen, mint a minők ma, sőt azt is tudták, hogy általában véve rosszabbak sem voltak; csak a bűnök és erények minemiségében van a különbség, a rossz és jó vegyületének aránya nagyjában nem változik az idők folyamán. Nem változik még akkor sem, ha az

osztályok helyzete változik, mert vannak demosi szerénységű oligarchák és oligarchikus göggel telt demokraták. De csodálatos úton-módon — a régiék szerint a gondviselés útján — az emberi lélekben a durva önzés nagy tömegébe erkölcsi érzések is vegyülnek, mert ha nem vegyülnének s ha épen a vezetők lelkébe egyetlen részletük se hullana, a társadalom, az államok fenmaradása érthetetlen volna. A ki mindent az önérdeknek tulajdonít, vagy elméletnek fanatikusa és fanatismusával önmaga ellen bizonyít, vagy pszichológiai képzelete a maga érzése korlátain nem bír tülemelkedni. Szalay László már eléggé kiábrándult lélekkel fogott történetéhez. Az oligarchákat azelőtt sem szerette. «Az oligarchia — írja *Magyarország történetében*¹ — a tömegeket minden időben arra használta, hogy általuk saját czelzatait létesítse». Jól tudta, hogy «a póroknak osztályrészül jutott szenvedni a nagyok hiúságáért».² De nemcsak az oligarchákról gondolkodott így. «A közügy köpönyege — úgymond — jobbról-balról minden időben alkalmas jószág volt a magánérdekek, a személyes nyomorúság takargatására».³

Másrészt nagyon jól tudta azt is, hogy egy állam tíz évszázadon át fenn nem maradhat vezetői erkölcsi érzésének bizonyos mennyisége nélkül. Ily felfogással kutatta a vezetők motivumait. Ítéletének mértékéül a nemzeti erély fenmaradását, a nemzeti élet lendületét vette. A hol a cselekvők motivumai világosan önzők és a mértékül felvett irányokra nézve károsak vagy közönbösek voltak, ott lesújtott ítéletével, rendesen mérsékelt hangon. Kétkelkedve hallgatott, ha a motivum nem volt megállapítható, mert nem kereste örömmel a rosszat; de ott, hol a személyes érdekek tömkelegén át egy általános eszmének fonalát végig kísérhette, boldog örömmel méltányolt vagy dicsőített.

Ez alapelvek világítják meg jellemrajzait és rövidebb lélektani észrevételeit. Ha ezeken áttekintünk, egy történeti

¹ III. 98.

² III. 24.

³ IV. 600.

arczképcsarnok tűnik fel előttünk és legalább körvonalalaiban Szalay felfogása is a magyar politikai történetről.

Az Árpádokat Szalay szinte krónikás egyszerűséggel jellemzi. Pedig elismeri a hozzávetésekből alakított történeti jellemrajz jogosságát. De érdeklődése e korszakban az intézményekre központosul, úgy érzi, hogy itt a szigorú módszerrel fékezett phantasia biztosabb eredményeket érhet el, mint az ingatag alapra épített részletes jellemrajzban. Még Róbert Károly képét is kevés jelző keretébe szorítja, noha az Anjoukat nagyon szereti. «Mert az Anjouk alatt — úgy mond — dicső korszakot élt a nemzet, minőt a Ven-czeleknek és Ottóknak nem köszönhetett volna, kik ha szent István királyi székén helyet foglalnak, a római szent birodalom boldogtalan tömkelegébe sodortatik emberi valószínűséggel az ország».

Első pszichológiai rajza Nagy Lajost állítja elének. E képen a fény elűz minden árnyékot. Dicsőíti, mint a magyar cultura gyarapítóját, mint ideálját az igazi lovagnak, mint nagy hódítót, a kinek arcza az 1358-iki béke után «felgyült egy nemzet jövődjének sugaraitól», mint feddhetetlen lovagot, mint igazi uralkodót, ki tiszteli a jogokat, de erős kézzel kormányoz, mint a polgári rend támaszát, kinél szeretetreméltóbb férfiú nem ült a magyar trónon. «Életének végszaka» — úgy mond — «egy dicső nap nyári alkonyához hasonlít, melynek búcsúfénye minden érdességet elsimít.» Egész ifjúkori lelkesedését a lovagkor romanticismusa és a középkori magyar birodalom nagysága iránt beléolvasztotta ebbe a regényes jellemrajzba. Zsigmondnak sokat megbocsát azért, mert mint császár ismerte a nyugat műveltebb országainak mind köz- mind magánjogi institutióit s az édes magunkéit, de nem igyekezett a nemzeti alapot elrántani alóluk, hanem ismerete által termékenyítette azokat. Hunyadi Jánosról hódoló tisztelettel beszél, de bölcsen hozzá teszi, hogy óvakodjunk őt naiv, egyenesen a forrásból patkzó kedélynek tartani, minőnek néhány író festegette. «Az isteni szikra — mondja Szalay néha a római példákra emlékeztető tömörségével — őt bátorrá és igazságossá, az élet könyörtelenné és ravaszszá tette, hol és mikor kellett.» Ha-

tártalan birtokvágyát és uralkodói nagyravágyását is szemérevetik, de ezt neki Szalay szívesen elnézi, mert Hunyadi hatalmát egy nagy célra, az ország határának védelmére fordította. V. Lászlóról néhány szóval sokat mond: «Gyenge, kora álnokságú fejedelem». Nem hallgatja el Mátyás korához érve azt, hogy a nagy királyt gyanúsították a pápai segélypénzek önkényes kezelésével. Súlyos gyanú, mert e pénz a török elleni háborúra volt szánva. Szalay szerint a gyanú nem is volt egészen alaptalan. Elmondja még azt is, hogy a hiú dicsvágyat nem szabad kifelejtenünk Mátyás tetteinek rugói közül és nem akarja ausztriai hadjárataiért a felelősség egy részét Beatrixra tolni, mert megállapítja, hogy Beatrix ellene volt e háborúnak. Mind a mellett nagy mélységű történeti perspectivába állítja Mátyás arczképét. Gondoljuk meg az uralkodó helyzetét a makacs Frigyes császár, a hatalmas szultán, a monarchiától elszakadt délnyugati dynasták s a gögös magyar oligarchák közt. És akkor érezni fogjuk a fejedelem nagyságát, ki harminczhárom éven át parancsoló állást fogott kelet-éjszaki Európában s hírével, nevével betöltötte a világot. Önkényes volt kormánya, igen, mert a középkor lealkonyodott, midőn az ifjú kezébe fogta a kormánypálczát, mert az újkor szükségait Európaszerte senki sem érezte élénkebben, mint Mátyás; ő az emberiség vágyainak és reményeinek az átalakulás e pezsgő éveiben legdicsőbb tolmácsa. És hogy' értett a fegyelem tartásához, a legfényesebb neveknek minő gazdag koszoruja vette körül. Semmit sem tett a magyar nyelvért, mondják. De a latin akkor hatalmas kapocs volt a magyarság és a nyugati műveltség közt. És a magyar nyelv terjedése a magyar faj azon szellemi felsőbbségén alapszik, melyet a négy folyó mentén lakó népségek felett kivívni képes. Már pedig a felsőbbségnek öntudatra jutását olyan nagy történeti emlékek segítik elő, mint a minők Mátyás nevéhez fűződnek. Így foglal össze mulat, jelent és jövendőt, Mátyás jelentőségének kiemelésére, pedig emberi gyöngeségeit, sőt végzetes hibáit sem hallgatja el.

Rendkívüli érdeklődéssel vizsgálja Verbőczy jellemét. Vele

már régóta foglalkozott, a *Hármas könyv* egy részét magyarra fordította, a jogtudóst jól ismerte, de most az államférfiú áll előtte. Kutatja lelkét pályájának minden fordulóján. Nem volt ő, úgy mond, kezdettől fogva Szapolyai királyságának híve, azzá lett utóbb az udvar kétszínűsége, az oligarchák összeesküvése miatt. Alapeszméje politikájának ez volt: a közép- és birtoktalan nemességre támaszkodva fegyveres gyűlésben intézkedni, erőt venni az udvaron és az urakon s az ekkép megnyert királyljal a török ellen indulni. Verbőczy csalódott, mert a közép-nemességben több volt a sustorékoló tűz, mint a céljaira törő erély. Még 1526-ban is a törvénykönyv rendezésével foglalkozott, kétségbeesésében talán, de valószínűbb, hogy az egyoldalú törvénytudó rövidlátásából. Még Gritti vérlázító gögje ellen is a törvénykönyvben keresett oltalmat. Szalay ezután Dózsa György s táborá főbjeinek motivumait is sok szerencsével kutatja, Szapolyai Jánosról a régi történetírók szigorával ítél. Számára alig van mentsége. Nem azért bűnös, hogy elkésett a mohácsi mezőről, hanem húsz év óta követett irányá miatt. Ereje — úgymond — nem állott arányban nagyravágyásával, több gögje volt, mint esze. Fráter Györgyben is látja a határtalan nagyravágyást, de nagyszerűnek nevezi a férfit, kinek tetteiből világosan kiemelkedik az a törekvés, hogy megakadályozza az ország további feldarabolását. Bocskay pályájának mind a két fetét vizsgálja. Ez a nagy dolgokat forraló férfiú túladd azokon, kik útjában állottak. Azért volt oly kiméletlen, úgy gondolja Szalay, mert éreznie kellett, hogy Erdély és a magyar faj többet várhatnak tőle, mint azoktól, a kiket láb alól eltett.

Szalay felfogása szerint Erdély különszakadása szerencsétlenség volt. E tekintetben inkább Illésházy felfogását követi, mint Pázmányét és Bocskayét. Azért kissé kelletlenül ítéli meg az erdélyi fejedelmeket, Bethlent kivéve. Bethlen — úgymond — élesen érezte a szétszagattott hazának együvévalóságát. A kinos vonás szája körül talán arról is szól a szemlélőnek, hogy ez irányban megfejtés nélkül hagyta feladatát. E tekintetben később bizonyára tisztult volna objectivitása, de 1854 körül még oly fájdal-

masan érezte a debreczeni függetlenségi nyilatkozat következményeit, hogy lehetetlen volt megszabadulnia a régibb magyar történetírás felfogásának hatásától. Nagy tisztelettel, a legmelegebb vonzalommal rajzolja Veterani pályáját, mert ez az urbinói születésű hős lelkű katona Leopold valamennyi olasz tábornokai közt az egyetlen volt, ki Magyarországon népszerűséget szerzett. Rákóczi Ferencz fölkelésének nagy jelentőségét már csak azzal is kitünteti, hogy külön kötetben akarta tárgyalni történetét. Bizonyos méltánnyal szól Kolonics tervéről; az *Einrichtungswerk* szelleme — úgymond — olyan volt, mely nem ijedt vissza a végrehajtás nehézségeitől, de mely mégis némileg a fennálló viszonyokból indult ki mint alapból.

Mind a mellett igazoltnak látja a felkelést, noha II. Rákóczi Ferencz személyes motivumait sem hallgatja el. Azt nem hiszi el róla, hogy ifjúságában megfeledezett nemzetiségéről, de bizonyos, hogy a római fejedelmi cím megtagadása mélyen sértette. Mesteri világossággal beszél el a diplomatiái alkudozásokat e korban, mert kihámozza a sok irásból, a sok diplomatiái fordulatból, az alkudozó felek igazi szándékát. Jól tudja, hogy Rákóczi soha sem akart igazán békülni, kezdettől fogva majdnem a felkelés végéig nem az udvarral való békülés szándéka vezette. Végleges ítélete Rákócziról még nem vehető ki töredéknek maradt elbeszéléséből, de bizonyára árnyékot és fényt jobban birt volna vegyíteni jellemrajzában, mint azok, kik utána vállalkoztak e feladatra. Látszik ez az ónodi jelenet elbeszéléséből. Nem tolja Rákóczira a felelősséget a gyilkosságért, de nem tagadja, hogy viselkedése a gyűlés kezdetén «mások rettentésére is volt irányozva». A politikai célznak a kelleténél erősebb hatása van elbeszélésére, itt is, mint általában a Habsburg-ház történetében. Károlyi Sándor a kötet igazi hőse. Ez a Szalay szerint kitünőleg józan férfiú, ki «a hazát százados zivatarok után százados béke ölébe juttatta». Szóval, Szalay jellemrajzai nem csupán a *conceptio* miatt jelentékenyek, hanem a *stylus*nak erélye miatt is. Néha vésővel kimetszett szavai vannak. Csak nem volt elég nyugalma kötetei kidolgozására. Történeti alakjai

többnyire mint szobrok állanak a nagy történeti szakaszok küszöbén, vagy kijáróján, de nem lépnek le a talpazatról, nem érezzük eléggé életök melegét az elbeszélés közben. De vajjon ki van-e meritve a történetíró feladata az alkotmányos fejlődés, a politikai és hadi történet tárgyalásával? Nincsenek-e fontosabb feladatai a történetírónak, mint az egyénítés? Nem kellene-e a gazdasági és szellemi cultura fejlődését is elébünk tárnia? E kérdéseket szemrehányó éllel sokan vetették fel Szalayval szemben, sőt leghívebb barátai sem hallgatták el azokat.

De tudnunk kell, hogy Szalay a történetírásban Ranke követője volt. Ez felfogásán, egyes fordulatain is meglátzódik, de ő maga is az *Augsburgi Allgemeine* egyik cikkében örömmel ismeri el, hogy Ranke nyomán jár.* Tisztelete Ranke iránt könnyen érthető. Rankera is hatott a romantikus kor irodalma és philosophiája, csakúgy mint Szalayra és mind a ketten hasonló phasisokon át jutottak a pantheistikus világfelfogáshoz. Mind a kettőben meg volt az általános eszmék szeretete mellett a művész öröme a részletek feltüntetésében. Szalay csak úgy mondhatta volna történeti műve elején, mint Ranke, hogy «mintegy ki szeretném oltani éneket, mikor az elbeszéléshez fogok» és Rankével kérdezhetné volna minduntalan, «tulajdonkép hogy' is történt ez az esemény?»

Már Ranke korában ellenzékelt alkotott a nagy messterrel szemben a culturtörténeti mozgalom és Szalay erre az ellenzékre czélozva kijelenti említett cikkében, hogy «az úgynevezett állami és hadi actiók mindig magvaul fognak szolgálni a történetnek; hiában tisztelik meg azokat a «külső történet» elnevezésével».

E hatvan évvel ezelőtt írott sorok ma már elavultaknak látszanak a nagy culturtörténeti mozgalom általános hatása miatt. De ne engedjünk oly könnyen minden új divatnak és gondoljuk meg, hogy Szalay mit akart mondani. Nem azt mondja, hogy a szellemi és anyagi cultura, az intézmények és a társadalom változásaiival mit sem kell törőd-

* 1853 április 23.

nünk. Csak azt mondja, hogy az állami élet minden igazi történetnek a központja és a csendben működő culturális erőket az állam vezetői elhanyagolják, elsorvasztják vagy fejlesztik. Azért a politikai és hadi történet kitűnően választott csúcspont, honnan a völgy életét is áttekinthetjük. A történet félig tudomány és félig művészet; lehet-e megtagadnunk a művésztől azt a jogát, hogy a maga kedve szerint válaszszon ki a pontot, melyet a legerősebben akar megvilágítani? És ha nem is a politikára esik a világítás, állami történetet egyéni élet vizsgálata nélkül nem írhatunk. Próbálták ugyan kitalálni a történeti fejlődés személytelenül működő törvényeit, de sikerre ez a tiszteletreméltó erőfeszítés eddig még nem hivatkozhatik. És még ha egyszer sikerül majd kimutatni azt, hogy például a német nemzet története igen könnyen érthető Luther és Bismarck egyénisége nélkül is, nekünk még mindig ragaszkodnunk kell az egyéni felelősség kikutatásához, mert mi jól ismerjük a változást Mátyás halála után, ismerjük a mohácsi vész, az utolsó szabadságharcz, a kiegyezés történetét és így dönthetetlen bizonyítékaink vannak az egyéniségnek igen nagy, néha mindent elhatározó befolyása mellett. Követhetjük tehát bátran Szalayt az egyéni motivumok, a politikai és hadi történet kikutatásában és kialakításában; komolyan folytatva e feladatokat, elég teendőt fogunk találni. Mindamellett rajta kell lennünk, hogy az egy pontra vetett fény áthassa és világosan tagolja az árnyékban maradt részeket is. És azt sem volna szabad felednünk, hogy minő ritka és becses sajtóság Szalaynak szinte rajongó nemzeti érzése, mely benne az európai culturának szeretetével soha sem jut ellentétbe. Könyvét olvasva, érezzük Guizot mondásának igazságát: «A história az a nemzet, az a haza a századok fejlődésében.» Nem járunk rosszul, ha Szalay nyomán tovább haladunk, mert az ő könyve nekünk, Thukydiddesszel szólva, nem pillanatnyi csillogásra szánt mutatvány, hanem örökkévaló szerzemény, melyből mindig meríthetünk érzést és tanulságot.

IV. Kisebb munkák. A pálya vége.

A Prayak és Katonák munkájához nem elég a lélek belső erélye; kell, hogy a külső nyugalom is védje zavaró hatások ellen az írónak tárgyára irányított folytonos figyelmét. Szalay e védelemtől majdnem élete végéig meg volt fosztva. 1845 augusztus 2-án elvette May ügyvéd özvegyét; házassága igen boldog volt, de a lelkiismeretes családapának nagyon sok gondot okozott a család eltartása és sorsának biztosítása, kivált 1849 óta. Svájcban valósággal «bujdosott a bujdosásban», mint Mikes írja, kinek sorsához szerette hasonlítani a magáét. Csakhogy neki nem volt Rákócziya, mert a magyar szabadságharc vezéréért Szalay soha sem rajongott. Bámulta szónoki lángeszét, de politikáját, kivált 1849 óta, aggódó figyelemmel kísérte és a függetlenségi nyilatkozat után egészen elfordult attól. Szalayt Zürichben, majd Rorschachban, majd Sionban, azután Kefikonban találjuk; egészségi, vagy anyagi okok készítették a vándorlásra. *Magyarország története* mellett kisebb munkákra is kellett vállalkoznia; átdolgozta német nyelven a a Canton du Valais polgári törvénykönyvét (1854) s hírlapoknak írt leveleket. Különböző tervek zaklatták lelkét. Arra gondolt, hogy magántanár lesz valamelyik német egyetemen, vagy hogy ügyvédi irodát nyit német földön, vagy Svájcban fiatalkori barátjával, Ribordyval együtt, a kivel Lausanneban újra találkozott. Gondolt más tervekre is és e zaklatottságát még növelte nejeének távolléte, ki férjétől kétszer is távozni volt kénytelen, hogy otthon családi ügyeket rendezzen. Először 1850-ben utazott haza rövid időre, majd 1852-ben* s ekkor majdnem két éven át Szalay el volt szakítva nejétől és két kis gyermekétől. Ez a két év volt Szalay megpróbáltatásának leg súlyosabb ideje; mikor

* Midőn neje két kis gyermekével Passauból Bécs felé utazott és észrevette a hajón hg Windischgrätz Alfrédet, nagyon megijedt. Szalayné arra kérte gyermekeit, hogy senkinek se mondják meg nevöket. A herczeg családja megkedvelte a hat éves Zsófit és megkérdezte nevét, de Zsófi hamisítatlan svájcei dialectusban így felelt: Ich schwätze nit mit alle Lüte.

1854-ben viszontlátta az övéit, alig bírt magához térni a heves indulatok rázkódtatásából. A Svájcban élő Szymonovszky lengyel grófi család, Ribordy s mások szeretete és Svájc tájékainak szépsége sokszor vigasztalták Szalayt levertségében. Később, midőn ott érzett keserősége eloszlott, a svájci benyomások derüs emlékekké alakultak át lelkében. Ebben a derüben talán a legszebb fénynyel ragyogott Flegler Sándor barátságának kezdete. A kiváló német tudós egy zürichi iskolában tanítója volt Szalay mostoha fiának, May Árpádnak. A *Lettres sur la Hongrie* felkeltette Flegler érdeklődését Szalay iránt. Meglátogatta a hírneves magyar számüztöt s örömmel vette észre, hogy a münél is jelentékenyebb a szerző egyénisége. 1849 augusztusa óta Fleglert a legbensőbb barátság és tisztelet kötötte Szalayhoz. Szalay kedvéért megtanult magyarul és Szalaynak köszönhetjük, hogy Flegler irodalmunknak, tudományunknak és jó hírnevünknek buzgó védelmezője és terjesztője lett a német földön. Az a kis könyv, melyet Flegler Szalayról írt, e ránk nézve becses baráti viszonynak el nem avuló emléke lett.

Mikor Szalay még azzal a gondolattal foglalkozott, hogy letelepszik Németországban, engedélyt kért erre Bach ministertől. Kérvénye, mely ma már közzé van téve, becsületére válik férfias nyíltságának. A kérvényben egész forradalmi pályáját elbeszéli okos vigyázattal s mind a mellett egészen őszintén. Önérzetének sérelme nélkül beszél s még a nemzetnek a forradalomban kifejtett hősiességét is kiemeli, noha ez a részlet önigazolásához nem tartozott és Bach jó indulatának öregbitésére nem látszott alkalmasnak. Szalay ezután nevének sürgetésére 1854-ben megszerezte az engedélyt a hazatérésre és különböző családi akadályok elmultával 1855 tavaszán újra szülővárosában, Budán lakott.*

Éppen hét éve mult ekkor annak, hogy elhagyta a magyar fővárost; hosszas bolyongásainak emléke és a be-

* Ezekre nézve l. b. Szalay Gábor életrajzi bevezetését a *Levelek*-hez és magukat a leveleket, továbbá Flegler könyvét és a Szalayhoz írt leveleket a már említett magángyűjteményben.

állott változások közvetlen benyomásai elmélkedésre készítettek a multról és jövőről, s különösen a maga kötelességeiről életének ez új szakasza küszöbén. Ily elmélkedésekkel lévén elfoglalva, 1855 nyarán Cicero *De officiis*-ába mélyedt, lefordította és igen alapos tárgyismerettel magyarázta.* Cicerót az ó-kor legnagyobb írójának tartotta, jelleméről azt vélte, hogy «fényes alapon a legparányibb folt is élesen felismerszik». Hevesen elítélte Mommsen támadását Cicero pályája ellen; ha megérte volna Boissier könyvét, bizonyára nagy örömmel fogadja Cicero védelmét. Fordítása nagy haladást jelent Kovásznai Sándor 1795-iki munkájához képest, mint Csengeri János mondja, ki dicséri Szalay munkáját, melyet a maga fordítása közben, «folytonosan szem előtt tartott.»** Szalay lelke előtt «sok bölcsesség merült fel Cicero könyvéből.» Megerősödött abban a gondolatban, hogy nem szabad elhagynia az irodalmat s azt a munkakört, melyben már annyi elismerést szerzett.

Az *Augsburger Allgemeine Zeitung*nak levelezője volt már külföldön is. Svájci tudósításaiban a magyar irodalmat és a svájci politikai viszonyokat ismertette; hazaérve folytatta a levelezést különösen azzal a szándékkal, hogy a magyar cultura iránt méltánylatra bírja a birodalmi német közönséget és erősítse rokonszenvét a magyar nemzet iránt. Midőn 1858-ban a Pesti Napló *Faustról* azt írta, hogy «a felséges költeményt gyárilag lefordítani barbarismus volna», Szalay erről örömmel tudósította az Augsбургit, mert — úgy mond — az oly nemzetnek elsorvasztása, melynek legkiválóbb közlönye így nyilatkozik, bizonyára nem érdeke a németségnek.

E csinos és tartalmas tudósítások érdekes adalékai az akkori magyar culturtörténetnek, 1854 óta magyar hirlapokban és folyóiratokban is jelentek meg Szalaytól becses leveltári közlemények, bibliographiai adatok és — a mi ritka dísze

* M. T. Cicero: *A kötelességekről*. Magyarul Szalay László által. Pest 1857.

** *Csengeri fordítása a Görög és Latin Remekírók gyűjteményében*. Budapest 1885.

hirlapnak, vagy folyóiratnak — igen tartalmas könyvismeretésesek. Ezek közül ki kell emelnünk a már idézett ismeretést Gróf Mikó Imre *Erdélyi történeti adatainak* első kötetéről, mely a XVIII. századi magyar történetírást finom érzékkel, melegséggel és ritka tájékozottsággal jellemzi.*

Kisebb közleményeken kívül Szalay a történeti források, monographiák és tanulmányok egész sorát adta ki. 1856-ban kiadta a *Tatárjárás Magyarországon* című monographiáját a nagyközönség számára a *Vasárnapi Könyvtárban* fametszetekkel. A compositio kerekdedése, az elbeszélés élénksége annyira tetszett a közönségnek, hogy néhány hónap alatt majdnem 12,000 példány kelt el a kis munkából.

Csengery Antal külön kis tanulmányban méltatta e monographia jelességét. Szalay Dzsengisz khántól egész a krimi háborúig ismerteti nagy vonásokban a tatár történetet, különös tekintettel a magyarországi pusztításra. Már Csengery kiemelte a könyvből ezt a mondatot, melynél szebbet és Szalay modorára jellemzőbbet nem is találhatunk benne: «Dzsengisz intézményei vegyülete a nagyságnak, a baromságig nyers erőnek, mint ő maga; vegyülete az ész fényének s a babona lidérczparáinak, mint az öszves ázsiai törvényhozás e napig».**

Még 1856-ban követte e monographiát a *Magyar Történelmi Emlékek* sorozata. Itt jelent meg az eredeti kézirat után Kemény János önéletrajza, melyet Rummy hibásan adott ki. Kemény önéletrajza 1652 után igen töredékes. Szalay kiegészíti a töredéket, leírván Kemény életét 1652-től haláláig. Kiadta e gyűjteményben gróf Bethlen Miklós emlékiratait két kötetben, sajnálatára csak másolat után. Az első kötet előszavában megállapítja, hogy a Bethlen Miklós neve alatt megjelent francia *Mémoires* Révérend abbé emlékeiből készített regény. A második kötet előtt röviden jellemzi Bethlen Miklóst. A sorozat harmadik művét, gróf Károlyi

* *Pesti Napló* 1856. id. h.

** *Csengery Antal összegyűjtött munkái*. Budapest, 1874. III-ik kötet és Szalay Gábor: *Levelek* 267. l.

Sándor önéletrajzát még Szalay rendezte sajtó alá, de halála után Thaly Kálmán írt hozzá előszót. Thalyt Szalay buzdította a Rákóczi-korszak tanulmányára, eleintén követte is Thaly Szalay felfogását, de később eltért attól. Azonban mindvégig szinte fanatikus tisztelettel ragaszkodott Szalay emlékéhez. Midőn Thalynak kezébe került egy fiatal történetíró munkája, ki Szalaynak egy megállapítását bírálni próbálta, azt jegyezte a munka szélére: Szalay soha sem tévedett.

1857 óta a Verancsics Antalnak tulajdonított munkákból hat kötet jelent meg Szalay kiadásában az akadémiai Monumentában. A második kötet előszavában vizsgálja Szalay a kérdést, hogy kik lehettek szerzői a Verancsics-tól gyűjtött anyagnak. A kérdés nehéz, Szalay hozzávetései érdekesekek, de nem kielégítőek.

1859-ben történeti tanulmányainak egy gyűjteménye jelent meg ily czímen: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században*, mely második kiadást ért 1861-ben. Az első tanulmánynak czíme: *János király és az Európai hatalmasságok 1526—1528*. Nagyon becses ebben az 1491-iki szerződés közjogi érvényének éleselméjű vizsgálata. Az egész tanulmány a legkörülményesebb és a legkitünőbb elbeszélése János és Ferdinánd viszálya politikai történetének 1526—1528 közt. János királyról itt már több sympathiával, melegebb érdeklődéssel beszél, mint nagy történetében. A *Verbőczy István és Verancsics Antal* cz. tanulmány különösen jellemrajzai miatt kitünő. A ferenczrendi Frangepán Ferencz egyik leveléről Szalay ezt jegyzi meg: «A született nagyúr gögje és a kolduló barát cynismusa egyaránt érzik ki e levélből». Verbőczyt itt élesebb kritikával jellemzi, mint nagy történetében. Verancsics szerinte impressióknak engedő politikus volt, mint Lamartine. A humanitas aromája érezhető cselekedetein és érzelmein. Fráter György «geniusának brutalitásáról» beszél, reá alkalmazva, mit I. Napoleonról mondott valaki. A Verancsicsnak tulajdonított munkák tartalmát velősen ismerteti, elének állítva Athinai Deák Simon tragikus sorsát, majd Verbőczy halálát, a melynek leírása hangulatos befejezése a kiváló tanulmánynak.

A kötet többi része már inkább közlemény, mint tanulmány, de a XVI. század kutatói e közleményeket nagyra becsülik s kivált a Khalil bég defteréből közölt töredéket.

Szalay *Erdély és a porta* (1567—1578)¹ című munkáját közleménynek nevezi, de tulajdonkép bizonyos fajú compositio az, noha egy sor sincs a könyvben, mely szerzőjétől származnék. A szerkesztés e módjának van bizonyos érdeme, noha nem mindig ajánlható. Ezt a módot maga Szalay így jellemzi: a szerző csak Khorus és pedig hallgató, figyelő Kborus, csupán a dramatis personæ beszélnek leveleikben. A leveleket a szerző chronologiai sorban rendezi, és úgy, mint a világitómécset, jobbra, vagy balra tolja azokat, a hogy éppen szüksége van reájok a megvilágítás végett. El kell ismernünk, hogy Szalay mély belátással, a dolgok és emberek kitünő ismeretével tolja ide-oda a mécset. A hol a levelek cserbehagyják, a hézagokat egykorú írókból vett jegyzetekkel tölti be. És így, ha jól figyelünk levelgyűjteményére, előttünk állnak az emberek koruk környezetében. Előttünk áll az idézett munkában Báthory István s Kristóf erdélyi uralkodása, Báthory István és Békes Gáspár viszálya, Erdély s a porta viszonya e korban és képeket kapunk az erdélyi hódoltság állapotáról. A hasonló modorban szerkesztett *II. Rákóczi Ferencz bujdosásában*, mely sajnálatunkra töredék² maradt, látjuk a támadás végső perceit, Rákóczi igazi motivumait, a bujdosás nyomorát, az emigratio elzüllésének kezdetét. Ugyanilyen módon látjuk *Esterházy Miklós* életében³ a nádor emelkedő pályáját, Bethlen Gábor első támadását s az egész korszakot. E könyvben a szerző belé is szól olykor a dramatis personæ párbeszédeibe és pedig nagy történeti anyag felhasználásával.

Az Adalékok az 1723. I—III törvényczikkek keletkezéséhez című tanulmány szintén ilyen módon van szerkesztve.

¹ Vagy *A magyar történelemhez* 1860, II. kiadás 1862.

² 1864-ben jelent meg az I. kötet 2. füzeté.

³ *Galanthai gróf Esterházy Miklós, Magyarország nádora*. Pest³ I. kötet 1863, a többi két kötetet már Salamon Ferencz adta ki.

A szerző keveset szól, csak gróf Pálffy Miklós nádor és Szluha ítélőmester beszélgetnek leveleikben. De beszélgetésök sokat mond. Kitűnik leveleikből, hogy a nemzet vezetői már akkor is kétoldalú szerződésnek fogták fel a pragmatica sanctiót. A nádor és Szluha azzal a kérdéssel foglalkoznak, hogy mit követelhet a nemzet ellenértékül a női ág örökösödésének elfogadásáért.¹ Ezek a levelek Lustkandlékat czáfolják, noha kevés commentár van hozzájuk füzve.

Ez a módszer tehát Szalay kezelésében igen értékes. A ki hozzászokott történeti emlékek olvasásához, annak az így rendezett nyers anyag nem indigesta moles, hanem eleven kép. De nem jó volna mindig ezt az eljárást követnünk. Szalay e módszerének csak vázlatokat köszönhetünk; az igazi történeti compositio idomait és színeit hiába keressük bennök. Fölülemelkedik e modoron a *Klement Mihályról*² szóló töredéknek maradt tanulmány. A tanulmány első két lapján Szalay a Rákóczi-emigratio különböző árnyalatú lelki szenvedéseit rajzolja. Ezek átérzett lapok, Szalay itt a maga élményeiből merített. Majd élénk világossággal tünteti fel «a nagyot mert, a sokat szenvedett fejedelem» orosz, svéd és porosz diplomatiájának motivumait.

*A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz*³ című tanulmányában a középkori szerb bevándorlásoktól 1848-ig vázolja a hazai szerbség történetét és jogi állapotát. A vázlatnak jogtörténeti értéke van és Thököly Száva 1790-iki beszédének közlése feltűnteti a szerző tendenciáját, mely hazafiságot és méltányosságot akar egyesíteni a nemzetiségi kérdésben.

Ugyane czélt szolgálja *A horvát kérdéshez*⁴ című röpirat. Szalay e röpiratban az 1861-iki zágrábi körlevelet czáfolja. A körlevél szerint a horvát, dalmát, szlavon királyság jogilag mindenha csak személyes unio alapján volt összekapcsolva Magyarországgal.

¹ *Budapesti Szemle* 1864. XIX. kötet.

² *Pesti Napló* 1863., Thaly újra kiadta *Századok* 1870.

³ Pest, 1861.

⁴ Pest, 1861.

Szalay először is kezét nyújtja az ellenfélnek, mint magyar testvér a horvát testvérnek, de azután a történeti érvek egész arsenaljával dönti meg a körlevél történeti alap-gondolatát.

Történeti bizonyítása a VI. századtól egészen a legújabb korig terjed. Elismeri, hogy a negyvenes években hibázott a magyarság, midőn a horvátok beolvasztására törekedett, hiszen neki is része volt a hibában, de most nem kívánja bántani a horvátok politikai és történeti nemzetiségét, csak ne kovácsoljanak fegyvert oly hajdani területi kiterjedésből, s oly történeti jogokból, melyekről a jól értelmezett történeti források mit sem tudnak. Szalay polémiája diadalmas, noha történeti rajzában vannak bizonyos hézagok s tévedések is. •

Azonban Kvaterniknak, a horvát tudósnak válasza* e röpiratra nem Szalaynak, hanem a válasz írójának válik szégyenére.

Kvaternik vad dühvel polemizál; ha az ő hangját és a Szalayét a két nemzet műveltsége mérőjének vesszük, a horvát nemzet hirnevére mély árnyék borul. És ez a düh nevetségessé válik, ha látjuk Kvaternik nagy hevét annak a hihetetlen tételnek bizonyításában, hogy a régi magyar jognak partes subjectæ vagy annexæ féle kifejezése nem Horvátországra, hanem Erdélyre vonatkozik.

Fiume jogi állása kapcsolatban volt a horvát kérdéssel és Szalayt már a 40-es években erősen érdekelte Fiume helyzete. Ott járt a quarnerói öböl partján 1846-ban s akkor is hangoztatta azt a meggyőződését, hogy «ez öblön, mint küszöbön lép át e nemzet világpolgársága». 1861-ben a *Fiume a magyar országgyűlésen** czimű röpiratban is azt hirdeti, hogy Fiume a mienk és soha sem volt Horvátországé. Követének a magyar országgyűlésen kell megjelenie. Elbeszéli Fiume sorsát és dicsőíti Mária Teréziát, a kinek magyar tanácsosai helyreállították a magyar állam integritását. A fumeiek küldöttsége Szalaynak egy

* Kvaternik: *Was ist die Wahrheit?* Agram 1861.

** Pest, 1861.

Simonetti által festett képet adtak át hálából a röpiratért.*

Az utóbbi három füzettel Szalay félig a történet, félig a politika mezején mozgott. 1861 óta újra részt vett a politikai mozgalmakban. Az 1861-iki országbirói értekezlet előtt Deák Ferencz Szalayval tanácskozott és e tanácskozásnak volt eredménye Deáknak az a nézete, hogy az abszolút kormány magánjogi rendeleteit és törvénykezési eljárását lényegökben fenn kell tartanunk.**

Pest lipótvárosi kerülete Szalay Lászlót jelölte követnek az 1861-iki országgyűlésre. Szalay választói előtt visszaemlékezett az 1843/4. országgyűlésre, a melyen mint Korpona követe olyan nagy jelentőséget tulajdonított a városi elemnek Magyarország átalakulásában. Elmondotta, hogy miért lett az ország történetirója. Az 1861-iki országgyűlés feladata igen nehéz — így szölt, — nehezebb, mint az 1790-ikié volt, de megoldja, mert ügyünk az igazság ügye. A lipótvárosiak nagy lelkesedéssel választották meg Szalay Lászlót.

Szalay némileg dolgozótársa volt Deáknak a közjogi vonatkozású történeti adatok fölkutatásában s e viszonynak mintegy külső kifejezése volt az, hogy Szalay az alsóház ülésén az 1861-iki második felirat felolvasásában felváltotta Deák Ferenczet.

Május 16-án maga is felszólalt a határozati párt ellen, a felirat mellett. Beszéde eszméről-eszmére csapongott, a nélkül, hogy a tárgytól eltért volna. Beszélt sympathiájáról a német nemzet iránt. Elhiszi, hogy a német sem gyűlöli a magyart, a nagy nemzetnek csak egy kicsiny rétege tetszeleg e gyűlölségben. Ezek nem ismerik az országot, ars non habet odorem, nisi ignorantem. Magyarországot csak az gyűlöli, a ki nem ismeri. A personalis unio nem terméketlen gondolat, mint odaát mondják.

Nem terméketlen, ha az első lépést követi a második, ha — a minék el kell következnie előbb-utóbb — a mon-

* L. Szalay Gábor, id. h. 29. l.

** Kónyi: *Deák beszédei* II-ik kiadás, II-ik kötet 586., l. *Ghyczy Kálmán levele*.

archia súlypontja Magyarországra helyeztetik át. Odaát le kellene mondani a német imperatori reminiscentiákról és az olaszországi beavatkozásról. Erdélyt, Fiumét s a kapcsolt részeket meg kell hívni az országgyűlésre. Dalmatia tulajdonkép Magyarországé. Az 1848 iki törvényeket ki kell még pótolnunk a teljes jogegyenlőséggel, minden felekezetre ki kell terjesztenünk a polgár jogát. Neki a dunai közbirodalom nem kell, neki csak Szt. István Magyarországa kell ezerévi történetének és jogéletének rémájában. E keretben minden népség joga elfér. Függetlenség a mi nagy kincsünk, de az izoláltság a függetlenség gyilkos neme. Felirat kell, nem határozat. Elég hivatkoznia Deák Ferencz érveire, melyeket a követ szónoklatának demosthenesi palástjában hozott a ház elé. Beszédét e szavakkal végezte: «Nincs magasztosabb eszme, nincs rendíthetlenebb elv, mint a jog eszméje, a jog elve, de hogy termékenynyé, hogy élő törvénynyé válhassék, a magánjognak társul kell adni az æquitast, a méltányosságot, a büntetőjognak társul kell adni a kegyelmet, a közjognak társul kell adni a politikai bölcseséget».

Beöthy Ákos e beszéd hatását így jellemzi: «Hallottam őt az 1861-iki országgyűlésen szólni . . . kissé fátyolozott tekintetéből, mélabús hangjából egy jobb világnak szózatát vélte az ember hallani. . . A mint szólni kezdett, egyszerre oly ünnepélyes csend lett, akár egy templomban, úgy adta elő nézetét, mely választékosság és alaposság dolgában majdnem egyedül állott.»*

És valóban ez a beszéd méltó párja az 1843-ikinak.

Ez is a legmagasabb szempontból tekinti az előtte álló kérdést s kijelöli a jövő irányát. Csakhogy az első lépést nem követte rögtön az a második, melyet beszédében említett és melyet Schmerlingtől várt, mert meg volt győződve arról, hogy a jóakarát és belátás Deák felirati javaslatában megtalálta volna az utat a kiegyezési tárgyalásokhoz. De vigasztalódott azzal a tudattal, hogy Deák és pártja

* *A magyar államiság fejlődése*, II. r. II. k. 228. l.

mást nem tehettek; «mint ama férfiú Wormsban — írja Fleglernek — mi sem tehattünk máskép.»*

Már az 1863-iki reichsrati tárgyalásokon örömmel vette észre Berger, Mühlfeld és Giskra beszédeiből, hogy Ausztriában «megtörtént a helyből mozdulás», a közeledés a transactio felé. De Szalay figyelmeztette Bergert arra, hogy a magyar méltóság nélküli transactiona nem képes és ilyen méltóság nélküli alkut köt az, ki «a jogalapot ellöki lábai alól.»**

De azt már hiába várta, hogy ez alku mellett új országgyűlésen felszólaljon. Most még csak abban a testületben szólhatott, melyet 1849 óta legtermészetesebb comitiumunknak nevezett, vagyis az akadémiában. Már 1836 szept. 10-én választotta az akadémia Szalayt levelező-tagjának, a következő évben segédjegyzőnek, majd 1838-ban a törvénytudományi osztály rendes tagjának, 1861 december 21-én Toldy utódja lett az akadémia főtitkári székén. Alig kell mondanunk, hogy lelkiismeretes hivatalnok volt, de nemcsak az adminisratiót végezte pontosan, hanem magasabb kötelességét, a vezetést is, előmozdítván az akadémia vállalatait és buzdítván, segítvén a fiatal tehetségeket. Két főtitkári jelentést olvasott fel, az 1863. és 1864-iki nagygyűléseken. Jelentései hasonlítottak országgyűlési beszédeikhez. Inkább causeriek voltak, mint magyar formájú szónoklatok. Esmék, jellemrajzok, visszaemlékezés és tudós észrevételek váltakoztak e jelentésekben. Különösen érdekes volt bennük az elhunytak rövid jellemzése. Utolsó jelentésében egyebek közt Grimm Jakabot búcsúztatta, kit 1848-ban Frankfurtban látott egy salonban, a mint nemes egyszerűséggel viselte fürtjén a dicsőség koszorúját. A frankfurti emlékek vették körül Szalayt, midőn orvosai rendeletére 1864 június 19 én elindult a württembergi Wildbadba. Bécsben meglátogatta Gagern Henriket, ki mint a német parlament elnöke üdvözölte őt 1848 tavaszán, és báró Wydenbrugkot, kivel mint a nemzetközi bizottság elnökével

* *Levelek* 286.

** *Pesti Napló* 18. 3. július 5.

tárgyalt akkor a magyar-német szövetségről. Átment Stuttgarton, hol az első német nemzetgyűlés 1849-ben dicstelelenül kimult. Legszebb napjainak emlékei így csillámlottak elköltözni készülő lelke borúján. Rosszulléte miatt visszasietve Wildbadból, útközben kénytelen volt lefeküdni Salzburgban és odasietett családjától elbúcsúzva meghalt 1864 július 17-én.*

* * *

Fleglernek beszélte Szalay, hogy anyja gyermekkorában így szólt hozzá: fiam, te nem leszel boldog. Flegler elmékedvén könyvében Szalay életéről, úgy hiszi, hogy a jóslat teljesült. Szalaynak élete valóban nyomasztó volt. A szegénység az egyetlen luxus, melyet megengedek magamnak, mondotta Eötvösnek. Éjfélig dolgozott, kora reggel újra az íróasztalnál volt, sokszor külső körülmények is kényszerítették a munkára és úgy látszik, a szellemi túleröltetés ölte meg korán, 51 éves korában. Három évvel halt meg a kiegyezés előtt. Igen valószínű, hogy 1867-ben mint igazságügyminister tagja lett volna a felelős magyar minisztériumnak, melynek többé nem kellett féltenie a magyar önállóságot a király mögé rejtőző titkos hatalmaktól. Codificálhatott volna kedve szerint, láthatta volna virágjában a sajtószabadságot, az esküdszéket, a censushoz kötött választói jogot, az utasításokhoz nem kötött, szabad és hatalmas parlamentet. 1848 után már nem volt oly heves reformer, mint azelőtt, de régi hitét a szabad intézmények vonzóerejében még nem vesztette el egészen. Ha így nézzük életét, úgyszólván az anyai szem mértékével, azt kell mondanunk Fleglerrel, hogy az anyai jóslatnak igazza volt.

De ha élete hosszabb lesz, ha a gondviselés külső szerencsével bőven kárpótolja ifjabb éveinek küzdéseit, vajon igazán boldog lett volna-e?

Nem kellett volna-e tapasztalnia azt, mit ifjúkori pályatársa, a centralisták reményeinek részese és külföldi ismeretetője, Lukács Móricz elpanaszolt? «Sokat elértünk» —

* L. *Levelek* és May Árpád cikkét: *Fővárosi Lapok* 1865. 23. sz.

mondta Lukács 1876-ban — «a mit mi régiek elérhetni csak kételkedve reméltünk. S mégis sok reménynyel szegényebbek lettünk. A vívmányok közül némelyek nem adták meg azt, a mit tőlük vártunk, mások kisiklanak kezeinkből. Mint a ki hirtelen meggazdagodott, nem igen tudunk élni nyert kincseinkkel. Ezelőtt egy pár évtizeddel, alacsony helyzetből kiindulva, mégis a folytonos haladás érzetével bírtunk. Most néha oly érzés száll meg bennünket, mintha a föld alattunk inogna és mi süllyedni kezdenénk.»*

Bizonyára Szalay is átérezte volna a csalódásnak ezt a keserűségét oly életkorban, a mely már nehezen gyógyít új csalódásokat. Őt a sors ettől az utolsó lesújtó érzéstől megkímélte; felújult hitének teljességében halt meg biztosan várva a kiegyezés sikerét és nemzetének nagy jövőjét. Neki a munka ritkán volt lelki teher, sőt a legtöbbször boldogság volt; a történetet folytonos revelationának nézte, minden kis adat, mely ismereteit előbbre vitte, minden haladása nagy alkotásának belső gyönyörrel töltötte el. És a magyar történet legjobb korszakának legjobbjai szerették, nagyra becsülték és örömmel hirdették érdemeit.

Az ő nyomukban jártunk, a nagy kornak hagyományait becsültük meg, midőn születése századik évfordulóján nem felejtettük el Szalay Lászlót.

ANGYAL DÁVID.

* *Lukács Móríczt munkái.* Összegyűjtötte Gyulai Pál. II. k. Budapest 1894. 415—6. l.

A JOBBÁGY AZ OROSZ IRODALOMBAN*

Ötven esztendeje annak, hogy az orosz jobbágy a háromszázados iga alól felszabadult. Három századon át tartó halálból támadt új életre a muzsik. Az orosz nép feltámasztásnak nevezte annak idején ezt a felszabadulást. Az erről szóló manifestumot a husvéti szokásos szertartások között hirdették ki 1861 márczius 5-én s a jámbor paraszt a húsvéti üdvözléssel köszöntötte felszabadult társát: . . . «Feltámadt! . . . Valóban feltámadt.»

Az orosz paraszt a felszabadítás napjáig a szó szoros értelmében rabszolga volt. Ura szabadon rendelkezett vele: eladhatta, elajándékozhatta, elcserélhette, sőt el is zálogosíthatta a hitelintézeteknél, a melyek léleketétekre is kölcsönöztek pénzt; ha pedig valami hibát követett el, akkor tetszés szerint megfenyíthette, katonának adhatta, vagy száműzhette Szibériába. A jobbágnak semmi joga sem volt, még a panasztétel jogától is megfosztották s így bírói oltalomban sem részesült. Egyszóval az orosz jobbágy élethalála földesura kezében volt 1861 márczius 5-ig, «a szabadság és világosság» ünnepnapjáig.

Lassan, évtizedek, évszázadok folyamán vesztette el az orosz paraszt jogait. A XVI. századig teljesen szabad volt.** Ekkor

* N. L. Brodskij: *Kr volje. Krjeposznoje pravo v narodnoj poezii*. Moszkva, 1911. Universalnaja Biblioteka 506—507. (A szabadsághoz. A jobbágy a népköltészetben.) Rozanov i Sidorov: *Rabsztvo i volja*. (Rabság és szabadság.) U. o. 508—509.

** A jobbágyság történetére nézve v. ö. a következő műveket: *Velikaja reforma. Jubilejnoje izdanie Tva. Szytina*. Moszkva 1911. (A nagy reform. Szytin jubilaris kiadása hat kötetben.) Schumacher: *Velikaja kresztyánszkája reforma pri carje Oszvoboditelje*. Szent-

még nem létezett a mai értelemben vett tulajdonjog Oroszországban; minden föld a koronáé volt, s a korona hadi meg egyéb szolgálatok fejében adta haszonélvezetre a nemeseknek. A nemesek a koronától nyert földet albérletbe adták a parasztnak, a kikkel mint egyenlőjogú felekkel rendszer haszonbérleti szerződést kötöttek. Ha a paraszt kötelezettségének eleget tett, a haszonbért kifizette, felmondhatta a bérletet s oda költözhetett, a hol kedvezőbb feltételek mellett jutott földhöz. Bármikor költözhetett s ez igen kellemetlen volt a földesúrra nézve, mert gyakran megesett, hogy a szigorúbb földesurat minden bérlője otthagya. Hogy a parasztnak szabad költözködési jogát korlátozzák, III. Iván czár a nemesség kérésére elrendelte, hogy csak ősszel, György nap előtti és utáni héten, tehát 14 napon belül legyen szabad a bérletet felmondani s a tartozás kiegyenlítése esetén más helyre költözni. Ez az intézkedés nagyban hozzájárult a paraszt lekötéséhez, mert a ki 14 nap alatt nem tudott a földesúrral egyezsége jutni, kénytelen volt továbbra is ott maradni. Ez azonban csak a kezdet kezdete volt, mert ha a paraszt minden tartozását kiegyenlítette, mégis csak ott hagyhatta urát s bizony a kisebb birtokosok örökké annak a veszélynek voltak kitéve, hogy bérlő és munkás nélkül maradnak, mert oly kedvező feltételeket nem tudtak adni, mint a nagybirtokos. Ezért különféle cselvetésekkel kötötték le a parasztnak, ráfogták, hogy még tartozik, vagy ha ez nem használt, erőszakkal visszatartották lábas jószágát s gazdasági eszközeit, hogy el ne költözhessek. Természetesen a bíróság kellő védelmet nem nyújtott, mert a 14 nap kevés volt egy per lefolyására.* Hosszas küzdelem után végre a nemesség azt is keresztülvitte, hogy a parasztnak 1592-ben egy ukázzal a szabad költözködési jogától meg-

pétevár 1911. (A nagy paraszt reform a Felszabadító czár idejében.) Knjazkov: *Kak szlozsilosz i kak palo krjeposztnoje pravo v Rosszii*. Moszkva 1911. (Hogyan keletkezett s hogyan szűnt meg a jobbágyság.) Gracsev: *Krjeposztnoje pravo i oszvobozsdenie kresztyán ot krjeposztnoj zaviszimoszti*. Szmolenszk 1911. (A jobbágyság s a parasztnak felszabadítása.) stb.

* Eseteket l. Knjazkov i. m. 73.

foszszak, eltörölték a György-napi költözködési időt s ezzel végleg röghöz kötötték a parasztot. Ebből az időből származik az orosz nép szomorú mondása: *Vot tebe bábuska i Jurjev den*: Végünk anyó, György napja is odavan. Ezután minden évben elvettek valamit a paraszt jogaiból, úgy hogy a XVI. század végén már a szó szoros értelmében rabszolga volt, a ki fölött korlátlan hatalommal rendelkezik a földesúr. Minél több jobbágya volt valakinek, annál gazdagabb volt. Ingó érték volt a jobbágy, vagy mint köznyelven nevezni szokták: a lélek s ép úgy adás-vevés tárgya volt, mint bármely egyéb érték.**

A régi orosz hírlapok hirdetési rovatai igen érdekes adatokat tartalmaznak az orosz társadalmi viszonyokat illetőleg. A hirdetési rovatokban szerepel először a paraszt, de csakis ott. A ma is fennálló *Szentpétervári Hírlap* 1793. évi 73. számában pl. a következő hirdetés olvasható: Eladó egy fiatal jó erkölcsű leány, a kit nem rég hajtottak föl a faluból. Megtekinthető a Voszkreszenszkij utcza 29. sz. a. házában.» A hirdetésekben azt is látjuk, hogy a jobbágyról épp úgy beszéltek, mint az állatról, a ki nem is tud egyedül «menni», de «felhajtják», sőt még az állatnál is kevesebbre becsülték, mert ha az állat valamely magasabb személység tulajdonát képezte, választékosabb stílusban írtak róla, mint a jobbágyról. Az említett hírlap egyik számában a következő hirdetés olvasható: «Z. A. Platen öméltósága házából kiment egy nagy kutya . . .» Az utána következő hirdetés meg így szól: «Kiszabadult egy Joszip Iván nevű jobbágy; ismertetőjelei . . . stb.» A kutya kiment, oroszul uslá, a jobbágy elszabadult, oroszul szbjezsal.**

Különben napjainkban is az «óriási orosz nép története azokban a sorokban van megírva, a melyeket a hírlapokban apró betűkkel nyomtatnak: az európai sajtó tudósítói ezeket sohasem nézik át», mondja De Vogüé, az orosz irodalom kiváló ismerője (*Az orosz regény* 152. l.), Gorkijről szóló tanulmányában. Gorkij egy újságból értesül barátja,

* V. ö. Gogoly híres regényét, a *Holt lelkeket*. (Ford. Szabó E.)

** Idézve *Niva* 1911. évi 8. sz.

a muzsik Konovalov haláláról, a ki a börtönben öngyilkossá lett s ezt a suggestiv megjegyzést fűzi hozzá: «A rövid hír apró betűkkel volt nyomtatva; bevett szokás az, hogy apró betűkkel nyomtatják a kis emberek katastropháiról szóló közleményeket.»

Természetes, hogy ilyen viszonyok között az orosz irodalom csak igen későn fordult a jobbágy felé, hisz maguk az írók a nemességhez tartozván, nem is ismerték a jobbágyot, meg nem is tartották érdemesnek, hogy foglalkozzanak vele. De különben maga az irodalom is későn indult meg Oroszországban.** A XVIII. századig irodalomról alig beszélhetünk, nem tekintve a népies irodalmat, a mely valóban remek hajtásokat hozott, de a mondákban s hőskölteményekben nem szerepel a jobbágyság s így ezzel a gazdag és változatos irodalommal nem foglalkozhatunk e sorokban, csakis a XVIII. században, a II. Katalin korszakában megindult irodalommal.

Az orosz irodalom a XVIII. században indult meg. Csak igen röviden emlékszünk meg e helyütt erről a korszakról, melyet Brückner jelesen rajzolt meg irodalomtörténetének IV. fejezetében. Az orosz irodalom felszabadul az egyházi gyámság alól, de mégsem fejlődik természetesen, mert szolgálilag utánozza a nyugati irodalmát s csak a XIX. században válik nemzetivé. Mivel a nyugati írók a XVIII. században észreveszik a népet s feléje fordítják figyelmüket, az orosz írók is tollukra veszik néha-néha a jobbágyot s foglalkoznak vele. Most is a jobbágyfelszabadítás ötvenedik évfordulója alkalmából igen sokat írtak és írnak róla Oroszországban. Számtalan munka jelent meg a múlt években, a mely a jobbágysággal foglalkozik. A modern orosz írók különös szeretettel az actualis, vagy actualisnak hitt tárgyakat dolgozzák föl, a mi természetes is. De Vogüé helyesen mondja: «Előveszik és naivul tárgyalják mindazon problémákat, melyeket az emberiség legalább a gyakorlat-

* V. ö. Brückner: *Geschichte der russischen Litteratur* I. f., továbbá: Weszelovszky: *Die russische Litteratur* 48. sk. 1. a *Die Kultur der Gegenwart* Teil I. Abt. IX.

ban ideiglenesen már megoldott» (i. m. II. 199.). Feltűnően sok regény jelent meg a jubileumi évben, a mely tárgyát a jobbágykorszakból meríti. A regényekre jellemző, hogy túlsötét színekben festik a parasztság helyzetét; a paraszt rendszeren törekvő, munkás ember, az úr — barin — ellenben kegyetlen, gőgös és tudatlan, semmi érzéke sincs a modern eszmék iránt. Természetesen minden orosz regényben van egy idealista, népjogokért lelkesedő birtokos, vagy főúr is. Ha Gogoly *Holt lelkeinek* a típusait összehasonlítjuk az utána következő regényekben szereplő típusokkal, azt látjuk, hogy csak a nevek változtak meg, míg az alakok csaknem ugyanazok. Gogoly jólelkű, nemes gondolkozású, falusi birtokosa Tentetnikov, Turgenyevé Lavretzkij, Tolsztoje Bezuhov és Levin, a legújabbaké (pl. Gnjedin) Novoszkojcev s mások: mind egyformák, csak névben különböznek. Mindenik lángol a nagyszerű tervektől, a parasztok iránti szeretettől, de mikor látja, hogy legyőzhetetlen akadályokkal kell megküzdenie, elkedvetlenedik s vagy eltompul, min Tentetnikov, vagy tragikus véget ér, mint Gnjedics Novoszkojcevje.

Nemcsak önálló regények látnak mind nagyobb számmal napvilágot, hanem sűrűn jelennek meg apróbb novellák, versek s ezeket egybefoglaló anthológiák. Soraink is két anthologia anyagának ismertetésére akarnak szolgálni.

Mind a két munka a jobbágyfelszabadítás ötvenedik évfordulója alkalmából látott napvilágot.

Brodzskij N. L. könyve a népköltészet azon termékeit nyújtja, a melyek a jobbágygyal, a jobbágy helyzetével foglalkoznak. A könyvhöz rövid — hat oldalra terjedő — bevezetést is irt, a melyben a népköltészet ezen termékeit s ezek jelentőségét ismerteti.

Művelődéstörténeti szempontból igen fontosak a népdalok s a népmesék, mert ezekből látjuk legtisztábban az elnyomott paraszt helyzetét, az úr s a szolga közötti viszonyt, a jobbágy küzdelmét, szabadságra való törekvését stb. magának a parasztnak az ajkáról. Sajnos, a néphagyomány igen kevés emléket őrzött meg ebből a korszakból; a legtöbb ének, mese, anekdota feledésbe ment, a mi annak a nagy

üldözésnek a következménye, a melynek uraik, de általában az egyházi s világi hatalom részéről ki voltak téve. A könyv szerzője ennek szemléltetéseül két jellemző esetet hoz föl. Az ötvenes években szájról-szájra járt Volkonszkij herceg brutalitásának a híre. Volkonszkij egyszer utazása közben megparancsolta postakocsisának, hogy valami kedvelt szép népdalt énekeljen el. A postakocsis a *Vánjka pinczemesterről és Volkonszkij hercegről* szóló, akkor közismert dalt kezdte énekelni, mire a herceg fölmetszette a postakocsis hasát. A brutalitás híre gyorsan elterjedt a nép között s ezentúl a parasztok nem mertek az urak előtt énekelni. Másik példa Kosztomarov költőnek az esete, a ki a *Szaratovi Hírnökben* közzétett egy népdalt, a melyben ez a két sor is előfordul:

Más asszonya fehér, mint a hattyú,
Gonosz az enyém s keserű, mint üröm.

A vers I. Miklós czárnak is kezébe került; az felháborodott ezért s ezt írta a lap szélére: «Utálat, gyalázat, az ilyen dalokat irtani kell, nem pedig terjeszteni». Szaratov városának a rendőrkapitánya teljesítette a czár óhaját, hajdút vett maga mellé, körüljárta a várost s mindenkit, a ki dalolt, megvesszőztetett. Szaratovban ezek után elhalt a dal; pedig itt, mint általában a Volga mentén, vigan esendült föl azelőtt mindig. Szóval az orosz népdal még a XIX. században sem tudott megküzdeni az elítéletekkel és most élte azt az időt, a melyet a nyugati népdalra Patrick üldözései meg a zsinatok elítélései a középkorban hoztak.

Csak kevés jobbágykorszakbeli népköltészeti emlék maradt fön s ennek az összegyűjtése is nagy nehézségekbe ütközött, mert a parasztok annyira féltek még a felszabadítás utáni időben is az uraktól, hogy nem mertek dalolni, vagy mesélni nekik. Jellemző, hogy míg a szorosabban czéhbeli írók nagy kedvvel teszik, addig a népköltők a felszabadítás után nem veszik többé lantjukra ezeket a motivumokat; az új korszak új eszméket is adott a népköltőknek, a régi korszakkal együtt eltemették a régi tárgyat is. Az urakról szóló régi énekeket már nem dalolja az új, szabad nemzedék.

Az a néhány népköltési emlék, a melyet nagy fáradással sikerült följegyezni, bizonyítja, hogy az elnyomott jobbágyok nem békültek meg sorsukkal, gyűlölték elnyomóikat. A jobbágy-gyermek ijesztése: «Jön az úr!»

Két főmotivum vonul végig az összes emlékeken. *a)* A paraszt visszakívánja jogtalanul elvesztett szabadságát. *b)* Hiszi, hogy felszabadul, mert bizik ügye igazságában és saját erejében.

Az orosz paraszt önönmagát tartja a birodalom támaszának, ő a nemzet éltető s fenntartó eleme. Ő a nemzet fájának a gyökere, a nemes pedig a dísz, a levél rajta. A fa ékessége, a zöld levél elhalhat, ez nem árt a fa élének, de ha az elnyomott, a sötétben tengődő, a napsugártól elzárt gyökér sorvad el, vége magának a fának is. A nép e felfogásának költői kifejezést ad Krylov *Levelek és gyökerek* cz. szép meséjében (1811.). Ez a felfogás vonul végig a nép dalain, meséin meg anekdotáin. Az urat valami fölösleges, ingyenélő, munkára s önálló életre képtelen lénynek tartja. Az anthológiában közölt szemelvényekben az úr ostoba, együgyű, a kinek ez eszén lépten-nyomon túljár a paraszt. A paraszt leleményesség s ügyesség dolgában messze fölötte áll urának s érzi, hogy megszégyenítő rája a rabság, de kénytelen tűrni, a míg eljő az idők telje. Ez az önbizalom, melyet a népköltők ébresztettek s tápláltak a jobbágyokban, adta meg nekik a várvavárt felszabadulást 1861-ben. Belátta ezt II. Sándor, a felszabadító czár is és már 1856-ban Moszkvában az előtte tisztelgő nemességhez e szavakat intézte: «Önök uraim maguk is átlátják, hogy a mai rendszer, mely szerint önök emberekkel, mint érték-tárgyakkal rendelkezhetnek, nem maradhat meg. Jobb a jobbágytárgyat felülről megszüntetni, mint addig várni, míg önmagától alulról kezd megszűnni.» Ez a magyarázata annak, hogy mikor a szabadság híre a jobbágyok fülébe jutott, ők azt természetesnek találták s mint egy biztosra várt eseményt fogadták. Hisz szájról-szájra járt a közmondás, hogy «Jancsi meg Pista ugyanabból a sárból van gyúrva, mint a téns' úr».

Brodzskij könyve két részre oszlik. Az első rész (1—170. l.)

a jobbágykorszakból, a második rész (171—188. l.) a felszabadítást követő korszakból származó népköltési emlékeket tartalmazza. A II. részben csupán 10 rövid szemelvény van; ezek tárgyi, meg költői tekintetben is messze az első részben közölt szemelvények mögött maradnak. Csak a 174—175. oldalon található dal érdemel külön említést. A kakuk elhossa a szabadsághírt a napnak, a mely örömmel hallgatja kedves madarát, de a nemesek meg szeretnék ölni, hogy ne vigye tovább a hírt. Ez nem lehetséges s azért az elmúlt időhöz fordulnak s kéri, hogy legalább egy napra térjen vissza. Hiábavaló a könyörgés, a letűnt korszak azt feleli, hogy nem térhet vissza, mert az ő hibájuk miatt kellett eltűnnie.

Az első rész I. fejezete 56 kisebb-nagyobb költeményt tartalmaz. A költemények nagyobb része monoton, egyforma. Tárgyi szempontból három csoportba oszthatjuk. Az első csoportba azokat a költeményeket sorozhatjuk, a melyek a jobbágy szomorú sorsát éneklik meg. Ezek nagyban emlékeztetnek az üldözött magyar protestánsok, a gályarabok, avagy néha a szomorkodó szegénylegények siralmas énekeire. Ilyenek *A XVIII. sz. szegénylegények siralma*, továbbá *Taraszovi Dániel gúnyverse* s *A jobbágy keserve* cz. költemények. Mint e költeményekből kiténik, legkegyetlenebbek voltak a lengyel nemesek, a kik valóságos gyönyört találtak jobbágyaik kínzásában. Ez a három költemény világos képet nyújt a jobbágyok helyzetéről, felsorolják a jobbágyok összes keserveit, panaszait. A gyűjteményben közölt többi e fajta költeményben újabb anyagot nem találunk. Költői tekintetben legértékesebbek a kisorosz népdalok, a melyek az összes verseknek egynegyedét teszik ki. Itt már változatos formát, költői képeket, természetből vett hasonlatokat stb. látunk. V. ö. pl. a 20. old. található *Az erdő mögül* kezdetű, vagy *A nehéz robot* cz. népdalokat. Ezek nagyon emlékeztetnek a székely népköltészet termékeire: szeretik az ismétléseket, az alliterációt, pl.

Pozobravsisz, docs pojichala
 Pojichala ne dojichala,
 Szredi leszu sztanovilasza
 Losadenka sztanovilasza . . . stb.

Különben jellemző is az orosz irodalomra, hogy annak bölcsője Ukrajna — Kisoroszország — volt.

A második csoportot a történeti versek alkotják. Ezek közül *Megölték Szalynov urat* és *A trubai lázadás* érdemelnek különösen említést. Két hosszú költemény Oszipov Iván viselt dolgairól szól. Ő a népdalok rablói. Ez a két költemény nemcsak tárgyi, hanem nyelvi szempontból is igen érdekes. Tele van tösgyökeres népies fordulatokkal, tropusokkal, mindent körülír, a közismert dolgokat nem nevezi a saját nevéen.

Végül a költemények harmadik csoportja a nemesek és jobbágyok közötti szerelmi viszonyról szól. A nép Schein* állítása szerint ezeket a dalokat szerette a legjobban. *A nemesi udvarház kapujából* kezdetű dalt, a melyben egy nemes leánynak egy jobbágylegény iránt táplált szerelme s vele kötött házassága van megénekelve, csaknem az egész országban ismerték. Schein hallotta az archangelszki, novgorodi, tveri, vladimiri, tulai, kaluzsai és szaratovi kormányzó-ságban. Kilencz e fajta költeményt találunk a gyűjteményben. Ebbe a csoportba tartozik az ismertetés elején említett költemény is, a mely *Vánjka pinczemesterről és Volkonszkij herczegről* szól s a melynek énekléseért Volkonszkij felmetsette postakocsisának a hasát. Volkonszkij herczegnő szerelmi viszonyt folytatott Vánjkával. Az ötödik évben rájött a férj s megölte a pinczemestert. A népdalok tanúsága szerint a nemesasszonyok elég gyakran tüntették ki kegyeikkel a szép jobbágylegényeket s viszont az urak is szemet vetettek a szép jobbágyleányokra.

Feltűnő, hogy katonadalt az egész gyűjteményben nem találunk. Az orosz jobbágy egyik legnagyobb büntetése az volt, ha besorozták s szolgálnia kellett. A népdalok rablói rendszerint katonaszökevények, de a katonai életről nem szólnak semmit.

Az anthologia második fejezete 58 mesét és anekdotát tartalmaz. Megnehezíti az áttekintést, hogy a mesék nincsenek csoportosítva hely vagy pedig típus szerint. Külön-

* Schein: *Népdalok* cz. gyűjt. bev.

ben is a rendszeres csoportosítás hiánya a legnagyobb hibája a gyűjteménynek. Még számozva sincsenek a mesék meg a dalok.

A moralizálás a meséknek jellemző vonása. A nép az igazságot keresi mindenütt. «Az erdők mélyében, a végtelen pusztákon mindenütt találkozunk parasztokkal, a kik így beszélnek: Ah! ha valaki megtanítana, hogy miben csalódom, miben térek el az igazságtól!»* Ez az orosz *pravda*, a mely szó az igazat, az igazságot és néha a jogot is jelenti. Az első mesében Jeszip kobzos elbeszéli, hogy azért tiltották őt el az énekléstől, mert a *pravdáról* énekelt, már pedig ezt nem szeretik hallani az urak. A nép tudta, hogy természetadta jogaitól fosztották meg, a mikor iga alá hajtották s ennek kifejezést is adott meséiben.

Tárgy szerint csoportosítva első helyre tehetjük azokat a meséket és anekdotákat, a melyekben a paraszt túljár ura eszén s boszút áll rajta a szenvedett igazságtalanságért. 17 ilyen mese van a gyűjteményben, a mely lényegileg megegyezik egymással. Pl. a paraszt borjút hajt a vásárra. Szembejön vele az ura s el akarja tőle venni. A paraszt nem adja; dulakodni kezdenek s dulakodás közben a borju farka a paraszt kezében marad. A paraszt most bosszút forral. Másnap bemegy urához s azt mondja, hogy ő ügyes ácsmester, be szeretné mutatni tudományát. Az az erdejébe vezeti s levágot vele egy nagy tölgyfát. A paraszt éket ver a ledőlt fába s így szól urához: tapogasd meg csak, milyen forró ennek a fának a bele. Az úr beteszi a kezét, ekkor a paraszt kirántja az éket s az úr fogva marad. Ezután a paraszt előveszi a borjufarkat s jól elveri a gonosz földesurat, nagy váltságdíjat követel tőle s megígérteti vele, hogy ezután jó lesz jobbágyaihoz. Az egész érdekesen emlékeztet Fazekas *Lulus Matyijának* a II. levonására. (A motívumra von. l. Tóth Rezső bev. R. M. Kt. XVII. k.) Természetes, hogy mindezekben a mesékben a paraszt elveri az urat, s a váltságdíj lefizetése után szabadon bocsátja.

A legelterjedtebb mese meg anekdota-typus az, a mely-

* De Vogüé i. m. II. 143.

ben a paraszt kigúnyolja, nevetségessé teszi urát. Okos, értelmes úr nem szerepel a mesékben, az úr együgyű, ostoba. A mi régibb irodalmunk Markalfja áll itt előttünk. Pl. a paraszt olyan bárányt ad el az úrnak, a mely farkast tud fogni, vagy olyan tököt ad el, a melyből csikó kel ki, ha az úr ráül s kikölti. Csak két oly mesét találunk, a melyben a paraszt követ el ostobaságot, mert utánozni akarja az urakat.

A rablómesékben a rabló megbünteti a gonosz urat, de a jót nem bántja. Érti bűnösségét, tudja, hogy vét az isteni, meg az emberi törvény ellen, de naivul azt hiszi, hogy eleget tesz a megsértett társadalmi rendnek, ha a gonoszoktól elrabolt kincsekből juttat a szegényeknek is. A dalok rablólőse, mint láttuk, Oszipov, a meséké Triska Szibirják, az urak réme, a parasztok oltalmazója. Hogy ez mennyire általános motívum, erről fölösleges szólnunk.*

Az anekdoták meg mesék egy csoportja a hazugságot ostorozza. Jellemző, hogy hazug parasztot nem találunk az orosz népmesékben, mindig az úr hazudik s a paraszt ráijeszt, hogy vigyázzon, mert nemsokára olyan hidhoz érnek, a mely leszakad az alatt, a ki hazudik. Ez közismert s igen elterjedt mese-typus, a mely megvan úgyszólván minden nemzetnél.

A III. fejezet öt imát tartalmaz, a melyben a jobbágy a felsőbb hatalmak segítségét kéri urai ellen. Mutatóul álljon itt az első ima. Ha úrhoz megy a paraszt. útközben a következőképen fohászkodik: «Miklós hitvalló, gyors segítő, segíts rajtam s óvj meg engem otthon s a mezőn, úton-útfélen a gonosz emberektől, a boszorkányszemektől, az illetlen beszédektől s a rossz szellemektől.» Mikor a házhoz ér, a küszöbre téve lábait, a következőket mondja háromszor: «A mint a küszöb hallgat, a mint a szemöldökfa hallgat, úgy hallgass te is, hűbéres uram.» A többi ima arra az alkalomra szól, ha hivatalba, valamely hatósághoz megy a paraszt. Az imáknak kulturális szempontból jelentőségük van; mutatják, mennyire áthatotta a

* V. ö. Böckel: *Psychologie der Volksdichtung*, Leipzig 1906.

népet a babona, a különféle jó meg rossz szellemektől való félelem. Az imákon meglátszik, hogy nem eredeti népköltési termékek, hanem tudatlan szerzetesek vagy pópák tákolmányai, mert az elsőt nem tekintve, a többinek értelme sincs, de a nép ismeri, átmentek a köztudatba, akárcsak az egyházi énekek, a melyeket szintén nem ért meg a nép, de jól ismer.

Az utolsó szemelvény egy rövid tragikomédia. A gazdatiszt munkára hajtja a jobbágyokat s ekközben különféle derüs meg borus jelenetek játszódnak le.

Jó munkát végzett Brodskij, a mikor a népköltészet e fajta termékeit különféle gyűjteményekből összeszedte s így könnyen hozzáférhetővé tette. Oroszországról keveset tudunk. Hisz az írók saját műveltségük fokát mutatják, olyan culturát, a mely telistele van nyugati eszmékkal, nyugati felfogással s igazán népies író, a ki a valódi Oroszországot tárná föl, nem igen találunk, mint azt a másik anthologia ismertetésénél fogjuk látni. Csak a népköltészeti emlékek nyújtanak megbízható adatokat.

A másik munkát — Rozanov és Szidorov anthológiáját — érdekes előszó vezet be (1—26. l.), a mely a XVIII. század utolsó s a XIX. sz. első évtizedeinek az irodalmát ismerteti. Most szerepel először orosz irodalomban a paraszt. II. Katalin czárnő uralkodása idejében fordul először az uralkodó osztály s az ehhez tartozó írók figyelme a nép felé. Ez a kis uralkodó osztály «erkölcsei, eszméi, gyakran nyelve által is idegen volt az óriási nép előtt, a mely uralma alatt állt», tehát természetes, hogy jól nem ismerhette a népet. A nyugati eszmék terelték rá a vezető körök figyelmét. Ekkor szivárogtak be Oroszországba a theosophusok tanai, melyeket csakhamar fölkaptak s terjesztettek. A mysticismus felé hajló orosz léleknek tetszetek e tanok* s az írók Novikov vezetése alatt csoportosulva hódoltak nekik s a nép érdekében is fölemelték szavukat. Jórészt ennek a következménye az akkor divatos satyrikus

* A későbbi nagy írók közül pl. Dosztojevszkij meg Tolsztoj szintén a mysticismus hívei.

irány az irodalomban. Gúnyosan írják le az orosz paraszt sorsát; a jobbágy elégedett s boldog, mert nemeslelkű ura atyailag gondoskodik róla. Ezt az irányt a sentimentális váltja föl, de ez is ép oly mesterkéltséggel, mint az előbbi, hisz a nemes származású író nem ismerte népét, de meg nem is mert olyat írni, a mivel a censor haragját vonhatta volna magára, a jobbágy gyermeke pedig nem igen emelkedhetett föl egészen a tollforgatásig. A jobbágy tehát igen jelentéktelen szerepet játszik az irodalomban. Legjobban ismerték az orosz nép lelkét s legtöbbet tettek a nép érdekében az írók közül Grigorovics meg Turgenyev. Grigorovics az *Anton Goremijkoban* dramatizálja a muzsik állapotát és prózában írja le a szívrehatóan fájdalmas képeket, a melyeket Nekraszov versbe szed. Turgenyev ugyanezen tárgyat discretebb kézzel kezelte *Egy vadász elbeszéléseiben*. De természetesen óvatosak voltak az írók, mert félték a cenzurától, mely sokszor sujtott le rájuk, így Turgenyevre is. Turgenyev *Egy vadász elbeszéléseinek* a második kiadását nem engedte meg, «mert idealizálta a muzsikot s rámutatott arra, hogy a muzsikok el vannak nyomva, hogy uraik igazságtalanul s kegyetlenül bánnak velök s hogy a muzsiknak szabadságban élni igazságosabb s jobb.» (Bev. 26. l.) A szerzők ügyesen s világosan fejtegetik a Katalin czárnő idejében megindult irodalom fejlődését s rámutatnak, hogy melyek voltak a népies irodalom fejlődésének akadályai. A Katalin korabeli irodalom tele van ellenmondással, ép úgy, mint a politika. Az irodalom ápolását a czárnő a kormány feladatai közé sorolta s a milyen kétszínű volt a kor a politikában, ugyanolyan volt az irodalomban is.* Kívülről mutatott, de a fényes külső alatt nem volt igazi tartalom. A francziákat utánozták, lángoltak a nemes eszmékért, de komolyan s őszintén még az írók sem gondoltak a népre, a nép sorsának javítására. Maga a czárnő a felvilágosodás hívének vallotta magát irataiban, elítélte a nép elnyomóit s mégis ő volt az, a ki Ukrajna szabad népét jobbágygyá tette. Az első nagy orosz író Karamzin az iroda-

* Brückner i. m. 85. sk. l.

lomban. Rousseaut utánozza, nemes gondolkozást, humanis-
must hirdet, de a tettek mezején, a politikában engesztel-
hetetlen ómuszka, a ki a leghatározottabban ellenzi a jobbágyok
felszabadítását. A népet, a nép kívánságait, ideáljait, sőt
nyelvét sem ismerik az írók, a jobbágyság áthidalhatatlan
úr, a mely minden érintkezést kizár. S mégis ekkor kezd
az irodalom népiessé válni, gyűjtik a népköltészet termékeit,
Radiscev kiadja a *Bouat*, Karamzin *Muromi Ilyárról* zeng
éneket, de azért valódi érintkezést a kettő között nem ta-
lálunk, az irodalom egy kis körre szorítkozik, nem gyöke-
rezik a nemzetben, csupán az előkelők játékszere.

Az uralkodó irány kezdetben a satyra. Novikov a ve-
zér. Folyóiratai, a *Festő* és *A Hereméh*, valóságos lázba
hozták kortársait. A satyrikus folyóiratok hasábjain maró
gúnynyal ostorozzák a nemesek tudatlanságát. Az anthologia
szemelvényeket közöl mind a két folyóiratból, továbbá a
satyrikus irányú írók közül Bachtin, Csulkov, Radiscevtől
és egy kis mesét Szumarokovtól. A satyrikus írók a jobbágy
szomorú sorsát s a tudatlan földesurak garázdálkodásait
írják le. Novikov meg is lakolt merészségeért, mert Katalin
czárnő halálra ítélte, majd ítéletét kegyelemből 15 évi fog-
ságra változtatta át. Mutatóul álljon itt *A hereméhből* pár
sor. «Tökfilkó úr azt hiszi, hogy a parasztok nem emberek,
de parasztok; de hogy mi a paraszt, arról csak annyit tud,
hogy az ő jobbágy rabszolgája. Rosszul bánik velök s nagy
adót követel tőlük. Soha egy szót sem szól hozzájuk s még
arra sem érdemesíti őket, hogy köszöntésüket fogadja, a
mikor azok keleti szokás szerint földre borulnak előtte. Mert
így gondolkodik: én úr vagyok, ők meg a szolgálaim; azért
születtek, hogy nyomorban tengődve éjjel-nappal dolgozza-
nak rám, teljesítsék parancsaimat s pontosan megfizessék
az adót. Természetes, hogy engem látva s a köztünk levő
különbségre gondolva, földre borulnak előttem. Nagybeteg
Tökfilkó úr . . . betegsége ellen egy recept van: addig viz-
gálgassa naponta kétszer az urak s a parasztok csontjait,
a míg különbséget nem talál a kettő között.»

A satyrikus irodalom elég gazdag, de költői értéke
annál kisebb. A satyrikus irányt jóval felülmúlja költői

meg tárgyi szempontból a sentimentális, mely azt felváltja. Ennek legkiválóbb képviselője az előbb említett Karamzin, a ki franciaországi utazásaiból hozta magával az érzelmességet s meghonosította Oroszországban.* Ő volt II. Katalin utolsó s I. Sándor első éveiben az irodalom kormányzója. Regényíró, kritikus, költő, történetíró egy személyben. Hírnevét *A szegény Liza* cz. regényével alapította meg, a mely óriási hatást tett. A szegény falusi leány szomorú históriája megrikatta az egész olvasóközönséget. Karamzin s a többi sentimentális írók is a szívre, a kedélyre akarnak hatni, példaképeket állítanak föl, a kiket követnünk kell. Csupa jószívű nemesek, jobbágyaikról atyailag gondoskodó földesurak s ugyanilyen érzelmű jobbágyok a hősök. De a kép hamis, mert mint rámutattunk, nem ismerik a népet s így nincs semmi reális alapja e fajta irodalmi működésüknek. A sentimentális íróknál óriási naivitással találkozunk. Magasztalják a falusi élet szépségeit, a jobbágy szerintök elégedett s boldog, mert a világ zajától s az élet küzdelmeitől távol a természet szépségeiben gyönyörködik. Ez a parasztról való gondoskodás emlékeztet bennünket Orczy Lőrincz bárónak jobbágydicsőítő verseire. A földesurakat s a jobbágyokat a kölcsönös megértés és szeretet köti össze, kiki teljesíti kötelességét s ebben megnyugvást talál. A nemesszívű falusi nő típusa *Liza*, a férfitípus *Frolj Szilin*, a vidék jötevője, a ki mindig segít szenvedő embertársaain s nem fogad el semmiféle jutalmat. Karamzin állította be az irodalomba ezeket a típusokat. A sentimentális irány híve volt Krylov meseíró, Cheraszkov, Karabanov költők, továbbá Zapolszkij, Osztolopov, Grammatin és Fedorov, a kiktől szemelvényeket közölnek a szerzők.

A sentimentális irányt a romantikus váltja föl. A romantikusoknál a paraszt szintén jelentéktelen szerepet játszik, rendesen nemesszívű, ártatlan, naiv ember, a ki meg van elégedve sorsával. A romantikusok közül szemelvényeket találunk Szljepuskin, Lermontov, Dalj, Nekraszov, Majkov, Nikitin műveiből s a romantikus iskola fejétől, Puskintól.

* Galachov: *Az orosz irod. tört.* 1909. 155. sk. 1.

Mind a falusi élet szépségeit, az egyszerű paraszt boldog sorsát írják le, szem előtt tartva Karamzin típusait: *Lizát* meg *Frolj Szilint*. Ugyanaz a paraszt jelenik meg az ő regényeiben, mint a melyik Kónyi János *Havasi juhásznéjében* kesereg, vagy Kovács Pál *Betyárjának* hőse.

Az ismertetett anthológiák egyformán érdekesekek a történetíróra meg az irodalomkedvelőre nézve. A régi orosz folyóiratok meg könyvek különböző könyvtárakban vannak széjjelszórva, nehezen tud a kutató hozzájuk férni s ezért volt szükséges ilyen kis gyűjtemény összeállítása. A szemelvények az eredeti helyesírással vannak közölve, mint azt a szerzők műveik hátlapján jelzik, a népköltészet termékei pedig a nép elbeszélése nyomán az eredeti tájszólásban állanak előttünk.

BONKÁLÓ SÁNDOR.

ÚJ ADATOK A GÖRÖG SZOBRÁSZAT TÖRTÉNETÉHEZ.

Második és utolsó közlemény.¹

II.

A gyűjteményeinkben szereplő antik pánczélos szobrok, mint a harczok sajátosan római istenének, Mars Ultornak avagy a győzelmes római császároknak és hadvezéreknek ábrázolásai képzeletünkben a legszorosabban hozzákapcsolódtak a római katonai imperialismus gondolatához. Megerősítik ezt a kapcsolatot azok a történeti utalások, melyeket a pánczélokot díszítő domborművek egyes szobrokon tartalmaznak. Ezek a történelmi jelentőségű domborművek csak a legkritkább esetben vonatkoztathatók bizonyos határozott harczi tényekre; legtöbbször csak általánosabb természetű allegóriák. Az előbbi csoportnak legnagyobb emléke a Primaportában talált Augustus-szobor, melynek domborművei középen azt a jelenetet ábrázolják, a mint IV. Phraates, a parthusok fejedelme Tiberiusnak visszaadja (Kr. e. 20-ban) a Crassus legióitól zsákmányolt tábori jelvényeket.² A második csoportba tartozó általánosabb, allegorikus motívumok között a leggyakoribb a Victoriák emelte Tropaion, tövében megkötözött, ülő barbár rabok alakjával.³ Ezek az

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1914. évi 445. számában.

² V. ö. Arndt-Bruckmann: *Griech. u. röm. Porträts* T. 701—703; Hekler: *Görög és római arczképszobrászat* 170., 171. tábla XXXIV. l.; *Röm. Mitt.* 1910. S. 27; *Bruckmanns Wandbilder alter Plastik* T. III.; *erläuternde Texte* S. 12 ff.; Helbig: *Führer*, 3. Aufl. S. 4., Nr. 5. (14.)

³ V. ö. *Bonner Studien* S. 1 ff.; *Bonner Jahrbücher* 120. S. 173. ff. Woelke itt adott összeállítás a pánczélos szobrokat illetőleg több tévedést tartalmaz.

általánosabb, történeti jellegű motívumok néha nemcsak a pánczélttest, hanem az alul lezáró ércpikkelyek domborművei között is szerepelnek,* melyeknek rendszerint csak ornamentális vagy apotropäikus a jelentősége.

A pánczélos szobroknak az a típusa, mely a primaportai Augustusban és társaiban előttünk áll, mely a pánczél díszítő, illustratív domborművekkel az ábrázolt egyéniséget történelmi világításba helyezi, római gondolkozás eredménye, melyre jellemző, hogy a művészetet az egész vonalon a történelem szolgálatába hajtja. Ezzel a kétségtelen megállapítással szemben még ma is megoldatlan problémája a művészettörténeti kutatásnak, vajon a pánczélos szobor, mint műfaj a sajátosan római művészet leleményei körébe tartozik-e avagy itt is, mint más téren, a görög művészet szolgáltatta a mintaképeket, melyekhez a római kori fejlődés hozzákapcsolódott. Az eddig uralkodott nézetel szemben, azt hiszem, írott források és fönmaradt emlékek tanuságával sikerül majd kimutatnom, hogy már a görög művészet is ösmert szabadon álló pánczélos arczkép-szobrokat. Biztos tudomásunk van ugyanis róla, hogy III. Attalost Pergamonban pánczélosan ábrázolták és minden jel arra vall, hogy a pergamoni ásatások alkalmával előkerült, hellenistikus stilusú pompás pánczélos szobor darabjai ehhez az egyik pergamoni fölírásban is megemlített műalkotáshoz tartoznak.

Az említett fölírás elmondja, hogy Elaija város polgárai III. Attalost (138—133. Kr. e.) győzelmes hadjárataiból való visszatérése alkalmából öt könyök magas pánczélos szobor felállításával tisztelték meg. A fölírás a méreteken kívül a szobor motívumát is röviden megjelöli: a művész III. Attalost győzelmi zsákmányra lépve ábrázolta.

... καθ'ερωσαι δὲ αὐτοῦ καὶ ἄγαλμα πεντάπηχον τεθωρα-

* Pl. 1. a hierapytnai Hadrianus szobrán: *Gaz. arch.* 1880 pl. VI. p. 54.; a domborművek jelentőségére nézve 1. *Görög és római arczképszobrászat* cz. könyvemet XI. l.; 2. a kopenhágai töredéken: *Glyptothek Ny-Carlsberg* Nr. 553—4. — Amott ülő barbár rabnő, emitt a vállán vadkansignumot vivő ifjú harezos ül az ércpikkelyek domborműveinek történeti jelentőségét.

κισμένον καὶ βεβηχός ἐπὶ σκύλων...¹ A szobrok méreteire való utalást más fölírásokban is találunk. (I. G. VII., 4130, 38. sor: εἰκόνι χαλκῆ τετραπίχει.) Egészen elszigetelten áll ezzel szemben a vértzetben való ábrázolásnak és a zsákmányralépés motivumának fölírásos megemlítése; az utóbbira analogia gyanánt legföljebb a Wilhelm által a pergamoni minta alapján kiegészített, a Latmos-tó melletti Herakleióban talált fölírástörödékre hivatkozhatunk. (Wilhelm: *Beiträge zur griechischen Inschriftkunde* S. 141; Le-Bas-Waddington 1697, 1. sor: ἐν βεβηχό(τα) ἐπὶ [ἴππου? helyett; ἐ]νβεβηχός ἐπὶ σκύλων.)

Abból, hogy a fölírás a szobor vértzettségét és a zsákmányralépés motivumát kifejezetten megjelöli, arra következtethetünk, hogy fölírás keletkezése idején az ábrázolásnak ez a módja nem tartozott a megszokott jelenségek körébe. Ezzel a magyarázattal teljes összhangban áll az, a mit a nevezett motivum történetéről emlékeink alapján tudunk. Egyetlen görög szobor maradt csak reánk, mely a leírt motivumról jó képet ad s ez a Delosban talált hellenistikus Apolló, a ki fatörzsre támaszkodva egyik lábát a gallusoktól zsákmányolt pajzson pihenteti.² A mi ebben a motivumban új, az nem a művészi ábrázolásban, hanem tárgyi jelentőségében rejlik, mely a győzelemre való utalással bizonyos történeti színezetet kapott. Maga az a művészi gondolat, hogy a szobrászi alak egyik lábát valami tárgyra vagy állatra támasztja, már az V. század görög művészetében sem ismeretlen. Elég, ha a Puidias körében keletkezett berlini Aphrodite-szoborra utalok.³ A zsákmányralépés motivumát, melyet a hellenistikus portraitművészet III. Attalos pánczélos szobránál történeti jellemzésre használt föl, a római művészet is átvette, de nyersebb és kegyetlenebb felfogásának megfelelőleg, a zsákmány, a mire az

¹ *Altertümer von Pergamon* Bd. VIII., 1. Inschriften Nr. 246. Z. 7.; Dittenberger: *Orientalis gr. Inscriptiones* Nr. 332. p. 514.

² *Revue de l'art ancien et moderne* 1909. p. 98.

³ Kékülé: *Weibliche Gewandstatue aus der Werkstatt der Parthenongiebel*; Furtwängler: *Meisterwerke der griech. Plastik* S. 451.; *Masterpieces* p. 71. Fig. 24.

imperator lép, nem fegyver, hanem a leigázott népfaj egy földön görnyedő képviselője, a mint ezt Hadrianusnak Hierapytnában talált pánczélos szobrán (Konstantinápoly) látjuk. Valószínű, hogy a Barlettában álló, colossális, késő római pánczélosszobrot, mely alighanem I. Valentinianus ábrázolása, hasonló motívummal kell kiegészítenünk.¹ — A leigázott néptörzs képviselőjének a győztes hadvezér mellett való ábrázolása, a mire a római pánczélos szobrok szintén számos példával szolgálnak, nem római művészi lelemény. Aristeidesből tudjuk, hogy Miltiadesnek és Themistoklesnek az athéni Dionysos-színházban levő szobrai mellett egy-egy fogoly perzsa szobra volt látható.² Ezeket a szobrokat legkésőbb a Kr. e. IV. században emelték.

Miután így a βεβηκός ἐπὶ σκύλων motívum jelentését a művészi ábrázolás körében megértettük³ és történetét röviden vázoltuk, áttérhetünk a Pergamonban talált pánczélos szobor ismertetésére. A pergamoni ásatások alkalmával 1905-ben a felső Gymnasion (τὸ τῶν νέων πανηγυρικὸν γυμνάσιον; v. ö. *Inscriften von Pergamon* Nr. 273. C. 16.) középső termének (Ath. Mitt. 1907, T. XVIII, 1—1.; Vitruvius szerint V, 11: ephebeum)⁴ egyik késői falába beépítve megtalálták egy életnagyságon felüli márványból való pánczélos szobor töredékeit (*Phot. d. arch. Inst.* Nr. 1044, 1375.)⁵ Az összeállított töredékek a pánczéltestet két sorban lezáró, rojtos végű bőrszalagokat foglalják magukban. A felső bőrszalagsor rövidebb, mint az alsó. A pánczéltest alsó, lezáró

¹ L. *Antike Denkmäler* III. T. 20., 21. H. Koch szövegével; Arndt-Bruckmann: *Griech. u. röm. Porträts* T. 895—898; O. Wulff: *Die altchristliche Kunst* S. 158. T. XI. A motívum történetére v. ö. Bienkowski fejtegetéseit: *Wiener Studien* 1912. S. 277. ff.

² *Aristeides ed. Dind.* II. p. 215. III. p. 535. f. ad. 161., 13.; δύο εἰσὶν ἀνδριάντες ἐν τῷ Ἀθήνησι θεάτρῳ, ὁ μὲν ἐκ δεξιῶν Θεμιστοκλέους, ὁ δ' ἐξ εὐωνύμων Μιλτιάδου, πλησίον δὲ αὐτῶν ἑκατέρου Πέρσης ἀρχαίου.

³ Nem fogadhatom el A. J. Reinach magyarázatát: *Journ. intern. d'arch. num.* 1913. p. 114 et suiv., a ki a motívumot úgy értelmezi, hogy a szobor fegyverek domborművével díszített talapzaton állott.

⁴ V. ö. Wiegand-Schrader: *Priene* S. 274.

⁵ Jelenleg a pergamoni ásatások mellett berendezett kis muzeumban vannak, hol dr. Hepding lekötelező szivessége révén behatóan tanulmányozhattam őket.

vonala, melyet a bőrszalagok koszorúja övez, nem követi a csipő ívelését, hanem szerves kifejező erő nélkül, csaknem vízszintesen visz körül. Töredékeinken már első pillantásig meglep a kidolgozás szokatlan finomsága s az a legkisebb részletekbe is elható művészi gondosság, melyre a római pánczélos szobrok között hiába keresünk példát. Nemcsak az feltűnő, hogy a bőrszalagok szélein a varratokat a művész mindenütt éreztette, de az a mód is, a hogyan a lecsüngő rojtokat, szinte szálankint fellazítva, anyaghatásuk egész duzzadó valóságosságában megfigyelte és ábrázolta. Az anyaghatás valóságosságának keresése általános jellemző vonása a hellenistikus szobrászat művészi törekvéseinek. Ez az időszak vonta be nagy érzéki erővel a különböző szövetek művészi hatását az ábrázolás körébe.¹ A márványkezelés teljes biztonságát és merészségét ezek a művészek a formák bámulatós átérzésével párosították. Ezt érezzük a hellenistikus ornamentika alkotásain; de érezzük a pergamoni pánczélos szobron is, melynek művészi kiválósága legjobban akkor ötlik szembe, ha a részletek kezelését azzal a colossalis méretű márványpánczéllal vetjük össze, mely ugyancsak Pergamonban került elő² s a mely egykor tropaion alkotó része lehetett, de a kapubejárat mellett egymagában is állhatott, hiszen tudjuk, hogy a pergamoni érmeken pánczél városzímer jelentőségében egymagában is előfordul.³ Ezen a torson a mi töredékeinkkel szemben a bőrrojtok kezelésében bizonyos decoratív felületesség nyilatkozik. A fennmaradt részletek pánczélos szobrunk motívumáról is fogalmat adnak. A bőrrojtok erős kidagadását a bal felsőczomb felett csak úgy érthetjük meg, ha fölteszszük, hogy az ábrázolt alak ezt a lábát valamire föl támasztotta. Ez a megfigyelés egymagában már a fent tárgyalt pergamoni fölírásban III. Attalos pánczélos szobra számára megadott motívumra vezet. Ehhez járul még a méretek egyezése. Szobrunk eredeti nagyságát a fennmaradt részletek alapulvételével kb. 2·50 m.-nyire tehetjük, a mi jól

¹ V. ö.: Hekler: *Röm. weibliche Gewandstatuen* S. 121 ff.

² *Altertümer von Pergamon* VII. T. XXX. Textband I. S. 141. ff.

³ H. von Fritze: *Die Münzen von Pergamon* T. I., 25 S. 28.

összevág a fölírásban említett öt könyökkel. Végül van még egy igen fontos bizonyosságunk arra, hogy a pergamoni pánczélos szoborban hellenistikus fejedelem ábrázolásával van dolgunk. Ugyanott, a hol a pánczeltöredékek előkerültek, került elő egy életnagyságon felüli, pompás hellenistikus portraitfej két töredéke (*Phot. d. arch. Inst. Perg.* Nr. 736.) melyek összeillesztve a jobb arczelet adják meg a homlok közepétől körülbelül a járomcsont aljáig. A homlok fölött középen feltörő s kétoldalt ivelten, csapzott nyugtalansággal aláomló hajfürtökben a Nagy Sándort követő hellenistikus fejedelmek divatjára ismerünk. Tekintve, hogy a fejtöredékek anyaga ugyanaz a nagykristályos, fehér márvány, mint a pánczélos törzsé s méretben is illenek hozzá, valószínű, hogy egyazon szobor alkatrészeivel van dolgunk. Megerősíti e föltevést a kidolgozás rokonsága. A fellazított, kuszált hajfürtök kezelésében ugyanaz a merész technikai virtuozitas nyilatkozik meg, mint a nyugtalanul duzzadó rojtok ábrázolásában. Minden jel tehát arra vall, hogy a pergamoni ásatások III. Attalos fölírásilag is megemlített pánczélos szobrának töredékeit hozták felszínre. Ennek az eredménynek művészettörténeti fontossága abban rejlik, hogy első kétségtelen példáját szolgáltatja görög időkből a pánczélos portraitszobor típusának. Az ikonographia megállapításunkkal, sajnos, nem sokat nyer, hiszen az arczból épen a legjellemzőbb részletek hiányoznak. Pedig III. Attalos hiteles arcmása nagyon becses volna, már csak azért is, mert a pergamoni fejedelmek közül éremképekről csupán Philotairos és II. Eumenes vonásait ösmerjük; az utóbbit egyetlen nem valami jól fenntartott példányban.*

Bárha emlékszerű bizonyítékaink nincsenek, mégis alig hihető, hogy a pánczélos arczképszobor típusa csak a kés hellenistikus korszak leleménye. Valószínű, hogy a görög hadvezérek arczképszobraikon legalább kivételes esetekben pánczelt viseltek, a mint ezt éremképek Themistoklesnek a IV. században keletkezett szobráról igazolják.** Themistok-

* H. von Fritze: i. h. Text passim.

** Bernoulli: *Griech. Ikonographie*, I. Münztafel II. 1; *Bonner Jbücher* 120. S. 155; Lippold: *Griech. Porträtstatuen* S. 60. — Az ilyen hajóorralakú talapzat legismertebb példáját a samothrakei Nike szolgáltatja; Epidaurosban is került elő egy ilyen szobortalapzat.

lest hajóorralakú talapzaton előrelépve látjuk; kezében a győzelem jelvényei: a tropaion s a koszorú. Testén a teljesen kifejlett izompánczél. A strategosnak ezzel a valószínű ábrázolásával szemben a classikus kor görög művészete a ruhátlanul, sisakkal fején küzdő harcos típusát alkalmazta, úgy látszik, a leggyakrabban. Ilyen strategos-szobrok-ról az antikytherai lelet egyik márványszobra¹ s a bécsi császári gyűjtemény egy kis bronzszobra jó fogalmat adhat.²

Ha szabadon álló szobrokon nem is, de festett edények képein és domborműveken a pánczélos alak görög művészi ábrázolásának fejlődését századokon át figyelemmel kísérhetjük. Ezek segítségével megállapítható lesz, minő hely illeti meg a fejlődés rendjében a pergamoni torsót s általában minő művészi elveket követett a görög szobrászat a pánczélos alak megteremtésénél? Megtudjuk majd e kérdések fejtegetése kapcsán azt is, vajon a római szobrászat hűen követte-e a görög művészi hagyományokat avagy változtatott rajtuk.

A vértezett alakok ábrázolásában a görög művészeket kezdettől fogva az a törekvés vezette, hogy a testre felöltött védelmi eszközök szervesen érzetformáinak művészi kifejező erőt adjanak. Ez kétféle módon történhetett. Az egyik mód, mely kapcsolatos a görög művészet anthropomorphizáló hajlamával, az izompánczélhoz vezette, mely az emberi test szerves kifejező formáit öltötte magára. A másik mód abban állott, hogy a testtelen formájú pánczél díszítő motívumokkal borítva decoratív értelemben tették kifejezővé. Az izompánczél teljes kialakulása a Kr. e. V. század első tizedeire esik. Duris egyik vázáján találkozunk első példájával.³ Legkorábbi szobrászi emlékeink, melyeken izompánczél látnunk, az V. század közepe tájáról valók.⁴ A görög

¹ Έφ. ἀρχ. πίναξ παρενθέτος B., 2; Svoronos: *Das Athenen Nationalmuseum*. T. 14., 2.

² Schneider: *Album auserlesener Kunstgegenstände*. T. XXXII.

³ *Wiener Vorlegeblätter* VI., 7; Furtwängler—Reichhold: *Griech. Vasenmalerei*. T. 74.

⁴ Brunn-Bruckmann: *Denkmäler griech. u. röm. Skulptur*. T. 546. és 660; Dickins: *Catalogue of the Acropolis Museum*, No 599. p. 133.

művészet a pánczélnek ehhez a szervesen kifejező erejű alakjához mindvégig hűségesen ragaszkodott. Az V. és IV. századbéli harcosok síremlékeiken fejlett izompánczélban jelennek meg előttünk¹ s ezt a pánczéltypust látjuk az u. n. N. Sándor-sarkophág, a pergamoni Gigantomachia,² a laginai Hekate-templom domborműveinek³ vértezett alakjain. De e mellett a pánczéltypus mellett a testtelen formájú pánczél is mindvégig előfordul: képviselői a pergamoni Athena-Polias templom balustradejáról⁴ s a laginai Hekate-templom frieséről, tehát a hellenistikus korszak domborműveiről sem hiányzanak.

Igen érdekes és fontos azonban, hogy a görög művészek a két pánczélformát mindvégig két egészen különböző művészi elv megvalósulásának tekintették. Az izompánczél kifejező ereje egyenértékű magával az emberi testtel: benne az organikus kifejezés elve érvényesül. Ezzel szemben a szervesetlen formájú, testtelen pánczél csak decoratív értékek hozzáadása teheti művészileg kifejezővé. A decoratív törekvés számára a pánczél szervesen nem tagolt felületén bőséges tér nyílik, míg az organikus testformák művészi szempontból minden rájuk erőszakolt decoratív értéknek útját állják.

A görög művészet ezt a két pánczélforma között fennálló kifejezésbeli elvi különbséget mindvégig finom ösztönnel megőrizte. A görög izompánczélon a szerves testformák kifejezését domborműves díszítő motívumok sehol sem zavarják. A díszítő elemek alkalmazása ezen a pánczélformán csupán a lezáró vállpántokra és az alul rendszeren két sorban sorakozó ércpikkelyekre szorítkozott. Ezekon kívül a mell közepén mint centralis hangsúly általánosan szerepel

¹ V. ö. fejtegetéseimet és az idézett példákat: *Ausonia, Rivista della societa italiana di archeologia e storia dell'arte*, 1910. p. 8. e sequ.

² *Altertümer von Pergamon* Bd. III. T. XIV.

³ G. Mendel: *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines. Musées impériaux ottomans*, Constantinople. 1912. p. 428—536.

⁴ *Altertümer von Pergamon*, II. T. XLIII—L.

a medusafej. A vállpántok domborműveit rendszeren mythologiai küzdelmekből merített motivumokkal díszítették (pl. a dodonai és syrisi pánczéltöredékeken,¹ melyek a Kr. e. IV. századból valók), de előfordul a római időkben annyira divó villámcsomó és tropaiont vivő Nike is.² Az érczippkelyek domborműves díszítésére csak egy Olympiában talált bronzpánczéltöredék nyújt fölvilágosítást, melyen Theseus küzdelmét látjuk a Minotaurossal.³ A siremlékek izompánczélos harczosain ezeket a díszítő motivumokat festéssel jelezték ép úgy, mint az ú. n. Nagy Sándor sarkophágon, hol az egyik oromesoportbeli harczos mellén festett, apotropäikus jelentőségű, szakállas férfifejet látunk.⁴ A hellenistikus korszak az izompánczél alakján csak annyi változást eszközölt, hogy az alul lezáró kettős érczippkelysor helyét kettős sorban lecsüngő rojtos bőrszalagsor foglalta el. Ilyen pánczél viselt Anytos titán Damophon szoboresoportján a lykosurai Despoina-templomban,⁵ ez a pánczélforma divik a magnesia-i Artemis-templom⁶ s Paulus Aemilius győzelmi emlékének (Kr. e. 168-ban) domborművein. Ehhez a typushoz tartozott a Pergamonban talált III. Attalos szobra s ide sorolható végül az a szobor is, melyet Billienus tiszteletére Delosban, Antigonos porticusában állítottak föl Kr. e. 107 körül.⁸

Az izompánczéllal ellentétben a szervetlen formájú

¹ Walters: *Cat. of bronzes in the British Museum*, No 285. pl. VIII; Carapanos: *Dodone*, pl. XV.

² Villámcsomót látunk a híres pompejii mozaik Nagy Sándorának vállpántján l. F. Winter: *Das Alexandermosaik*, T. I.; a tropaiont vivő Nikékre vonatkozólag v. ö. *Altertümer von Pergamon* Bd. VII. Textb. 2. S. 278. ff.; Beiblatt 38.

³ *Olympia* Bd. IV. T. VI. 36.; a motivumot illetőleg v. ö. Sauer: *Das sog. Theseion*, T. V.; II. sz. északi metopa.

⁴ Winter: *Der Alexandersarkophag*, T. V., VI.

⁵ *Annals of the Brit. School*, XIII. Pl. XII.; Kourouniotis: *Κατάλογο; τοῦ μουσείου Λυκασουρας* p. 37—39.

⁶ Mendel: *Catalogue*, p. 369—418.

⁷ *Melanges Boissier*, p. 297. suiv.

⁸ Holleaux—Homolle: *Exploration archeologique de Delos, Le portique d'Antigone*, p. 43. suiv.

pánczélnak decoratív értékek alkalmazásával igyekeztek a görög művészek kifejező erőt biztosítani, olyan formán, hogy a pánczél elülső részét festett, berakott, vagy domborműves díszítő motívumokkal borították. A polygnotosi mintaképeket követő bolognai festett krateron az egyik Amazon pánczélját elől ruhátlan, álló, szárnyas ifjú (Eros?) alakja díszíti.¹ A hellenistikus korból legalább egy testtelen formájú márványpánczél maradt reánk Kos szigetéről, melynek homlokoldalát állatviadalok képe övezi.² Ezek a decoratív motívumok eredetükben az archaikus jón művészetre nyúlnak vissza s elvétele római kori pánczélos szobrokon is előfordulnak. Föltalálásában ugyancsak hellenistikus művészet termékének látszik az a pánczélos szobor, melyről Tenos szigetén nem kevesebb, mint öt római kori másolat került elő.³ A tisztí övvel átkötött pánczéltestet ezeken a kentauro-machiának ugyanaz a jelenete díszíti, melyet egy Thera szigetén talált metopa domborművéről is ösmerünk.⁴

Már az a rövid vázlatos áttekintés is, a melyet a görög pánczélos alakok művészi ábrázolásának történetéről e helyütt adhatunk, világosan mutatja, minő finom művészi érzék vezette a görögöket decoratív elemeknek a pánczélon való alkalmazásában. Jól érezték, hogy a szerves formák kifejező erejét a művészi hatás tisztaságának és egységességének megzavarása nélkül decoratív értékekkel fokozni nem lehet. Épen ezért az izompánczél, mely az emberi test organikus, kifejező formáit vette magára, sohasem díszítették domborművekkel.

Másként a rómaiak, kik a görögök művészi örökségét átvették és továbbfejlesztették. A római imperatorok szobrain az izompánczél decoratív vagy történeti tartalmú domborművek borítják. Ez a külső meggazdagodás: decoratív értékeknek szervesen kifejező formákra való halmozása, az az újítás, a melyet a pánczélos szobrok fejlődése a római mű-

¹ Furtwängler-Reichkold: *Griech. Vasenmalerei*. T. 75/6.

² Konstantinápoly, Ottomán Muzeum.

³ Le Musée Belge 13—14. (1909/10.) p. 247. suiv. Fig. 9—12.

⁴ Hiller von Gaertringen: Thera III. S. 121. Fig. 96; Phot. d. deutschen arch. Inst. Thera No. 605.

vészetnek köszönhet. Egyébként a római pánczélos szobrok is annak a multon élő eklekticismusnak a gyümölcsei, a mely Praxiteles föllépésétől kezdve a római művészi termelés nagy részét jellemzi. A legrómaibb pánczélos szobor a primaportai Augustus motívumában Polykletos Doryphorosa támadt föl lysipposi átdolgozásban.¹ Egy másik, S. Antiocoban talált római pánczélos torsó pedig,² melynek művésze görög IV. századbéli Hermes-typust másolt, szinte illusztrációja Plinius megjegyzésének: (XXXIV. 18.) Graeca res nihil velare, at contra Romana ac militaris thores addere. A pánczélokot díszítő domborművekben is csaknem kivétel nélkül a görög decoratív művészet formakincsére ösmerünk. Csak ott, a hol a decoratív motívumok történeti tartalmat és hangsúlyt kapnak, nyilatkozik a sajátosan római szellem. Kétségtelen, hogy a történeti domborművekkel díszített római pánczélos szobrok tartalmilag érdekes dolgokat beszélnek el, de az is kétségtelen, hogy a görög művészet alkotásaival szemben képhatásuk egységessége szenvedett.³

HEKLER ANTAL.

¹ V. ö. *Jahreshefte d. österr. arch. Instituts.* 1912. S. 69.

² Notizie degli scavi. 1908. p. 194.; *Jahrbuch d. arch. Inst.* 1911. S. 276.

³ Az első közleményhez pótlólag megemlítem, hogy a modell görög fölírásokban rendszeren παραδειγμα néven szerepel. V. ö. Ebert: *Fachausdrücke d. gr. Bauhandwerks.* S. 5., 15., 21., 44., 52., 60. Weickert: *Das lesbische Kymation.* S. 8. Különösen fontos az epidaurosi tholos építésére vonatkozó fölírás: Kavvadias: *Fouilles d'Epidaure* p. 95., 90. sor.; I. G. IV. p. 335., 90.: Κωμωδίωνι τοῦ παραδείγματος τῶν ἐγγλυμμάτων ἀστραγάλων καὶ κωματίων Ἀττικοῦ Γ. Komodionos készítette tehát az astragalosok és kymationok modelljeit. Az Asklepios templom építési fölírásában is ily értelemben használatos: παραδείγματα: Kavvadias p. 82., 251. sor.; I. G. IV. p. 323., 251; ugyanígy: I. G. I. 324. e Col. II. (Erechtheion.) Végül megragadom az alkalmat, hogy legalább röviden utaljak Emile Bourguet épen most megjelent könyvére: *Les ruines de Delphes.*

KÉT LEGENDA.

Első közlemény.

A boldogságos szüz és az ördög.

Élt hajdan egy Gebizo nevű gróf, a kinek magas hegyen épült vára és csodaszép felesége volt. A felhőkig érő vár alatt terült el a város, mely neki adózott és azontul megsze a ködbevesző láthatárig nyúltak birtokai, úgy hogy méltán tartották őt az ország leggazdagabb hűbérurának. Ő ezt a hirnevet és a vele járó kötelelességeket örömet vállalta. Állandóan terített asztal várta a szívesen látott vendégeket és szépséges felesége sugárzó napként forgolódott közöttük, hogy kedvüket derítse. A keresztyéni jótékonytságot is bőkezűen gyakorolta.

Kolostorokat és kórházakat épített, templomokat és kápolnákat gazdagított kincsekkel s minden nagyobb ünnepen a szegények százait ruházta fel és vendégelte meg asztalánál, Néhány ingyenélőnek állandóan udvarában kellett lennie, hogy ott étel-ital között lakmározva őt dicsőítsék. Ezek nélkül sivárnak, kihaltak tűnt volna fel előtte a fényes vár, ékes termeivel.

De határt nem ismerő bőkezűségében a legdusabb vagyron is szétfolyt volna kezében és így esett, hogy a gróf egyik birtokát a másik után zálogosította el, csak hogy tovább is hódolhasson fényűző és adakozó hajlamának. De mentül inkább fogyott vagyona, annál bővebb adományokat osztogatott, abban bizva, hogy így ismét maga felé fordítja az ég kegyelmét. Végre teljesen kikopott vagyónából. Vára elnéptelenült és rommá omlott; szokásból ugyan még mindig iratott pergamentekre alapító meg ajándékozó leveleket, de ezeket már csak gunyos kaczagással fogad-

tak, hiszen nem volt miből adományoznia. Hébe-hóba sikerült ugyan egy-egy lerongyosodott koldust udvarába csalogatni, de az is becsmérőn taszította el magától a szívesen föltálat sovány levest s faképnél hagyta a gazdát.

Csak feleségének, Bertrade-nak szépsége nem fogyatkozott meg. Sőt mentül pusztább, kietlenebb lett a vár, ő annál jobban gyarapodott bájban, kedvességben. Minél szegényebb és elhagyottabb volt Gebizo, neje annál több szeretettel ragaszkodott hozzá. Mintha az ég a hű feleségben akarta volna egyesíteni összes áldásait. Minden férfi irigyelte ezt a kincsét, a mely még megmaradt neki. Csak ő maga nem látta ezt és hasztalan igyekezett hitvese szerelmével megédesíteni inségüket, férje rá sem hederített, hanem buskomorságba esett és egészen magába zárkózott.

Mikor husvét ünnepe ragyogó napfény között beköszöntött s Gebizónak eszébe jutott, hogy boldogabb éveiben e napokon mulató csapatok özönlöttek várába, annyira elröstellte magát, hogy a templomba sem ment el. Kétségbeesett, hogy miként fogja eltölteni a verőfényes ünnepeket. Hiába hivogatta neje könnyhullatva, hiába iparkodott földeríteni legszebb mosolyával, hogy ne csüggedjen, férje mogorván fordult el tőle s szó nélkül elsietett, hogy az erdőben bujdokoljon, míg az ünnep eltelik.

Barangolt hegyen-völgyön át, míg elért egy őserdőhöz, melynek mélyén hatalmas fenyvektől koszoruzva hűs tó sötétlett. A feneketlen tó tükörére komoran rajzolódott a bozontos szakállu fenyőfák hosszú fekete árnyéka, hogy már a látásuk is hátborzongató volt. A tó partját térdig érő zsurló és páfrány nőtte be, melyben a lépések ijesztő csendben haltak el.

Itt Gebizo leült és mogorván zúgolódott Isten ellen keserű sorsa miatt, hogy éhezni hagyja, pedig ő azelőtt ezreket vendégtelt meg asztalánál. Lám, a világ milyen csúf halátlansággal fizet bőséges jótéteményeiért!

Szomorú tünődése közben a tó mélyéből egyszerre csónak bukott föl, benne hatalmas termetű férfi állott. A tó kicsi volt, könnyen végig lehetett látni, a lovag riadtan

bámult, honnan került a rejtélyes hajós. Az idegen egyetlen evezőcsapással partot ért és éppen előtte kötött ki. Aztán annyi időt sem engedve neki, hogy ámulatából magához térjen, azt kérdezte tőle, miért vág olyan keserves arcot. A titokzatos hajós daliás szép férfi volt s szemének fátyolozott nézése, az ajkai körül mélyen barázdázott keserű vonás önkénytelen bizalmat keltettek Gebizóban. Őszintén megvallotta neki minden buját-baját.

— Balga vagy, — szólott az — neked még olyan kincsed maradt, mely fölér mindazzal, a mit elvesztettél. Ha nekem olyan feleségem volna, fittyet hánynék a gazdagságra, templomokra, kolostorokra és a föld összes koldusaira.

— Hát add vissza nekem ezeket és vedd cserébe feleségemet! — válaszolt Gebizo keserű gúnyval.

A másik mohón a szavába vágott.

— Ám jó! Eredj haza s nyulj a feleséged vánkosa alá. Ott találsz valamit, hogy egész életedre elég lesz, s akár naponként építhetsz kolostort, ezeket megvendéghelhetsz, még ha száz évig élnél is. Mindezekért cserébe hozd el nekem ide a feleségedet, pontosan Walpurga éjszakáján!

E szavak után tüzláng csapott ki sötét szeméből, két vörösen izzó sugárkéve világította meg Gebizót és rajta keresztül a kietlen homályban meredező fenyőtörzseket.

Csak most villant meg Gebizo agyában a sejtelem, hogy ki áll előtte és kinek az ajánlatát fogadta el. Az idegen evezőjéhez nyúlt, a tó közepéig siklott és ott csónakostól együtt megint a víz alá merült. A habok oly irtózatos dorejjel csapódtak össze fölötte, hogy körül a hegyek érczharangokként visszhangzottak.

Gebizo lúdbőrös háttal iramodott haza, árkon-bokron keresztül. Nyomban átkutatta felesége ágyát és a vánkos alatt csakugyan talált egy ócska könyvet, melynek betűit azonban nem tudta olvasni. De a mint lapozgatni kezdett benne, csillogó aranypénn hullott ki levele közül. Hogy a könyv nyitjára rájött, hóna alá dugta, a vár legmélyebb és legsötétebb üregébe rejtőzött és az ünnepek alatt

egyebet sem tett, csak folyvást a könyvet lapozta. Nagy halom aranypénnél hullott ki lapjai közül.

Csak ekkor bújtt elő a mély sziklaüregből. Kiváltotta jószágait, kőműveseket hivatott, a kik várát a réginel is pompásabbá varázsolták. Adományaival elárasztotta az egész vidéket, akárcsak egy most megkoronázott fejedelem. Legnagyobb cselekedete az volt, hogy gazdag apátságot alapított, melybe összegyűjtötte a földkerekség legszentebb és legtudósabb szerzeteseit. Valóságos város volt ez, melyben szentek és tudósok laktak. A város közepén sirboltot emelt a maga számára. Úgy vélte, legalább ennyivel tartozik túlvilági üdvösségének. Mivel a feleségét már eladta, az ő számára nem is gondoskodott helyről.

Walpurga napján, a boszorkányok ünnepén, nyergeltették Gebizo. Megparancsolta feleségének, hogy üljön fel a hófehér paripára, a melyen vadászatokon szokott ülni, mert hosszú útra indulnak, de megtiltotta, hogy apródot vagy szolgát vigyen magával kíséretül. A semmit nem sejtő asszonyt aggodalom szállotta meg, s minden tagjában reszketett. Házasságuk alatt most először akarta megtéveszteni az urát, midőn rosszullétet színlelve kérte, hogy hadd maradhasson otthon. Gebizo haragra gyuladt, mert csak az imént hallotta énekelni és ezért most kétszeresen követelte, hogy engedelmeskedjék. Kénytelen-kelletlen, sőt diszesen felcziczomázva, az asszonymnak lóra kellett ülnie; elbúsultan követte urát, azt sem kérdezte, hova mennek.

Már túl voltak fele úton, mikor egy kis kápolnához értek, melyet régen Bertrade építtetett és az Istenanya tiszteletére szentelt. Ezt is csak azért emelte, hogy munkát adjon az ügyefogyott építőművésznek, a kit mogorva és ellenszenves természete miatt senkisémet kedvelt. Még Gebizo is üres kézzel bocsájtotta el, ha hozzá folyamodott, mert ő csak a hizelgő és alázkodó embereket kegyelte. A kápolna hivogatón állott az út mentén. A mellözött mester a kialakított munkán felül még egy hangulatos Mária-képet is festett az oltár fölé.

Bertradét ellenállhatatlan vágy vonzotta, hogy egy rövidke imára betérjen a kápolnába. Gebizo nem ellenkezett,

azt gondolván, hogy erre most csakugyan szüksége lehet. Az asszony hát leszállt a lóról s míg ura kint várakozott bement, az oltár elébe térdelt és Mária oltalmába ajánlotta magát.

Aztán mély álomba merült. A szent szűz pedig kilépett az oltárképből, magára öltötte az alvó alakját és ruházata s fűgén kisietett a homályos kápolnából, könnyedén a nyeregbe libbent, s Bertrade képében tovább lovagolt a gróf oldalán.

Minél közelebb értek a célhoz, annál nyájasabb lett a ferj s álnok szavakkal igyekezett neje figyelmét kijátszani. Kedvesen beszélgetett vele erről is, arról is és a szent szűz okosan és vidáman felelt neki Bertrade helyett, ügyesen színelvén, mintha előbbi félelme már teljesen eloszlott volna. Végre a sötét vadonban rejtőző tóhoz értek, mely fölött fakó esti pára úszott. A fenyőlombokon pirosan hasadoztak a rügyek, mint minden tavasszal. A sűrűben kísérteties szavú csalogány énekelt, melynek hangja hol az orgonasíp-hoz, hol a czimbalomhoz hasonlított. A fenyves homályából váratlanul magas fekete lovon ülő lovag robogott elő, oldalán hosszú pallos függött.

Hódolattal köszönt a hölgynek, de Gebizóra bős pillantást vetett, hogy a háta borsózdott belé. A lovak sem szimatoltak veszedelmet s vígan nyeritettek. Gebizo remegve dobta oda a jövevénynek felesége kantárszárát és megfordítván lovát, elvágatott, vissza se nézve. Az idegen lovag gyorsan megkapta a kantárt és viharként nyargaltak tova erdőn, hegyen, völgyön és vizen át, hogy szép hölgyének fátyola és uszálya hosszan lobogott a fölkaavart szélben. A lovak patái alig érintették a földet és a viz színét. Zúgó orkánként hömpölygött a lovasok előtt egy rózsailatú felhő, mely az alkonyatban világított. A vadon csalogánya látatlanul röpködött fölöttük, utközben egy-egy fán megpihenve, de folyton énekelve messze csattogó hangon.

A hegyormok, erdők, utak már elfogytak a szélvész-ként száguldó lovasok előtt és végtelen sivatagba jutottak, melynek közepén fönt a magasban lebegett a

csalogány, de sem fa, sem ág nem volt ottan, melyre rászállhatott volna.

A lovag hirtelen megállította paripáját, leugrott és udvariasan lesegítette hölgységét is a nyeregből. Alig érintette piczi lába a földet, köröskörül embermagasságu rózsafák nőttek a földből. Középutt csodálatos kut és kerti pad állott, hőszinü márványból faragva. Fölöttük a csillagos ég nappali fényben ragyogott, hogy olvasni lehetett volna világánál. A kútnak kehelyalaku kávája volt és benne néhány ördög élőkép módjára csábító nymphacsoportot alkotott. Tenyerükből csurgatták a kristály vizet, nem tudni minő titkos forrásból. A víz bűbajos zene gyanánt csörgedezett, mert minden vízsugár más hangot adott, akárcsak valami húros hangszer. Valóságos vízi muzsika volt, melynek varázshangjai a májusi éjszaka kéjes melegével körülölelték az ingerlően változó nymphacsoportot. Az élőképek ugyanis folyton változtatták gyönyörű alakjukat.

A rejtélyes lovag gyöngéden a márványpadhoz vezette a hölgységét, hogy kipihenje magát. De tüstént erőszakos hévvel ragadta meg kezét és velőkéig ható hangon harsogta:

— Én az örökre elkárhozott vagyok, a kit a Paradicsomból kitaszítottak. Csak a legszebb földi asszony májuséji ölelése képes velem feledtetni a Paradicsom boldogságát, az képes új erőt adni, hogy az örök kárhozatot elviselhessem. Jer, légy az én szerelmes párom és én halhatatlanná teszelek. Hatalmat adok neked, hogy annyi jót tégy és annyi bajt háríts el, a mennyit csak neked tetszik!

Forró szenvedélylyel borult a gyönyörű Szűz keblére, a ki igéző mosolylyal tárta feléje karjait. De ugyanabban a pillanatban a Szűz isteni alakját vette föl ismét és az így fogságba esett csábítót óriási erővel szorította lángoló karjai közé. A kert nyomtalanul eltűnt kúttól, csalogányostól és a nymphák alakjai alatt lappangó ördögfiak leleplezett démonokként ijedt nyöszörgés közt rebbentek széjjel, cserben hagyva urokat, a ki maga is hangtalanul bár, de titáni erőfeszítéssel küzdött, hogy az öldöklő ölelésből kiszabaduljon.

De a Szüz erősen tartotta, ámbár minden erejét meg kellett feszítenie. Az volt a szándéka, hogy a kelepcebébe csalt ördögöt az égbe hurczolja és a nyomorultan vergődöt az üdvözültek mulattatására a mennyország kapufélfájához kötözi.

A gonosz szellem most harcmodort változtatott. Egy pillanatig pihent, aztán előbbi paradicsomi alakját vette föl, mikor még ő volt a legszebb az angyalok között. Csaknem olyan széppé vált, mint Szüz Mária és ebben a hitében büszkén kiegyenesedett. De míg ő a Vénus esticsillagként ragyogott, amaz káprázatos tiszta fehérségben úgy tündökölt, mint a fényes hajnali csillag. A borus sivatagban egyszerre oly világos lett, mintha az egész csillagos mennybolt leszállott volna.

A Szüz látta, hogy erején fölül vállalkozott, hát szabadon eresztette a gonosz ellenséget azzal a kikötéssel, hogy lemond a grófnőről. A menny és a pokol legszebb angyalai hatalmas rándulással fejtöztek ki egymás karjaiból. A Szüz kissé kimelegedve tért vissza kicsiny kápolnájába, de a gonosz szellem végkép kimerült és képtelen volt alakját megtartani. Szánalmasan sajgó tagjait alig bírta tovább vonszolni és kigyótestű undorító hullóvé zsugorodva vonaglott a homokban.

Ezalatt Gebizo, miután feleségét otthagya a sötét éjszakában, utat vesztett és lovastól egy tátongó sziklahasadékba zuhant. A sziklán összezúzta fejét, úgy hogy szörnyet halt.

Bertrade mély álomban szunnyadt, míg föl nem virradt május első hajnala. Ekkor fölébredt és nagyon csodálkozott, hogy álma olyan sokáig tartott. Egy Ave Maria-t imádkozott el sebtiben és uj erővel és új kedvvel sietett ki a kápolnából, melynek kapuja előtt még mindig ott állott hófehér paripája. Urára nem is várt, hanem örvendezve ügetett haza, mert sejtette, hogy nagy veszedelemből menekült meg.

Másnap megtalálták a gróf holttestét. Bertrade illő pompával temettette el és számtalan misét mondatott lelki-

üdvéért. De egykori szerelme megmagyarázhatatlan módon örökre eltűnt szivéből, pedig sem jóságban, sem kedves-ségben nem változott. Ezért égi pártfogója megfelelő férj után nézett, a ki majd érdemes lesz szerelmére, melyet Gebizo méltatlanul élvezett.

Hogy miképpen sikerült ez a terve, azt a következő legenda fogja elbeszélni.

KELLER GOTTFRÉD *után, németből*

VÁRY REZSŐ.

RÓMAI ELÉGIA.

Ily arczot én már láttam egykor, régen,
Csakhogy a régi barna volt,
S ez szöke, mint a fényes hajnal-égen
A big aranyban úszó nyári felhő.
Oh, szívem akkor vágyban haldokolt,
Most csöndes, mint a tó, ha nem borzolja szellő ;
S a mint fölötte lassan ellebeg,
Nyugodtan tükrözi a rózsás felleget.

Jobb is talán, hogy elmult ifjuságom,
A perzselő vágyak kora,
Sorvadtam a magam-szitotta lángon,
Szívem nyugalmat nem talált soha.
Szerelemért s dicsőségért epedtem,
Elérhetetlen álmok büve csalt,
S minden nap egy-egy új reményt temettem,
S dalból nem font kezem virágos ravatalt.

Hol a vulkán, lángját az égre hányó? ...
Többé nem zaklat és nem űz,
A mindenséget átlobogni vágyó
Vad, féktelen titáni tűz.
Alkotni már nem hajt az ösztön,
S meddő ábránd ölen nem ernyed már eröm,
Arczomat könnyel sem fürösztöm,
Hogy tétlen elszállt szép időm.

Egy fájó érzés néha-néha
Átsóhajt mégis lelkemen :
Ajkam ha nem lett volna néma,
Diesben ragyogna most nevem.

Mért is nem öltött testet annyi eszme?
Bimbóból mért nem nyílt virág?
Mért tűnt el, semmiségbe veszve,
A bennem élt tündér-világ?...

De lelke már hamar kibékül.
Mért égne vádban, mint valaha rég?
Élveztem a vajúdás kínja nélkül
Az alkotás szent gyönyörét.
S mindegy az önmagát újító végtelennek,
Míg percenként ezredév tűn ezredév után,
Akár a porba lenn nádszállal ír a gyermek,
Akár Mózes farag márványból a titán.

VARGHA GYULA.

VÉN FA AZ UDVARON.

— Emlékezés Gyulai Pálra. —

Helyén a szürke, ósdi háznak
Most fényes, czifra palota —
Fecskék körüle nem czikáznak,
Ha jó is egy — siet tova.
Az ősz költő, ki itt lakott rég,
El s messze költözött nagyon —
A multból a mi megmaradt még :
A vén fa a kis udvaron.

Régen, tavaszi szép napokba',
Szobája meghitt rejtekén
Ott ült a költő álmadozva,
Mig homlokán kigyúlt a fény.
A míg irt, — enyhe széltől fújva
Virág hullt bé az ablakon . . .
E perczek egyetlen tanúja :
Az a fa, ott az udvaron.

Szerette a költő az embert,
De az igazságot kivált!
Érette, hogyha senki sem mert,
Harcolni ő mindig kiállt.
A sok hiú, meg gyáva, kába
Mind összetart, egy oldalon —
S ő sokszor állt oly egy magába':
Mint fája, ott az udvaron.

A mi sebet künn a porondon
Kapott, hamar feledte azt —

Hanem a sok gyász, a mi otthon
Szakadt rá — nem talált vigaszt.
A hű nő, jó lány helye puszta,
S elment fia, korán nagyon! . . .
Tán bánat volt, mi földre huzta
A fát is, ott az udvaron . . .

Igy váltakozva, teltek évek —
Költőnk fejét meglepte dér,
Ritkán csendül lantján az ének,
Csatára is ritkán ha kél.
Virág nem hull már ablakára,
Alig van lomb a galyakon —
A vénülésben is hű társa
Az a fa, ott az udvaron.

A költő elment, mindörökre,
Egész világ tűnt el vele —
Hivalkodó, új környezetbe'
Öreg lantosnak nincs helye.
Dalát, haragját, néma búját
Ki érti még — kevés nagyon!
Kövesd te is gazdádnek útját,
Ne féld örök tél zord borúját:
Pusztulj ki fa, az udvaron!

SZÁSZ KÁROLY.

MIKSZÁTH KÁLMÁN ÍRÓI HAGYATÉKA.

I.

Mikszáth Kálmánt, életének utolsó éveiben, sokat foglalkoztatta az a gondolat, hogy mi lesz munkásságának azzal a tetemes részével, mely munkáinak gyűjteményes kiadásaiból kimaradt. Negyven esztendőös írói pályáján Mikszáth, kevés megszakítással, állandóan kapcsolatban állott egy-egy napilappal vagy folyóirattal. A *Nógrádi Lapok*, a *Magyar Néplap*, a *Budapesti Napilap*, a *Szegedi Napló*, a *Pesti Hírlap*, az *Országos Hírlap*, az *Ujság*, a *Vasárnapi Ujság* voltak ama lapjaink, melyeknek hasábjain, midőn munkatár-uk volt, szinte naponként jelentek meg tőle közlemények. Ezekbe a lapjaiba, főként írói pályája elején, rendkívül sokat dolgozott a költő, névvel ellátott, de még inkább névtelen cikkek egész nagy sorozatai jelentek meg bennük tollából. E műveiről az író jórészt megfélekedezett, jórészt még életében egészen el nem avult személyes szempontok gátolták meg abban, hogy ő maga sajtó alá rendezhesse ezeket. Mikszáth elmúlt volt már harmincz éves, midőn először rámosolyog az országos elismerésnek napsugara s midőn jó gazda módjára számon kezdi tartani sajtó írói termését.

Nem csoda hát, ha maga csak keveset talált meg szellemének e szétszórt termékeiből. Hagyatékának kegyeletes őrzői több ilyen tervéről tudnak. *Ezeregy apróság*, *Az én halottaim*, *Az én ismerőseim*, *Dekameron* címmel kezdette gyűjtögetni elszórt gyöngyszemeit, de ez üres-lapos tékába csak néhány ujságkivágás van beragasztva . . .

A jelen sorok írója összegyűjtötte Mikszáthnak e szétszórt cikkeit s azok a jubileumi kiadás kiegészítéséül tizenöt kötetben fognak megjelenni.

Az első feladat volt megalkotni az író minden nyomtatásban megjelent munkáinak összehasonlító bibliographiáját. E munkának rengeteg terjedelmén kívül az is nagy nehézsége volt,

hogy Mikszáth, épen pályája elején, sokat írt álneven vagy névtelenül. És épen itt nyílt először alkalom a tárgyi mellett a nyelvi kritérium gyakorlati alkalmazására, bizonyos szavairól és szólásairól felismerni a szerzőt, avagy egyes fordulatok alapján, a *Mikszáth-szótár* segítségével összeállítani a későbbi változatokat s ezeknek egymáshoz való viszonyát. Így kellett haladni első nyomtatásban megjelent cikkétől az utolsóig, négy évtizednek eltemetett actualitásain keresztül.* A feldolgozott anyagról csak megközelítő fogalmat sem nyújt maga az eredmény, pedig az is szokatlanul jelentékeny: a *Hátrahagyott iratok* 15 testes kötete s az utolsóknak függelékében lévő *Bibliographia*, mely a jubileumi kiadásba s a *Hátrahagyott iratokba* föl nem vett dolgozatoknak egybevető összeállítása.** Ez csak az eredmény, képzelhető az az anyag, melyből ez, kiválasztás által, létrejött. Ha ehhez még hozzávesszük az író sajátos dolgozás-módját, azt a természetét, hogy themáit és motivumait egész életén át formálja, forgatja lelkében, azokat nyomtatásban is sokszor kiadja s a sokféle felhasználások között mindig vannak szószerint egyező lapok vagy legalább

* Ime Mikszáth álneveinek remélhetőleg teljes sorozata: *Nyúl István*, *Kákay Aranyos* Nr. 3., (K. A. Nr. 3., Nr. 3.), *Pluvius*, *Mohorai Pál*, *Scarron* (S—ron, S-n), *Scorpio*, *Censor*, *Senex*, *Katánghy Menyhért* (egyszer talán: *Kopogó Menyhárt*), *Egy öreg képviselő*, *Tallérossy Zebulon* és nevének különféle rövidítései: M . . ., M. K., M-th K-n, -th, -n.

** Mikszáth Kálmán összegyűjtött munkáinak két kiadása van. Az első az ú. n. Révai-kiadás, melynek teljes címe: *Mikszáth Kálmán munkái*. Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 34 kötetben, a második az úgynevezett jubileumi kiadás, melynek címe: *Mikszáth Kálmán munkái*. Közrebocsátotta az író negyvenéves jubileumára alakult országos bizottság. Budapest, 1910. 32 kötet. Ennek a jubileumi kiadásnak kiegészítő sorozata a tőlünk most sajtó alá rendezett *Hátrahagyott iratok* 15 kötete, melyekben az 1906-ig megjelent kihagyottakat adtuk ki. Minthogy e sorozat végén van az említett bibliographiai feldolgozás, jelenleg e jubileumi kiadás pótsorozatával a költő összes műveinek legteljesebb kiadása, mert vagy közölve, vagy bibliographiai leírásban benne van minden, a mi a költő tollából megjelent. E *Hátrahagyott iratok* anyagát kiegészítik a *Tövískes látogatóban* s *A fekete város* című regények (1911 és 1912), valamint a költőnek 1906—1910. megjelent cikkei, melyekből szintén megjelent egy kötet, *Mikszáth Kálmán hátrahagyott munkái* címmel (1914). E három utóbbi a Franklin-Társulat kiadásában.

sorok, de soha sincsenek érthetetlen vagy megmagyarázhatatlan eltérések: akkor talán mezejlítettük a munka legnagyobb nehézségeit. Az írónak személyes útbaigazításai után jártunk el, az ő utasításait követtük, az ő csoportosításait alakítottuk meg s midőn őt a kérlelhetetlen halál elvitte épen dicsőségének zenith-jéről, úgy éreztük, hogy személyes intencióit nemcsak szelleműjja mutathatja tovább, hanem az ő emlékét kegyeletes gonddal ápoló családja is, melynek minden tagja egyetértő szeretettel és gondos érdeklődéssel kísérte ez írói hagyaték felolgozását.

És mindezek előtt és mindezek fölött állandóan rendelkezésünkre állt az írónak e munkálataira vonatkozó végrendelete, melyben többek közt ezt mondja: «Köteteimbe, kivált az első időkbén, csak felületesen válogattam be egyet-mást, holmi apróságfélét, melyek azokba be nem illettek s melyekből sok értékes kimaradt, a mit sajnálnék, ha elveszne s a mi írói egyéniségem kiegészítéséhez tartozik, sok ilyet elhagytam, némelyeket kerestem és meg nem találtam; úgyszintén temérdek érdekes apróság szedhető össze a *Pesti Hírlap* kötetekre terjedő «tisztelet Házból» című rovatából, melyekből csak egy kis izelítőt adtam ki; elnöki beszédeim, tósztajaim, országgyűlési apróságok, mindenféle formájú nyilatkozatok, nekrológok, vidám könyvismertetések, színi bírálatok egész raja van (*Szegedi Napló*), melyeknek egy részét érdemes megmenteni s melyek nézetem szerint, mint a hogy akkor, a mikor megjelentek, kedvencz csemegéje voltak a közönségnek, most is, és később még inkább, korrajzi beccsel is bírván, megérdemlik a felszínrehozatalt.»

II.

A sajtó alá rendezett kötetek elsejének címe: *A saját ábrázolatmról*.* Ebben a kötetben összegyűjtöttük személyes termé-

* A Mikszáth Kálmánról szóló terjedelmes irodalomból jó hasznát láttam a Szinnyei-féle írói lexikonban említettekén kívül a következő műveknek: Beöthy Zsolt: *Jelentés M. K. írói munkásságáról az akadémiai nagy jutalom odaítélése alkalmából*. Budapest, Akad. Ért. 1908; U. a. *Beszéd M. K. ravatalánál*. Akad. Ért. 1910; Gyöngyösy László: *Mikszáth Kálmán*. Budapest, Franklin Társulat, 1910; Négyesy László: *Mikszáth*. *Budapesti Szemle*, 1910; Várdai Béla: *Mikszáth Kálmán*. Budapest, 1910; Weress Samu: *M. K. a rimaszombati isko-*

szetű nyilatkozatait, emlékezéseit, följegyzéseit. Tartalmas jubileumi cikkében Négyesy László ezt írta róla: «Mikszáth azok közé a szépirodalmi írók közé tartozik, a kik a legszemélyesebb módon írnak. Legtöbbet merít emlékeiből és benyomásaiból, gyakran egyéni álláspontról, első személyben szól, mindezt művészi eljárásként alkalmazza s mindebben szülő népének szelleme is kifejezést talál.» (*Budapesti Szemle*. 1910. 222. l.) Valóban talál e megállapítás és méltán nevezhetjük őt a magyar széppróza lyrikusának. De — mint ezt Négyesy is érezte — teljes joggal ezt nem ama művei alapján tehetjük, a melyekben a személyes emlékezés csak keret, csak forma s a melyekben csak átszövi meséinek alakjait és hangulatait a személyes emlékezés arany szálaival. Meglepetéssel kellett megállapítanunk, midőn egész írói termését átvettük, hogy legelevenebb alakjai, legmélyebb hangulatai életének való élményeiből keletkeztek. És e való élményeket meg is írta, ki is nyomatta az író pályájának elfeledett emlékeiben. Ezekből a személyes természetű cikkekben, melyeknek kor- és irodalomtörténeti érdeke vetekedik hangjuknak a reális élettől rájuk lehelt frissességével, négy évtizede vallomásaiból egy kötetnyi telt ki. A címet nem mi adtuk, ő írt ilyen czímen egyszer saját arczképéről, melyet Szana Tamás folyóiratában kiadott volt s 1887-ben Mikszáth-kötetnek a címlapján is ott volt ez az oly jellemző három szó: ama miniatűr kötetnek első lapján, melyhez Jókai írt előszót és Törs Kálmán életrajzot.

Két külön kötetbe gyűjtöttük össze Mikszáthnak azon munkáit, a melyeknek, legalább rendeltetésük szerint, több közük van a tudományhoz, mint a szépirodalomhoz, ezek: *Az igazi humoristák* és *Tulós írások*. 1879-ben jelent meg *Az igazi humoristák* című füzeté, melyben pár cikk a humornak néhány

lánban. A rimaszombati egy. prot. főgymnasium 1909—1910. évi értesítőjében. Főnt említett nyelvészeti munkámnak, melyre a kiadás épült, teljes címe: *Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve*. Budapest, 1910. Révai Testvérek. Sok értékes cikk, összeállítás és személyes emlékezés jelent meg M. K.-ról a jubilaum esztendejében s azóta is, nevezetesen Berzeviczy Alberttől, Ferenczi Zoltántól, Kozma Andortól (l. a *Mikszáth-jubileum története*. Jub. kiadás, 32. kötet), továbbá Mauksz Kornéliától, Sebők Zsigmondtól, Kenedi Gézától, Tömörkény Istvántól, Heinlein Istvántól stb. Ezek évről-évre össze vannak állítva az EPhK. bibliographiájában (Hellebrandt Árpád) és 1912 óta az *Irodalomtörténet* cz. folyóirat *Figyelőjében*.

kedves adatát gyűjtötte össze az utczáról, a hivatalos aktákból, a természet s a babona világából. Ugyane kötetben, melyet az ő csendes falujának ajánlott, gyermekkori emlékeinek pár jellegzetes alakját rajzolja meg. E kötetből néhány darabot felvett későbbi műveibe.* Mi most e kötet fölhasználatlan anyagán kívül kiadtuk Mikszáthnak irodalmi elmélkedéseit, egyes könyvkritikáit, hirlapi tudósításait; melyeket mint a *Pesti Hirlap* kiküldött munkatársa írt a «nagy pör» színhelyéről. E kötetekben vannak összegyűjtve Almanach-előszói, egy irodalmi vezérnek e sajátos nyilatkozatai, melyek a pajzán humor könnyed formájában az irodalmi élet súlyos kérdéseit érintik. Külön-külön élveztük ezeket; az a csodálatos, hogy így együtt egy hatalmas egész pompás részeinek hatását teszik. Írói munkásságának legsajátosabb tulajdonságát mutatják ezek is: kifelé egységes fölfogás, változatlan szellem évtizedeken át, befelé folytonos elmélyülés saját érzéseibe, gondolataiba, hangulataiba. E kötetek egyikébe került néhány beszéde is, melyek szónoki formájukban is a nagy írókat mutatják. Mikszáth nem volt szónok, mikor szónokolt, akkor is csak szellemes csevegő czikkeket mondott el.

Az én ismerőseim s Az én halottaim kötetek legközelebb állnak az irodalomtörténeti érdeklődés közvetlen céljaihoz. Tudjuk, hogy maga Mikszáth sajtó alá rendezett volt két kötetet *Az én kortársaim* czímmel. De ez a két kötet főként politikai mű volt. Eredeti formájukban nem is volt bennök írói jellemzés, csak második kiadásukba vette föl *A költő utolsó karácsonya* cz. megható emlékezését Tóth Edére. Ez új kötetek túlnyomó része íróról szól. *Az én ismerőseim* czíműben írói jellemzést találunk Jókai Mórról, kiért egész pályáján rajongott, Gyulai Pálról, kit egész pályáján csipkedett. E kritikai munkálatai mutatják, hogy Mikszáth nem volt kritikus. Szerencsére ő mint kritikus is — Mikszáth volt. A mosolygó barát emlékezései ezek, eszközei a tréfa, a humor s mégis, ha elolvassuk őket: pompás írói képét láttuk a jellemzettnek. Mindmegannyi személyes jó ismerőse volt a költőnek s egy sincs köztük, kinek neve, legalább történelmi szempontból, méltatlan volna e nagy megörökítőre. Nagy Miklós, Bartók Lajos, Papp Dániel, Szana Ta-

* Ezekről az átvételekről, különféle feldolgozásokról, a kiadásunkban megjelenő kötetek végén jegyzetek számolnak be. Természetesen e jegyzetekben csak a legszükségesebbekre szorítkozhattunk.

más, Lauka Gusztáv, Szemere Attila, Tóth Ede, Vadnai Károly, Munkácsy Mihály s másrésről Berzeviczy Albert, Beöthy Zsolt, Eötvös Károly, Herczeg Ferencz, Kiss József, Zichy Géza írói alakjairól szólnak e közlemények, melyeknek egynémelyike a baráti szeretet melege által írói arcképből valóságos írói genreképpé lett.

Szintén jellemzésekből, de szomorú alkalmú jellemzésekből telt ki *Az én halottaim* kötete. E kötet egységes hangú gyászpompáján igazán nem érzik, hogy négy évtized terméséből van összegyűjtve. Költők és politikusok, nagyok és kicsik tarkán váltakoznak e szintén időrendben közzétett nekrológokban. Frissen hantolt síroknál keletkezett e munkálatoknak legtöbbje, még remeg soraikban a megdöbbsent szív fájdalma. Az első a szomorú sorban a költőnek saját édesatyja; a fiúi kegyeletnek e nyomtatott emléke nemcsak lyrai művészetének, hanem nemesen érző gyermeki szívének is legmeghatóbb emléke. Arany János, Jókai Mór, Tóth Kálmán mellett, hogy egyeseket megemlítsünk, itt olvashatjuk Mikszáthnak Balázs Sándorról, Csiky Gergelyről, Dux Adolfról, Frankenburg Adolfról, Győry Vilmosról, Horváth Mihályról, Pálffy Albertről, Salamon Ferenczről, Vahot Imréről írt nekrológjait.

Szeged könyvének két testes kötete egy sajátos szerelmi regénynek tán a világirodalomban is páratlanul álló emlékei. Ketten szerették egymást: egy város meg egy író. A város akkor omlott össze, az író, csalódva önmagában, akkor cserélte föl a fővárost a vidékkel. De a város, saját romjain, újjászületik s a kiáradt Tisza tengernyi vizein ott úszkál már a Mikszáth Kálmán kis csónakja is. Két esztendeig volt lent Mikszáth, ott értik meg először, onnan indul el az ország fővárosába s azon keresztül világhírességre. Nem hiába nevezi egy helyen Szegedet az ő fogadott szülőföldjének.

Kiadatlan, illetve összegyűjtetlen szegedi dolgozatait nyújtja a két szegedi kötet, melyeknek culturtörténeti, illetve æsthetikai érdekén kívül az a becsök is megvan, hogy mint alább pár példában látni fogjuk, nélkülözhetetlenek az író fejlődésének megismerésénél. Nem csoda hát, ha mint kiaknázatlan forrást, szegedi lapját, a *Szegedi Naplót* névszerint is megnevezi az író idézett írói végrendelkezésében.

A gyűjtésnek szorosan vett szépirodalmi része még meglepőbb.

Két regényszerű hosszabb elbeszélése jelenik itt meg elő-

szőr könyvalakban,* legteljesebb formájában, s ime megvalósítva élete utolsó éveinek kedvelt terve, a *Dekameron*. Nem lett volna teljes műveinek e kiadása, ha politikai munkáiból, melyek e műfajt, ha nem is megalapítói, de Kecskeméthy Aurél és Ábrányi Kornél kezdeménye után eladdig hallatlanul népszerűvé és tekintélyessé teszik, össze nem gyűjtünk, az ő régi csoportosításainak figyelembe vételével, a pártszempontok teljes figyelmen kívül hagyásával két kötetre valót. S midőn munkánknak végére értünk, örömmel láttuk, hogy a szerkesztés közben kezünkben maradt egy csomó pompás anekdota, mókás följegyzés, adoma. A «nagy adomázó» összes műveit hát egy ilyen önkénytelenül felgyült anekdotás könyvvel zárjuk le. Időrendi sorrendben adjuk czikkeiket mint azt többi összegyűjtött anyagú köteteinknél tettük.

Az egyes kötetekről tájékoztat egy az első kötet élén álló bevezető tanulmány, valamint a kötetekhez fűződő jegyzetek. Legyen szabad ez alkalommal a könyvalakban most először megjelenő szépirodalmi anyagból, röviden, mintegy mutatóba, megemlékeznünk *Az apám ismerősei* cz. regényes elbeszélésről.

Az apám ismerősei cz. «regény egy kötetben», a hogy maga a szerző nevezi a *Szegedi Napló* 1878. évfolyamában, a hol megjelent (l. 31—34., 36—40., 42—46., 48—51., 55—60., 62—67. számaiban), voltaképpen nem regény, hanem valóságos bibliographiai elbeszélés, melynek legnagyobb részét a költő atyjától hallhatta s a mely igen érdekesen világít bele az író dolgozómódjába. A munka egy részét a költő már 1875-ben megírta (l. *Magyar Néplap*, nov. 13.—decz. 11-ig). Ez gróf Teléry László állítólagos meggyilkoltatásáról szól, illetve a halva talált gróf bűnügye kikutatásának rejtelmes históriáját mondja el *Egy homályos történet* címmel. Szegeden a költő újra előveszi themáját, de itt már a bűnügy mint nemes Bornemissza csendbiztos uram nagy kutató képességének egy példája szerepel. Ez a Bornemissza nem más, mint Gerge István, *Jasztrabék pusztulásának* okozója s itt bukkannak fel először a *Majgó család* mulatságos vén tagjai, kik *A hosszúéletűek* című genreképnek feledhetetlen alakjai. Magát a Teléry-történetet még háromszor veszi elő a költő: kiadja egy fejezetét *Az igazi humoristákban*, mint az ő szelid, csendes falvának egy csodás emléket (*Mikor utolsó földesurunk a deszkán feküdt* címmel, 85—98.

* A vármegye rókája s *Az apám ismerősei* című, az utóbbira alább visszatérünk.

1.). az egészet némi változtatással lenyomatja a *Kavicsokban Egy homályos történet* címmel (83—138. l.). Ez utóbbi formában nyomatták le a *Magyar Könyvtár-nak Két elbeszélés* című Mikszáth-füzetében (89. sz.). Ime tehát bírjuk most eredeti formájában ez érdekes regényt, melynek mintegy genesisét az imént vázoltuk.

III.

Legyen szabad még utalni arra, mit nyertünk e munkálatok által Mikszáth írói pályájára, fejlődésére, munkásságára vonatkozólag.

A Mikszáthra vonatkozó eddigi irodalom két részre osztható. Az æsthetikai méltatások rendkívül sok találó vonást hordtak össze már eddig is; Mikszáth munkásságából az a rész, mely kötetek alakjában az író életében megjelent, teljesen mutatja az író æsthetikai értékét. De az, a mit ez írói nagyság kialakulásához, fejlődéséhez tudnunk kell, igen hiányosan van feldolgozva a Mikszáthról szóló művek másik csoportjában, a biographiai művekben. Ezek jórészt személyes értesülések alapján keletkeztek, ezért sok részük forrás jellegű. Viszont azonban egy negyven esztendőös írói pálya fejlődését nem lehet alaposan megismernünk az író egyes személyes emlékezései alapján, hiszen azok csak egyes munkákra vonatkozhatnak s itt a munkák ezreiről van szó; de a kortársak is csak segíteni bírnak e dologban s nem alkotni.

Ezért kellett a munkát előlről kezdeni, haladni nyomról-nyomra a nagy író pályáján s összegyűjteni minden sort, a mit valahol kinyomatott. Így aztán nem csoda, ha nemcsak új adatok, hanem valóságos új adatsorozatok birtokába jutottunk. S az sem érthetetlen, hogy ez adatok segítségével írói fejlődését is immár világosan láthatjuk.

Mikszáth híres munkáinak minden sora arra utal bennünket, hogy nála nem egy doctus poétával van dolgunk. Humorának bájos egyszerűsége nem utal világirodalmi példákra s ha ifjú korában hatott is rá Jókai s ha ismerte is Dickenst, nem utánozta egyiket sem soha. A *saját ábrázatomról* cz. kötet valóságosai, kevés kivétellel, nem stylizált önjellemzések, hanem a lélek közvetlen nyilatkozatai, melyek megvilágítják ezt a kérdést is. Már a nyolczvanas évek végétől megfigyelhető, hogy igen kevéssé hatnak rá a rajta kívül álló irodalmi élet különféle irá-

nyai.* Az igazi humoristák s a Tudós írások című, most sajtó alá rendezett kötetekben körülbelül minden benne van, a miben Mikszáthnak tudományyal, külföldi irodalmi étellel valamelyes kapcsolata van. Külföldi nyelven nem igen olvasott, mindenben inkább egy magába merült lélek hatását teszi, ki, a milyen mértékben elfordul a külső világtól, olyan mértékben merül mindjobban önmagába. S azt is, a mit kint meglát, saját énjén átszűrve adja vissza műveiben. Poétai őstermészet, mely az idők folyamán nem annyira gazdagodik, mint inkább mélyül s a végén már egyebet sem tesz, mint hogy új koszorúkba fűzi régi, de el nem hervadt virágait.

Eddig senki sem említette, hogy Mikszáth ifjú korában francziás műveltségű író volt, ki első cikkeit az emberiség nagy bölcséleti kérdéseiről írta. Tudott és olvasott francziául, mert sok franczia idézete van e tájt írt dolgozatainak s van egy adatunk arra is, hogy fordított is francziából.** S bár e dolgozatainak elseje, legelső nyomtatásban megjelent cikke *Az élczről és a bókról* szól (*Szabad Egyház* 1869. decz. 31.), de ezt ő «bölcsészeti tanulmány»-nak írta. A társadalomnak és az embernek egymáshoz való viszonya, a jellem fogalma és alakulatai, az ösztön, ime, e kérdések izgatják az ifjú író, ezekről küldözget cikkeket pesti ujságokba. De az író nem itt, hanem a balassagyarmati *Nógrádi Lapokban* jelentkezik. Itt járta előiskoláját annak, mint kell egy vidéki város kis társadalmi életébe szinte beleékelődni az ügyes írónak, itt kezdi az élő kortársakat belevinni apró cikkekkbe és elbeszélésekbe, itt tanulja meg azt, a mivel nem tud hatni első fővárosi tartózkodása idején Pestre, de a mivel egy csapásra meghódítja Szegedet s Szegeden át aztán az országot. Már itt jelentkezik írói készségének az a sajátos vonása, mely miatt joggal nevezhetjük a széppróza lyrikusának.

Valóban alig van egész írói munkásságának egy darabja, melyben ne volna valami személyes élményeiből. Nála a szemé-

* De nem lehetetlen, hogy Bret Harte kaliforniai rajzai valóban hatottak a palócz rajzokra (l. Riedl Frigyes: *Arany János*, 143. l.). Midőn Gyulai Pál az *Olcsó Könyvtárban* kiadta a *Kaliforniai rajzokat*, Mikszáth mohón olvasta azokat s többször utal is rájuk, főként szegedi cikkeiben (l. a *Bibliographiát*).

** Ezen adatok egy részét l. *A saját ábrázatomról* (*Hátrahagyott iratok* I.) bevezető tanulmányában s teljesen összeállítva a *Bibliographiában* (*Hátrahagyott iratok* XV. kötetének függeléke).

Iyes emlékekkel való fűszerezés nem amolyan írói mesterkedés. Ha helyes az a tétel, a mit különösen újabban mind hangosabban hallunk követelni az íróktól, hogy ne legyenek mesteremberek, kik innen-onnan összeszedett mesékkal és szavakkal áltatnak bennünket, de kiknek saját műveik alakjaihoz, hangulataihoz csak annyi közük van, hogy papírra írták egykor őket: Mikszáth író a szó legmodernebb értelmében, mert ő, a hol subjectiv, mindig saját lelkét, mindig igazán önmagát adta műveiben. Éppen régebbi munkáinak vizsgálata vezet rá azon igazi élményekre, melyekből classikussá vált munkáiban kiindult. Csak egy pár példát ezúttal. Filcsikről, a palóc rajzok egyik alakjáról azt írta Törs Kálmán 1882-ben: «... ma is él Ebeczken». A kaszát vásárló paraszt modelljét Mikszáth 1879 június 26-án látta Szegeden, meg is írta aznap pár sorban. E rövid leírásban már benne vannak a classikus genre-kép legfontosabb megfigyelései. Ugyancsak Szegeden látott úszni egy lapos házfedelet, melyen egy fehér liba ült «olyan nyugalmas kényelemmel és flegmával, mint egy unatkozó comtesse». Akkor már zsongtak lelkében a *Tót atyafiak* meg a *Jó palócok*, bele is került ez a kép, módosítva bár, *A néhai bárányba*,

Írói lényének e természetéből önként következik egy másik tulajdonsága. Stylusának, nyelvének — mint tudjuk — nevezetes sajátása van, melyet felületes megfigyelés könnyen szegénységnek jelölhet meg. Nyelvének művészete nem a gazdagságban nyilvánul. Hallott kifejezéseket soh'se gyűjtött, hogy aztán beledolgozza egy-egy népies művébe, vagy alakja beszédjének fordulataiba. Az a pár kifejezés, a mit ő ilyenekül jelölt meg egy tudományos folyóiratunkban, valóban kimeríti nyelvkincsének e részét. A mit az ő alakjai mondanak, azt sokszor és többen mondják, mert megvannak bizonyos szavai, kifejezései bizonyos helyzetek és hangulatok kifejezésére. Nyelvkincse zárt egység, alig van benne merész újítás vagy továbbképzés, az éppen a rendkívülsége, a mi a világirodalom legnagyobb stylistáinak: egyéni tud lenni modorosság nélkül, csupa közismert szóval beszél s minden sorára ráismerhet az, a ki ismeri nyelvét és stylusát.

De nemcsak a szavai, hanem a motívumai is így visszatérnek egyre költészetében. Ez sem szegénységet, hanem nagy művészi egyéniséget jelent Mikszáthnál. A ki végigtekint egész írói termésén, meghatottan látja meg benne, ki az újságírás lázas munkájának soká rabszolgája volt, a leglelkiismeretesebb írók egyikét Ő, ki hosszú évtizedeken keresztül dolgozott lapokba,

ott volt tehát, a hol mindenre van alkalom, csak éppen a csendes, világtól elvonatkoztatott, elmélyülő munkára van kevés idő; ő, a ki világéletében mindig actualis kérdésekkel foglalkozott, képes volt még szürke kis politikusok muló szerepeiről is sub specie æternitatis írni: bizonyynyal ő volt az első irodalmunkban, a ki napilapok szerkesztőségi szobáiban, hol a napi sensatiók ephemer izgalmai keringtek körülötte, sohasem tagadta meg saját írói hivatását és még ott is mindig irodalmat írt. Nem lehet az másképpen, mint hogy költészetének végső elemükben az életből merített alakjai nem voltak lelki szemei előtt kevesebbek, mint azok, kik igazán körülötte futkároztak; hogy írói visiói tökéletesen betölték lelkét és költészetének alakjai úgy éltek lelkében, mint régi ismerősök, kik meg-megtérnek hozzánk és elcsevegnek velünk régmúlt idők kedves emlékeiről.

Ezért van, hogy motivumait folytonosan megismétli, mindig újra meg újra előveszi műveiben. A «homályos ügy» motivumának sok feldolgozását már láttuk. Csak még egy-két, kevésbbé ismert példát e körből, hiszen mindenki tud ilyen, a ki sokat olvasta Mikszáth műveit. Szintén még Balassagyarmaton írt meg 1873-ban egy sajátos, tán bizarr tréfát arról, mint kell a láztól vagy kolerától való félelmet legyőzni. Nem kevesebb, mint négy feldolgozása van még e themájának: mikor Pestre kerül Gyarmatról, megírja ott is, azután elmondja Szegeden is és újra Pesten. E négy változat egybevetése pompás betekintést enged az író alkotó műhelyébe. Még egy ilyen példát: *A fekete város* cz. regénye első kötetének csak első felében négy olyan motívuma van, melyeket többször megírt volt már s ezek között olyan is, a melyet rövid külön kis rajzban olvashattunk már előbb. Mintha tudatosan sorba akarta volna fűzni a költő elszórt gyöngyszemeit. Ezek a visszatérő szavak és visszatérő történetek elvegyültek lelkében a való élet szavaival és történeteivel s megessett a költővel az, hogy saját írói phantasiájának alakjai átmentek a fejlődésnek három fokán; először: látta őket az életben; másodsor: lelkébe szőtte és onnan kiírta őket; s harmadszor élete való élményének vette már őket s újra meg újra elmesélgette, mint hogyha való emlékei közé tartoznának.

Három nagy élménye volt Mikszáthnak s e három élmény három themakör lett, melyekből egész életén át merített. Palócz ifjúsága az első, szegedi élete a második s az országház élete a harmadik. Ez a három élmény életének legmélyebb s legtartalmasabb emlékeit jelenti s éppen ezért költészetében is a leg-

jelentősebb helyet foglalja el. Műveiben, mint egy lyrikus, megírta saját életének, saját lelkének és ezen keresztül kora lelkének is, fejlődéstörténetét. Erre vonatkoznak főképp életének, munkásságának e most föltárt emlékei s talán ezek birtokában még hatványozottabb mértékben hihetjük és vallhatjuk róla azt, a mit a megindult baráti szív őszinteségével s az író látó æsthetikus objectiv értékelésével Beöthy Zsolt mondott róla a koporsója mellett: Mikszáth Kálmán a «toll halhatatlanja», a magyar lélek nagy ábrázolói közé tartozik, ott van immár a «Petőfi, Arany, Jókai, Izsó, Fadrusz, Munkácsy oldalán, kiknek dicsősége elválhatatlanul össze van forrva az őket termő s a bennök megnyilatkozott magyar lélek dicsőségével.»

RUBINYI MÓZES.

SZEMLE.

Jelentés az 1913. évi Greguss-jutalom tárgyában.*

Néhai Greguss Ágost, a Kisfaludy-Társaság volt másodelnöke, és felesége, szül. Kemény Mária, 1882 november 14-én kelt közös végrendeletökben mint alapítványi tőkét a Kisfaludy-Társaságnak 25,000 forintot hagyományoztak, oly czélből, hogy annak kamataiból évenként egy ezer forintos jutalom osztassék ki, változtatva egy-egy legjobb kritikai dolgozat, festmény, drámai szerep, szobrászati mű, zenei mű és épület szerzői között.

Ez idén az «utolsó hat év folyamán készült legjobb festmény» jutalmazandó. Az alapítvány rendelkezése szerint a jutalmat csak oly szerző nyerheti el, ki magyar állampolgár s állandóan Magyarországon lakik. A kitüntetendő festménynek is «a hazában születettnek» kell lennie. A festmény egyébként lehet akár történeti, akár élet-, akár tájkép, szóval akármi fajú s akár nagyobb, akár kisebb. Kétségtelen azonban, hogy graphikai művek ki vannak zárva a jutalmazásból. A jutalom kétfelé osztható, vagy vissza is tartható.

A Kisfaludy-Társaságnak a Greguss-jutalom tárgyában küldött hatos bizottságában nekem jutott a festészeti jutalom kiosztására vonatkozó javaslatétel föladata. A bizottság azonban, tekintettel személyes helyzetemre, mely a jutalmazható egyénnel szemben való állásfoglalást reám nézve megnehezíti, belégyezett abba, hogy az odaítélés iránt concret javaslatot ne tegyek, hanem csupán arra szorítkozzam, hogy lehető tárgyilagossággal megjelöljem mindazokat a műveket, melyek mint a hat évi cyclus festőművészetének legjelesebb termékei egyáltalán szóba jöhetnek az odaítélésnél.

E feladatomban óhajtok előterjesztendő jelentésemmel megfelelni.

* E jelentést a Kisfaludy-Társaság múlt évi december hó 29-én tárgyalta s egyhangúlag elhatározta, hogy az 1913-iki Greguss-díjat, megosztva azt, Benczúr Gyula «A magyar nemzet hódolása a király előtt az ezredéves ünnepély alkalmával» és Szinyei Merse Pál «A thaui» képeinek ítéli oda.

Még előre kell bocsátanom azt, hogy azokat a testületeket, melyek festészeti jutalom esetében az alapítók rendelkezése értelmében ajánlási joggal bírnak, nevezetesen az «országos rajztanoda» (most már képzőművészeti főiskola) tanártestületét és az Országos Képzőművészeti Társaságot az elnökség ajánlatuk megtevésére fölszólította, azonban egyik sem élt ajánlási jogával.

Az elbírálandó cyclus meghatározása tekintetében kétségtelennek tartom, hogy miután az alapítványi oklevél szövege szerint az ajánlatok az illető évnek már első felében adandók be az illető, vagyis a folyó év az elbírálásnál tekintetbe nem vehető. E szerint az a hat év, melynek festőművészeti terméséből választanunk kell, az 1907-től bezárólag 1912-ig terjedő évkör.

* * *

E hat év, mely fölött szemlét kell tartanunk, kétségkívül gazdag volt jeles festőművészeti alkotásokban, de azoknak műfaj szerinti különfélesége s a festészetünkben ma küzdelemben álló irányzatok szerinti megoszlása rendkívül megnehezíti abszolút műbecs szerinti összemérésöket.

Ha nem akarunk tisztán az egyéni ízlés és hajlam, bizonyos művészeti irány és modor iránti rokon- vagy ellenszenv ingatag alapjára helyezkedni, keresnünk kell az osztályozás zsinórmértékül a művészeti közvéleménynek bizonyos megnyilatkozásait is, és ilyenekül egyéb alig kínálkozik, mint azok a nagyobb kitüntetések és díjak, melyeket festőművészeink képeikkel a lefolyt hat év alatt arattak. Elismerem azonban, hogy ezeknek tekintetbevételé ki nem merítheti bíráló föladatunkat; mert a legjelentősebbeknek elismert kitüntetések és díjak nálunk bizonyos kiállításokhoz s azokon való hallgatólagos pályázathoz vannak kötve. A mennyiben valaki — például mint jury-tag — a pályázaton kívül helyezkedik, vagy más, nem a műcsarnokban rendezett kiállításokon, hanem — például — az újabban annyira divatos gyűjteményes egyéni kiállításokon mutatja be először művét, annak becsére nézve már a hivatalos kitüntetések és jutalmak megszűnnek mértékadóknak lenni. Ennélfogva szemlénket mindenesetre a tárlatokon kitüntetett és jutalmazott művek során kívül esőkre is kell némileg kiterjesztenünk.

* * *

A legnagyobb kitüntetés, melyet a magyar állam a képzőművészeti alkotások terén nyújt, a nagy állami aranyérem, melynek odaitélése — úgy mint majdnem valamennyi művészeti ju-

talom — szabadon alakított s a művészeknek föltétlen túlsúlyt biztosító jury javaslata alapján történik. E kitüntetést olyannak tekintem, mely az illető művésznek némileg kiváltságos állást biztosít, miért is — nézetem szerint — e kitüntetés mindama birtokosaira, kik a legutóbbi hat év alatt éltek s a festészet terén tevékenyek voltak, tekintettel kell lennünk, még ha a kitüntetést a hat évi cyclust megelőző időben nyerték is el.

Nagy állami aranyérmert nyertek eddig festőművészeink közül, az adományozás időrendje szerinti sorban: Eisenhut Ferencz, Munkácsy Mihály, Feszty Árpád, Benczur Gyula, Bihari Sándor, Spányi Béla, Vastagh Géza, Lotz Károly, Horovitz Lipót, báró Mednyánszky László, László Fülöp, Zemplényi Tivadar, Olgyay Ferencz, Perlmutter Izsák, Strobentz Frigyes, Karlovszky Bertalan, Szinyei-Merse Pál, Csók István, Ferenczi Károly és Magyar-Mannheimer Gusztáv.

Ezek közül Eisenhut, Munkácsy, Bihari és Lotz elhunytak, még pedig az itt tekintetbe veendő évkört megelőző időben, e szerint figyelembe nem jöhetnek, még ha az alapítók rendelkezését úgy értelmezzük is — a mi kizárva egyáltalán nincs, — hogy a jutalom meghalt festő művének is odaitélhető. Az alapítvány szabályai értelmében nem jöhetnek tekintetbe Horovitz Lipót, László Fülöp és Strobentz Frigyes festőművészek sem, mert nem «laknak állandóan Magyarorszáiban».

A többieket sorra véve, Feszty Árpádra nézve könnyen megállapíthatjuk, hogy ő főleg az itt szóbanforgó évkört megelőző alkotásaival szerezte fényes művészi hírnevét s újabban nem szerepelt kiállításainkon oly képekkel, melyek akár előbbi, nagyjelentőségű művei sorának mintegy folytatásául szolgálnának, akár az utóbbi hat év általános művészeti termelésében föltétlenül az első helyek egyikét igényelhetnék. 1908-ban kiállított *Nagypénzteke* bizarr kísérlet a népies modorba átvitt vallásos festészet terén. Későbbi gyűjteményes kiállítása arról tanuskodott, hogy e jeles művész, ki nagyszabású vallásos, történeti és regei conceptiókkal aratta legszebb sikereit, újabban mindinkább áttér a tájképfestés terére, melyen mély tónusú, komoly, hangulatos compositióival valóban értékes műveket alkotott, de melyek gazdagon kifejtett tájképfestészetünkben mégsem versenyezhetnek az elsőség babérijáért. Ezek közül a legjobb, a *Jeruzsálem fölött* című, állami tulajdonba ment át.

Benczur Gyula a lefolyt hat év alatt terjedelmére nézve legnagyobb, compositiójára nézve leggazdagabb képével készült

el (1908-ban), azzal, mely a nemzet hódolását ábrázolja a király előtt Magyarország ezeréves főnnállása alkalmából s mely külföldi kiállításokat is megjárván, most Szépművészeti Muzzeumunk egyik legelőkelőbb dísze.

E kép szinte prototypusa a mester művészetének s egyaránt jellemzi őt, a nagy dekoratív hatású, szinte pompázó történeti compositiók s a csodálatos bravurral kezelt képmásművészet terén. A mi korunk realistikus fölfogása szinte hajlandó művészetlenségnek tekinteni az oly ábrázolásokat, melyek végbement jeleneteket szükségkép nem fényképszerű hűséggel, hanem a festői hatásnak tett számtalan öntudatos engedménnyel visznek vászonra s melyeken a képmások (a Benczúr képe nem kevesebbet, mint hetvenet tartalmaz) az egyénítés rovására egy adott, közös helyzet s szoros csoportosítás békóiba vannak szorítva. Azért mégis tagadhatatlan, hogy a művészet az ily feladatokat minden időben a magáénak vallotta s azok teljesítésére mindenkor a legnagyobb mesterek is vállalkoztak. A Ghirlandajo vallásos történeti frescói, még a Tizian némelyik ily képe is — mint például *A kis Mária templomba menetele*, — a Veronese hatalmas vásznai, a csoportozat legnagyobb része által úgy hatnak, mint egy-egy egykorú czeremóniakép, melynek kétségkívül legtöbb alakja képmásként van festve. Vagy szükséges-e az amsterdami Rijksmuseum nagy csoportképeire, a *Gildák gyülekezeteire*, a Rembrandt *Staalmeestereire* utalnom? Hiszen még az amsterdami mester híres *Éjjeli őrsége* is tulajdonképen semmi egyéb, mint egy lövészcsapat tagjainak meglehetősen önkényes távlati beállításban föltüntetett csoportképe. Teljesen igaz, hogy bennünket ma ezeken a képeken nem az érdekel igazán, a mit historice ábrázolnak; de ha e képtárgyak mégis alkalmasak voltak a művészi fölfogás és kivitel bámulandó kvalitásainak megnyilatkoztatására, akkor azok iránt talán ma sem szabad közönyösekknek lennünk. Az bizonyos, hogy magyar mesterünk millennáris képén az eléje szabott nehéz és valójában kevéssé művészi föladatot igaz, nagy művészi képességgel oldotta meg. Benczur egyébiránt ez idő alatt a portraifestés terén is szorgalmas volt; a szóbanforgó hat év folyamában készített arcképei közül talán elég a gr. Dessewffy Aurél, Szalay Péter, gr. Tisza István, Mocsonyiné és gr. Karácsonyi Jenőné mindnyájunk emlékezetében levő pompás képmásaira utalnom.

Spányi Béla ezelőtt húsz évvel részesült a nagy aranyéremben. Azóta a tájképfestés iránya lényegesen változott, de válto-

zott az ő modora is, a nélkül, hogy e változás őt az uralkodó irányhoz közelebb hozta volna. Újabb képei a régiak üde lágy-ságát és derűjét nélkülözve különös keménységet öltöttek föl s a tónusokat mindinkább mélyítik. A mester most is becsületes meggyőződéssel dolgozik és rendkívül termékeny, de művei a modern tájképkedvelőket mindinkább hidegen hagyják.

Vastagh Géza mint állatfestő fiatalon jutott a nagy aranyéremhez. Azóta nem emelkedett ugyan, de tisztességesen megállotta helyét és igyekezett festészetét megóvni az egyhangúságtól. Nem tartozik azok közé a specialisták közé, a kik majdnem egészen csak egy állatfajnak szentelik magukat, de abban aztán nagy virtuositást is érnek el s nem követi azokat a moderneket, a kik állataikat csak egy fölületes tájkép-impressió keretébe szeretik helyezni. Vastagh jellegzetes és változatos genreképeket ad az állatok életéből, de azokat — ennyiben a régi hollandiak módjára — igen gazdag és szeretettel kidolgozott tájképbe vagy környezetbe helyezi belé, melynek élénkítése végett az évszakok és vidékek egész scáláján végigmegy. Előnyösen jellemző volt «Bivalyfogat» című képe a Képzőművészeti Társulat jubiláris tárlatán.

Báró Mednyánszky Lászlót is azok közé kell sorolnunk, a kik rég túlhaladták művészetök delelőpontját. Ő a finoman átértett intim tájképek mestere volt mindig s ehhez a jelességéhez nagyon illett az a ködhomály és azok a kétes csillámlások, melyeket természetábrázolásaira borítani tudott. Egy időben nagyon függetlenítette magát a természeti benyomásoktól s képei e miatt gyakran azt a hatást keltették, mintha a művész képzeletét néha műtermi mesterfogások véletlen eredményei is befolyásolnák. A borús hangulatok varázsának azonban ma is mestere s újabban az alföldi tájak felé fordulva mélyen átértett újszerű sceneriákat is hoz vásznára, mint az 1908—9-iki év téli tárlatán szerepelt «Pitymallat»-on s az 1912-iki tavaszi tárlat «Nyárutó»-ján.

Zemplényi Tivadar, ki interieurökbe és többnyire chiaro-scuróba helyezett népies genre-jeleneteivel alapította meg hírnevét, újabban mindinkább a szabadba helyezkedik át alakjaival s mindinkább uralkodóvá teszi a tájképelemet, melyet szinte a túlságba vitt pastosus darabossággal kezel, gyakran nyugtalan színhatásokat keltve. E nembeli genreképei között kitűnik az 1910-iki, tonhalászokat ábrázoló, melyben sok igazi élet mozdul meg. A Quarnero és Adria benyomásai a tiszta tájképfestésre is rávitték Zemplényit, a melyben nem nyújt rosszabbat, de sokkal jobbat sem e vidék sok hivatott ábrázolójánál. Két év előtti nagy,

az állam részére megvásárolt képével megint a vallásos tárgyakhoz tért vissza a sokoldalú és szorgalmas művész ; a keresztlevéelt festette le tagadhatatlanul eredeti, de oly elrendezéssel, melyben a veristikus helyzetek nincsenek összhangban az érzelmes fölfogással.

Olgyay Ferencznél az aranyérem nagy várakozásokat jelentett, melyek azóta csak kevésbé mentek teljesezésbe. A művész mintha pihenőre tért volna ; az utóbbi hat év alatt csak egyszer, az 1910 iki tavaszi tárlaton jelent meg nagyobb számú képpel a Zagyva, Tisza, Duna környékéről s az év minden szakából vett motívumokkal. A «Vajkai Dunaág»-ban finoman átértzett hangulat szólal meg levegős tónusokon keresztül ; egyébiránt Olgyay újabb képeivel, melyeknek színei mindinkább elhidegülnek, nem magasodik ki többé a szépen megszaporodott szolnoki tájképipressionisták közül.

A Perlmutter Izsák művészete németalföldi motívumokból indult ki ; egészen beleélte magát az ottani formákba és légköri hatásokba, s ott sajátította el a hullámzó ecsetkezelést, a verőfényes színeknek vibráló, irisáló fölrakását, a mi — a nélkül, hogy a művész coloristából luministává vált volna, — bizonyos nyugtalanságot kölcsönzött régibb képeinek. Az erős tehetségű és nagy értelmiségű művész azután hazajött s Szolnok vidéke, Budapest környéke, majd meg a felvidék, különösen Besztercebánya impressiói egyszerűbb forma- és színmegoldásokra vezették őt, szélesebb, nyugodtabb, nagy színsávokkal dolgozó ecsetkezelésre s így született meg például az 1908—9. telén kiállított «Vásár Besztercebányán», mely újjongó, napos színhatásaival, merész és biztos beállításával egyike lett legjobb e nembeli hazai képeinknek.

Karlovsky Bertalan már a megfigyelésünk alá tartozó évkörön belül, 1908-ban nyerte el a nagy aranyérmet s így «Magyar parasztasszony»-a, melylyel egyszerre aratott nagyérmet és Ráth György-díjat, már a mi elbírálásunk alá tartozó jelesebb festmények közé sorolandó. Egészen jellemzi is a művészt: azt a lelkiismeretes, minden részletet kidomborító praegnantiát és szigorú plastikát, a mely az aranyművesekből festőkké lett firenzei quattrocentisták ciselláló modorát juttatja eszünkbe. Karlovsky talán épen az apart finomságokra törekvő gondos, szabatos munkája, valamint szigorú önkritikája miatt is nem termékeny művész, de a lefolyt hat év alatt a már említett pályanyertes tanulmányfejen kívül az arczképek eléggé tekintélyes sorozatával szerepelt tárlatainkon ; ezek közül a legjelentősebb a néh. Kléh István szinte anatomizáló hűséggel megfestett kép-

mása, mely az 1911—12-iki téli kiállításon a Képzőművészeti Társulat jubiláris díját nyerte el.

Szinyei-Merse Pál nagyon későn, csak három évvel ezelőtt részesült a nagy-éremben «Park» című nagyobb méretű tájképével, mert a mióta kritikánk és közönségünk az ő soká föl nem ismert művészi jelentőségének tudatára ébredt, több éven át nem vett részt a hivatalos kiállításokban. Most csak úgy árad rá az oly soká megtagadott elismerés, új képeit valósággal elkapkodják és a műértők boldogak, ha valahol egy még ismeretlen régi vázlatát sikerül fölfedezni. Alig van művésznünk, ki iránt oly egyetértő volna a közvélemény, mint Szinyei iránt, kivált mióta a müncheni, berlini és római kiállításokon a külföldet is meghódította, Rómában a nagy díjat elnyerte és arczképe bekerült az Uffizi képmáscsarnokába. Az utóbbi hat év alatt festett vásznai is változatlan üdeségről, a természet színes pompájában való fiatalos kéjelgésről tanuskodnak, s legkedveltebb tárgyait: a szép jernyei park pompás fáit, bokrait, virágait, a pipacsos sárosi mezőket és őszi színbe borult hegyoldalokat közönségünk is annyira megszerette, hogy szinte megköveteli a mestertől, hogy ezeket és mindig csak ezeket vigye a vászonra. A pályakoszorúzott «Park» is egyik reprezentatív darabja a Szinyei újabbkeletű közkedvelt tájképművészetének; talán még intimebb bájakat tartalmaz «A Thujá»-ról elnevezett, 1911-ből való gyönyörű kertrészlete, mely kicsiben föltárja a mester összes nagy művészi kvalitásait.

Csók István két évvel ezelőtt jutott a nagy-érmesek sorába és ugyanakkor — a római kiállítás révén Szinyeivel együtt — az Uffizi halhatatlanai közé, a hol addig az újabb magyarok közül csak Munkácsy, Benczur, Horovitz és László találtak helyet. Az ő művészi pályája nem mutatja azt az egyenes utat, a melyen Szinyei haladt tulajdonképen nem változva, de bejárva és elérve a kor változását. Csók tagadhatatlanul nagyot változott, többszörösen átalakult, de izmos, szinte erőszakos talentuma a koronkinti tévelygések közt is mindegyre nőtt, emelkedett. Érzelmes, elbeszélő genre-képeken kezdte, azután egyszerre előállott egy óriási vászonnal, melyen meglepő tudással és componáló képességgel egy majdnem visszataszítónak mondható történelmi jelenetet festett le. Majd a Dagnan-Bouveret befolyása alatt népies genre-el foglalkozott, hogy e tárgykör megtartásával utóbb coloristikus érzékét kitombolni hagyja. Láttunk tőle a hollandi mesterekre emlékeztető, az anyagszerűségekbe szeretettel elmélyedő

nőalak-tanulmányokat, csendéleteket és bizarr távlati beállításo-
kat, az emberi test bársonyos melegét csodálatosan éreztető női
actokat, s végre legutolsó nagy sikereit oly arcképtanulmányok-
kal aratta, melyeken kevésbé törekedve színhatásokra, az eszkö-
zök raffinált egyszerűségével tanúsított megragadó erőt a kifeje-
zésben. A bennünket érdeklő évkörbe eső nevezetesebb képei:
a «Vampyrok», mely érdekessége mellett kevésbé rokonszenves
s ólomszürke tonalitásával kissé elszakad a Csók többi oeuvre-
jétől; a «Chrysanthemumok», mely a Mieris-fajtájú képek közül
való; felesége arcképe, melynek tétova mozdulatában sok köz-
vetetlenség van és végül a Wlassics Tibor képmása, mely neki
a nagy aranyérmét szerezte meg.

Ferenczi Károlyt Csókkal egyidejűleg érte a legnagyobb
művészi kitüntetés. Ő a nagybányai naturalista-iskolának leg-
kivalóbb képviselője, ki azonban a plein-air-problemáktól mind
szívesebben fordul az interieurbeli erős színhatások felé. Vérbeli
impressionista, a ki az impressionismus elveit hitvallásszerű hű-
séggel követi s fejleszti és talán éppen ezért volt és van nagy
hatással a fiatalabb nemzedék fejlődésére. Ő az impressió pill-
anatnyiségában azonban nemcsak szín- és fényhatásokat igyekszik
megrögzíteni, nemcsak színértékeket keres, hanem a legnyoma-
tékosabb arckifejezéseket és mozdulatokat is. A legutóbbi hat
év alatt kiállított képei között jelentőségben minden esetre leg-
elől jár a «Testvérek» című inkább genre- mint hármás arcz-
kép, mely az aranyérem nyertese lett s mely Ferenczi legújabb
fejlődési phasisát és talán művészete delelőpontját tipikusan
képviseleli.

A tavalyi nagy aranyérmét Magyar-Mannheimer Gusztáv
kapta meg egy tájképére, melynek czíme: «Erdő széle», s melyen
ez a nagy szorgalmú, érdemes tájképfestőnk szín-symphoniákat
kereső törekvésében örvendetes megállapodásra látszott jutni.
Az ő hullámozó és keringő szín-symphoniáiban ugyanis némileg
kielégítetlen szokott maradni a tiszta színértékek utáni vágyó-
dásunk, sőt gyakran a kép structurája is mintegy egyen-
súlyát veszti. Vannak egyébiránt Mannheimernek igénytelenebb
képei, melyeken kevésbé engedi át magát csapongó költői hangu-
latának s a meleg, szinte tüzes színek egyoldalú szeretetének s
a melyeken éppen ezért sokkal igazabb természetbenyomásokat
közül a tenger mellékről, vagy Budapest közeléből. Szépművészeti
Museumunkban őt mindenestre legméltóbban új pályanyertes
tájképe képviseli.

Mint az utóbbi hat év nevezetesebb festőművészeti sikereiről meg akarok még emlékezni azokról a képekről, melyek ez idő alatt részesültek az állami kis aranyéremben és a képzőművészeti társaság nagy társulati jutalmában.

Az elsők sorozatába tartozik Mendlik Oszkár «Vihar a Biscayai öbölben» című, 1909-ben kitüntetett képe, mely azonban — úgy mint e művész többi festményei is, — a mi szempontunkból szóba nem jöhet, mert Mendlik a külföldön tartózkodik.

Ugyanabban az évben kapott kis érmet Glatler Gyula «Női arc képe» is, mely egy valóban figyelemreméltó portraifestői tehetség első elismerését jelentette.

Pentelei Molnár János a kis érmet, «Egő eimi» elnevezésű, Jézus életéből merített képével nyerte el; azonban nem ez a műve, hanem egy a Garai-teret ablaktávtól ábrázoló nagyon igaz s életteljes vedutája került tavaly a Szépművészeti Múzeumba s még előbb egy, halakat ábrázoló, a régi hollandiakkal való összehasonlítást érdemlő csendélete. Általán P. Molnár, a ki 35 éves s már nagyszámú utánzóra tekinthet le, az anyagilag hálátlan bibliai compositiók mellett ritka sikerrel adta magát a csendéletekre, melyek — mondhatni — általa jöttek nálunk újra divatba s ezek terén a legszegényesebb tárgyak festőiségének ellesésével, a szemfényvesztő természetűséggel s a legközönyösebb színek nuanceainak sokszorosításával igazán mesteri dolgokat alkot.

Katona Nándor «Fenyőerdője»-t a P. Molnár képével egyidejűleg részesítették kis-éremben. Szerény jutalma volt ez egy igénytelen, pedig valóban tehetséges és termékeny tájképművésznek, a kinek képei különböző értékűek ugyan, de némelyikök finomságaival valóban elsőrendű. Talán valamennyi közt legjelesebbnek mondható az «Orosz kolostor holdfényben», mely már 1908-ban került a tavaszi tárlatról a Szépművészeti Múzeumba s ott legméltóbban képviseli szerzőjének egy küzdelmes élet lelkiismeretes tanulmányaira alapított, mély, rokonszenves költői lélekből fakadó s a technika eszközeit virtuositással kezelő művészetét.

A mult tél tárlatán a kis aranyérem Márk Lajosnak és Mérő Istvánnak jutott; amannak kitüntetett képe a «Toilette», mely öltözködő nőt ábrázol tükör előtt, hátulról nézve; az utóbbié egy sok közvetetlenséggel s keresetlen eszközökkel megfestett női arckép. Márk Lajos már régebben részesült társulati

nagydíjban; allegorikus- és genreszerű képei ép úgy, mint képmásai, majdnem kizárólag a nőnek, a nő alakjának, testének. szeszélyeinek, piperéjének vannak szánva; e tekintetben, úgy mint opálos, a lilaszínbén találkozó színezésében tudott bizonyos egyéni egységet hozni művészetébe, mely azonban eszközeiben kissé keresett és öntudatos. Nem tudjuk, vajon legújabbán érmmel díjazott képe, — mely mindenesetre a jobbak közé tartozik, — replika-e vagy ugyanaz, a melynek már 1906 ban meg kellett festve lennie, mert 1907-ben már reproducálva láttuk a *Művészet*-ben? Tény, hogy a két kép egy hajszálra meg egyez egymással. Mérő István csak melleleg foglalkozik arczkép-festéssel — bár a kitüntetés e téren érte, — eleme inkább a plein-airba helyezett genre; e nembeli legjobb képe a szintén tavaly kiállított életteljes és igaz «Veteményes kert».

A társulati nagy díjat azokon kívül, kikkel már más vonatkozásban foglalkoztunk, az utóbbi hat év alatt festőink közül Mihalik Dániel, Kacziány Ödön, Edvi Illés Aladár, Iványi-Grünwald Béla és Dudits Andor nyerték el.

Mihalik Dániel 1907-ben kapta meg a díjat, «Heretáblák» elnevezésű tájképével s már 1910-ben, csak 41 éves korában elhunyt. Jutalmazott képe mindenesetre a legjobbak közül való: Koninckszerű elrendezésben magas eget s nagy, levegős távlatú síkságot mutat; elárulja szerzője szeretetteljes gondosságát a természetfestésben, mely csöppet sincs rovására széles ecsetkezelésének. Mihalik képeit egyébiránt a tavaszias finom zöldnek a kedvelése miatt bizonyos «biondezza», szőkeség jellemzi.

Kacziány Ödönnek az 1908-iki tárlaton «A Gellérthegy éjfélkor» című képe aratta a társulati jutalmat. Egyike a rendkívül termékeny művész ama festményeinek, melyek még aránylag közelebb járnak a valósághoz. Különböztetve Kacziány már képtárgyaival is gyakran a transzcendentális körben mozog, vagy romantikus képzeleti benyomásokat rögzít meg, technikája pedig, mely messziről fölismerhetőkké teszi képeit, nagyon korlátolt színcsálában mozgó, teljesen visiószerű színkezelés, melyben a rajznak és plastikának csekély szerep jut, ellenben annál nagyobb a kísérteties fényhatásoknak.

Edvi Illés Aladár mint vizes tájak aquarellfestője kezdte pályáját, most azonban fölváltva műveli a víz- és olajfestést s a társulati nagydíjat is 1910-ben olajban festett szép «Kiskúnsági táj»-ával nyerte el; megpróbálkozott a rézkarczczal is, és technikájának ez a kiművelt sokoldalúsága szembetűnően megkülön

bözteti őt a tájképfestés terén sok versenytársától. Ő egyébiránt jeles állatfestő is, ki főkép az állatok istállói életét választja képei tárgyául, nem keresve a plein-air hatásokat. Szépművészeti muzeumunkban is két ilyenmő aquarell-állatképe képviseli őt.

A kitüntetettek között kell szólnom Iványi Grünwald Béláról, kinek legutóbb a társulati díjat — nem csekély ellenmondást keltve — «Kecskeméti kofák a hóbuczkák közt» című képére adták ki. Grünwald e képével — mint általában újabb festményeivel — szakítva teljesen múltjával, a legszélsőbb radicális irány híveként mutatta be magát, s oly sommás kezelésre és önkényes formastilizálásra tért át, mely a megrögzíteni kívánt benyomást egészen érthetlenné teszi. Úgy érzem, e művével kevésbé szolgált rá arra az elismerésre, mely tehetségét egyébként megilleti s másrészt nehéz visszanyúlni azokra a képeire, melyeket újabb irányja által ő maga megtagad.

Meg kell továbbá emlékezni Dudits Andorról, nem csak mint a társulati díj nyerteséről, hanem egy monumentális mű pályázatán elért sikere révén is. Dudits, ki a ma annyira népszerűtlen történelmi festészet terén kifejtett buzgó és emlékezetes tevékenység után, — melynek köréből a kőbányai serfőző-társaság háza számára készült mozaikjai s a besztercebányai templom frescói is megfigyelésünk körébe tartoznak, — újabban főleg romantikus, alakos tájképekkel tűnt föl, melyeknek telített, harmónikus színei — bár némi modorosság mellett — erős dekoratív érzékről tanúskodnak. «Jezsova» című ilyenmő képe tavaly társulati díjat kapott. Végül legújabban készítette el Dudits a kassai dóm számára a Rákóczi sírja fölébe tervezett pályanyertes, nagy falképének cartonját, mely, bár a szerkesztés némely részletéhez szó fér, a fölfogás emelkedett komolysága, a tömegek mozgásának rhythmusa s a vonalvitel monumentalitása tekintetében mindenesetre elismerésre méltó művészi sikert jelent.

Abból a szempontból, hogy nevezett festőművészeink közül kiknek művészi termelése foglalkoztatta az utóbbi hat év alatt leginkább a közvéleményt, szólnom kell még Fényes Adolfról, ki egy év előtt collectiv kiállításon mutatta be újabb munkáit. Ő előbb a proletariátus kiváltságos festője volt, ki az élet érdes oldalait ugyancsak érdes kezelésben igyekezett föltüntetni, sötét tárgyakat, sötét tónusokba merítve. Újabban színezete kivilágosodott, jókedvű colorismus vett rajta erőt, a mint a csendéletek, utczarészletek, napos interieurök tárgykörére tért át. Egy ily élénk színű csendélete bekerült a Szépművészeti Muzeumba.

Constatálom, hogy a Paczka-párt külföldi tartózkodása zárja ki szemlénkből. Az erős tehetségű Kernstock Károlyra és Vaszary Jánosra ugyanaz áll — sőt még fokozott mértékben — a mit Iványi-Grünwaldra nézve mondtam; újabb irányuk érthetetlen előtttem s azt hiszem, sokak előtt és bevérandónak tartom, míg a mai kérdőjelre talán a holnap meghozza a választ.

Folyton dolgozva folyton halad Glatz Oszkár, kinek újabb munkásságát «A mese» című népies genrekép jól mutatja be a Szépművészeti Múzeumban. Ő különben egyik legerősebb oldalával az arcképrajzzal kiesik elbírálásunk köréből. Mint a beállításban igaz, kivitelben üde, s szeretetteljes hűséggel megfestett tájkép tűnt föl általában az 1911-12-iki téli tárlaton «Pillantása a kastély-terrasseról».

Rippl Rónai József következetes egyéni sajátosságával, kétségtelen nagy tudásával, lassankint kibékítette a kritika és közönség komolyabb részét is. Két év előtt retrospectiv kiállítást rendezett műveiből, mely épen főleg az újabb termelés tekintetében volt gazdag. Stilizálásában van sok keresett extravagancia is, de a nagy dekoratív hatást alig lehet műveitől megtagadni, kivált mióta színezete mind derültebbé és élénkebbé fejlődött. Egész oeuvreje érdekes, de olyan mű alig van közte, melyet magában egy bizonyos évkör master-piecejei közé lehetne sorolni.

Érzem, hogy sokan vannak olyanok, kik bizonyos mention honorablet érdemelnének, bár a Greguss-díj kiadása szempontjából ezúttal számba alig vehetők. De ez utóvégre is nem lehet e sorok föladata; készségesen elismerem azonban, hogy hosszú azoknak az érdemes, sőt egyes munkáik által kiváló festőinknek a sora. kik e fejtegetés keretében névszerinti említést nem találtak.

Berzeviczy Albert.

A nemzeti genius és a nemzeti irodalom.*

Ma újév napja van, midőn e sorokat írni kezdem s mi természetesebb e napon, mint némi magabaszállás, elmélkedés az életről, a körülöttünk lefolyó irodalmi és egyéb jelenségekről. Természetes, hogy minket első sorban az irodalmi jelenségek érdekelnek. Így magától értetődik, hogy az a panasz jut mintegy

* Megnyitó-beszéd a Petőfi-Társaság jan. 6-iki nagygyűlésén.

ösztönszerűleg eszünkbe, melyről újabban gyakran esik szó, mely szerint irodalmunkban a nemzeti érzés, a hazafias lelkesedés, a nemzeti lélek visszatükröződése ez idő szerint hanyatlóban van s nem egyszer próbálták meg ennek okait is megmagyarázni. Azt mondják, hogy újabb írói nemzedékünket nem érdeklik azok a mély érzelmek, melyek régibb költőinket lelkesítették, melyek ápolására mindenkori költőink végrendeleti intést kaptak s melynek hirdetésére hétszeres esküt tettek le. Sőt vannak, a kik az egyeteméseknek gondolt eszmék és érzelmek, az internationalis mozgató indítékok nevében amazokkal egyenesen gúnyt űznek s magukat magasabb elméknek tartják azoknál, a kik a szűknek vélt nemzeti genius és érzések szolgálatában állva a régi zászlót lobogtatják mind szűkebb körre szoruló hívek között.

A nélkül, hogy most az okok részleteibe bocsátkoznánk, mert az e megnyitó keretét meghaladná, röviden megállapítjuk, hogy ily jelenségekkel csakugyan találkozunk mind politikai lapjaink irodalmi rovataiban, mind különböző irányokat szolgáló szépirodalmi folyóiratainkban; de valljuk meg, hogy egyenesen kimondva szórványosan, inkább abban, a hogy az írók műveikben föllépnek, tehát inkább az irányokban, melyeket a közönség, kivált a fővárosi közönség ízlésének szolgálva követnek. Ugyanily irányzatok észlelhetők a zenében s a művészet egyéb ágaiban is; de a kik ezt észreveszik, általában megjegyzik, hogy ez utóbbiakban ez kevésbé veszélyes, mert kevésbé van, legalább nálunk, a nemzeti élet belső szálaival összekapcsolva. S ez mindenesetre igaz: kevésbé veszélyes jelenség.

Ámde tegyük mindjárt hozzá, hogy nemcsak kevésbé veszélyes, hanem könnyebb is, mert az irodalomnak, kövessen bármilyen irányokat, mindig megmarad egy elszakíthatatlan nemzeti jellege s ez az anyanyelv. Épen ezért, míg a hazai nyelv marad az író megnyilatkozásának eszköze, a nemzeti lélektől való elszakadás nem is képzelhető a maga lényegében, mert hiszen a nemzet lelkének tökéletesebb és jellemző voltában örökkébbvaló nyilatkozata nincs, mint a nemzeti nyelv, mely maga a nemzet erkölcsi, eszmei és érzelmi világa hangokban kifejezve, mely kifejezője épen úgy vidámságunk napfényének, mint haragunk kitörésének, szenvedélyünk viharának. A nyelv tehát örök kapocs író és nemzete közt.

Ámde nemcsak a nyelv, hanem mindaz, a mi a nemzeti étellel, a földdel, emlékekkel és történelemmel kapcsolatos, a maga valódi lényegében semmi internationalis sóvárgással, semmi

utánzással teljesen le nem vetkőzhető; mindaz neveltetésünkkel, egész életünkkel örökre kapcsolatos és minden törekvésünk ellen egyetlen ország fiaivá, egyetlen nemzet tagjává tesz. «Szívet cseréljen, ki hazát cserél», mondja a költő. És hozzá kell tenni, hogy nemcsak az oly mozgékony irodalomra hat a haza földje s mindaz, a mi ezzel kapcsolatos, hanem ez áthatja az emberi életnek a haza határai közt való összeségét s azonnal átalakítja az idegenből áthozott bármely intézményt, legyen az szokás, törvény, vallás, ipar, kereskedelem, politikai vagy irodalmi irányzat. Maga a socialismus is, mint ismeretes, hazánkban a földművelés természeténél fogva azonnal egy egész sajátos, nemzeti vonást vett fel az agrar irányzatban, a mint Sombart s mások is kiemelték.

De sőt ismerjük azt az általános törekvést, mely ma a természetes utánzás és egyformásítás miatt legelső sorban a hadsereg szervezésében jelentkezik. És mi történik itt is? Az, hogy nem lehet valamely nemzetet csak úgy a természetével ellenkező fegyvernemre rákényszeríteni s így maga a hadsereg is a nemzeti szellem kifejezője lehet csak. Minden szolgálai utánzás itt végzetes hiba. Maga a harczmód is mindig a nemzeti erkölcsök, szükségek, politikai és socialis vágyak, a haza és függetlenség szeretetének kifejezője. Ez legkivált áll a hadsereg legfontosabb részére, a gyalogságra, mely egyedül bír hódítani és megtartani; de jó gyalogsága csak a függetlenséget s a hazát mélyen szerető országoknak lehet, mondja De Maud'huy francia ezredes, mert a gyalogság más szóval a tömeg, a nemzet, a nép. Tehát a gyalogos olyan, a minő a nemzet, melyből besorozták és ezért absolute különböző marad nemzetek szerint, az egyforma intézmények mellett is.

Így terjed ki a haza befolyása létezésünk egész összegére. A haza tehát nem csupán az a hely, a hol születünk, a hol az első szókat dadogni az édesanya ajkáról megtanultuk, a hol első gyermeki örömeinket élveztük, az első virágot szakítottuk; nem csupán az a terület, mely fölnevelt, hol családot alapítunk, kenyerünket keressük, hol életünk közdelveit vívjuk, a hol férficselekvésünk terét találjuk fel, baráti kézszerítást, küzdő kardvágásokat cserélünk ki, a hol szerető nő ölelései, gyermekmosolyok várnak odahaza a kifárasztó napi munka után; nemcsak az a hely, hol térdre borulhatunk a mindenen fölött szeretett anya sírja mellett, a hol összes szeretteink sírja domborul vagy emelkedni fog a magunkéval együtt; nem, a haza mindez együtt és

több ennél: nem része életünknek, hanem ennek és minden polgár életének összege, létünk lehetősége és vége, a mult hagyományainak, szenvedéseinek és győzelmeinek összege, egy több mint ezer éves vágy, küzdelem, szenvedés, lelki és testi erő-kifejtés végeredménye, az ősök poraival és vérével megszentelt és magyarrá felavatott pantheon, összes érzés- és gondolatvilágunknak szülője és tárgya, világnézetünk, erkölcsi és érzelmi jellemünk alapoka és kútfeje, összes lelki és testi geniusunk letéteménye, egyszerre egy világ és egy körülhatárolt ország, földi létünknek épen oly birtoka, mint halhatatlan lelkünknek ama másik a mennyei láthatáron.

De hát mégis csak igaz, hogy a nyelvet lehet, sőt könnyű rontani az által, ha a szavak ugyan magyarok, de idegen rámára vonva használjuk őket. Ezt a nagy Milton oly bűnnek tartja, hogy áthágói ellen a Romulus-féle eljárást alkalmaztatná. Ekkép lehet a nemzeti geniusból is kilépve, idegen oltárokon áldozni az irodalom tartalmi és szellemi részében is. Ez kétségtelen. Vannak, a kik francziábbak akarnak lenni a francziáknál, a kiknek, mint Nagy Sándornak, hitük szerint kicsi Macedonia. Erre az ú. n. irodalmi világpolgárságra különösen kisebb nemzetek íróiban van meg a hajlam s így nálunk is sokszor megvolt. Hasonló ez ahhoz, mint a hogy ismeretes, hogy a csekélyebb vagy onú emberek mutogatásból, fitogtatásból költekezőbbek, mint a gazdag a maga biztos önértetében. Sőt az ilyenek magokat valami kiválóbb, nagyobb látkörű egyéneknek, jelentősebb képességűeknek hiszik. Amde midőn a szépirodalmi kosmopolitismusban magokat egy fővel magasabbnak képzelik, voltaképen kisebbek egy szívvel. S éppen kis nemzetek íróinak kellene meggondolnoki, hogy nemzetükre nézve a világpolgárság igen nagy és veszedelmes fényűzés. E mellett egy nagy nevelési írónál olvastam, hogy az ilyenek egyéni jellemökben is kisebbekké válnak.

A föld legnagyobb nemzetei, az angolok, németek, francziák, olaszok, északamerikaiak egész életüket a nemzeti genius vezetése alá rendelik s ennek szellemében élnek. Csak imént jegyezte fel örömmel a franczia kritika, hogy égnek hála, a franczia szellem felszabadult az északi és orosz irodalom hatásától s visszavért a franczia geniushoz, melytől egészséges lélekkel eltávoznia nem is kellett volna. E nagy nemzetek homokszemek gyanánt gyűjtenek össze mindent, a mi nemzeti érzésüket erősíti, kiemeli s az összetartozás szellemét szilárdítja. Kinyújtják erős karjaikat az egész földre, felsegíteni bárhol is küzdő fajukat. Mindent e

genius szolgálatába szegődtetnek: irodalmat, tudományt, történelmet, ipart, kereskedelmet, politikát, hadsereget. Egy kiváló emberüket sem temetik el, hogy fel ne támasszák buzdításul képbén, szoborban.

Ők tudják, hogy a hazafiság nem nyomja el, se nem korlátozza az egyénben az embert, sőt inkább kifejti és érvényre juttatja. Hiszen a legnagyobb kifejezői a nemzeti geniusnak egyszersmind a legnagyobb világgköltők. Senki sem görögöbbs Homerosnál, olaszabb Dantenál, angolabb Shakespearenél, francziább Molièrenél, németebb Goethenél, magyarabb Petőfinél és senki sem inkább képviselője az emberiségnek, mint ezek a férfiak, a melyeket Emerson találó szóval «representative men»-nek nevezett. Erre írta Arany a maga ismert szép sorait:

Légy, ha bírsz, te világgköltő,
Rázd fel a rest nyugatot;
Nékem áldott az a bölcső,
Mely magyarrá ringatott.

Igen, ha bírsz. Éppen ez itt a bökkenő. A kosmopolitizmussal világgköltő senki se bírni lenni soha s nem is fog. Ha valahol igaz, éppen az érzelmekkel oly kapcsolatos irodalomban igaz, hogy egész világ nem a mi birtokunk. Egy philosoph fej építhet phantastikus szellemi építményt a világról, az egész mindenségről; a szépírónak az ég azt az adományt adta, hogy részekből bírja adni az egyetemesség képét és lényegét. Az igazi tehetségnek éppen e korlátok adják meg erejét. Az irodalomnak, lelkében a nemzeti geniussal, mindig az volt egyik legnemesebb eredménye, sőt vívmánya, hogy a világot egy, a saját irodalmában tükröző nemzettel ajándékozta meg. Nem tőlünk és irodalmunktól fogják kérdezni s benne keresni, hogy milyen a francia, angol, olasz ember, azt a francziák, angolok, olaszok magokról jobban tudják. Tőlünk és irodalmunktól azt kérdik, milyen a magyar ember, a magyar lélek, a magyar szív és érzés, milyen volt a múltban, mivé lett? Ezt pedig megmutatni érdemes munka, mert büszkén vallom Zrinyivel, hogy egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók. Ez volt Széchenyinek nemzetszerető politikai álma és egy lángész erejével kifejtett működésének célja; mert érezte s lelkében hordta azt a meggyőződést, hogy a dicsőségnek, a becsületnek, a nemzeti ideálnak éppen úgy, mint a szenvedésnek, a keservnek, történelmünkben és traditióinkban, a nemzeti létezés és genius jövőre kiható óriási értékei vannak meg az elhagyatott szegény magyar nemzetben.

Tudjuk jól, hogy nincs felségesebb látvány, mintha egy nemzet a másikhoz jár tanulni és nincs e tekintetben tanulékonyabb nemzet a magyarnál, mely még a hóbortokat is hajlandó eltanulni. De ezzel szemben áll az a még nagyobb igazság, hogy íróra csak egyetlen igazi termékeny ösztönző és ható erő van, a nemzeti genius. Ezt a mi irodalmunknak legfényesebb, a Vörösmarty, Petőfi és Arany korszaka is tanúsítja. És itt ez alatt nem a mellverő önérzettől duzzadó hazafiságot vagy éppen a politikának az irodalom által való művelését értjük. Ez e sorokból bizonyára élénken kitűnik. Nem mindenki, a ki mondja: «uram, uram!» — megy be a mennyországba, mond a Biblia. Akképpen nem a nemzeti geniussal eltelt hívó lélek még az, a ki folyvást kiabálja: «hazám, hazám!» Hiszen pl. Goethe, a német szellem legtökéletesebb kifejezője, ily értelemben nem is volt hazafias költő. Itt minden a lélekkel való elteléstől függ, azzal a nemzeti lélekkel, mely egy áldozatokkal, dicsőséggel, szenvedéssel, erőfeszítéssel, kétségbeeséssel és fellángolással tele hosszú múltnak eredménye.

A nemzeti irodalom egy nagy folyamhoz hasonlítható, melynek folyása hol lassúbb, hol gyorsabb, hol széles nyugalomban terjeszkedik ki a síkon, hol veszedelmes szirtek között zuhatagokban rohan le, de fősodra és lényege mindig ugyanaz marad, a nemzeti genius. E nagy folyamnak vannak elágazásai, kiáradásai, de ezek legtöbbször visszatér vándorlása után a főmederbe s növeli és erősíti a fősodor árhátját. De van olyan is, mely sohasem tér vissza, mélyebb helyekre jutva, tesped. míg teljesen kiapad. Az ily eltévedt és céltalan vizekhez hasonlítható a nemzeti geniustól elszakadni kívánó irodalom. Ez egyszerű és főigazság, — mondhatná valaki. Úgy is van, de irodalomban és erkölcsben éppen a legegyszerűbb igazságok azok, melyek ellen legtöbbet vétének és ezért gyakori hangoztatásuk még akkor sem fölösleges, ha az aggodalom némelyek előtt talán tulzottnak tetszhetnék.

Éppen ezért mi, a legnagyobb hazafiak és költők egyikének nevét hordozó társaság tagjai, az egész magyarság szemeláttára tartjuk magasra azt a labarumot, melyet Petőfi hordozott körül a hazában s melyet nem kiejtett kezéből, hanem alája temetkezett. E gondolatokkal és érzelmekkel a Petőfi-társaság XXXVIII-ik nagygyűlését megnyitom.

Ferenczi Zoltán.

Az új egyetemek szervezése.*

A Felső-oktatásügyi Egyesület 1913 december hó 19-ikén tartott ülésében tárgyalta az új egyetemek szervezésének kérdését.

Ez egyesület életét eddig úgyszólván kizárólagosan az új egyetemek kérdése uralta, meggyőződéseim szerint joggal, mert ma az egyetemalapítás kulturális életünk legfontosabb acut kérdése.

Már egy előző alkalommal kifejtettem, hogy ha azt akarjuk, hogy az egyetem életképes legyen s minden fennakadás nélkül megkezdhesse működését, idejekorán kell annak statutumait megállapítani. Nincs tudomásom róla, hogy ilyen tervezet készült-e vagy nem, de ez nem gátolhatja az egyesületet, hogy véleményét nyilvánítsa. Talán még jobb is, ha ma minden előadói tervezet nélkül reá utalunk azon kérdésekre, melyek megoldását fontosnak tartjuk. Nem lehet arról szó, hogy az egyesület készítse el a szervezeti szabályzat tervezetét; én úgy fogom fel feladatunkat, hogy eszméket vessünk fel, melyek értékesítését nálunk illetékesebb tényezőkre bizzuk. E szabályzat amúgy is csak ideiglenes lehet, a végleges statutumok megalkotásában a már működésben levő teljes egyetem közreműködése nélkülözhetetlen. Még távolabbi feladat lesz az egyetemi törvény megalkotása, melyet a budapesti s kolozsvári egyetem törvénye is kilátásba helyez s melynek megalkotását Magyary Géza egyetemi tanár is szükségesnek jellette.

Ilyen keretben, azt hiszem, némi szolgálatot tehetünk az ügynek.

A félhivatalos communiqué-ből köztudomásu, hogy a minis-ter úr a debreczeni egyetemet 1914 szeptemberében meg akarja nyitni, sőt úgy hirlik, hogy ekkor a pozsonyi egyetem is megnyílik.

Az intézkedés nagyon sürgős.

A törvény 5. §.-a e kérdésben következőképp disponál:

«Az egyetemek szervezeti szabályzatát, tanulmányi és vizsgarendjét a meglevő tudományegyetemeken fennálló ilyenemű szabályok tekintetbevételével az adott viszonyoknak megfelelő módosításokkal a Vallás- és Közoktatásügyi Minister állapítja meg s jóváhagyás végett Ő Felsége a király elé terjeszti. A szervezés

* A Felső oktatásügyi Egyesület 1913. december hó 19 ikén tartott ülésének referatuma..

után kibocsájtandó ilyenemű szabályokra nézve a Vallás- és Közoktatásügyi Minister meghallgatja a tudomány-egyetemi kart, melyre a szabályok vonatkoznak».

A törvényhozás ezuttal nem követte a kolozsvári egyetem alapításakor követett eljárást, a mely alkalommal úgy intézkedett, «hogy ideiglenesen a pesti királyi magyar tudomány-egyetemen jelenleg fennálló szabályok a kolozsvárirra is érvényesek, a mennyiben a törvény mást nem rendel». A gyakorlat a két egyetem szabályzatának alkalmazásában a törvényben is már meglevő disparitást még jobban kidomborította. Most már az lenne a kérdés, hogy az eredeti budapesti szabályzat, vagy a már módosult kolozsvári legyen az irányadó. A törvény alkotója nyilván épen ezt a controversiát kerülte el avval, hogy az új egyetemek számára új statutumot contemplál. Véleményem szerint helyesen. A meglévő tanulmányi és vizsgarendet ideiglenesen az új egyetemekre is ki kell terjeszteni, mert e tekintetben disparitásnak nincs helye. Ha jók, fenntartandók mind a négy egyetemen, ha rosszak, revisiojukhoz haladéktalanul hozzá kell fogni, de a revisio befejezése nincs szükségkép az egyetemek megnyitásához kötve. A statutumoknak azonban a megnyitás előtt lehetőleg ezen félév végéig el kell készülni.

Ha a Felső-oktatásügyi Egyesület e nehéz feladat megoldásában a ministeriumnak segédkezni óhajt s nyilván ez a célunk, két módszert követhet.

Az első az lehetne, hogy vizsgálat alá vesszük a külföldi egyetemek statutumait, a dolog természeténél fogva első sorban a miénkhez hasonló típusu egyetemekéit. Igen érdekes s gazdag anyag áll rendelkezésünkre. Ha csak a XIX. században alapított egyetemeket vesszük számba, s nyilván az lenne a célszerű, ott van a berlini, breslauer, bonni, müncheni, strassburgi egyetemek alapítása, melyek körülményeit hatalmas monographiákból jól ismerjük. S talán még érdekesebbek a most fejlődő münsteri s a még csak keletkező frankfurti, hamburgi és dresdener egyetemek előmunkálatai.

Csábító alkalom, hogy a múlt század elejének legelőkelőbb szellemeinek gondolatvilágával foglalkozzunk. Hiszen ismeretes, hogy a berlini egyetem megalapításában Fichte, Wolff, Schleiermacher, s mindenekefelett Humboldt működtek közre. De attól tartok, hogy ezen az úton csak nagyon hosszadalmas tárgyalások után jutnánk eredményre. Ez utat akkor kell követnünk, a midőn törvényalkotásra kerül a sor, de ekkor is minden un-

talan be kell látnunk, hogy a mi a német viszonyok között fényesen bevált, nálunk nem vezetne célra.

Ilyen körülmények között ma, a mikor ideiglenes intézkedésről van szó, a másik utat választom, s hiven a törvény idézett 5. §-ának intentiójához, meglevő egyetemeink szabályzatát követve, reá mutatok azon pontokra, melyek megváltoztatását szükségesnek tartom. E helyen fölösleges hosszabban fejtegetnem, hogy a budapesti egyetemen még most is a Thun-féle 1849-ből származó rendelet van érvényben s el kell ismernem, hogy sok hiánya ellenére, olyan alapot nyújt, melyen bátran építhetünk tovább.

A következő pontokra hívom fel a figyelmet:

1. A 3. § szól a tanártestület összetételéről, s azt mondja, hogy az összes rendes és rendkívüli tanárokból áll, mely utóbbiaknak száma ne haladja túl a rendes tanárok fele számát, továbbá két magántanár képviselőnek is van ülése s tanácskozási joga, de döntő szavazata csak a decán s rector választáskor. Evvel szemben azt javaslom, hogy szavazati joguk csak a nyilvános rendes tanároknak legyen s azon nyilvános rendkívüli tanároknak, kik ilyenekül rendszeresített tanszékre neveztetnek ki.

Ezenkívül tanácskozási joggal, de szavazási jog nélkül a fizetéses s címzetes rk. tanárok egy s a magántanárok egy képviselőjének legyen ülése. A szavazati jogot ez utóbbiaknak nem javaslom; ez nem szűkkebléség, a későbbiekben az ellenkezőjét fogom igazolni, a midőn a magántanároknak szélesebb hatáskört szánok a tanításban; de a tanártestület igazgató hatóság s a szavazók számának tulságos szaporítása nagyon czélszerűtlen, e mellett a szavazóknak függetleneknek kell lenni. A mi szabályunkba a korlátolt szavazati jog amúgy is csak a Doctorencollegium maradványaként jutott be.

2. A decanoknak anciennitás szerint kell következniök. A sorban következőre okvetlenül szavazni kell s a budapesti szabályzat 7. §-át érvényesítendő, mely szerint a decani állás visszautasítását indokolni kell.

Königsbergben, Halleban, Strassburgban, Münchenben nem is választják a decant, egyszerűen megtartják a turnust. A jövedelem méltányos elosztásának más megoldása is van, mint a jelenlegi, mely a vizsgálatok komolyságát kockáztatja.

3. A tanács összetétele. Nálunk a tanács tagjai a rector, prorector, decanok, s prodecanok. Auszriában az 1873-dik évi törvény, mely az 1849-ik évi s nálunk még most is érvényes Thun-

féle szabályzatot törvénybe iktatta, meghonosította a senatorok intézményét. Boroszlóban a decanok s a senatorok ülnek a tanácsban, Münchenben a decanok nem is tagjai a tanácsnak. Székely István tanártársammal együtt ismételve s ismételve sürgettük, hogy a senatori intézményt honosítsuk meg, melyre az egyetemi kormányzás folytonossága kedvéért nagy szükségünk van. De még inkább azért, mivel a facultások a jövedelemmel nem bíró senatorokul nyilván azokat, csakis azokat választanák, a kiknek az administratióra kedvök s képességük van.

4. Nálunk a rectort közvetve electorok útján választjuk, Németország sok egyetemén a concilium generale, az ordinariusok összesége. Ez a helyesebb. A közvetett választás már azért sem fejezheti ki az akaratot, mert azt pld. egyik facultáson 8—10, másikon 46—50 ordinárius megbizásából, azaz nem is megbizásából, hanem helyett 2—2 elector gyakorolja.

Épen úgy, mint a decan választáskor, szavazni kell, hogy kívánják-e a rectori méltóságot a soron levőre reá ruházni vagy sem.

5. Nagyon szükséges, hogy a 17. §-t, mely a decant kötelezi, hogy évente egyszer általános gyűlést hívjon össze, melyen a tanítótestület minden tagja részt vegyen, fentartsák, de ne csak papiron, hanem tényleg is. Ez alkalom szorosabban fűzné a magántanárokat az egyetemhez, melytől, különösen az orvosi facultáson, majdnem teljesen elszakadnak.

6. Az egyetemi tanács és a facultások jogköre. A budapesti egyetemen a tanácsnak a gyakorlat sokkal kiterjedtebb jogkört biztosít, mint Kolozsvárott, hol a törvény 4. §-a egyenesen kimondja, hogy a tudománykarok belügyeikre nézve egymástól független, egyenjogu önálló testületek, melyeknek a 7. §. a tanszékek betöltésére szolgáló javaslatot is biztosítja. A kolozsvári egyetem tehát a porosz rendszert acceptálja: mely szerint a fegyelem, a repræsentálás, az igazgatás a tanács jogköre, a tanulmányi ügyek, a tanszék betöltése a facultásoké. Nagyon szükséges, hogy az új egyetemeken ez az elv érvényesüljön s ne az a gyakorlat, melyet a budapesti egyetem tanácsa több ízben követett, s mely némely délnémet egyetemen is szokásos. Utóbbi helyeken azon időből maradt fenn, a mikor az egyetem sokkal kisebb méretű volt.

7. Az oktatás és tanulás szabadságának biztosítására fontos, hogy a magántanári collegiumok érvényessége lehetőleg teljes legyen. A kolozsvári egyetem 8. §-ának érvényt kell szerezni, e szerint: a magántanárok a rendes és rendkívüli tanárokkal egyenlő érvényű előadás-látogatási bizonyítványokat állítanak ki.

Ez intézkedés nemcsak a tanulás szabadságának biztosítása, hanem a túlsúlyosság egyedüli elképzelhető correctivuma. Ez elvet különben az 1848: XIX. t.-cz. 2-ik §-a is proclamálja s ha ezt respectálták volna, sok-sok bajt elhárítottunk volna. Megakadályozta volna a magántanári intézmény devalválását s biztosította volna eredményes közreműködésüket.

8. A szervezéshez tartozik a gazdasági hivatal intézménye is. Teljes decentralisálás híve vagyok.

Az intézetek, a klinikák főnökeinek felelősségét, de egyszersmind hatáskörét is szabatosan körvonalozni kell. A budapesti egyetemen állandó a surlódás, mivel az 1887-ik évi gazdasági hivatali szabályzat teljesen elévült s az egyes forumok hatásköre nincs megállapítva.

9. A curátori intézményt a legjobban a porosz egyetemeken tanulmányozhatjuk. 1848 óta Boroszlóban a curator mindig a tartomány első közigazgatási tisztviselője, az Oberpräsident volt s tagadhatatlan, hogy gr. Stollberg, herczeg Hatzfeldt s Puttkammer, a későbbi cultusminister, az egyetemnek jó szolgálatot tettek. Azt is tudom, hogy Hollandiában nem egyszer emeritált közoktatásügyi minister vállalkozott e feladatra.

Nálunk ez intézmény alig volna beilleszthető. Ha egyszerű posta szerepét játsza, arra igazán nincs szükség, mert bizony felesleges burocratikus ügymenetünket még jobban meglassítani.

Ha pedig széles hatáskört biztosítanánk a curatornak, ez egy oldalról az egyetemi autonómiába ütköznék, más oldalról a ministeri felelősség elvét is érintené.

10. Talán mindezen kérdéseknél fontosabb a tanszékek betöltésének módja, melyről a törvény 6. §-a azt mondja, hogy «a debreczeni és a pozsonyi tudomány-egyetem első szervezése alkalmával a rendes és rendkívüli tanárokat a vallás- és közoktatásügyi minister előterjesztésére Ő Felsége a király nevezi ki. Az első szervezést követő kinevezéseknél a vallás- és közoktatásügyi minister az illető tudomány-egyetem meghallgatásával teszi meg előterjesztéseit, az eljárás részleteiről a szervezeti szabályzat intézkedik». Az első kinevezésekre tehát a törvényhozás nem kötötte meg a minister kezét, de kétségtelen, hogy szaktestületek közreműködését nem nélkülözheti. A budapesti egyetem orvosi kara azt javasolta, hogy a minister a facultásokat és pedig a budapesti egyetem facultásait hallgassa meg. Gróf Zichy János azonban úgy döntött, hogy e célra a két egyetem tanáraiból

szakbizottságot alakít. En az előbbi módot tartottam volna helyesnek, de az utóbbi módon is czélt lehet érni. A bizottságokat azonban sürgősen meg kell alakítani. A készülő intézetek, klinikák igazgatóit designálni kell, mert az építkezésnél, s még inkább a belső berendezésnél, közreműködésük nélkülözhetetlen.

Mindezekből világos, hogy az egyetem nagyon complicált szervezet, mert érvényesülnie kell benne a tudós testületek autonómiájának s az intézmény állami jellegének.

A részletekkel való foglalkozás nélkülözhetetlen ; ne feledjük, hogy Arany János, mint az Akadémia titkára, vonalozott, Pasteur az Ecole Normale igazgatásával bibelődött, mert azt tartotta, hogy :

«Veiller aux détails qui semblent infimes aux esprits secondaires, c'est une des meilleures façons de préparer les résultats grandioses.»

Grósz Emil.

ÉRTEŚÍTŐ.

A karácsonyi könyvpiacsról: Sebők és Lovik.

Sebők Zsigmond: *Ifjúkor és néhány más elbeszélés.* — Franklin-Társulat, 1914. — 4 kor.

Lovik Károly: *A keresztúton.* — Elbeszélések. — Singer és Wolfner, 1914.

Az idei karácsonyra — a tartós pénzszűke miatt — nem készültek díszművek, albumok; könyv sem jelent meg akkora garmadával, mint rendszeren, de néhánynak címlapján jeles írók nevei tűnedeznek fel, s egy pár új könyv gyönyörűséget szerezhet a jó izlésű olvasóknak.

Sebők Zsigmond tizenkét elbeszélését gyűjtötte kötetbe. A szerzőre nézve újszerű kísérlet e kötetben egy történelmi vázlat, *Gályarabok* című. Mikes egyik levelének pár szavából kerekedett: «Micsoda igen szomorú zörgést hall az ember, a mikor a gályát vonják.» Két magyar rab a szultán hajóján, míg a szél pihenést enged, a fedélzetre hallgatózik; tört szavak hullnak le hozzájuk, a török kétes hűségéről, Rodostórról, a hová igyekeznek; köztük a Rákóczi hangja is, de ők nem ösmerik; az egész-ből keveset értenek, nem igen tudnak a világ soráról, harmincz éves rabság elfásította őket; a maguk emlékeiről beszélgetnek, míg a hajó a világtörténet útját járja; a mi volt, csak ködképnek tetszik. A fődélzeten állók szívében kétség pislákol, tervek fénye lobog, készül új harcra — egy sorral lentebb a törökök áldozati magyarjai húzzák a gályát — Rodostó felé.

A többi rajz a jelenben mozog, jobbára a nép körében. Néhánya rövid jellemrajz-féle, mint az idegenből ideszakadt, részeges, magának parancsolni nem tudó *Baráber* meg *Lámpagyújtó Péter*, egy hivatalra vágyó parasztlegény rajza, a ki egészen elcsügged, mikor a kérelmet támogató ajándékát visszatásítják; «ha üres a kéz, üres az ígélet is» — mondja. Hű tükre ez a nép eszejárásának, nadrágos úrral szemben való viselkedésének; az élénk párbeszédet egy közeli lakodalom kedves

fénye deríti, úgy hogy az egész ritka jóízű rajz. Bonyolultabb és művészebb a *Két legény* című; egy házasodni készülő, takarékoskodó szorgos vargalegény egyszerű józanságával kenetes szavú, bibliás nazarénus műhelybeli társa van szembeállítva, kinek ájtatos beszédéből lassankint kitetszik, milyen kocsmázó, dologtalan ember volt, feleségverő, kis fiának is megnyomorítója, de szava szerint mindig a sátán ellen küzdött, a gatz gyomlálta. Sem a gondolat, sem a forma nem új, de az alacsony természet álszent képmutatása termékeny lélektani tárgy, s ez a magvas kis rajz emberismeretre tanít. A jellemrajz egész elbeszéléssé kerekedik az Amál mosóné történetében, mely a kötetnél később, a *Budapesti Hírlap* karácsonyi számában jelent meg.

Jellemző erővel tud rajzolni egész csoportokat is, mint a *Tas vitéz népé*-ben, hol a humoros rajz komoly hazafi aggodalmát takar.

Néha mintha egy-egy anekdotát fejlesztene elbeszéléssé. Ilyen *A lámpácska*, mely szerényen pislog az udvari lakásban az utcai szobák villany-csilláiraival szemben, de ezek alatt gond és izgalom tanyázik, s midőn ragyogásuk fölmondja a szolgálatot, a villanyhoz szokottakat a kölcsönkért kis lámpa segíti ki, a mely a becsületes egyszerűség, az arany középszer jelképe. Népi környezetben hasonló *A menyeyi orgonabokor*, egy imádságos könyv, melyet a «gazdag Csabainé» kap ajándékba; a «szegény Csabainé» is olyat kíván magának, s a szebb és drágább sem kell neki, mert a faluban csak az a szebb meg drágább, a milyen a «gazdag Csabainéé». Itt is egy tanulság, mely sűrűn alkalmazható. Az ily kiszélesített anekdotaszerű történetek Mikszáthra emlékeztetnek, de csak forma tekintetében.

Vannak kerek, nagy elbeszélései is. A *Két Piros* történetében a városba igyekvő gazda fölveszi szekereére az ismerős anyókat s beszélgetésükből derül ki, hogy egyik halált, a másik születést meg jelenteni, egyik koporsót, a másik bölcsőt vásárol. Így találkoznak a világtól eltávozott nagy Piros és a helyébe jött kis Piros. Ez egyszerű történetet pompás részletek gazdagítják: a városház kapualjában őrködő hajdú s az anyakönyvi hivatal humoros rajza, meg az anyáé, a kinek már katona fia van s igen szégyenli a kis «későn gyütt»-et, s főleg az anyókéé, a ki mellesleg új pápaszemet is vesz, mert a régi régen el van már hasadva, s az imádságos könyv szentjeinek hol csak a fejét, hol csak a lábát látja, melyek az ép üveg előtt összefornak. A pompás részletek, az egészen előmlő csöndes megilletődés, a

születés és halál nagy titkainak elvegyülése az élet apró dolgai közt kitűnő elbeszéléssé avatják.

Sebők bőkezű író. Nem kovácsol külön tárczát minden gondolatából, minden egyes megfigyelésből, hanem rendszeren sokat sző össze, egész kis témákat olvaszt bele a részletek rajzába, dúsán színezi a fordulatokat; ez teszi elbeszéléseit oly magvasakká s változatosakká. Az *Apró-cseprő emberek*-ben például: először lefesti a dunai kis hajóállomás életét, a kikötő-hajó egy szál legénységét, Jánost, meg a rendőrt, a ki a beszállásnál vigyáz. Most Jánosnál marad, a ki a kikötő-hajón rakosgat, mikor egyszerre a holdfényben egy élő csecsemőt hoz elébe a Duna, ő kifogja. E második pontnál kezdődik a mese. Újra előkerül a rendőr, a ki a polgármester parancsára — ezt a személyt is élővé teszi egy komikus vonás — rabnak valóra les, hogy legyen a ki Úrnapjára kisöpörje az utcákat; a polgármesternének is szüksége volna egy rabasszonyra a nagytakarításhoz. Ehhez még egy mellékfonál van hozzá sodorva. Nehéz ám kézrekeríteni valakit, mert az utca csak egy darabig a város területe, azon túl a megyéé, s ha oda átlép, a menekülő vígan ingerkedhetik a rendőrrel, kinek hatalma e légvonalnál véget ér. E pár vonás a város életéből már a harmadik kidolgozott részlet. János és a rendőr most elindulnak megkeresni azt, a ki az újszülöttet a ládikában vízre bocsátotta; az épen rabnak való. E negyedik mozzanattal mintegy elébe kerülünk a kitett gyermek meséjének. Rá is akadnak a lábnyomokra. Nyomozás közben megint a rendőr jelleméből duzzad ki egy pár humoros vonás: János a kis lábnyomokból gyanakodni kezd valakire; a rendőr meghökken; az a lány nem lehet, annak ő veszi a cipellőjét; egy fejkendőtlenek, János találgatja, kié: de az sem lehet, annak meg a kendőjét vette a rendőr, hát ösmerné. Ez a kitérés már az ötödik részlet. A nyomok a kertek felől a polgármester házához vezetnek; egyszerre világos minden: az úrfi meg a kertész lánya játszópajtások voltak, serdülve is sokat kóboroltak együtt, — az vezetett ide. Itt, a hatodik pontban, találkoznak a személyek: a vízhozta gyerek, a szülei, a polgármesteri ház, a nyomozók. Ide kapcsolódik a rab-vadászat is: a rendőr rábeszéli Pántlikás Márit, hogy álljon be rabnak, majd neki adják tartásra a gyermeket; Márit a kedvese is elkiséri a tömlőcbe, lesz hát, a ki az utcát felsöpörje. Minden összefut egy csomóba. Szembetűnő a mese kerekége. Az egész változatos: a mese szomorgós, a kitéréssek humorosak, a két hangulat így kölcsönösen enyhíti egymást.

Ily finom megfigyelésekből s részletrajzokból van összeszöve a kötet legnagyobb elbeszélése is, az *Ifjúkor*. A szegény nagymama, ki unokáit tubákért küldözi s szolgálatukat törődött almákkal jutalmazza; az édes anya, ez a néma aggodalom, ki folyvást a nagymama ítéletétől reszket; a pesti szállásadó varrónő, a ki szűk, de magas szobájába még egy belső emeletet illeszt; a nagy ház lépcsőjén látott kisasszony felé forduló álmódosítások: mindez megindító rajza a szegénysorsú gyermekek életének. Sok fiatal ember fog egyes részletekben a maga emlékeire ismerni, a ki házitanítás után futkosva várta a szerelem csodáit. A sok finom részlet azonban erős egységbe van szorítva. Az egésznek központja, főszemélye egy meghalt fiú, egy kép a nagyanya szobája falán. Lajoska Pestre került, az egyetemre s beleszeretett egy pesti lány'-ba, a hol házitanító volt; a lány elment vele, nyomorogtak, a fiú végre öngyilkos lett. Anyja kiváltotta a zálogházból s ereklyeként őrzi a zsebórát, melynek árán vette gyermeke a pisztolyt; az óra egy régi zálogcédulába van pólyálva; ez arról beszél, mint hordta zálogba Lajoska a felesége felöltőjét, fehérneműit. Anyja bálványozza az emlékét; ő hozzá méri leánya gyermekeit, azért várja anyjuk hiába egy életen át az elismerés morzsáit; a gyermekek anyja pedig mindig attól retteg: nincs-e bennük 'a Lajoska vére'. (A Lajoska kisértete Lagerlöf *Rubeniével* rokon gondolat.) A gyermekek képzelete regényhőssé teszi a titokzatos fiút s ez álmoktól terhelt a legnagyobb fiú, mikor Pestre kerül, egészen megismétli annak sorsát, talán túlságig is, épen csak az öngyilkosság híján. Az elbeszélés kerektségét könnyen nélkülözniök a részletek finom rajza mellett, melyek szűkebb körben, kevésbbé részletezőn — némileg Tolstoj *Gyermekek-* és *Ifjúkorát* juttatják eszünkbe, de ez csak a tárgy lelki rokonsága, hasonlóságot nem találni.

Sebők jeles író, kivált a népnek kitűnő festője, melynek rajzát írónk sokáig nagyobbbrészt elhumorizálták. Mintegy középúton jár Baksay és Mikszáth között, ennél komolyabban nézi, amannál vidámabbnak látja. Van benne valami Baksay komoly humorából, ellágyuló emlékezéseiből, kivált az *Ifjúságban*; egy és más viszont Mikszáthoz emlékeztet. Nem keresi a drámaiságot, mintegy tárgyat dédelgetve szövi elbeszélését, bele-beleszólva. Ő is szereti a nagy dolgokat kisebbekkel magyarázni, a mi általában a humoristák szokása. Egy helyt például azt írja: «A Dunán két híd nyugodott. Az egyiket a hold fektette a vízre s ez olyan volt, mintha teméntelen fehérhasú halacska úsznék át,

szakadatlanul, a folyamon. A másik volt a hajóhíd, melyről a lámpák szórványos világa úgy ereszkedett bele a vízbe, mintha tüzes fonállal horgászna ott néhány láthatatlan ember.» Rokon ezzel az élettelen tárgyak megelevenítése. «A karcsúlábú szék megmozdult alattunk, paripává változott s elnyargalt velünk valamerre... Én a Lajoska arcképe alól az ő bűnös titkokkal megmérgezett birodalmába vágattam...» Az ilyesmi itt-ott Mikszáthra emlékeztet, de ő is az írók régi fegyvertárából hozta mindezt. Sebők egyénisége eredeti és önálló. Realisabb Mikszáthnál, bár ő is sokszor lyrai viszonyba kerül tárgyaival egy-egy emléke révén, nem olvad úgy fel a tréfálódzásban s Mikszáth kiszámított dévajtsága hiányzik belőle. Szerkezet és tárgy dolgában egyaránt józan egyszerűség és világosság jellemzik, melyet a részletek gazdagsága élénkít. Csín és izlés hatja át minden sorát, komoly műgonddal párosulva. Megfigyelései mély lelki életből táplálkoznak; a külső leíráson át könnyűszerrel hatol le a szívek redőibe. Kerüli a sikamlósságot, pajzán tréfát, minden érzéki vonást, munkáján mindig a tiszta erkölcs nemes derűje árad el. Mindez abban foglalható össze, hogy megbecsüli tehetségét s az írói tollat. Művei közt nincsenek elszietett karczolatok, hebehurgya részletek, egytől-egyig érett művészi munkák. Egyik jobban megkaphatja, a másik jobban megindíthatja az olvasót, de műgond és érték tekintetében nagyjában egy színvonalon állanak, a mit ritka íróról mondhatni el.

Lovik szintén jeles író. Nagy gondot fordít a külső alak csínjára és változatosságára. Változatosak alakjai is; emberfaja az egyszerű paraszttól a bohémekig, a félmult regényes alakjain át a bonyolult női lelkekig terjed. E sokféleségen komoly, szinte szomorú világszemlélet ömlik el. Ez az, a mi egyik ismertetőjét az orosz írók hatásának említésére vezette. Ily hatás nélkül alig képzelhetni modern realista író. Erre magyarázhatni egy-két beszélyét, mely az orosz életben játszik. De ez korántsem utánzás. A muszka környezetet akkor használja, mikor mondanivalói abba illenek leginkább. *Nikolszkoj* egy elnyomott forradalom hőse; halottnak hiszik, arcmása előtt méceset égetnek hívei, mint szentképeknél szokás; valaki, a ki ismerte, ráakad Drinápolyban; iszákos fráter vált belőle, hazakészül, hogy nimbusából éljen. Egy rajongó fiatal leány lelövi, hogy ügyüket e keserves kiábrándulástól megkímélje; neve így szentség lesz, kalapja ereklye. Ez a történet bizonyára inkább fér az elnyomott forradalmak, a menekültek, az áttekinthetetlen orosz puszták

világába, mint Bennet *Megdicsőültjének* hasonló meséje Angliába. A *rosztovi úton* az elnyomáshoz szokott szlávtság közönyének rajza élet és halál iránt. Egy kupecz kis talyigáján egy énekesnővel Rosztovba igyekezik, a tiszt urak multságára. Ő viszi, a mi a multságához szükséges: a szivart, a pálinkát, az énekesnőt. Eltévednek. Már-már megadják magukat a megfagyásnak, mikor véletlenül megmenekülnek, aztán közönyösen mennek dolgukra. Ez bizonyára nemcsak külsőségeiben muszka rajz. Másfelken s ez irodalmilag ismerős mozzanatokon kívül alig mutathatná meg ily valószínűséggel, ennyire realisan, a mit akart: hogy milyen közel szomszéd az élet a halállal, hogy a kik az életbe befáradtak, a halálra is úgy mosolyognak, mint az élőkre s hogy milyen szomorú sors a mások multságait szolgálni.

Az oroszok hatását más elemek mérséklék. Előadásában sok a francziás könnyedség, fordulatosság, a jó metszetekre emlékeztető kevés vonású, könnyed, de biztos rajz, s hogy a realista ecset mellett tollrajzhoz való tolla is van. Egy-egy ötlet is megragadja, ha művészi, s egész elbeszéléssé tudja kerekíteni. A *Cheveaulégers* című rajzban az a gondolat kapja meg, mint tünhetik el egy fajta katonaság örökre, «mintha az erdőből a karsu nyírfa odébb állana». Képzelete még egyszer lóra ülteti az utolsó svalizsért, hogy végig ügessen az országutakon, bekopogtatva a kis kastélyokba, s feszesen megállva, bocsánatot kérjen a hölgyektől tisztársainak. Új, kecses és gáláns ötlet ez, oly színes és elmés kivitelben, mintha csak egy finom franczia író olvasnánk.

A magyar írók közül Herczeghez szokás hasonlítani, de ez csak egy pontra talál: a stylus elegantiája dolgában; már alakjaik különbözők. Herczeg a józan nyárspolgárokat, a feszes katonákat szereti rajzolni, Lovik inkább a regényes hajlamú emberekhez, általában az érzelmi élet rajzához vonzódik. Vonzzák az emberi lélek félhomályú, mystikus tájékai, — e részben inkább Ambrushoz hasonlíthatni, kivel a jellemzés sokoldalúsága, az érzelmelek finom elemzése révén is rokon.

Erejének javát befelé fordítja. A külső szerkezetben megtűri némi lazaságot, melyet egyrészt tartalmassága hoz magával, másrészt ízlése, mely kerüli az erőszakos kikerekítést. Benső compositiója azonban szilárd, s egységbe fogja a sokszálú tartalmat, mert a mese testében érzések és gondolatok vére kering. Az *igazságról* szóló elbeszélése például felületes szemléletre valósággal kettészakad: első felében leírja többszöri lovaglását Szentlőrincz

és Ócsa táján, hol egy magányos házban különös házaspárral ismerkedik meg, a kikről a novella második felében nincs is szó. A második rész ugyane tájon játszik; lóháton járva egyszer csendőrökkel találkozik, a kik tolvajt üldöznek. Kértökre ő is a nyom után indul s egészen belehevül a keresésbe, lovába is átömlik a vadászat ingere; utól is éri a menekülőt, a szőlők közt meglapulva. A rongyos, sápadt, deres fejű ember szemrehányón néz rá. A csendőrök, a kik nem tévesztették szem elől a lovat, átvágyva a kerülőkön, ott teremnek. Az igazság győzött, mégis úgy érzi, hogy csorba esett emberi méltóságán. Ez a rész szemlátomást elnyomja a másikat, ez az elbeszélés, ebben van a tartalom, ebből pattan ki a tanulság; — s a kettő mégis összeforr: az elbeszélő e tájról való emlékeit idézi fel, mintegy a környékhez való viszonyát, e vidékhez fűződő élményeit, melyeket összeszeszött a hangulat finom pókhálója.

Rövid és realis elbeszéléseiben sokszor tömör a szerkezet. Ilyen *Oroszlány Péter halála*, egy alig hat lapnyi elbeszélés, vagy inkább rajz, egy paraszt ember elköltözése az életből. Jelentéktelen ember volt, most a szerencsétlenség -- hogy egy fa rádőlt -- feléje fordítja a gyér népű falu figyelmét, a hol ritka eset a halál. A felesége már kezdi érezni a hajat; oda sereglik az egész falu, eljön a pap, benéz az uraság, s mind gyöngédek és jók hozzá, a kedvét keresik. Ő mindezt fölényvel fogadja. érzi a maga fontosságát, aztán egy pár esetben szó után, melyek az öntudat zavarát, elalvását mutatják, méltósággal vegyes közönyt hűnyja le szemét. Kitűnő lélektani rajz ez, melyen átérzik az élet apró cseprő dolgainak semmisége a halál fönségével szemben.

Nem értheti meg az életet, a ki a halálról nem gondolkodott. Lovik ismételten visszatér e tárgyhoz. *Egy hős halála* című rajzában, a mint az önfeláldozásra való készséggel a döntő perczben szembe fordul az önvédelem ösztöne, Tolstoj és Garsin felfogása lappang, de ez a fölfogás már mindnyájunk köztudatát átalakította a maga képére, s Bernhard Shaw a balkáni hősookról szóló darabjában csak komikai oldaláról világítja meg azt, a mire Tolsztoj az eszmények csődje, az emberi elszánnás iróniája s a háború ostobasága gyanánt mutatott rá.

De már át is tértünk thémáira. Lovik benső történeteket ír, alakjaiban problémák rejlenek, nagy tanulságok, mint a kötete után megjelent *Szerafinban*, a ki túlságos igazmondásával minden embert, vágyat, ábrándot, elidegenít magá-

tól, Ibsen *Vadkacsájára* emlékeztető tanulsággal. Általában borongós író; komolyak a témái, hangulatai, a gondolatok. Nem világfájdalom ez, nem is csüggedtség, csak a mélyen érző és gondolkodó ember melancholiája. A szerelemnek is fanyar mellékíze van nála. A kötet végén négy kis pastellt találni *Egy régi gavallér visszaemlékezései* közös cím alatt. Szerelmek emlékei, de nem szerelmi történetek, hanem női jellemrajzok. Az elsőbe reflexiók szövődnek; a másik finom hangulat-rajz; a harmadik félig bizarr, félig mesei kép; a negyedik részleteiben gazdag. Egész fölfogását a szerelemről két elbeszélés tárja föl; egyik *A kereszt-úton*, a másik *Korponai*. A Bécshez közel eső stációk egyikén, a postakocsik idején, találkoznak az olasz ballet csillaga s egy katonatiszt. Ló híján meg kell hálniok az állomáson. Szóba erednek. Mindegyik sok kalandot ízelt, torkig van velök; mindenik tart a másiktól, mégis a szerelem útjára fordulnak. Felteszik magukban, hogy óvakodni fognak, mégis elsodorja őket természetök, a megszokás, a végzet. Kitűnően van itt jellemezve egy fajta ember természete, s azon keresztül az egész emberi fajé is. A másik novella folytatása ennek, bár a szerző nem kovácsolja össze a kettőt. A chevalier megnősült, de csak néha néz haza, pihenni; a mint szerét ejti, megszökik, katonáskodni a határra, s kergetni a kalandokat. Otthon az asszony kikérdezi, vigasztalgatja, mesél neki, mint egy beteg gyermeknek. A mese egy kegyetlen rablólovagról szól, a kit, míg zsákmány után jár, rettentő vihar ér utól. Felesége, a kinek régóta egyetlen vigasztalója a szent Szűz, most is ehhez fohászkodik, elviszi hozzá a nagy farkas bundát, hogy ha meglátja az ő bűnös férjét, adja rá. Reggelre a lovat halva találják az akasztófa-domb tövében, mintha nyugodtan aludnék, a hó csöndesen szállingózik vállán a farkas bundára. «A szentek mindent megbocsátanak, Korponai», — mondja az asszony. A katona elaludt a mese alatt. Lassanként visszanyeri életkedvét, leszökik a malomba az utasokkal kártyázni. Azután egy asszony ízen neki. Korponai hirtelen elutazik, szökve; felesége mosolyogva integet a távozó koci után, s biztosan mondja: «Tudom, hogy visszajössz.» Dicsének ez a női szívről; melyet a szerző két oldalról is megvilágít, párhuzamosan: egy gyönyörű legenda s a fakó valóság révén. A két elbeszélés szorosan összetartozik: az első a könnyű természetű emberek fékezetlen pillangó-életét rajzolja, mely csókolózva süt-kérezik a pillanat napfényén; a másik egyrészt az ily természetek titkos szövetségét rajzolja, a könyelműség csábító erejét

s gyors engedését; másrészt ezek mellé egy nemesebb lelket állít, a ki a percz lemondásán és szenvedésein keresztül, a megbocsátás templomában érzi és őrzi érzéseit. Szinte természetani leírása ez két typusnak, mély értelmű rajzban mutatva a léha férfi és nemes nő viszonyának az életben oly gyakori látványát. Ha e két elbeszélést külföldi író írja, valószínű, hogy nálunk is feltűnést keltenek.

Lovik erős a jellemzésben. Alakjait rövidesen elevenekké tudja tenni; főjellemvonásaikat az elbeszélés számos részletén át emeli ki s következetesen megőrzi. Ez főként erős megfigyelő tehetségéből táplálkozik. Megfigyelésein keresztül be tud hatolni még az állatok lelkébe is, mint *Ödön* című rajza mutatja, egy kóbor kutya története, mely a vasúti állomáson tanyázik, lihegve várja a mozdonyokat, megszaglászsza a gép rözse-seprűit, s ha éjjel elkószál is, az első hajnali jelzés helyén találja. A mint Lovik leírja megfigyeléseit, egyszerre régi ismerőseink a sokszor látott állomási kuvaszok. Kitűnő állatrajz ez, komoly próbája a megfigyelő erőnek. Megfigyeléseiből Lovik humoros elbeszélést szerkeszt, melybe lassan reflexiók olvadnak.

A leírás általában erős oldala; rövid leírásai kiállják a versenyt a legkitűnőbb írókéival. *Régi órák* című elbeszélésében mint megelevenednek keze alatt figuráik, czirádáik, hangjuk! Életteljes voltukat nem vesztik el a képzelet szálaival átszőtt leírásai, alakjai, történetei sem. Ép így eltalálja a különböző hangulatokat; minden elbeszélésének megvan a maga hangulata. A hangulat hatását azzal összhangban álló reflexiók is erősítik. Ezekben tör utat magának sokoldalú műveltsége, töprengő természete, mely *A Hétbe* és *Pester Lloyd*-ba írt érdekes tárczáiban közvetlenül nyilatkozik. Az *Ödön* kutya történetében is sok az okoskodás. Magához fogadja a kóbor ebet, észreveszi, hogy az mindig megugatja a seprőt, a püspök tiszta kocsiját, de farkcsóválva kíséri az elfogott tolvajt s a részeg embereket körülugrandozva visszavezeti a kocsmába. Oly határozott vonások ezek, hogy bár nem lépnek ki a kutya-természetből, önkénytelenül szinte emberinek kezdjük érezni. Egyszer *Ödön* sebesülten megy haza s szemlátomást szöget üt fejébe, hogy verés helyett ápolgatják. Felébred benne a ragaszkodás s mikor gazdájával elragadnak a lovak, eléjük ugrik, a kocsi átmegy rajta. Erre eltűnik. Gazdája egy idegen állomáson látja meg újra, de rá sem hederít a hívásra. Itt már maga a szerző is emberi viszonylatba állítja:

«Lássuk csak, kinek is volt igaza? Nekem, a ki az élet egyenes, tisztára söpört utain szeretek járni, vagy Ödönnek, a ki mindig rossz szemmel nézett a becsületességre, mindig gyanakodott rá, és első alkalommal, hogy az erény mezejére lépett, rögtön rajta-vesztett?»

Lovik sokszor von le tanulságokat elbeszéléseiből. A *Régi órák* tartalma is egy gondolatra megyen ki. Egyik órán a Shakespeare kis mellszobra áll s egy éjjel ez a kis szobor meg-elevenedik. Shakespeare fia betegágya mellett ül, szeretné szórakoztatni, mesél neki Cordeliáról, Antoniusról, a dán királyfőről, de a gyerek unja ezeket. «Mesélj inkább a három kis disznóról, a kik kifogtak a farkason», követelődzik. Csakhogy ezt a mesét, mely a gyermek szemében különb a többinél, nem tudja Shakespeare. Az orvos jó s a mint a gyermek üterét tapintja, már nem ver. Shakespeare a szobájába megy, felnyalábolja a tölgyfaasztalról iratait. «A zsarátnok előtt termett és magasra emelte a könyveket.» E mélyen emberi mesét álmódja a szerző Shakespeare kéziratai eltűnésének irodalomtörténeti problémájáról. És megszólal a kis mellszobor, azt mondja: «Ez a költő sorsa!... mindenkinek fölszárítjuk a könnyeit, csak a magunkét nem.»

Lovik magvas és tartalmas író, de eléggé művész is ahhoz, hogy az eredményeket ne vonja le matematikailag. Tanulságai nem fityegnek elbeszélései végén, mint a gyermek-mesékben; bele vannak öltöztetve a cselekvénybe, vagy felolvadnak a jellemrajzban s csak úgy gyűjti össze az egésznek velejét egy-egy képbe, mint a fényt az üveglencsébe. Néha az egésznek hangulatát tömöríti így össze, például a *Velencei kalandban*, mely szintén egyik legjobb darabja a kötetnek s melyben egy törékeny, gyöngéd nő szerelmének emléke az elbeszélőben mindig az előkelőség hangulatát kelti; egy ilyen kép zárja hát az egészet. *Hanna* című beszélyében, mely a kötet megjelenése óta *A Hét* ünnepi számában látott napvilágot, egy királyi sarj rideg fiatalkorát s későbbi szívtelen, sőt kegyetlen uralkodását festve, az egésznek lélektani magyarázatát e képbe szűri le: «Életének az a kulcsa, hogy boldog akart lenni, de alighogy bensejében sarjadozni kezdett ez az érzés, máris rideg tavaszi fagy szállt le az éjszakából és avarrá fagyasztotta a selymes vetést. Hanna lelke egy elhagyott, összedőlő útszéli fészülethez hasonlít, a melynek Krisztusát hó és jég borítja, a mely hajdan a szeretet és

tisztaság hírnöke volt s a mely előtt most a fáradt vándorlegény darabokra tépik a farkasok.»

Gondolati gazdagságából következik az a ritka érdemet hogy nem bibelődik üres szerelmi történetekkel, hanem ezt az érzést is a jellemek problémájául ragadja meg s munkáinak nagyobb részéhez e körön kívül talál érdekes és vonzó tárgyakat.

Mikor a színpad s az irodalom nagy része úgy elmerült a léha ötletek és bántó érzékiség rajzában, mint most a mienk, kétszeresen meg kell becsülni az olyan művelt, tiszta és nemes írókat, mint Sebők és Lovik.

vg.

Az élet művészete.

Nádai Pál: *Az élet művészete*. Két kötet. Budapest, 1914. A Franklin-Társulat kiadása. Ára 8 korona.

Olvasóink közül alighanem sokan ismerik már Nádai Pál nevét napilapjainkban megjelent cikkeiből, melyekben a min-napi élet szükségleteivel kapcsolatos művészeti kérdéseket szokta elemezni. Ezeket a tervszerűen megírt tárczáit adta ki e két-kötetes műben, mely nálunk szokatlanul ízléses kiállításban jelent meg. Külsőjét nem tarkítja a mai nap már úgyszólván elmaradhatatlanná vált, legtöbb esetben ízléstelen cím-lap-cizoma, nyomása szép, képei válogatottak és pontos kivitelűek, a mint az végtére illik is egy könyvhöz, mely az élet formáiban nyilatkozó művészettel foglalkozik.

Nádainak olyanforma élet az ideálja, melyet mindennemű nyilvánulásában első sorban is a szépségre való törekvés vezet. Legyen szép lakásunk, kertünk, hódoljunk a divat szépségeinek. Minden napra jusson valami szépség, melynek elérésére küzdjük le rossz ízlésünket és neveljük ki jó hajlamainkat. Tanuljunk meg még a terített asztal szépségeinek is örülni, ismerjük meg az ajándékozás művészetét és hogy a gyönyörűségeket még magasabbra halmozhassuk: alapítsunk új ünnepnapokat a szép ünneplésére. Lássuk meg a színhatások pazar pompáját, gyönyörködjunk a tengerben, lepjen meg a regatta előkelősége, csodáljuk meg Maeterlinckkel a virágok intelligentiáját, alapítsunk kerti-múzeumokat. Ne legyünk érzéketlenek az éj-

szaka hangulataival szemben sem és ekkor Saharet, Loi Fuller, a Wiesenthal-nővérek tánca megannyi lelki sensatiónká fog válni. Ellátogathatunk a cabaret világába is. Lelkesedhetünk a párisiakért és megbotránkozhatunk a magyaron. Eközben elérkeztünk az álmok országába, a mesék honába, hol egyetmást a ma annyira divatos Freudismusról is hallunk vezetőnkől. S ha aztán kissé elfáradtunk volna az ilyen aprólékosabb témákban, «egész korok szívdobbanását» akarja előttünk megjeleníteni Nádai, ír Sappho szerelméről, Ninon de Lenclosról, a haldokló rococóról, a divatos biedermeierségről, Baumberg Gabrielláról és a silhouett-nyírás művészetéről. De ezektől a témáktól csakhamar elfordul és visszatér a mai élet aestheticájához. Beszél az utcai életben nyilvánuló művészetről, ódon házakról, a plakátművészetéről, a kirakatok ízléses elrendezéséről. Aztán az utazás életformái foglalkoztatják. Megalkotja magának az utazó világfi képét, elképzeli azt a módot, a mely szerint utazás közben a műélvezést gyakorolni kell és sehogy sincsen megelégedve a mai Baedekerrel, mely helyett valami egészen más irányú utikönyvet követel. Tovább vezet az ízlés országútján, a hol a «ver sacrum» országába ér, majd az üzleti iparművészetéről cseveg. Kitér a francia ízlésre is, mire hirtelen átszap az anyagszerűség elvének legújabb kérdéseire. Könyvét meglehetősen szomorú accordok zárják, mert a halál pompájáról és a sírkertekről szóló elmefuttatással végezi.

Ime ez Nádai könyvének tartalma, a miből körülbelül kintünik, hogy nem rendszeres dolgozatról van szó, hanem a mindennapi élet alkalmából fakadt elmélkedésekkel állunk szemben, melyekre a legkülönbözőbb események adtak okot. Vagy valami tervbe vett intézmény, vagy valami hiányosság, melyet a magyar viszonyok mutatnak, de legtöbbször valaki másnak könyve, mely a mozgékony eszű íróat azonnal állásfoglalásra készíti. Ez az állásfoglalás pedig legtöbbször nem más, mint hiányérzés vagy épenséggel ellenkezés-szülte tanítani és nevelni vágyás. Nádai nagyon ízléstelennek, nagyon szürkének találja a mi életünket, mert azon az állásponton áll, a melyen a legtöbb sokat utazott és az idegenben rengeteget tapasztalt ember: ide szeretne telepíteni minden jót és szépet, a mit külföldön látott. Át szeretné ültetni ide azt a számtalan gyönyörűséget, a mely ott évszázadok, sőt évezredek culturájának eredménye. De mert ez nem egy könnyen megy, alapjában nagyon haragszik culturátlan sze-

génységünkre, melynek szülöttjét: ízléstelenségünket, a mennyire tőle csak telik, felvilágosító, lelkes cikkekkel akarja gyógyítani.

A ki figyelmesen végigolvassa ezt a két kötetet, bizonyára sok figyelemreméltó és megszívlelendő eszmét és jó tanácsot fog azokban találni. De ha félreteszi a behízogó csevegés hangján írt munkát, alighanem lesz egy pár olyan kifogása ellene, mint a milyent a következő sorokba foglalunk. A művésziesség kérdésének erőszakolása hívja ki első sorban ellentmondásunkat Nádai dolgozatával szemben. Nem arról az oldaláról tekintve a dolgot, hogy Nádai számára egyéb sincsen, mint művészet, mert utóvégre az ilyen a panartistikus felfogás is jogosult lehet, de onnét nézve, hogy ez a folytonos, tudatos sovárgás a művészetért és ez a predikátori hang belső ellentétben állónak látszik a művészettel, mely nem tudatosan készíthető valami: nem az akarás, hanem a képesség szülötte. Ízlést teremteni nem lehet még a legbölcsebb tanácsok osztogatásával sem. Hiába van, ha a művészet szóval ébredünk és ajkunkon azzal alszunk el, az emberi életnek ez a csodálatos virága százezernyi tényező összejátszásának eredménye, melyet nem is kell túlságosan tanítani, mert vagy van, vagy nincs. Ha egy társadalom önmagától nem tud művészetet termelni, próféták sem fogják a művészet honába vezetni, mert nem az értelem és nem az akarat visz a művészet útjára, hanem egy nemzet kulturális alkotó ösztöne. Nádai ellenséges. majd meg rajongó álláspontja sem egyéb, mint a mi kulturátlanságunk egyik tünete. Nem más, mint a tudás fájáról evőnek mohó lelkesedése, melylyel mindent nagyszerűnek és szépnek talál, a mi más, hatalmasabb kulturákból fakadt; nem más, mint valami értelmi mámor, mely nem belső ösztönökből, hanem értelmi gazdagodás vágyából fakad. Ez a feltörekvő társadalmak mohóságából támadt lelkesedés megakadályozza Nádait nemcsak a tárgyába való elmélyedésben, hanem a jelenségek felé való emelkedésben is, a minek első fontos tünete az, hogy szeret bizonyos chablónokkal dolgozni a nélkül, hogy belső értékükről meggyőződést szerezne magának.

Egyik jó példája ennek az a hosszú fejtegetés, a melyben a lodenruhában, testi nélkülözések között utazó németeket figurázza ki. Azt mondja, hogy «még nem volt tíz német, a kinek eszébe jutott volna, hogy kellemes életbenyomásokhoz útközben épen annyira szüksége van a léleknek -- igenis a léleknek -- a smokingra, mint a tiszta és nobilis gondolatnak a jó levélpapi-

rosra». A mi polgári társadalmunkban sem valami nagyon régi ruhadarab ez a smoking. Ezt a témát újabban nagyon sokan kezdik emlegetni nálunk, nyilván az ujonnan felfedezett igény felett támadt örömben. Aztán milyen felszínes ötlet a németek formátlan utazási vágyát kigúnyolni. Hígyje meg Náдай Pál, hogy ezekben a sováran utazó, primitív külsejű emberek legtöbbször többé-kevésbé olyan lelkes Itália-szeretet él, mint a milyenről legutóbb Karl Scheffler írt olaszországi visszaemlékezéseiben. Efafta élczelődésekkel egy-kettőre el lehet intézni e világfelfogás legszélsőbb képviselőjét, a hindu askétát is, a ki kimondhatatlan testi sanyaruságban, pizokban pusztulva él lelki gyönyörűségének.

Sokkal meglepőbb azonban, hogy iparművészeti dolgokkal foglalkozó ember létére milyen megvetéssel bánik Náдай a letűnt generatio egész művészeti culturájával, a mivel ismét csak egy chablonhoz ragaszkodik. Majdnem mindegyik tárczájában visszatér a fölényes megvetés, vagy leczkértetés hangjára, melylyel mindent elutasít, a mi a hatvanas évek óta a legújabb időkg az iparművészetben történt. Pedig ma már meglehetősen elfogulatlanul láthatnánk e kérdésben. Az a sokat gúnyolt és elátkozott «Makart-stylus», szárított pálmáival, csokraival és olcsó japán holmijával talán nem is volt olyan rettenetes. Talán a barokk formáinak gót motívumokkal való keverése nem is volt olyan szörnyűség. Talán az a mosolygó szerecsengyerek, a ki gyufát kínál, nem is olyan iszonyatos dolog? A hőmérő, melyet valami épületre alkalmaztak, talán nem is olyan nagy művészeti bűn. Talán nincsenek is olyan nagyon rendben az anyagszerűség és stylustisztaság kérdése? Hiszen Náдай Pál nyilván gyönyörködéssel hozza egy empire-óra képét, a melyen asztalba van rejtve az óra és az asztalra olvasás közben egy nő könyököl. Miért tetszik neki ez az óra, hiszen az ő fölfogása szerint vagy asztal vagy óra lehet csak valami? Nem akarom a művészet egyik, nem túlságosan eredeti és sokban vétő korának apologiáját írni, de az az egy bizonyos, hogy a midőn e kor hitványabb termékei kiveszöben lesznek, fenmaradó szép tárgyairól egy új stylus képét fogjuk megalkothatni, melynek ép olyan szépségei vannak, mint egyéb stylusoknak. Alig tíz éve még rettenetesnek tartottuk azokat a tobzódo pompájú, túlhalmozott interieuröket, melyeket Munkácsy festett s a melyek legtipikusabb példája épen az ő párisi palotája volt, de ma már

megérezzük benne egy hatalmas életsóvárgású kornak felpezsdülő erejét, mely százezer oldalról, számtalan stylus elemeiből összehalmozott motivumokkal olyan hangulati egységet tudott adni elrendezéseinek, mint a milyen a tömérdek heterogén elemből összeharácsolt Szent Márk-templom külsejét egybeolvasztja.

Nádai egyáltalában nem valami nagyon szeret tárgyába elmélyedni. Szerfelett fürgeeszű ember lévén, az associatiók csak úgy kergetik egymást gondolkodásában, nem ér rá egy gondolatlanul hosszasan foglalkozni. Nem igen bontogatja szét gondolatait, nem igen méri azokat a valóság ellenőrző tényeihez. Eszébe jut például az, hogy Párisban az iparczikkek legnagyobb része női használatra készül. Ebből egykettőre levonja azt a következtetést, hogy a francia izlés asszonyos. Ugyan? Az a nemzet, mely Deiacroix, Manet-t Puvis de Chavannest, Rodint szülte, asszonyos izlésű volna? Ha izlésről van szó, talán nem a ma jött és holnap eltűnt iparművészkékhez, hanem a faji genius első művészeti képviselőihez kellene az ilyen súlyos véleményt mérni. De akkor persze vége volna az ötletnek, vége a sokféle-képen variálható csevegésnek.

Ugyanebbe a kategóriába tartozik az a csodálatos fejtegetése is, melyben új Baedekert sürget és bár meg-megveregeti vállát ennek a páratlan vállalkozásnak, valóságos undorral izgat ellene. De miért? Nádai ugyanis ezt kívánja: «Miért ne lehetne elejétől végig subjectiv? Vajon nem lehetne-e Baedekert írni baedekerismusok nélkül, nekünk és mindazoknak, a kik nem vagyunk kíváncsiak, hogy a vaját hogy hívják olaszul, de tudni szeretnők, miképen él az olasz aristocratia, vajon miért nem írják meg inkább egy város lelki psychológiáját, lelki fotografiáját, erkölcsi térképét az ő naiv topographiája helyett? Ördög vigye az utcákat, a köemléktáblákat és a vámhivatalokat, csak embereket mutassanak nekünk, életet és indulatokat.» Nem akarom megjegyzéseimmel az e sorok mögött rejlő komikumot fejtegetni, mert a nélkül is ellenállhatatlan erővel hatnak. Csak azon csodálkozom, hogy Nádai még több mankót akar az utazáshoz, mint a mennyit a Baedekerben elátkoz. Már a hangulatokat és az értékeléseket is készen akarja az útikönyvben kapni. Milyen rettenetes volna az, ha az egész úton közénk és a világ csodái közé egy más ember tolakodnék észleleteivel és nekünk talán idegen hangultaival! Hiszen a Baedeker addig megy, a

meddig kell: rámutat a tárgyra, a melyből és belőlünk alakul ki a hangulat. Igen, ha hazatértünk, nagy érdeklődéssel olvashatjuk Bahr könyvét Bécsről, Schefflerét Párisról, sympathisálhatunk a szerző megfigyeléseivel, vagy ellentmondhatunk neki, de attól Isten őrizzen, hogy a más hangulataival és más megfigyeléseivel utazzunk, mert mit érnek a másoktól suggerált megfigyelések, ha anyagukat nem a mi élményeink szülték?

Ilyenfajta ötleteskedést, mely a társalgásban művelőjének a szellemes ember elnevezést juttatja, bőven találhatunk Nádai könyvében. Rendszerint ott, a hol belemélyedést várnánk csevegés helyett és ott, a hol egy kis szakszerűség sem ártana.

Ne higyük azonban, hogy Nádai hönyvének csak hibái vannak, vannak érdemei is. Egyike ezeknek az az élet felé való emelkedés, melyet a könyvnek minden lapja elárul. Nem azt a mai nap divatos és Nádainál is gyakran kiütköző culturgógót értem, mely a művészet zászlója alatt a művészetet szülő egyéb életet lenézi, hanem azt a megtisztult formakeresést, mely minden élettünetet elsősorban is szépsége felől szeretne élvezni. Végső eredményben nem egyéb ez, mint feltétlen életigenlés, korlátlan optimismus, mely mohó örömmel élvezi az élet nyújtotta gyönyörűségeket. Ehhez a derűtséghez a művészet megváltó hatalma juttatta el Nádait, a ki ennek az életfelfogásnak hirdetésével olyan életideált nyújt olvasóinak, melyet a XIX. század legjobbjai közül számosan megváltásnak tekintettek.

Nádai könyve positive — sajnos — nagyon kevéssé fakadt a mi viszonyainkból. Iparművészetünknek teljesen feldolgozatlan themái, régi butoraink æsthetikája, csodaszép, a maga nemében egyedül álló keramikánk nem lelkesíti elmélkedésre és eszébe sem jut, hogy magyar díszítő motívumaink gazdag mezeje irodalmilag teljesen feldolgozatlan még. A mienkből csak az érdekli, a mit támadni akar. Undorodva itéli el kaszárnya egyformaságú temetőinket egyhangú obeliskjeikkel, temetési pompánkat olcsó rongyaival. De vajon az a mód, mely a mi nagyvárosi, szegénységtől zaklatott életünkéből hajtott ki, nem igazabb, nem őszintébb-e, nem stylusosabb és nem művésziőbb-e, mint az a «nagy fekete medence, mely magát a végtelenséget symbolisálja. Körötte nagy cyprusok, melyeknek komorságát egy-egy oszlopon álló urna enyhíti...» Milyen rossz Böcklineskedés ez! Milyen értelemből és nem szívből fakadó cultura-hazugság! Nem

volna rettenetes elképzelni, hogy ott, a hol nincsen tó, egy hangulati tavat duzzasszanak, a hol nem az anyaföld termeli a cziprust, cziprust erőltessenek, a hol nem kell urna, urnákkal játszszának színházat! De igenis: ennek a sok egyforma, ma született és holnapután már nyomtalanul eltűnő embernek sírját mi sem tetőzi be szebben, mint az a csodálatos egyhanguságú obeliszk, vagy az a chablonos kereszt. Alig egy pár éve talajtalanul felcsirázó szobrásznemzedékünk megélhetéseért vívott küzdelmében kiadta a jelszót, hogy művésziessé kell tenni a temetőt. Menjen ki Nádai Pál és nézze meg, ennek a törekvésnek vasbetonban fogant phantasiája minő rettenetes szörnyszülöttekkel népesítette be a kerepesi temetőt! De Németországból, a művészettel úzótt komédia nagy hazájából is az a jelszó jött, hogy több művészetet kell vinni a temetőbe, a miért ez az alapján csakis gazdasági törekvés ledönthetetlen culturalis követelménynyé vált; vagy színházat akarunk játszani a temetőben azóta, mi, szegény proletárok, kik olasz herczegek módjára akarnánk temetkezni.

Nádai Pálnak könyve lépten-nyomon elárulja, hogy a külföldi, különösen pedig a német könyvpiacznak egy nevesebb kiadványa és a folyóiratok sok czikke sem kerüli el figyelmét; meglátjuk belőle azt is, hogy bejárta a nyugat nagy művészeti centrumait. Mégis kevésbé zavarná az olvasót, ha ennek emlékeiből nem szórt volna szét annyit könyve lapjaira. A sok hivatkozás helyett jobban magával vinné közönségét, ha inkább több egyéni eredetiségű szempontot nyújtott volna. Az átlagos műveltségű ember gyakran egyáltalán meg sem értheti azt, a miről beszél, a mire hivatkozik, azok pedig, a kik a gyakran csak egyegy névvel odavetett világokon át követni tudják, szívesen elengedték volna Nádainak a hivatkozásokat és a visszhangokat egy pár, az ő lelke mélyéről fakadó új és eddig nem ismert gondolatért.

Ha a türelmes olvasó leteszi kezéből Nádai könyvét olyanfajta emlékei maradnak, mintha valamilyen nagyon kulturáskodó salonból tért volna haza. Az első laptól az utolsóig csupa csevegést talált benne, még pedig olyan hangút, a milyen az utolsó esztendőkből már nálunk is mindinkább meghonosodik. Ki ne ismerne rá bizonyos salonjaink hangjára, ezt olvasván: •Minden olyan kicsi, helyes, asszonyos és okos. S ahogy a székek moquettja hozzá volt hangolva kékben, levélzöldben, smaragdszín-

ben és karmazsinvörösön a süppedő meggyszínű szőnyeghez, az valóságos *musique couleur* volt». Egy lakásberendezésről írja ezt, melyet «sötétbejátszó, polirozott fából vittek ki». Nem tekintve az efféle modorosságokat, az olvasó könnyen követheti Nádait, mert eleven előadó, a ki nem igen ejti ki kezéből beszédje fonalát. Persze sok mindenféle olyan nyelvi elemet fon beléje, a mit nemrégiben még csúnyának és korcsnak tartottunk, de a melylyel sokan élnek, mert kifejező, szinte műszó.

F. Z.

MEGEMLEKEZÉS BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMONDRÓL.*

Irodalmunk most a születési centennariumok idejét éli. A legutóbbi években emlékezhettünk meg a gróf Teleki László s Garay János születésének százéves fordulójáról. Tavaly egyszerre ünnepeltük a báró Eötvös József és Szalay László centennariumát. Ez idén a báró Kemény Zsigmond, Erdélyi János, Szigligeti Ede és Pulszky Ferencz születésére fordul rá a századik esztendő s közel járunk már a Tompa Mihály és Arany János hasonló emléknapijaihoz; úgyis egy évtizeden belül meg fogjuk ünnepelni a Salamon Ferencz, Csengery, Madách, Petőfi, Jókai századik születése-napját is.

Mit jelent nemzetünkre, irodalmunkra nézve a nagy, szinte korszakos írói tehetségek világra jöttének e csodálatos halmozódása, ez a csillaghullás szellemi életünk egén a mult század második és harmadik évtizedében?

Hivő lélek a gondviselés jötevő rendelkezését láthatja abban, hogy az idők méhében épen akkor oly bőséggel fogamzottak meg az alkotó szellemek számunkra, mert így ezek munkásságának teljessége épen abba a korba eshetett, a mult század közepére, a mikor nemzetünk sorsa mindenkép dülőre jutott.

Ennek köszönhetjük, hogy abban a nevezetes korszakban voltak íróink, kik az elődeik munkásságában már megújhodott nyelvünket irodalmilag teljes kifejlődésre juttatták, kik nemzetünk szellemi kincsének nem is álmodott gyarapodásával nemzeti öntudatunkat igazi erőre emelték, nem-

* Elnöki beszéd a Kisfaludy-Társaság folyó évi február hó 8-án tartott ünnepélyes közülésén.

zeti egyéniségünk értékét, történelmünk összefoglalásával is világhosszba helyezték. Hogy voltak, kik a nagy nemzeti átalakulás kérdéseit az irodalomban és sajtóban tisztázták, kiknek tolla a harcban lelkesítette, a bukásban vigasztalta, a multak képeivel, a nemzeti önérzet szavával, a jövő reményeivel s a böles mérséklet és magábaszállás tanácsaival fölemelte a magyart.

E nagyok egyik legnemesbikét, báró Kemény Zsigmondot, társaságunk egykori elnökét akarjuk ünnepelni ma. Hivatott ajkáról fogjuk regényírói és publicistai méltatását, valamint költői dicsőítését hallani; nekem legyen szabad elnöki megnyitóban különösen mint essay-íróról emlékezni meg róla s néhány futólagos vonással beléhelyezni alakját az ötvenes évek fájdalmas visszaemlékezéseinek, az elnyomatás fölötti búsongásának, a jövő iránt bátortalanul táplált reményeinek korszakába. abba a korszakba, melynek hangulatát, érzelmvilágát prózairodalmunkban talán senki sem fejezte ki hívebben, mint ő.

Azt az időpontot érttem, melyet Kemény maga megragadó erővel így jellemzett:

«Midőn végre a forradalom árja mindent elborítván, minden elsöpört; midőn a nemzeti nagyságról készült diadalívek ledőltek; midőn a kettős kereszt, a három hegy s négy folyam országa darabokra kezd szakadni; midőn Árpádtól Görgei Arthurig, az első magyar fővezértől az utolsóig, egy ezeréves korszak fejeztetett be; most a hazai romok közt és a hazafi fájdalom szürkületében földerül a visszaemlékezés méla holdvilága, üt a recollectio ünnepélyes órája és mi kezdjük számlálni tévedéseinket és az áldozatokat.»

Mindazokat a műveit, melyekre itt különösen figyelemmel kell lennem: a két Wesselényiről és Széchenyiről, valamint Erdély elmúlt közéletéről írt tanulmányait, két *A forradalom után* című röpiratát, de véletlenül regényei legnagyobb részét is ebben az időszakban írta Kemény, sőt — közelebről megjelölve — a szabadságharcz levertetését közvetlenül követő években.

Igaz, hogy ezek az évek szinte kínálkoztak az irodalmi

munkára. A közélet megszűntével ráértünk írni és ráértünk olvasni. Az elnyomatás szomorú ideje valóságos aranykorává lett irodalmunknak és Gyulai bizony jól sejtett, mikor megjósolhatni vélte, hogy alkotmányunk helyreállítása nem lesz mindenkép kedvező irodalmunkra.

De kétségtelen, hogy a kényszerű otium előnyén kívül Keményre nézve lelke mély rokonsága amaz idők borongó hangulatával, tette oly' termékenynyé azt a korszakot.

Mindig korfestő regényei tárgyát is szembetűnő hajlandósággal választotta történetünk «zord idői»-ből, «mintha nemzeti gyászunkban több tanulságot, meghatóbb költészetet találna, mint dicsőségünk napjaiban». (Gyulai.) Általán mint író minden téren bizonyos komor, fatalistikus fölfogás jellemzi, essayiben és politikai röpirataiban is. Már Gyulai megjegyezte, hogy nála a költőt és a politikust összeköti az eszme és hangulat bizonyos rokonsága. Ezért politikai műveiben legörömebb fejtette a hazafiság túlzásait, a nemes törekvések tévtanait, a népszerű eszmék árnyoldalait, sőt veszélyeit. Az a keserű visszatekintés, mely a lezajlott forradalomban főkép a mérséklet meg nem hallgatott hirdetőinek martyrologiáját látja, mely azt tartja, hogy «a bünt az Isten megbocsáthatja a gyónónak és bánkódónak, de a félreismert politikai érdekek kegyetlenek s természetükben fekszik a kérlelhetetlen boszúállás»; az a hazafiúi bánat, melynek a szemében a magyar «elszakadott, testvértelen ága nemének»; az a borongó világnézet, mely a római költővel fölkiált: «O miseris hominum mentes, o pectora coeca» s azt tartja, hogy «halandók sorsa élni, hogy felejtünk és feledtessünk»: épen beillett az ötvenes évek milieu-jébe, politikai és irodalmi hangulatába.

De ez a mindenütt kiérezhető alaphang sohasem zárja meg Kemény tárgyilagosságát s az emberek és események elfogulatlanul igazságos megítélésére való törekvését, mely — mint látni fogjuk — írói lényében, jellemében legmélyebben gyökerezik. Ebből folyik az a lelkiismereteség és alaposság is, mely politikai röpiratait jellemzi s okozója, hogy ez utóbbiakat tulajdonképen alig lehet politikai közéletünk alakjaival foglalkozó essayitól megkülönböztetni. Azok

és ezek tárgyukat, annak megítélését s kezelése módját tekintve egyaránt közel állanak egymáshoz, mintegy kiegészítik egymást.

Szalay László művéről, *Magyarország történetéről* irt tanulmányában ő maga adja az «essay» fogalmának meghatározását. «Azon utat követem, — úgymond — melyet az angol és francia irodalomban azok, kik a nevezetes művekről essay-eket, kísérleteket, igénytelen nézeteket tesznek közzé . . ., a ki egy szerzőt essayk által mutat be, elismeri a magas helyet, melyet az elfoglal s megvallja, hogy róla bírálatot nem merne írni.» Ily értelemben vett essayt irt ő a Szalayra vonatkozóan kívül Macaulay angol történetről és Arany János *Toldijáról*; irodalmi tárgyakat dolgozott föl az *Eszmék a regény és dráma körül* s a *Színművészetünk ügyében* és *Élet és irodalom* czimű tanulmányai-ban is, és kétségkívül idetartozik Vörösmartyról társaságunk közülésén mondott emlékbeszédje. Már a közélet jelenségeit érinti s személyes visszaemlékezéseken épül föl id. Szász Károlyt méltató emlékbeszédje; történelmi visszatekintés az *Erdély közléte 1791—1848*. De legjellegzetesebb két munkája a jellemrajzszerű essayk fajából az, a melyet a két Wesselényiről s Széchenyi Istvánról irt.

Az előbbiről ő maga azt mondja, hogy «munkám az élet- és a politikai jellemrajz között fog állani». Kétségkívül befolyásolta őt e tanulmányainál Macaulay, kinek nagy csodálója volt, de ezeknek a jellemrajzoknak mégis egészen egyéni színezetet ad a sok személyes reminiscencia, melyet beléjük vegyít s az, hogy Széchenyit és az ifjabb Wesselényit úgyszólván egymás által jellemezteti oly beszélgetések alakjában, melyeket a szerző maga hallott. A leirt eseményeknek ez a közelsége, a személyes tapasztalat és megfigyelés, melyre leírásuk nagy része van alapítva, természetesen oly drámai élénkséget adnak némely jeleneteknek, a minőt a legművészbibb tollú történetíró sem tud a távolmúlt leírásainak kölcsönözni. Gondoljunk csak a Széchenyitől elbeszélte látogatásra a zsidói vadászaton, a Wesselényi utolsó találkozására Kossuthal, a Kemény utolsó találkozására Széchenyivel. Az ily leírások érthetővé teszik,

hogy Kemény a Macaulay nagy történelmi művének méltatásánál arra is gondol, hogy ez vagy az a részlet milyen kitünő regény- vagy színműtárgyat szolgáltatna. Másrészt a perspectivának ez a közelsége kétségkívül megnehezíti az események fölébe emelkedő megítélést. Kemény maga belátja, hogy «egy befejezetlenül maradt forradalom soká nem számíthat hű történetíróra» s hogy «most még a historia az események egy részét ködben s csak a másik részét látja kivilágítva.» Tárgyalásának helyenkinti megkapó élenkségét ellensúlyozzák a néhol szinte fárasztó kitérések; így például a Wesselényiekről szóló essayjében összehasonlítósképen lapokra terjedő jellemzést olvasunk O'Connellről.

Mindkét nagy jellemrajza elárulja a Kemény csodálatát és rokonszenvét a hajthatatlan politikai karakterek iránt s azt az igyekezetét: «mértéket tartani a bálványozásban és a gyűlöletben», tartózkodni úgy a «ledorongolástól, mint az eszményítéstől», akkor, mikor közéletünk majdnem mindig e két véglet között hányatik ide-oda. Ez leginkább Széchenyi alakjával szemben nyilatkozik. Ő maga utal arra, hogy ítélete a legnagyobb magyarról még nem lehet teljes és végleges; még a Széchenyi életében írta tanulmányát, *Blickjének* megjelenése előtt, posthumus munkáinak és különösen naplójának ismerete nélkül. De mindezek ellenére csodás intuitióval pillantott be a nagy férfiú lelke problémájába; a Kemény *Széchenyije* irodalmunk megbecsülhetetlen kincse úgy szépségei, mint mélyreható ítélete s szempontjainak és megállapításainak gazdagsága által. Publicistikánkban — ha ezt a legtágabb értelemben vesszük s fogalmát kiterjesztjük a közelmúlt politikai eseményeit és alakjait tárgyzó essaykre is — két olyan alkotás van, melynek pathosa egészen ódai magasságot ér el: az egyik a Széchenyi *Politikai programmtörvédeike*inek a vége, a másik a Kemény Széchenyi-jellemrajzának eleje.

Keménynek Széchenyiről vallott fölfogását sok tekintetében megvilágítják a forradalom után írt két röpiratának egyes részletei is; ezekben is láthatjuk, hogy «a legnagyobb magyar» iránti csodálata nem teszi őt elfogulttá még ott sem, hol Széchenyi Kossuthal kerül összeütközésbe. Elis-

meri például, hogy midőn amaz ezt a *Kelet nőpében* izgatásaiért megvádolta, tulajdonképen a saját kezdeményezéseit róttá meg; elismeri, hogy a tekintélyek kiméletlen leborongolása, a gyöngédtelen, személyeskedő vitatkozási módor, mely nálunk lábra kapott, — ennél természetesen az akkori, nem a mostani állapotok mértékére kell gondolnunk — tulajdonképen a Széchenyi politikai vitairataiban csendült meg először.

Talán legtökéletesebb ebben a műben a Széchenyi szónoki egyéniségének jellemzése; nem tudjuk, vajon az ítélet biztosságát, a rajz életteljes közvetlenségét vagy a megkapó hasonlatok szín pazarságát csodáljuk-e inkább?

Az az axioma, melyre Keménynek ítélete a Széchenyi politikai szerepéről van alapítva, melylyel az ő alakját mintegy szilárdan beállítani akarja legújabbkori történetünk képeinek még ingadozó körvonalai közé, mely szerint tudniillik Kossuth és Széchenyi oly ellentétben állanak egymással, hogy az egyik pályájának igazolása a másik kárhooztatását vonja okvetetlenül maga után, ez az axioma, melyet a Kemény saját fejtegetései itt-ott megingatni látszanak, az újabb időben sok ellenmondásra, sok ellentétes érvelésre szolgáltatott okot.

Mintha nemzeti önéretünk lázadozna az ellen a kényszerűség ellen, hogy e két nagyságunknak csak egyikét övezhessük azzal a dicsfényvel, melynek teljességében szoktuk látni mind a kettőt; mintha nemzeti multunk cultusa halványulna és hidegülne el azáltal, ha ezentúl e két oltár közül mindegyikünk csak egyiken gyűjthatna áldozattüzet.

Nem látszik kétséget szenvedni, hogy a Kemény axiómáját a maga absolut szigorában és kizárólagosságában nemcsak nemzeti közéletünk, hanem a történeti igazságszolgáltatás sem teheti magáévá. A mint tiltakoznunk kell az ellen, — a mire nézve történt kísérlet, — hogy a Széchenyi nagysága fölládoztassék a Kossuth-cultus oltárán, a mint történelmileg tarthatatlannak kell itélnünk azt a nézetet, mely Kossuthot mint a Széchenyi munkájának egyenes folytatóját akarja föltüntetni s Széchenyit látszik a zászlótól való megfutamodással vádolni: ép úgy ellent kell mondanunk annak a fölfogásnak, mely a Széchenyi tanítása igaz-

ságának elismeréséből a Kossuth egész pályájának elítélését akarja következtetésként levonni. A mit Kossuth hazánk közjogi szervezetének modern átalakítása, a népszabadság és jogegyenlőség intézményeinek megvalósítása körül s utóbb a rákkényszerített harczban a nemzeti védelem szervezésére egészen a végzetes ápril 14-ikéig tett, az alakjának marandó, dicsőségteljes helyet biztosít nemzetünk pantheonában, melyet a Széchenyi halhatatlan érdemei iránt való méltó elismerés tőle soha elvitatni nem fog.

B. Kemény Zsigmond első politikai röpiratát két füzetben már 1843-ban és 1844-ben írta *Korteskedés és ellen-szerei* czim alatt, melyben fiatakorához képest feltűnő józansággal ítél az akkori megyei életben elharapódzott visszaélések, a vesztegetés s különösen az erőszakoskodás: a «bunkókraczia» fölött, azok orvosszereire nézve Wesselényivel folytatva polémiát. E munkáját maga is röpiratnak mondja, «mert sietve írt és rövid vázlatokat — úgymond — egyébnek nevezni szerénytelenség volna».

Ez a fogalom meghatározás már kevésbbé illik 1850-ben *Forradalom után* és 1851-ben *Még egy szó a forradalom után* czim alatt közrebocsátott munkáira, melyeket Gyulai a Kemény politikai művei között legjobbaknak mond mind tartalom, mind forma tekintetében. Nagy történelmi perspectiva mellett lélektani mélység, hideg ítélet s teljes kerülése a vitatkozásnak, a viszonyok és tények mélyebben rejlő okainak vizsgálata élesen különböztetik meg e tanulmányokat a rendesen a politikai harcz számára fegyverül kovácsolt röpiratoktól. Már tárgyuk széles köre is túlmegegy a politikai vitairatok megszokott keretén. Habár félreismerhetetlen céljuk a nemzetnek a lezajlott forradalom utáni magábaszállását a jövő feladatainak higgadt megítélésére használni föl s egyúttal a forradalom igazságos megvilágításával a hatalom birtoklóiban bizalmat kelteni nemzeti létünk követelményei iránt, e két kis munka a maga tételei megalapozása érdekében úgyszólván az egész keleti kérdést s főkép az egész magyarországi nemzetiségi kérdést is kifejti.

Meglepő, hogy e mellett Kemény mily éles előrelátással ítéli meg a távolabbi jövő némely fejleményét; így az álta-

lános szavazati jog következményeit, a nemzetiségi separatizmusnak Ausztriában beállott képtelenségeit és veszélyeit, az osztrák-magyar monarchia nagyhatalmi állásának fontosságát az európai egyensúly szempontjából, a socializmus destructiv törekvéseit, az európai Törökországra épen a keresztény görög-szláv fajok egyenjogúsítása következtében rázúduló válságot s az új balkáni alakulásokat, a benök monarchiánkra váró szereppel; továbbá Horvátország autonómiájának kifejlődését, Ausztria kiválását a német Bundból s az ausztriai német és a magyar elem egymásra utaltságát, s végül a középtenger jövőjét az európai politika szempontjából. Csak egy európai kérdésre nézve esik súlyos tévedésbe: az olasz függetlenségi és egységi törekvéseket lekicsinyli s megvalósulásukat úgyszólván lehetetlenségnek mondja.

Egyébiránt ne feledjük, hogy Kemény e tanulmányait a legszigorúbb, még az ostromállapotnak megfelelő censura idejében Magyarországon adta ki, a mi érthetővé teszi nemcsak azt az optimismust, melylyel a monarchia némely külügyi viszonylatát megítélte, hanem azt a békülékeny enyheséget is, melylyel a hazai belkormányzati állapotokról nyilatkozott. Azért talál ő módot és formát az osztrák kormányt figyelmeztetni a túlhajtott centralisatio és németesítés veszélyeire s arra, hogy Magyarország bizonyos önállósága egyenesen monarchiai érdek, mely nélkül a birodalom közvetítő szerepét a kelet és nyugat között be nem töltheti.

Kemény e két munkájában mindenekelőtt a forradalom elemzését, magyarázatát adja. Szenvedélytelen higgadtsággal bírál; epés vád vagy szemrehányás alig kerül tollára, de az igazat megmondja minden irányban, a saját pártjára — a mérsékelt békepártra — nézve is megállapítja, milyen hibákat és mulasztásokat követett el. Ez a tárgyilagossága ad súlyt a védelemnek, melyben viszont a forradalmat részéssíti, kimutatván, hogy a nemzet lelkén sem a fölforgató törekvések és socialistikus ábrándok, sem a republicanismus, a dynastiától és Ausztriától való elszakadás vágya igazán erőt nem vett. «A történetíró — úgymond — hidegen bon-

ezel, s én is ezt akarom tenni a bevégzett múltra nézve.» De ez a hidegen bonczoló kéz mégis elárulja, hogy egy forrón szeretett lény az, melynek föltárt belsejében a romboló baj folyamatát keresi és hogy míg az értelem tényeket és okokat vizsgál, a szív hisz a halottnak — a hazának — föltámadásában.

«A nagy hajótörés után egy parton vagyunk, hová a zivatar vetett ki és nem evezőink vittek. A vakmerő kormányos keletre mutatott, mi nyugaton állunk. Ellenkező távolságok! . . . S mit kell tennünk jelen helyzetünkben?» kérdezi.

És meg is felel a kérdésre. Keserű tanulságokat von le a forradalom tapasztalataiból, de a későbbi kor bebizonyította, hogy a boldogulás csakugyan ott és csak ott volt kereshető, a hol útját Kemény megmutatta.

«Midőn egy véráztatott földön, annyi szétdőlt remény s füstölgő romok közt állunk, legkevesebb szükségünk van ábrándokra, melyekből akár merények, akár vádak támadhatnának.» Szét van rombolva a múlt, de láthatárunk szélesedett; vesztettünk, de ne veszítsük el önbizalmunkat; a tanpénz, melyet a magyar nemzet a múlt évek botlásai miatt fizet, nincs hasztalanul kidobva; felednünk és tanulnunk kell, de emlékeznünk is! Egyedül az önismeret által jutunk céljaink, rendeltetésünk felfogásához. Szünjenek meg a gascognadeok, de a túlóvatosság se tegyen kislelkűvé. «Csak nem kell hiú állami elméletekhez . . . — úgymond — csak nem kell a szabadság ábrándhőseinek ragyogó, de testetlen igéreteihez kötni a haza szent érdekeit . . . De ha e faját az ál-státusférfiaknak, kik, mint a garabonczás diák, mindig zivatart hoznak, nem fogjátok követni . . . akkor nem leend nehéz meglelni kulcsát a monarchiával való viszonyok rendezésének.»

Ezt a kulcsot meg is találjuk a Kemény Zsigmond irataiban. Ha ma olvassuk azokat a fejtegetéseket, melyeket a monarchia jövőben követendő politikájának s a magyar nemzet magatartásának szentel, melyekben kimutatja nemzeti önállóságunk s a birodalmi érdekek összeegyeztetésének lehetőségét, az 1848-iki törvények szükségszerű összhangba-

hozatalát a Pragmatica Sanctióval, a nemzetiségek és Horvátország igényeinek méltányos kielégítését, akkor világosan állanak előttünk nemcsak az 1867-iki kiegyezésnek, hanem a Deák Ferencz nemzetiségi és horvát politikájának körvonalai is. És megértjük, hogy bár Kemény e munkái a maguk idejében látszólag nagy hatást a közvéleményre nem tettek, bár ő maga felszólalását «egy orkánba vegyült sóhajnál, egy tengerbe ejtett könnycseppnél» többre nem becsülte, az megtalálta visszhangját a nemzet bölcsének elméjében; és itt kezdődik e két férfiú politikai barátsága s a Kemény publicistikai szerepe, mely a «húsvéti cikk»-et érlelte meg.

Legyen még megengedve néhány szót szólanom Kemény essay-inek stylusáról is. Őt nem szoktuk nagy stylusának tekinteni, főkép írási modorának egyenetlenségei miatt. Néhol fárasztóan terjengő, szertekalandozó; olykor tájszólásszerű vagy ma már egészen elavult kifejezéseket használ, majd meg eröltetett és helytelen új szavakra bukkanunk irataiban. Túlhosszú körmondatok helyenkint kiáltványyszerűen egymás mellé sorolt rövid, csattanós sentenciákkal váltakoznak. De a hol belészól stylusába a szív melege is és a képzelet szárnyalása, ott néha megragadó ékesszólássá emelkedik dictiója s vannak essayiben részletek, melyek forma tekintetében is irodalmunk gyöngyei közé sorolhatók.

Stylusán is megérzik az a jellemtulajdonsága, mely őt mint író, mint gondolkodót megkülönbözteti: a tapsokat nem kereső szigorú igazmondás, a meggyőződésnek az a nyugodt, szinte közönyös bátorsága, mely inkább megnyugvást, mint aggodalmat merít abból, ha érzi, hogy a tömeggel nem jár egy úton, s ezért nem is igyekszik ennek szája íze szerint írni. Az a bizonyos «et-sí omnes, ego non» a Kemény írói jellemében nem jelentett ellenmondási viselkedet, sem extravagantiát, az csak meggyőződése erejének és lelke előkelőségének megnyilatkozása volt. A mint fölül emelkedik a szenvedélyeken, úgy megveti a népszerűséget is; a mint nem törődik a nagyközönség tetszésével, úgy nem feszélyezteti magát a forma conventionalis szabályaival.

által sem. Még a szépírótól is azt kívánja, hogy «ne hátszsa szolgál a közönség tetszését»; annál szigorúbb önmaga iránt mint történetíró és kritikus, sőt mint publicista is, a hol már e szigor komoly írói lelkiismeretességének parancsa.

«E sorok írója nem minden kornak embere», így kezdi a forradalom után írt első röpiratát. «Nem tömjéneztem — így vallja másutt, — az elveknek és kikürtölt embereinknek.» Mert azt tartja, hogy «Clio temploma előtt, mint a mahomedán mosék csarnokánál, le kell vetni a sarut, hogy a föld szennyét és porát be ne vigyük a szent helyekre.» Szerinte a részrehajlás «nem csak a szív hibája, hanem mindig az ész bornirozottsága is». Szinte megilletődik, mikor a Széchenyi nagy lelki problémájáról kell ítéletet mondania. «Numen adest! kiáltom — úgymond — mint Linné, vallásos döbbenéssel. Halhatatlan szemek néznek szívem redői közé és agyam idegszövedékeibe . . . míg Széchenyinek taglalom életét: vajon eléggé oltalmazhatom-e magamat az előszereret és ellenszenv befolyásaitól? . . . ez nyugtalanít és izgat.»

A ki ily lelkiismeretesen fogta föl a maga írói hivatását, a ki a saját pártjára nézve is elismerte, hogy sokat hord a bűnsúlyból, az meggyőződésekként mondhatta, hogy támadnak olykor az igazság és a népszerűség közt hézagok, melyeket csak önfeláldozással lehet betölteni. Annak ajkán hitvallás, nem szólam az az igazság, hogy «önismeretre törekedni az Isten parancsa, a világvégzet, mely az egyéneket és népeket csalódásaik által bünteti».

A b. Kemény Zsigmond nagy nevének jegyében nyitom meg társaságunk ünnepélyes közülesét.

BERZEVICZY ALBERT.

KEMÉNY, A REGÉNYÍRÓ.*

Kemény Zsigmond, első regényének, a *Gyulai Pálnak* első fejezetében Báthori István lengyel királyi udvarába vezet. Gyulai, az erdélyi követ, Zsigmond, a gyermekfejedelem arczképét hozta és mutatja be a dynastia fejének. Az olasz művész, kitől a kép való, «a vonalak titkos írását, az arczizmok rejtélyeit, a küzdő szenvedélyek színvegyítését s azon kinyomásokat, melyeknek hüvelyében jelennek meg érzéseink, indulataink, a rögeszmék s uralkodó hajlamok, szóval a lélek befolyását a létegre, tökéletesen ösmerte». Az öreg király elkomorult öcsésének lesütött szemű képmása előtt; nem tetszett neki s «Erdélynek sem jósolt szerencsét». A vonalokon át belátott a gyermek baljóslatu lelkébe és végzetes fejlődésébe, s az Erdélyre váró gyászos sorsot is felismerte benne.

Ugyanezzel az éles, csalhatatlan, a mélybe és a jövőbe látó szemmel nézi Kemény az egész emberi életnek gazdag képtárát. Nincs festő, ki a test vonalaiban és színeiben a jellemző fegfinomabb árnyéklatok iránt élesebb megfigyelő adományt, a lényegre nézve a lelket kifejező nagyobb erőt mutatna, s alig van költő, ki a lélek gyökérszálaait, szövedékét, benső és titkos életét tisztábban látná s a maga heves érzésének és képzeletének világánál élesebben láttatná. A legkisebb külső megfigyelése mindig belső léleklátássá lesz; a szem, az arcz, a mozdulatok neki azonnal elárulják azt is, a mit épen titkolni akarnak. Érzés, vágy, indulat, mielőtt szóhoz jutna vagy tettben nyilvánulna, az ő szemei

* Felolvastatott a Kisfaludy Társaság ünnepélyes közülésén, febr. 8.

előtt szinte természeti szükségszerűséggel vonalakban és színben már csalhatatlanul felismerszük. Rajzai valóban a Van Eyckek genti oltárképének angyalairól a művészeti kritikában sokszor ismételt mondást juttathatják eszünkbe, hogy: képökből világos, melyikök soprán, melyikök alt. E külsőben festett lélekrajzok sorát, melyekkel minden regénye bővelkedik, hatalmasan nyitja meg Báthori Zsigmond jellemképe, a mint egy fenyegető kózsza hirre a vinczi kirándulásból visszamenekül székvárosába. E tétova lelkű és zsarnoki hajlamú ifjonz még nem ismeri magát; de Kemény már ismeri; bevilágítja szövevényes valójának minden zugát s ezzel megvilágítja hősének, Gyulai Pálnak sorsát is. A fejedelem külsejéből indul ki; ebből magyarázza lelkét s ebben adja meg egész történetének nyitját.

Ezek a jellemrajzok, épen mivel a külsőben mindig az összetett, gyakran bonyolult belsőt festik, vagy legalább villantják meg: sohasem merülnek ki egy-egy feltűnő vonással, a mire a korabeli angol regény nyújt ismert példákat. Az olvasónak nem emlékezetébe igyekeznek a legrövidebb úton, hanem emberismeretének és emberi érzésének mélyeit keresi. Alakjai, sőt hősei közül is nem egy első tekintetre nem mutatkozik oly sajátosan egyesül, oly mindenektől különbözőnek; egységök, határozatásuk lelkök elemei összetételének sajátosságában, szálai rezgésének és irányulásának módjában alakul ki. Uralkodik rajtuk egy-egy gondolat, egy-egy szenvedély, mint Gyulain a hála, Tarnóczinén az önző gyűlölködés, Kassai Eleméren a hűség, Eleonórán a hitvesi szerelem, Barnabás deákon a boszú, Verbőczin politikai dogmatismusa, melynek rabjai, fanatikusai, áldozatai, de sohasem tipikus képviselői. Megjelenésében ezt az uralkodó vonást a lelki összetétel, a helyzet változásai, a fejlődés mikéntje és fokozatai tekintetében száz és száz változatos mozzanat eleveníti meg és avatja valóságúvé. Az egyes ember lelkének mélyén, szenvedélyei születésének, fejlődésének, elhatalmasodásának okaiban, körülményeiben, módjában: ott tárulnak föl a lényeges és elválasztó sajátosságok. Ha költészetünknek másik nagy jellemrajzolójára, Aranyra gondolunk: szinte szöges ellentét megvilágításában

fogjuk látni Kemény művészetét és modorát. Arany, a magyar szónak legnagyobb plastikusa, nemcsak éposaiban, hanem még sejtelmes balladáiban is, mind egyszerű lelkeket ábrázol, minél világosabban, minél plastikusabban; Kemény csupa összetetteket, csupa szövevényeseket, minél mélyebben. Amaz az illatos vagy mérges virágot nyújtja, tiszta, kifejtett formáiban; emezt az illatnak vagy a méregnek forrása érdekl: a gyökérszálakat kutatja s a talajt, melyből táplálékukat szívják.

Az így rajzolt gazdag és változatos embervilág képe, Kemény embereinek képe a sorssal folytatott küzdelmökben teljeseedik ki. A mi fönséges és alacsony, szilaj és vonzó, zord és simuló erő lakik bennök: valójukat igaz és teljes mivoltában ez a sorssal folytatott örök és egyetemes küzdelem fejt ki és világítja meg: a vérboszúvá izzott női hűség Eleonórában, a gyűlöletté sötétült vallásosság Tarnóczi-nében, a zsarnokká keményedett emberszeretetet Jenő Eduárdban, az árulóvá lett igazszívűség Laczkó Istvánban, a bűnbe csalt erény Gyulai Pálban. Mert önző vagy közczélra törnek, a maguk javát vagy a másokét keresik, az eget akarnák a földre hozni, mint a szombatosok, vagy a poklot tenni itt úrrá, mint a muderrisek: valamennyien csak az emberi erő elégtelenségének képei a sorssal szemben. A szellem csalóka káprázatokba von, az erköles tévutakra jut, a hatalom kudarczot vall. Erőnk érzete csak elbizakodásha visz, legnemesebb érzéseink mértéktelenségre ragadnak, logikánk makacsságunknak szegődik támogatójává; még szerény rejtekezésünk árnyékában is észrevétlen örvények és szakadékok tátonganak. És itt vagy ott, így vagy úgy ránk csap a legyőzhetetlen, a kikerülhetetlen végzet s elpusztít vagy könyörtelenül kifoszt mindabból, a mi életünknek értéket adott.

Kemény ezt a komor világfelfogását sehol nem érzékíti meg rövidebben s talán megrázóbban, mint abban a képben, mely az örvény fölött merengő Gyulai képzeletében feltűnik: «Nem hallottatok-e semmit azon ifjuról, ki rémítón magas kősziklára mászott, hogy egy keselyfészeket kizsákmányolhasson? Midőn éppen kezét nyújtá a fiak után,

megérkezik az anyakesely és szárnyaival csapdosni kezdi őt. Szédelgett, a légben függ, újjai, melyek a szirt vékony ágait átszoríták, zsibbadoztak a test és ütések terhe alatt, Fülében vijjongás és suham, agyában örült káprázolatok, szívében jég félelem, szeme előtt tátongó sir, egy kifürkészhetlen mélység! Egyik kezéből lefejlík a szirt, míg a másikkal a véletlen, zuhanások közt és a halál légörvényében, új kődarabokat ragadtat meg. Megint ostrom és bukás, diadalmas keselyszárny s védő szirtszeletek, megint haldoklás és remény! Végre egy széles kőlapra ereszkedhetik le és mentve van, de barna fürtei megöszültek s az ifjuból agg lón».

Ez a félelmes keselyű ott lebeg Keménynek egész világa felett; sötét szárnyaival csapkod, éles körmeivel tép. Mindenki rettegi, mindenki szabadulni szeretne tőle, és senki sem képes. Könyörtelen és kibékíthetetlen hatalmát nemcsak valamennyi meséjében példázza, hanem utalni látszik rá legkedvesebb hőseinek, alakjainak kiválasztásával és jellemzésével is. Szereti különösen a szellemi élet magaslatairól idézni őket képzelete és képzeletünk elé: költők, államférfiak, tudósok, a vallásos élet hősei. Első közöttük mindjárt a boldogtalan Camøens; őt követik a sorban a tudós Gyulai Pál, a térítõ jezsuita Mikes Móricz, a reformátor és zsoltáriró Pécsi Simon, a jogtudós Verböczi és a költő Elemér deák, kinek énekei hazaszerte zengenek. Még az ő elméjük éle is tompának, lelkesedésök erőtlennek mutatkozik életünk keselyűjével szemben. Széchenyi tragédiáját Kemény látta a tragikai peripetia és katastropha bekövetkezése előtt. Azután kedves optimistái, élükön a nádorból «magyar kadivá» siklott és megmérgezett Verböcziel, Fernando kanonok, a két öreg Deák-testvér, a Mikes-ház népe: gyermekes bizakodásuk vértje mint zúzódik össze! Ne feledjük el a sors babonás kutatóit, a csillagjósokat és jóvendõmondókat: Pécsi Simont, a proféta Kádárt és Farkas Istvánt. Egy nagy lidércnyomás az egész világon, melyből mindenki a maga módján menekülni törekszik. Ezernyi oknak abban az összefonódó láncolatában, melyet sorsnak nevezünk, a babona hinárba visz, a bizakodás hályogot von

a szemre, az erény gyakran védtelenebb a bűnnél, az elme csak új meg új tévedés hinárjába csal, míg «a tömkelegből csak a kárhozat ösvénye vezet ki». Hányszor nem segít még a lemondás sem! A balvégzete elől már meghátrált, álmairól való lemondásba menekült Tarnóczi Sárának az lesz halálos ítéletévé, hogy titkos szerelme viszonztatását megtudja. A tehetetlen emberi akarat és a kibékíthetetlen sors viszonyát, a mint Kemény lelkében borong, megrázóan, szinte hasonlíthatatlan költői erővel tolmácsolja Gyulai naplója, mely «egy nemes szív vérebe hullatott méregcseppekkel van írva», és töprengése a kikerülhetlennel látszó bűnnel szemben, ezek a csodálatos lapok, melyeken a gondolkodásnak gyötrő megfeszítése és a zaklatott érzés kinja játszanak össze.

Nemcsak a számító vétek, hanem a rövidlátó, makacs, vagy ferde útra csalt erény is kiszolgáltat bennünket kaján sorsunknak. A gonosz Keménynél önmagát öntudatlanul, de föltétlenül megsemmisítő erő, másokéval együtt mindig a maga vesztén is dolgozik. Tarnócziné képmutató imádsága átokká fordul nemcsak a mások, hanem önnön fejére; Barnabás deák bőségs dűhe elpusztítja Elemért, de magát is hóhérkézre juttatja; Kassai szivtelen kapzsisága és gyűlölete bukásba kergeti Pécsi rajongóival együtt önmagát is. De a balvégzetnek Kemény tragikumában, mely oly megdöbbentő erővel és következetességgel sujt a nemes célú ballépésekre és a megtévedt érényre, nem ez az egyetlen, nem is a rá nézve legjellemzőbb forrása. «A bűn gyakran épen azon nedvből szívja táplálékát, melytől a büszke erény virít», mondja a nyomorult szárdisi angyal. Az ő legsajátosabb tragikai alakjai épen abba a pokolba jutnak, melynek útja jó szándékokkal van kikövezve. A tragikai szabadesés törvénye, mely szerint a bukás annál gyorsabb és súlyosabb, minél magasabbról történik, nem az aristotelesi magaslatra, a hatalom polczára utal nála, hanem erkölcsi jelentésével ostromolja szívünket és képzeletünket. Félelmissége, hogy a mindnyájunkkal, gonoszokkal és jókkal, kicsinyekkel és nagyokkal közös emberi gyarlóság az, a minél fogva teljesebbé megy. Szemünk gyöngesége, elménk korlátoltsága, érzéseink makacssága, erőnk fogyaté-

kossága, a minél fogva áldozataivá leszünk. E költői világnak legkiemelkedőbb ormai Montaigne szavait visszhangozzák: «A legfenségesebb lélek is csak gyarló.» A vallásos dogma eredendő bűnről beszél; Kemény költői dogmája: az eredendő gyarlóság. Bélyege s ebben a fenyegető veszedelem árnyéka valamennyi személyének homlokán ott sötétlik, mint Tintoretto *Keresztről levételének* alakjain a rémes fekete folt.

Kemény nemcsak ezzel a tragikai fölfogással, hanem a megfelelő mély tragikai érzéssel nézi és mutatja költészetében az életet. Sötét, vészszel terhes felhők borítják és villámok járnak, a látszólagos esetlegek, véletlenek forgatagai között. A humornak bágyadt sugara csak ritkán és halaványan csillan ki a felhők közül, inkább csak az öreg és apró gyermekek világában, mint a két Deák, Pista és Dani bácsi rajzában, a Szerelem életének elején, a boldogult Tarnóczy Sebestyén átalakult emlékében, Naprádiné és Mikes Mihály viszonyában s a csavargó hegedűs kocsmái hazudozásában; Keménynek egész költészetében alig egyebütt. Lelkébe nem talál utat igazán a mosoly; könnyel, lemondással, csalódással, vonaglással, jajszóval van tele. Nemcsak az egyesek katastróphái, melyek rendszerint magukkal ragadják a pusztulásba egész családokat és környezetüket, hanem a nemzeteknek egyetemes, nagy, vészes válságai is elejétől végig szinte bűvös erővel vonták magukhoz képzeletét. Sebestyén király afrikai romlásán s vele Portugallia bukásán és a mohácsi vész okainak vizsgálatán kezdi; azután a szombatosok rajongó felekezetének rémes pusztulását írja meg; utolsó regényének, a *Zord időnek* Buda eleste a történeti középpontja, melybe egy két vonás mintha a szeme előtt lezajlott forradalmunk tragédiájának emlékéből szökkent volna. Mennyi leverő kép, kiábrándító tanulság, mily komor, vigasztalan hangulat! Mintha Pécsi Debora a mi megzaklatott szívünkől venné kétségbeesett jajszavát: «Oh isten, mily nyomorult ajándékok az élet!» Valóban ez a világ végtelen messze esik attól, a minék a költészet a magáét jellemezni szokta: «Floret odoratis terra iucunda rosis.»

És mégis a pessimismusnak ez a hatalmas költészete,

az erőszakos borzalmaknak és méla hervadásoknak e világa csodálatosan vonzó, sőt megbűvölő hatással van reánk. Vonz és megbűvöl, még pedig nemcsak költői erejével, képzeletének és érzésének hevével, jellemrajzainak példátlan mélységével és élességével, meséinek érdekességével, műveltségének, tanulmányainak fensőségével. Van valami benne, a mi nemcsak zordon világfölfogásának egyoldalúságát s művészi erejének rendkívüliségét érezteti, hanem ellenállhatatlanul vonz hozzá, sőt melegít és fölemel. Valami véges-végig a költő szívéből, melylyel a mienk összedobban, még pedig szeretetben dobban össze. Mi ez? Kemény emberszeretete. Költészetének talán ez a legfontosabb és legmélyebb problémája: a pessimismus mint emberszeretet. Nincsen egyetlen lapja, mely meg ne győzne róla, hogy komor világfölfogására jutott elméjét szíve vérezve követi.

Ez a subjectiv mozzanat nem átmelegíti, hanem áthevíti egész költészetét. Érdekesen és szembetünő módon nyilatkozik meg mindjárt első regényének, a Camoënsről írt *Élet és ábránd*nak nemcsak hangja izgatottságában, hanem szinte balladás formájában, jelenetezésének, berendezésének izzó, szökellő, képzelgető szaggatottságában. Ez a subjectivitás dobog szinte lüktető erőszakkal személyeinek keserű tünődéseiben, vergődésében, mintha csak magát, a saját belső küzdelmeit tárná föl. Mintha a sötét Kényszer előtt együtt rebegné az «oltáráldozat» Tarnóczy Sárával imádságát: «Add, hogy el tudjam viselni az élet terhét; add, hogy ne gyűlöljem azokat, kiket szeretni tartozom; add, hogy higgyek az erényben.» Ott van Keménynek ez az emberszeretete a hitben és gyönyörűségben, melylyel a balsors leste jót, a nemest mutogatja, szinte dédelgeti az emberszívben, melylyel a két Elemért és a Mikes fiúkat, Dóra rejtekező szerelmét és a szombatos Klárát, Czecezilt, a kis énekesnőt és az áldozatra szánt Sárát, a csalódott Elizt és a többieket kíséri, ha már meg nem védheti. Ott a lelkiismeretnek elnyomhatatlan hangjában, mely a tévelygők és megtévedtek lelkében olyan rémesen kong, mint a félrevert harang. Ott az elnéző kedvtelésben, melylyel néhány bájos nőalakjának, Báthori Zsófiá-

nak és Pécsi Deborának végzetes szeszélyeit festi. Ott a részvétnek szűk szavú, de mély komolyságában, melylyel a megtévedt igazak végzetének betöltét hirdeti. Ez az ő emberszerető pessimismusa, mely, igaz, csupa áldozatokat lát, de az áldozatokkal «ott van szíve a gyászpadon».

Kemény érzelmi hevének kiéreztetésére érdekes és tanulságos összevetnünk az ő pessimismusának költői hangját a Madáchéval. Az *ember tragédiájáé* lényegben is enyhébbnek látszik az övénel, mert hiszen minden csalódás és bukás után mutat menedéket új törekvésekben, még az utolsó, legborzalmasabb pusztulás után is az isteni kegyelemben, míg Kemény csak a lemondás mentsvárát ismeri, sőt ádáz keselyűje olykor még erre is lecsap. Alig tudok modern költőt, kinek képzeletében a kolostor, Eleonóra, Cecil, Dóra és Frangepán menedéke, olyan fontos helyet foglalna el, mint ő nála. A mi pedig a költő subjectív érzését illeti, melyben Madách drámája és Kemény regénye fogant, ennek az érzésnek nyomát nemcsak a conceptióban, hanem az előadásban: kettejük között igen szembetűnő a különbség. A gondolatoknak és érzéseknek sokszor szinte lázasan lüktető dialektikája mellett, mely Kemény egész stíljének jellemét adja meg, Madách előadása, néhány részlet kivételével, egészben hasonlíthatatlanul nyugodtabbnak, sőt hűvösebbnek tetszik.

A heves érzések, melyek Kemény személyeinek ajkáról, de az ő szívéből hangzanak, gyűjtják föl és hevitik izzóvá képzeletét. A lángelmék közül is talán csak az elvonuló, magányos, zárkózott életűeknek lehet ilyen eleven, gazdag, izzó képzeletük, azoknak, a kik voltaképp csak ebben a maguk teremtette világban élnek igazán. Ne csak meséire gondoljunk Keménynek, melyek a milyen egyszerűeknek látszanak vázlatban, olyan mesterien, néha szinte mesterként szövvényesek motivumaik tömegében és lánczolatuk kapcsolódásaiban; a szórakozottságáról és feledékenységéről híres költő képzeletének világában a legapróbb mozzanatokra hihetetlenül figyelmes és gondos s emlékezete ennek a világnak minden, legjelentéktelenebbnek látszó mozzanatára nézve is bámulatosan erős és hű. Képzeletéről lévén szó,

ne is csak előadására vonatkozzunk, melyet a képeknek toluló tömege néha annyira eláraszt súlyával, hogy szinte nehézkessé és fárasztóvá tesz. Kemény phantasiájának legjellemzőbb eleme: fényszóró forrásának az a sugara, mely átvilágít a testeken. Behat a lelkek életébe, belső mozgalmába, drámáiba; áttör izzó kohóik ajtaján.

Ezzel az erejével, főként mikor a borzalmasra való hajlamát szolgálja s olykor szinte erőszakoltnak látszik, nemcsak megvilágít, hanem akárhányszor megfélemlít. De lélekelemző szemének szolgálatában, egész sorát alkotja, szövi meg vele a drámai jeleneteknek, melyek megrázó erőre a világköltészet leghatalmasabb képeivel vetekszenek. Képzeletének ez a drámaisága hasonlíthatatlan erővel lüktet össze a sceneriában, személyeinek rajzában, az ütköző szenvedélyekben, a belső és külső küzdelmek képeiben. Kell-e emlékeztetnem például a gyulafehérvári kormánytanácsra, mely az ősz Kendi szavaira vérbirósággá alakul; Zsigmond fejedelem kigyó-játékára a leleplezéstől rettegő Szofroniával; az árulóvá lett «szárdisi angyalnak», Szőke Istvánnak első találkozására feleségével; a balázsfalvi szombatos gyűlés véres fejtelenségére; a mikesvári fejedelmi lakomára; Izabella királyné bucsújára Budától és a többiekre?! Kemény híres monológjai is mind kis belső drámák. Heves phantasiája, mely a szombatosok között, János *Jelenéseinek* csodavilágában szinte otthonosnak érzi magát, szívesen siklik át a rémletesbe s jellemzően árad át személyeire is. Mind képzeletük uralma alatt állanak, ennek csábító erejével járják tragikus útjokat, sok közöttük a maniakus, kiket vezető gondolatuk a kényszerképzetnek tébolyító hatalmával szédít és ragad egészen az örületig.

Ez izzó hevület, e drámai erő mellett Kemény képzeletét kétségtelenül jellemzi bizonyos érzéki vonás, mely nőalakjainak rajzában, sóvárgóinak és erőszakosainak ábrándképeiben s szerelmi viszonyainak jellemében nem egyszer tűnik szemünkbe. De ezzel ellentétben nem hiányzanak hangja, színei, képei a legtisztább, legeszményibb szerelemnek megindító ábrázolására sem. Hogy Kláráról, Dóráról, Elizáról hallgassak, csak Izabella királyné és Frangepán

Orbán szerelmére utalok, melynek még «szó sem véthet»; ihehelletszerű gyöngédségre, melancholikus bájra alig tudnék bármit is hasonlítani az irodalomból az ő viszonyukhoz, melyet Kemény képzelete az egész ország sorsára fontossá tud tenni.

Az ország, a közösségnek sorsa, a mint az egyesek lelkéből alakul és az egyesek lelkét alakítja: ezt a kapcsolatot a legszorosabb bensőségében érzi és tolmácsolja Kemény. Phantasiája, a mily lázas készséggel szolgálja borus világnézetét és emberismeretét: ép oly eleven tolmácsa történetbölcseletének és tanulmányai egész kincsházának. Ugyanazzal a gazdagsággal és biztossággal, a melylyel Eötvösből a vallás- és állambölcseleti, a lélektani és ethikai eszmék tolulnak: olyan dúsan és elevenen él és nyilatkozik Keményben az emberiségnek egész történeti világa, a politikai és vallásos, a tudományos, irodalmi és művészeti egyaránt. Az ismeretek e rengetegére, összefüggésük biztos átértésére, a történeti életviszonyok szövevényébe és egységes lelkébe látás mélységére való utalás nélkül hiányos lenne Kemény művészetének bármily vázlatos képe. Ennek a saspillantásnak csodás élességéről nemcsak szorosabb értelemben vett történelmi és politikai munkái, hanem történeti regényei is tanuskodnak, még pedig egész conceptiójukban és részleteikben egyaránt. Ő ezekben is nemcsak az egyes emberi lelkeknek, hanem az emberiség történeti lelkének is nagy bűvara. Csak két példát említek a sok közül. Azt a mély és ragyogó elemzést, melylyel még költői szárnypróbálgatásának korában, az *Izabella királyné és a remete* töredékének elején a XVI. század egész átalakult és forrásai szerint megjelölt világfölfogását jellemzi, megvilágítván vele hősének, a barátnak lelkét és pályáját. Azután a fiatal Frangepán Orbánnak a szorongatott budai koronatanácsban mondott beszédét, melyben, Salamon Ferencz ide vonatkozó történetphilosophiai fejtegetéseit megelőzván, Kemény költői munkában adja először egész törökvilági politikánknak és küzdő vezéreszméinek legmagasabb szempontú kritikáját.

De ő nemcsak történetphilosoph, hanem a szónak legigazibb értelmében történeti költő. A történelem megfigyelt

változásait, kiismert erőit, kielmélt eszméit eleven emberekben, eleven képekben vetíti szemünk elé. A *Zord ülő* legelső lapjain leír egy doboka-vármegyei völgyet, az éjszakának ráereszkedő borújában, Szent Lászlótól kezdve különböző korok emlékét őrző váraival, udvarházaival, kolostoraival: eszméltető és képzeltető hatására, egész perspektívájára mélyebb történeti tájképet, melyben a tér és idő képzetei ily varázsos erővel játszanának össze, alig ismerek. Nagy művésze Kemény annak a költői synchronistikának, mely az egész emberiség életén bizton és könnyen tekintve át, a nagyvilág egykorú távoli nagy dolgainak röpke fényét vagy árnyékát egy-egy kis emberi élet útjára veti. Báthori Zsigmond olasz és spanyol komédiásainak elbeszélései Meyer Konrád Ferdinánd művészetét juttathatják eszünkbe. Kemény nemcsak tudja, hanem érzi, látja a történetet, benne él. Távlatainak természetes nagyító, eszményítő benyomását, midőn a mult eszméit, érzéseit az egyesek szívében dobogtatja, a valóságnak eleven, képzeltető és elhittető hatásával kapcsolja össze, az örök emberiben mutatván az örök változást. Ez az ő történeti költészetének közelhozó és megelevenítő művészete.

És mily tiszta a felfogása, mily gazdag a leleménye, mily apadhatatlan a képzelete az egyes korok sajátos külső-képeinek és belső valójának feltüntetésében! Az uralkodó eszméknek, a tolongó érdekeknek, a jellemző törekvéseknek, mindig egyesek pályaképében érvényesítve, mily kibélyegzett vonásaival határozza meg egy-egy kor külön életét. A mult nála nemcsak dicsőséges és küzdelmes mult, hanem annyiféle mult, annyiféle élet, a hány külön korához fordul. Még fölületesebb szem előtt is világossá lehet, milyen élesen választja el a Báthoriak korát a Rákócziakétól, *Gyulai Pálét* az *Ózvegy és leányaétól* s a *Rajongókétól*. Amott a visszavonulni látszó török hatalom némi szabadabb mozgást enged, de titkos ármányait vészesen szövö, szemben a prágai udvar jezsuita cselszövényeivel; az ellentétes erők hatása nemcsak a politikában, hanem a felfogások, vallásos képzelgések, szokások, babonák szédítő tarkaságában is érvényesül. A renaissance tudósaival, komédiásaival, csillag-

jósaival, tornáival, fényelgésével utolsó napjait éli; de önzése és erőszakossága annál jobban féktelenkedik. Rákóczi György erdélyi világán már a harmincz éves háború valóságos hevülete és a török nyomás uralkodik. Színe egészben patriarchálisabb és egyszerűbb; politikájára és társaséletére a calvinista puritanismus nyomta bélyegét, titkoltabb önzésével és nyílt felekezeti zsarnokságával. Ime, ez az időben szomszédos két történeti élet, jóformán az apáké és fiaké, mily élesen, szinte egymásnak fordulva különül el az ő átható tekintete és megelevenítő képzelete által szemeink előtt. Valóban e történeti költészet, a mint Kemény megértésében és megérzéskítésében előttünk áll, nemcsak eleve nebbnek, hanem szinte igazabbnak látszik magánál a történetírásnál.

Magva, igaz, Keménynek komor igazsága. A mint a francziák nagy lélekrajzolója, Balzac, a boccaccioi *Contes drolatiques* ban a történeti életnek úgy szólván komikumát festi: Kemény ez élet tragikumának költője. A nemzetek is úgy akadnak meg és úgy bonyolítják be magukat, erényeikkel és gyarlóságukkal, a sors hálójába, az okoknak végzetes szövedékébe, mint az egyes emberek. De csodálkozhatunk-e rajta? Ideálja Széchenyi volt; kora és nemzete közéletének az a küzdelme pedig, a mely legközelebről és legmélyebben érintette: a magyar szabadságharcz.

Költészetének inkább erejére és mélységére kívántam utalni, mint sokszor emlegetett alaki fogyatkozásaira. Nem bolygattam stíljének egyszínűségét, melyben még az életkorok, osztályok, műveltségek különbsége is alig érvényesül, s a melyen helyenkint majd az elsietésnek, majd a fáradságnak nyomai mutatkoznak. Nem, bonyolult szerkezeteinek egyenetlenségeit, meséi vezetésének, jelenetezésének elő-előforduló nehézkességét és kuszáltságát. De költői geniusát lényegében oly hatalmasnak érzem, mely méltán feledteti ez árnyoldalakat, s a melynek a mi szellemi életünkben, a magyar gondolat és képzelet világában, előtte nem áll senkisé. Különben is úgy hiszem, költészetének nem ezekben a fogyatkozásaiban kereshetjük ama feltűnő jelenség okát, hogy Keményt, igazi jelentőségében, a köz-

vélemény alig érti és alig érzi. A külföldnek távoli, idegen, ismeretlen az ő erdélyi történeti világa. A magunk nagy közönségénél pedig hódításának talán az a nagy igény állja útját, melyet olvasói műveltségének és komolyságának irányában támaszt. Igen mélyre tekint és igen magasan áll fölöttünk. Költészetének megértéséhez és átérzéséhez való fölemelkedésünk szellemi életünk egész színvonalának emelkedését is fogja jelenteni.

Jól tudom, hogy ez a kis áttekintés vázlatos és hézagos. Hézagait kipótolni, vázlatosságát kitölteni behatóbb, elemzőbb, részletesebb fejtegetésre lenne szükség. Kemény igazi méltatását megalapozni a lélekbuvár életrajzíró hivatása lesz; forrásainak, irodalmi vonatkozásainak kimutatása pedig az összehasonlító irodalomtörténetírás feladata. De meg vagyok győződve róla, hogy mindezek a tanulmányok minél tovább haladnak: csak költői nagyságának és eredetiségének mind biztosabb megállapítására fognak vezetni. E nagyság és eredetiség örök documentuma: regénye, a magyar szellemi élet kincsházának egyik legnagyobb büszkesége. Valóban a költészet lényegére, az emberi lélek rajzának mélységére és hűségére, az élet titkait kutató szív komoly áhítatára és a képzelet monumentális ecsetvonásaira nézve mindabból, a mi csak valaha magyar nyelven íratott, a fátum nagy görög tragikusaihoz és a lelkiismeret nagy angol tragikusához semmi sem áll közelebb, mint a kettőnek mystikus összekapcsolásával: Kemény Zsigmond regényköltészete.

BEÖTHY ZSOLT.

KEMÉNY ZSIGMONDRÓL.*

Én ebben a perczen igazán úgy érzem magamat, mint Nagy Sándor, természetesen mint Nagy Sándor, a mikor még nem volt se nagy, se hódító, hanem gyermek. Akkor tudniillik az athéni köztársaságban az athéni socialdemokraták Kleon vezetése alatt immár elfoglalták nemcsak a betegsegítő-pénztárt, hanem a bíróságokat is, úgy hogy az athéni urak egész nap a törvényszéken lebzseltek, a hol napidijért ítéletet hoztak és ekkor úgy præparálva volt már Athén, hogy macedoniai Fülöp elérkezettnek látta az időt arra, hogy mint már Görögország nagyobb részét, sceptruma alá hajtsa. Ekkor kiáltott föl a legenda szerint az ő fia, Sándor, a ki a hódító Nagy Sándor lett később: Atyám, mit csinálsz? Mindent elhódítasz előlem, mi marad nekem? Én is e perczen úgy érzem magamat: mi marad már nekem? Itt prózában, versben oly nagyszerű ünnepelése volt Kemény Zsigmondnak és különösen az a két bűvár, a ki e nagy szellem egész hagyatékának mélységeibe merült és onnan gyöngyökkel, drágaságokkal megrakodva jött önök elé, a mi alelnökünk, Berzeviczy Albert és távollevő elnökünk, Beöthy Zsolt, mai gyönyörű tanulmányaikkal úgy kimerítették, elénk állították Kemény Zsigmond írói alakját, hogy nekem alig marad mit mondanom. Csak böngészek és keresem az ő általuk talán észre nem vett, talán elhullatott kalászokat és boldog leszek, ha sikerül némileg is hozzájárulnom ahhoz a nagy munkához, a mit ez az ülés ma végez, hogy a nagyközönség figyelmét és érdeklődését Kemény Zsigmond felé fordítsa.

* Előadta a szerző a Kisfaludy-Társaság február 8-iki ünnepélyes közülésén.

Mert Kemény Zsigmond személye is azok közé az alakok közé tartozott, a kik nem születtek a báli teremre, nem a nagy társaság számára, az udvarlás számára. Zömök, alacsony, gnómféjű alak volt, nehézkes a mozgásban, nehézkes a társaságban való forgolódásra, de a ki egyszer megkapta őt, a ki meg tudta állítani magának, úgy hogy bele tudott pillantani a szívébe és meg tudta nyitni elméjének csodálatos zsilipjeit, örökké foglya maradt annak a szellemnek. És a ki egyszer egy-két könyvét a kezébe veszi, a ki előtt megnyilatkozik ez írónak szelleme és szíve, az többé sohasem válik el tőle, annak asztalán mindig ott lesz Kemény Zsigmond és mindig visszatér hozzá, mint barátjához, mint szerelmeséhez, mint atyjához, tanácsadójához, mint a gyönyöröknek sokféle forrásához.

Igaz ugyan, hogy nekem itt a programmban ő mint publicista van föladvá, de merem az állítani, hogy Kemény Zsigmond egyénisége ugyanaz a régényíróban, ugyanaz a publicistában és ugyanaz az essay-íróban. Itt nincs lényegileg különbség, csak formai különbségek vannak, mert ő nagy erkölcsi komolysággal fogta föl a maga művészetét. Nagy erkölcsi komolyság volt a lélek, a mely őt tüzelte, nem az erkölcsbíró, a ránczolt homlokú, sötét szemöldökű erkölcsbíró, hanem az a nyájas ítélő, a ki az Isten teremtményeivel szemben kötelezve érzi magát a jóságra, a szeretetre és az igazságra. Mint ilyen állott ő szemben az anyaggal, a melyet feldolgozott.

Én tehát őt az ujság szempontjából fogom nézni, a mennyiben egész munkásságát úgyszólván ujságok kötelékében, ujságok szolgálatában végezte el. Természetesen, ha ő róla, mint publicistáról, mint ujságíróról beszélünk, nem szabad őt a mai ujságok, a mai sajtó szempontjából nézni, hanem föl kell tenni azt a kérdést, hogy mi volt az ujság, mi volt a sajtó akkor, a mikor ő élt?

Ma a sajtó csupa technika, csupa ügyesség, csupa üzlet, csupa sensatio, a mindennapi élet nélkülözhetetlen szerve; ma a közönségnek gazdasági, politikai, társadalmi tudósítója, az ujságírónak polgári foglalkozás és pálya, a kiadónak üzleti vállalkozás. Az ő idejében? Az ő idejében voltak nagy

publicisták, de alig voltak ujságírók. A mikor én a szemé elé kerültem, ő ezzel a szóval fogadott engem:

— Fiatal barátom, én magát nem azért hozom ide, hogy itt ujságot írjon. Én azért hozom ide magát a *Pesti Napló*hoz, hogy magának havi száz forint fizetése legyen és a mellett írjon drámákat.

És ilyen volt az egész szerkesztőség. Ott volt a nagy publicista, a zászlója, a forgója a lapnak, Kemény Zsigmond; és ott volt egy drámaíró, egy philosophus, egy történetíró, voltunk így vagy hatan, heten, mindegyikünknek egyformán száz forint fizetése volt és elvégeztük, az ő fölfogása szerint, a magunk hivatalát és a lap — az is meg volt valahogy. Ezért mondom, hogy az ő idejében voltak publicisták, írók, de nem voltak ujságírók. Voltak az ő idejében ujságok, de nem volt sajtó a szó mai értelmében. A közönségnek tudniillik voltak lapjai, de a lapoknak nem volt közönségük. Ilyen körülmények szerint az akkori ujságok igen nevezetes, értékes, becses, mély és az idők rombolásával daczoló munkát producáltak ama kevesek számára, a kik ez iránt érdeklődtek. A nagyközönség számára alig producáltak valamit, úgy hogy az akkori nevezetes ujságírók, a Csengeriek, a Szalayak, az Eötvösök, Kossuthok, Kemény Zsigmondok, a kik e nagyságok ragyogó sorát bezárják, nem mint ujságírók jöttek számba, hanem mint írók és most visszatérek arra, hogy itt nincs különbség, publicista, essay-író, regényíró, az mindegy, mind az idealon tartotta szemét, mind az idealt szolgálta és annak cultusában írta meg a napi fogyasztásra szánt dolgait is.

Kemény Zsigmond nagy fejének domború koponyája alatt a legegcomplicáltabb agyvelő tanyázott, a mit képzelni lehet. Én azt hiszem, hogy ennek az országnak misteriuma lakott ebben az agyvelőben és egy igen drastikus hasonlat jut az eszembe, a melylyel talán be tudnék világítani ebbe az agyvelőbe, a melyben benne volt a Dunántúl Deák-termelő mélysége, a melyben benne volt a Kossuth-termő Zemplénnek a magassága, a melyben benne volt a magyar Alföldnek sik és fenséges világossága és nyugalma és a melynek egy szögletében, hogy valamelyes emberi gyarló-

ság ki ne maradjon az ő alakjából, ott ült egy kis erdélyi ravaszság. És csodálatosan e fölött a gyönyörű és harmonikus compositum fölött elborult egy zavartalan naiv égboltozat, a melyből az ő jóhiszemősége mosolygott és a melyben bánatának a feneketlensége lakozott.

Irodalmi műveiben három nagy művész revelálódott benne. A regényíróban a nagy tájképfestő, a kinek tolla alatt hegy, völgy, síkság, tárgyak és alakok, kék ég és vándorfelhők és a végtelen perspectivát mindezekbe belevarázsló levegő a gondolatok rajzását keltette föl. Mint essay-író a classikus arcképfestőkkel versenyez, a kik festékes ládájukból vászonra varázsolják a formát, a síkot, a színt, a vonalakat, a melyeknek harmoniájából életre kel a lélek. S a halhatatlanságtól sugárzó alak mellé, mint egy miniature-háttérbe, a régi classikus arcképfestők modorában más jellemző tárgyi részt festett, mintegy gondolatul az arcképben tükröződő lélekhez.

Mint költő bűvárlataival és megfigyeléseivel egyéneket construált, mint essay-író viszont való egyéneket elemekre bontott, hogy lelkükhöz hozzáférjen és megfesthesse a szó ecsetével, a gondolat színeivel a halhatatlanságra méltó arcképüket. És mindig, a classikus arcképfestő módjára, művészi háttérrel festett hozzá. Ír idősb Szász Károlyról, Wesselényiről és miniature-históriát írt nekik háttérül. Ír Arany János *Toldijáról*, ír Vörösmartyról és a világirodalom háttéréről emeli ki ragyogó alakjukat. Írt Széchenyiről s anyag és kellő segédeszközök nélkül csupán abból, a mit maga ismert, próféta i ihlettel tárta fel e vérző nagy lélek rejtelmét, úgy hogy a kik azóta könyveket írtak róla, egy egész Széchenyi-irodalom és a legnagyobb magyar naplójával rendelkezvén, nem meghaladták, inkább csak tényekkel megerősítették azt, a mit ő csodás intuitióival megállapított.

Mert, ismétlem, az ő nagy munkatársa az a felséges erkölcsi komolyság volt, a melylyel művészetét gyakorolta. Nem mint ránczolt homlokú, zord szemöldökű erkölcsbíró, hanem mint alázatos papja, hogy ne mondjam szolgálója mindennek, a mi szép, erkölcsös, felsőbbrendű művé-

szet és hiva'ás. Hiszen az irodalomban, sajtóban, közéletben lépten-nyomon tapasztaljuk, hogy mentül zordabban, ridegebben, mentül könyörtelenebbül adja valaki erkölcsbirót, annál jogosabban kételkedhetünk őszinteségében. Nem ritkán pedig az erkölcsbirói palást épenséggel csak a bíró léhaságának, erkölcstelenségének takarója.

Szobrász volt Kemény Zsigmond, mint publicista; egy-egy gondolat plastikus kidolgozása volt Kemény Zsigmond minden cikke. Akár kőbe lehetett volna vésni egymásból folyva, egymást követő mondatait, melyekből cikke állott. Minden mondatában egy-egy gondolat, de minden gondolat része a főgondolatnak, a melyet a cikk kifejezett. Világosság, szabatosság, oekonomia, egyszerűség volt ezekben a stylusa. Egyszerűen írt, indulat nélkül, de volt pathosa is. De pathosa néha egy-egy szóból, néha csak egy jelzőből állott, gyakrabban egy gondolatból, a melytől megdöbbsent az olvasó. Sohasem halmozott ornamentikából, sohasem hazug retorikából, sohasem színlelt fölháborodásból és műharagból. Írói fogásokat nem ismert. Minden cikke mintha egy lelkiismeretes tanunak lenne a vallomása a historia ítélőszéke előtt.

Mint politikai cikkírónak utolsó nagy fegyvertényei a kiegyezés hadjáratába esnek. A kiegyezésnek, Deák Ferencz küldetésének, hatalmas, nagyerejű bajnoka volt és ő végigküzdötte, magához méltó ellenfelekkel is mérközve, ezt a diadalmas hadjáratot. Én boldog vagyok, hogy szerény csatlósa és egyik fegyverhordozója lehettem utolsó nagy csatáiban és láthattam munkában, láthattam nemes gondolkozását, önzetlen hűségét nagy emberek és fenkölt eszmék szolgálatában. Láthattam szerénységét és nagyságát, láthattam jóságát és könyörületességét mások hibái iránt, láthattam, hogy osztogatott abból, a miből legkevesebbje volt épen önmagának: bizalmat és reményt, pazarul és gazdagon a nemzet millióinak. Mert nem különös-e, hogy ennek az emberszeretettől, a szép és fenkölt szeretetétől, az ideál cultusától égő szívnek mystikus útvésztojében egy kísértet járt: a pessimismus. Az, a ki megbízottat milliókat, nem tudta teljes hitre megbíztatni önmagát. A ki re-

ményt adott másoknak, attól saját reményei elröpködtek, mint hűtlen vándormadarak.

De hiszen tudjuk, a nagy érzelmeknek árnyéka a nagy aggodalom, a nagy, önzetlen idealismus súlyos árnyéka a pessimismus. Ez az árnyék sötétben esik rá az óvatlan lélekre, mert az élet fonákságain az önzés, a materialis gondolkozás kifog, a léha ember túlteszi magát rajtuk, a jót, a nemeset, a gyöngédet, az önzetlent, az idealistát, a ki egész nemzetét, a ki a világot hordja szívében, azt halálra sebzik az élet visszásságai.

Fájdalom, végső tusájában is látnom kellett őt, a mikor az élet köde ráborult. Láttam, miként ereszkedett az alkony köde előbb a szellemére, élet- és munkakedvére, majd az élet, a mulandóság köde magára egész alakjára. Láttam őt belépni ebbe a ködbe, láttam imbolygó léptekkel mind tovább tűnni az élő világtól. Most már a köd mind sűrűbb, a távozónak körvonalai mind elmosódottabbak. Ezen a mai ünnepen mintha búcsút intene nekünk, mielőtt ködbevesző alakja végkép elenyészne az idők ködében. Mondjunk-e neki istenhozzádot, az ő nyájas, nyugodt, vonzó alakjának? Nem! Nem, mert mi, a kik száz éves bölcsőjét ünnepeljük ma, csakhamar szintén belépünk a ködbe, hogy utána menvén, eltakartassunk, de jönni fognak a mi nyomunkba mások, a kik ünnepelni fogják az ő százéves koporsóját.

RÁKOSI JENŐ.

NEMZET ÉS ÁLLAM.*

A nemzet és állam keletkezése, fejlődése, a nemzetnek az államhoz való viszonya oly kérdések, a melyeknek rendkívül gazdag az irodalma. De minden gazdagság ellenére, vagy talán éppen ezért, ma is a legeltérőbb felfogásokkal és kutató módszerekkel találkozunk. Harmadfélezer esztendő óta gondolkodnak az állam keletkezéséről, fogalmáról és céljáról s már alig van szempont, a melyből erre választ ne adtak volna. Mégis mindig érdekel olvashatunk oly munkát, mely komoly tanulmánynyal vezet keresztül az emberiség alapsoportjainak kialakulási útján, ha látjuk magunk előtt a primitív emberi társadalmat, melyből kibontakoznak a faji alapokon át a népi csoportosulások és látjuk, miként jut a nép a nemzet magasabb fokáig és végre a modern államisáig. Különösen csaknem az actualitás jelentőségére számíthat ennek a könyvnek a tartalma, mert hisz éppen körülöttünk a nagy hatalmak most alakítanak államot. A mi nemzedékünk szemeláttára bontakozott ki a német egység, az olasz egység, melyek a nemzet és állam kapcsolatát jelentik. Mi, a magyar nemzeti állam polgárai, érezzük a legérzékenyebben, mit jelent az, ha az állam több népfajból van összetéve és ezek a népfajok rokon nemzeti államokra tekinthetnek. Ily viszonyok között két-tözött érdekel tanulmányozhatunk oly könyvet, mely azokat a törvényeket keresi, melyeket ezek a nagy problémák urálnak. Azokat a törvényeket, melyek szerint «nemzetek vesznek és nemzetek lesznek». A népek csoportjait több-

* Krisztics Sándor: *Nemzet és állam a keletkezés, fejlődés, viszony szempontjából*. Budapest, 1914. Grill Károly könyvkiadó vállalata.

nyire a vérnek, nyelvnek a tényleges állapotoknak és gazdasági viszonyoknak egysége kapcsolja össze. Ez a népekre való válás tulajdonképen az emberiség együttélésének igazi formája. Az emberiség több államra épen azért válik, mert különböző népekre oszlik. Épen ezekben a különböző népekben rejlő különböző értékek a hajtóerői az emberi haladásnak. Ezek az értékek teszik a népet államalkotó nemzetté. A történelem bizonyítja, hogy nem minden nép válik nemzetté és állammá. Csak azok a népek emelkednek a nemzet fokára, csak azok lesznek az emberiség nagy életrendjének önálló alanyaivá, melyek egyénisége az emberiségre nagy értékű. Ne gondoljuk azonban, hogy a népi lét egyszerű zürzavaros állapot. A népi létben is külön tudat létesül, különösen más csoportokkal szemben, de a nemzeti lét ennél magasabb fokot jelent. Itt a közszéleket és szükségleteket már a köztudat iparkodik biztosítani, megvalósítani. Ebben már van bizonyos foka az önteremtésnek, mert a jónak, szépnek, igaznak, hasznosnak feltétlen akarása az egyesekkel szemben, azoktól függetlenül is, magából a népösszességből indul ki. Itt az összesség hasznait, az összesség létérdekeit már fölismerik. Együtt érezve, együtt gondolkodva belátják, hogy igazságnak, jognak kell uralkodni. Az államnak pedig épen az a hivatása, hogy gondoskodik az igazságosságról, biztosítja a jogot: ezért a nemzet tulajdonképen akkor jön létre, ha állami léttel van kapcsolatban. A nemzeti erő, a nemzeti szellem tényleg akkor nyilvánul, ha államot teremt, berendez és így nemzetről, mint igazi realitásról csak akkor lehet szó, ha államiságban nyilvánul, mert ha ebben nem nyilvánulhat, akkor a nemzeti alanyiságnak, a nemzet jellegzetességének nincs valódi működési tere. Ebből a szempontból tekintve a nemzetet, az nem állhat fenn nemzeti állam nélkül. Hogy pedig ez így van, azt igazolja az emberiségnek sok állammá való alakulása. Ha ez nem így volna, az emberiség akár egyetlen államot alkothatna. A nemzetkeletkezés kérdésének végső megoldása tehát az, hogy a kialakuló és az emberiségre nézve értéket képviselő nemzetek államot alkotnak. Ime a sok államra válás oka és fej-

lődési menete. A könyv, melyet olvasunk, nem válik egy oldalúvá, homloktérbe állítja az ellenkező fejlődésmenet képviselőit is. Behatóan foglalkozik a legelőkelőbb sociologusok tanításával is, kiknél az állam a «prius» és a kiknek felfogása szerint a nemzetet az állam maga hatalmával hozza létre. Ismerjük Gumpłowicz tanítását. Ennek értelmében «az állam kifejlődésével lassankint eltűnik a nép különböző törzsekből való leszármazásának tudata és ennek helyére lép idővel az egységes nemzeti öntudat. Az állam tehát először a törzsi conglomeratumból népet és a későbbi fejlődésben nemzetet hoz létre. Az állam a törzseknek természetes sokaságából először politikai népegységet és végül morális egységet, nemzetet alakított ki». «A törzs a nép multja és a nemzet a jövője», mely processust az állam viszi keresztül s szerinte «ezzel az állam legnagyobb feladatát meg is oldotta; ezzel művének végéhez érkezett».

I.

A könyv nem marad a szürke, elvont deductiv okoskodások körében.

Végig vezet szerzőnk a régi csoportosulások történeti fejlődésein át egészen a modern államiságig. Vizsgálja az államalakulás kezdetét. Legelőször az ókor államait. Sorba veszi a keleti államokat, hol az államalakulás menete már rég befejeződött, mikor Európában az államok története a Balkánon és az Appenin-félszigeten megindul és tovább terjed. Magunk előtt látjuk a görög államfejlődést, Róma világállamát és Európa többi népi államrendszerét, a keresztényiség hatását, mely mint világvallás világállamként akar a kelet-római és nyugat-római császárságban megvalósulni. Látjuk, miként újítja meg Nagy Károly a nyugat-római császárságot és miként növekedik vele együtt a pápaság hatalomban. Látjuk, mily okok hatnak közre, hogy ezzel az áramlattal szemben megerősödjék az ellentállás az előtörékvő népekben és miképen alakulnak ki népi alapon az összes európai államok. A középkor feudális világában inkább társadalmi körülmények hatnak, mint nemzetiek.

A nemzeti eszme a maga igazi erejében akkor hat, mikor már a nemzeti érzés politikai hatalmat nyer, mikor az államot már úgy fogják fel, hogy az állammá egyesült nép minden tagja által irányítható az állam. A nemzeti különállásnak az a végső kifejlése, hogy csak a nemzeti államalakulás lehet szilárd, a XIX. században ment végbe. Mit tanulunk ebből a történeti részből? Azt, hogy az államok keletkezése mindig nagyobb néptömeghez kapcsolódik. Ha egy-egy új állam keletkezett: ez mindig kapcsolatos volt azzal, hogy feltűnt egy új államképes népegység.

Az eredeti államalakulás nem lehetett más, mint népi. Miképen? Úgy, hogy hasonló törzsek összeverődtek néppé, de a történet folyamán bekövetkezett államalakulások vizsgálata azt mutatja, hogy vannak esetek, midőn idegen hatalmak a népi alapokra való minden tekintet nélkül létesítenek államot. Vannak esetek, midőn már a létező népi egyéniségek, a melyek vagy szétszakadtak, vagy elnyomottak voltak, saját erejükből és saját államalkotó képességükkel küzdik az államiséget.

De akár eredeti, akár származott legyen a keletkezés, azt látjuk, hogy csak nemzeti alapon vezethet az államkeletkezés az emberiségre nézve értékes állami létre. Ismerjük a Kelet despotikus állami berendezését, ismerjük az ó- és közép-kor aristokratikus államait, mely a rabszolgaságon és a jobbágyságon nyugodott. Innen jutottunk el a nacionalismushoz, a szabad polgárság nemzeti államához. Ma diadalmasan uralkodik az államalakulásban a nemzeti eszme. Nemzeti államok vannak mindenütt.

Semmi kétség, hogy az újonnan alakuló népi individualitásoknak valami becses, értékessel kell hozzájárulni az általános emberiséghez, mert e tulajdonok nélkül állammá nem lehetnek, államul fenn nem maradhatnak. És hogy állammá alakulhatnak-e és mint állam fennmaradhatnak-e, ezt végleg csak a nagy nemzetek egyetemének értékbecsűje állapítja meg. Államok vesznek és eltűnnek. Vagy szétszakadt népi egyéniségek részeit láttuk egyesülni, vagy egyetlen államot alkotó tömegek oszlottak fel.

Ma a nemzeti államok rendje áll fenn. De azért a

mai nemzeti államok nagy részében vannak különböző népelemek, sőt tudjuk, hogy csaknem minden egységes népű állam is eredetileg különböző népelemek összetétele. Franciaország, Anglia, Olaszország is különböző népelemből vált egységes néppé. Ott, a hol egy elembe olvadt a többi: ott legfőleg történeti érdekű a régi összefordás folyamata. A hol azonban ma is különböző népelemek vannak, az államban ez esetleg csak akkor veszélyeztetheti a nemzeti állam fenmaradását, ha a vezető népelem számbeli és kulturai sülyedésbe jut és más népelem nagy bizonyítékát nyújtja államalkotó erejének és a nagy nemzetek egyetemét meggyőzi, hogy államalkotása értékes az emberiségre nézve.

II.

Majd minden nemzeti államnak van nemzetiségi kérdése. A nemzetiségi mozgalom egy részének alapja az, hogy az államban élő nemzetiség a vele rokon államot alkotó nemzethez kíván kapcsolódni, a másik részé az, midőn önálló államiságot kíván valamely állam nemzetiségi népcsoportja a maga számára alkotni. Összefoglaló jelentőségű és nagy kiterjedésű nemzetiségi mozgalmak is léteznek, ilyen a panslavismus, a pangermanismus, az angol-szász egység, a panamerikanismus, az amerikai latin unio jel-szava alatt ismert törekvések. Jellegére nézve hasonló mozgalom a dákóromán törekvés, meg a paniber-mozgalom Spanyolországból kiindulva, Portugália bekebelezésére. Ha ezeket a messze terjedő és összefoglaló nemzeti törekvéseket vizsgáljuk, úgy látjuk, hogy ezek mögött rendszerint már egy hatalmas nemzeti állam áll. Ez a mozgalom hajtóereje. Nem tartozik szorosan ide a pankelta mozgalom, mely egy évtizede él. Gondoljunk csak a Bretagne bretonjaira, Wales kimri nyelven beszélő lakosaira, a Man szigeten élő úgynevezett «ötödik kelta nemzetre» s a kornewallik egyesülésére. Ez csak faji kérdés, hisz itt még nyelvi egység sincs.

Kétségen kívül mind ezen összefoglaló nemzeti törekvések, mind az, ha valamely nemzeti államban a többi népfaj közül

egy vagy több más rokon államra tekinthet, nehéz helyzetbe hozzák az egységes nemzeti alapot nélkülöző nemzeti államot. Melyik itt a védekezés leghelyesebb módja: nem oly könnyű eldönteni. Erőszakos letörés vagy nagy engedmények az államegység rovására? Az erőszak módszere még a leghatalmasabb nemzeteknek sem sikerült, a nagy arányú engedmények rendszere pedig könnyen előkészítheti az elszakadást. A mi hazánkban a magyarság ezer éven át sikerrel kapcsolta össze a nemzetet az állammal. 1848-ban a horvátok, szerbek, rácok, Erdélyben az oláhok nyílt lázadásban törték ki és különállásra törekedtek. Az absolut korszakban az 1849 márczius 4-iki alkotmány a nemzetiségek egyenjogusítását proclamálta és az osztrák kormány intézkedéseinek egész sora keletkezett, melyekkel a nemzetiségi törekvéseket a leghatályosabban mozdították elő. Mindezek ellenére ma a magyar nép és állam kapcsolata szilárdan áll, de a munka mely előttem fekszik, a statisztikai adatok nyomán arra a megállapításra jut, hogy a magyarság nagy beolvasztó képességét most már nem szabad túlbecsülni. Ha tovább is csak a beolvasztó képességben bizakodunk, a statisztika legutóbbi eredményei szerint stagnatio fog beállni. A beolvasztási irányzat mindig komolyabb akadályokra talál a nemzetiségek folytonos fejlődése mellett és ezért semmi kétség, hogy — egyszer s mindenkorra tisztában kell lenni a beolvadásnak minimumra való leszállásával, illetve megszűnésével. Magyarországnak pedig csak akkor lehet politikai jelentősége, ha nemzet és magyar s ha ezzé nem tud lenni, vagy ha erről a fokozatról leszáll, akkor csak a szláv és román alakulások nyújthatják lényegét. Ha valahol, Magyarországon az egységes nemzeti lét feltétlen alapja az állami létnek; annak gyengülésével gyengül az állam s csakis azzal együtt veszhet el egészen. A nemzetiségek szabad érvényesülhetése biztosításának tehát a magyarság fokozott erősítésével kell párhuzamosan haladni, hogy igazán elkövetkezzék majd az a helyzet, midőn minden mellétekintet nélkül, egyformán munkálkodhatik a haza minden polgára a fejlődés minden irányán, egyformán részesülvén a culturalis és gazdasági viszonyok javában.

Épen ezért — mondja a szerző — öntudatos, bátor, határozott törekvés az egységes nemzeti állam további fentartására, sőt erősítésére, a «nemzetiségek lehető kielégítése és kapcsolódásuk feltételének biztosítása lehet az egyetlen alap, mely a nemzet és állam szoros kapcsolatát megóva, Magyarországot a nemzeti államok sorában továbbra is számottevő, az emberiségre nézve értékes szerepkört betöltő nemzettestként tartja meg.

Szerző helyes úton jár, ha a nemzetiségek számára nem kíván önálló biztosítást és nem kíván privilegiumokat. Én is azt tartom, hogy a magyar állam minden polgára legyen egyenjogú, minden polgárának legyen egyenlő érvényesülési módja, de bárminemű népcsoportnak bármily csekély arányú önállósági biztosítása valóban az elszakadás előkészítése volna. Mindig kerüendőnek tartottam a magyarosítás tulzó eszközeit, de azt az elbizakodottságot is visszautasítottam, mely ölbe tett kezekkel azt hirdette, hogy nekünk csak nyugodtan, talán tétlenül kell várni az egykor bekövetkező teljes beolvadás aranykorát. Mindig az állam magyar jellegét hordozó magyarság fokozott erősítését tartottam célravezető politikának, de úgy hogy ez a nemzetiségek mostoha bánásmódjává sohase fajuljon. Midőn a közoktatási politika felelős vezetője voltam, ez volt vezérlő gondolatom. Elhibázottnak ismertem fel azt az eredménytelen chauvinismust, mely az állami népiskolákat tiszta nemzetiségi vidékekre óhajtotta helyezni és nem gondolt arra, hogy ezzel a kívánt eredmény ellenkezőjét érheti el. A tiszta magyar vidékeken, hol eddig nem volt iskola, és ott, a hol a nemzetiségek között kisebbségben vagy többségben élt a magyar nép, állítottam leginkább az állami népiskolákat. Arra helyeztem a fősúlyt, hogy a rendelkezésre álló erővel a magyar népfajt culturailag és a culturán át gazdaságilag erősítsem, mert a magyar állam nemzeti exponensének, a magyar népfajnak magasán kiemelkedő kulturai fajsúlylyal kell rendelkeznie.

Azt azonban nyíltan az ország színe előtt nem egyszer hirdettem, hogy a culturailag és gazdaságilag erős magyar népfaj természetes expansiv erejének nagy hatást tulajdo-

nítok. A magyar államban élő egyetlen államhü nemzetiség se veheti rossz néven azt a politikát, a mely a magyar népfajt fokozottan erősíti, mert a nemzetiségeknek is érdeke a magyarság erős fejlődése. Nekik is meg kell érteniök, hogy itt a Duna völgyében ennek az államnak az egységes politikai nemzeti lét karakterét csak a magyar jelleg adhatja meg. Ha ez a nemzeti lét nem lesz magyar, akkor nem lesz itt saját individualitással bíró nemzeti lét, nemzeti lét nélkül pedig hiányzik az állami lét alapja. Minden arra int bennünket, hogy a hazában lakó nemzetiségekkel a magyar nemzeti állam sérthetlenségének biztosítása mellett keressük a békés együttműködés lehetőségét. De ha ennek feltétele éppen az, hogy a nemzetiségeknek a jogegyenlőséggel és az egységes magyar állam sérthetlenségével összeegyeztethető jogos kívánságai teljesedésbe menjenek: akkor is kötelessége az államnak a magyar népfaj kulturális és gazdasági fejlődését fokozottan előmozdítani. De legyen ez az állami támogatás bármily erőteljes: eredménytelen marad, ha a magyar népfaj kulturális supremáciájának nagy érdekeit az egész magyar társadalom becsületese és kitartó munkával nem szolgálja. Bátran, határozottan, tétovázást nem ismerve, kell minden magyar kormánypolitikának az egységes nemzeti állam célját szolgálni és gondoskodnia kell azoknak az intézményeknek megteremtéséről és továbbfejlesztéséről, melyek megkönnyítik a magyar népfaj szellemi és gazdasági kiművelését és nemzetiségi honfitársainkat pedig érzésben, hazaszereteten, közös célokban és kulturai törekvésekben hozzánk fűzik. De époly odaadással, mondhatnám apostoli buzgósággal kell minden gondolkozó magyar embernek hirdetni és tetté váltani az ígét, hogy a magyarságnak nem szabad összetett kezekkel mindent az államtól várni, hanem ki kell állani a komoly, kitartó, ernyedetlen versenyző munkára, mert minden kiművelt magyar emberfőre szükség van és a jövőben mindennap nagyobb szükség lesz.

De térjünk vissza könyvünkhöz.

III.

Érdekes fejezet annak vizsgálata, miképen kapcsolódik nemzet és állam a Svájcban és az Egyesült-Államokban. Ha ma a nemzeti államok rendszere áll fenn és ezeké a jövő: akkor kettős érdeklődéssel lehet olvasni azokat az érveket, melyekkel szerző azt bizonyítja, hogy a világ két nevezetes szövetséges államában is a nemzet és állam kapcsolata úgy alakul, hogy az államfenntartó nemzeti erő van előtérbe helyezve minden irányban. A Svájcban a régi egység magaslataira való visszaállítására van irányozva minden törekvés, az Egyesült-Államok pedig a nemzeti alap teljes érvényesülése és védelme mellett fejlődnek.

Minket még közelebbről érdekel a nemzet és állam kapcsolatának kérdése Németországban és Ausztriában.

A német egység megalapozásán munkálkodó összes írók nézeteit, az egységi törekvés egész irodalmi és politikai fejlődésmenetét megtalálja itt az olvasó. Megvilágítja szerző a német egységben rejlő nacionalizmus gyenge voltának okait és azt állítja, hogy nemzet és állam igazi kapcsolódása a német földön még a jövő alkotásai közé tartozik, «bár megvan minden körülmény ma arra is, hogy a birodalom egységében a teljes nemzeti egység megszemélyesítőjét lássák és megvan minden törekvés arra is, hogy a nemzeti egységről minden legkisebb alkalommal tanubizonytságot tegyenek. Állitható, hogy csak a souverain tagállamok közjogi helyzete az, mely gátja a teljes egység létesülésének».

Kielégítő az összehasonlítás a német és az olasz egység kialakulása és jellege között. A szembetűnő különbséget mindenki láthatja, hisz Olaszország teljesen egységes állam, míg a Német-birodalom souverain tagállamokból áll.

A minket legközelebbről érdeklő Ausztria az állam és nemzet kapcsolatának szempontjából szomorú eredményre vezet. Itt az államban hiányzik a nemzeti alap. Sőt egyesenesen elválasztották az államot a nemzettől. Ez az elválasztó felfogás a történelem folyamán érvényesült és az adott helyzetben Ausztria sajátságos népvizonyai között ezt találták igazoltnak. Ausztria nem nemzeti állam, Ausztria nemzetiségi

állam. A kölcsönös megértés és összhang állapotának megteremtésén fáradoznak itt szünet nélkül. Fischhof szépen fejezi ki ezt a különböző népfajokat összefoglaló gondolatot, midőn azt mondja, «a mi a népesség a nemzeti államra nézve, ugyanez a népek egysége a nemzetiségi államra nézve». Ausztriának nem sikerült a nemzetet összekapcsolni az állammal, miként mi eddig meg tudtuk őrizni a magyar nemzeti államot. Nem is szabad erről az útról letérnünk soha. Legalább nem saját akaratunkból. Éppen Ausztria példája mutatja, hogy ha egy állam megszűnik nemzeti állam lenni, akkor csak tengődik. Gróf Taaffe szárnyas igéje, a «Fortwursteln», legjellemzőbb kifejezője az ausztriai államéletnek. A folytonos pactumokból, a nemzetiségeknek nyújtott, általuk sokszor kényszerhelyzetekben kicsikart engedményekből tengődik ott az állami lét.

Szerző sokat, sőt többet ölel föl könyvében, mint a mely anyagra kitűzött feladatának szempontjából szüksége van. Kiterjeszkedik az állam keletkezését tárgyazó elméletek ismertetésére. Munkájának ez a része tájékoztatást nyújt a különféle elméletekről. Látszik, hogy nem másodkézből dolgozik, hanem közvetlen forrástanulmányok alapján áll, de ezt a részt bátran el is hagyhatta volna, vagy ha már fölvette, szervesebb kapcsolatban és világosabban kellett volna tárgyalni. Itt éppen az volna kívánatos, hogy a nehezen érthető elméletekből a lényegyet a legkönnyebb formában nyújtsuk. Az elmélet kigondolónak megbocsájthatjuk még a homályosan rejtelmes mondatokat, a sokszor rendkívül elhanyagolt írásművészetet, de az ismertetőtől joggal követelhetjük meg a világos stylust és a magyar szellemhez idomított magyarázatot. De, ismétlem, a könyvnek ez a része nem is tartozik szorosán véve a fölvetett kérdéshez. Ebben a könyvben inkább keressük a világtörténelem nagy tényeit és tanulságait és különben is azok az állam elméletek legalább is nagyobb részben a politika és jogbölcsezet hazai kézi könyveiből is szinte már túlságosan ismeretesek. Ezekben a kézikönyvekben sem ártana a selejtezés. Kár az iskolában is minden elmeficzamban megörökítésre méltó elméletet hirdetni.

A nemzetfogalom tudományos megállapításának feltételeit helyesen állítja be könyvünk és a két főirányt élesen domborítja ki. Ismeretes, hogy a nemzet fogalmát egyik tábor elvontan (abstract) értelmezi. Lelki tüneménynek, pszichikai lénynek, csupa subjectivitásnak tartják. A másik főirány a nemzetet mint különös személyiséget realis alapra helyezi. Itt egyik a nemzetet az állammal teljesen azonosítja, a másik szerint a nemzet több, mint az állam, habár az állam nélkül nem személy, a nép pedig kevesebb, mint akár a nemzet, akár az állam.

A subjectiv és objectiv felfogás között a tudományos harcban az utóbbit kell győzelemre vinni nézetem szerint is. Abban nem lehet megnyugodni, hogy a nemzetfogalom csak a levegőben lóg, hogy az csak gondolat, eszme, elvontság, de nézetem szerint a pusztá realitás tulzásába sem szabad esni. A két álláspont közepén van az igazság. Test és lélek, realitás és eszme nem zárják ki egymást. Az « elskatulyázás » szüli, hogy írókat, tudósokat, midőn eszük ágában sem volt nemzet-theoriát alkotni, élesen szembeállítanak a commentátorok és elejtett odavetett szavakból, szónoki phrasisokból teoriákat faragnak és naiv örömet éreznek, ha az államterfíui vagy szónoki kijelentéseket kategóriáikban elraktározhatják, pedig talán csak a szög más, a melyből tekintik a fogalmat és tulajdonképen ez a különféle szög világosítja meg teljesen a fogalom egész tartalmát. Alig csalódom, ha azt hiszem, hogy sem Széchenyi, sem Kölcsey, sem Wesselényi nem akartak nemzetfogalmi teoriát felállítani azokban az emelkedett szavakban, melyekben a nemzetről, a nemzeti érzésről, a hazaszeretet poésiséről stb. beszélnek. Nem kicsinylem a nemzetfogalom tudományos megtisztítási törekvéseit, csak ne feledjük el, hogy a legnagyobb elmék is, midőn nemzet-theoriát alkotnak, többnyire saját nemzetük álláspontjából teszik ezt. Csakis így lehet megérteni és megmagyarázni legnagyobb gondolkodónknak, báró Eötvös Józsefnek is nemzeti, vagy mint ő fölváltva nevezi: nemzetiségi elméletét. Ha ő nem féltette volna az ő magyar hazáját absolutismustól, foederalismustól: bizonyára másként hangzott volna az ő nemzetiségi teoriája, melyet oly

könnyű most a tudomány magaslatáról széjjelszedni. Mancini elmélete is az olasz föld konkrét czéljait szolgálja és ezt a sorozatot folytathatnók még sok példában.

Népfajlag egységes nemzet tudósai rendszerint más nemzet-fogalmat állapítanak meg, mint a milyeneket szül a nemzetiségektől telített nemzeti állam, vagy éppen a tisztán nemzetiségi állam környezetéből kiemelkedő tudomány.

A nemzet és állam viszonyát is nézetem szerint kár volt külön fejezetbe illeszteni, hisz ennek tartalma nagyrészt folytatása annak a fejezetnek (ötödik fejezet), mely a nacionalismus előretöréséről és az államoknak nemzeti alapon való képződéséről szól. Aranylag kevés tért szentelt szerzőnk az általános szellemi irányok tárgyalásának, de azért sikerült helyesen csoportosított érveléssel kimutatnia, hogy a magasabbrendű egyetemes vallások, mint a keresztyénység, különösen a katholicismus, nem ellenségei a nemzetinek, sőt inkább istápolói és adatokkal meggyőzőleg bizonyítja, hogy a socialismus, mely föllépésének első idejében az internationalis világpolgárság elvének hódolt, ma már nem antinationalismus. Kissé pragmatikusabban kellett volna kifejtenie, hogy a világpolgárság sokáig elötérben állt eszméje mily okokból bukott el. Stein Lajos hazánk fia egy nemrég megjelent kisebb tanulmányában (*Welthürgerthum, Nationalstaat und internationale Verständigung*) plastikus összefoglalásban fejtegeti, hogy a nacionalista államok nemzetközi egyetértése a jövő államfejlődés képe, nem pedig a hús és vérnélküli világpolgárság gondolatához fűzött ideologia. Reményre jogosító ifjú szerzőnk, ki mesterének, Concha Győzőnek számottevő iskolájából került ki, helyesen fejt ki azt a gondolkört, hogy a nemzet és állam mind szorosabban való kapcsolódásáé a jövő és a nemzeti érzést nem veszélyezteti a demokratikus fejlődés és a socializáló igazságok törvényhozási felkarolása. Az én meggyőződésem szerint is erős hittal kell azt hirdetni és azon munkálkodni, hogy minél több ember jusson tisztességes megélhetési módhoz, minél több legyen a kiművelt emberfő, minél arányosabb legyen a nemzetvagyon megoszlása, mert annál erősebb lesz a nemzeti érzés, a nemzeti érzéssel a nemzet és a nemzethez kapcsolt állam.

MIKÉNT REFORMÁLJUK ZOOLOGIAI OKTATÁSUNKAT?*

Mai nap, a mikor a közoktatásügyi kormány a középiskolai tanterv reformálását vette célba, egy oly nagy horderejű intézkedés küszöbén állunk, mely évtizedekre kiható jellegénél fogva több nemzedék sorsát lesz hivatva megpecsételni. Ilyen körülmények között mindannyiunknak, a kik a középiskolai oktatás ügyét szívünkön hordjuk, kötelességünkké vált, hogy megfontolás tárgyává tegyük mindazokat a kérdéseket, melyek culturalis életünk egyik legfontosabb szervének, a magyar középiskolának életbevágó érdekeit érintik.

Hogy ebből a nemzeti munkából, mint régi tanárember, én is kivégyem a magam részét, rá akarom terelni a magyar tanárvilág s az intéző körök figyelmét a biológiai tudományok, még pedig első sorban is az állattan tanításának olyan szempontjaira, melyek tanárkodásom idejében szerzett tapasztalataimból formálódtak ki s mind e mai napig elevenen élnek lelkemben.

Az alábbiakban keresetlen szavakkal, de becsületes meggyőződéssel fogok rámutatni mindarra, a minek megszívlelését közoktatásunk érdekében valónak hiszem. Nem remélhetem, hogy fejtegetéseim általános helyesléssel találkozzanak, sőt előre tudom, hogy más szakok művelői sok tekintetben eltérő álláspontot fognak jogosultnak tartani, ámde az eszmék mérkőzése sohasem baj, mert az, a mi a vita anyagában igazán értékes és életrevaló, épen az eszmék surlódásában ciszolódik fényesre, ez pedig az ügynek mindenképen nyeresége.

* * *

* Elnöki megnyitóul előadva a Középiskolai Tanáregyesület Biológiai Reform-bizottságának 1913 november 3-án tartott ülésén.

Nemrégiben egy kis könyvben lapozgattam, melynek megfakult címlapján a következő ajánlás ötlött szemembe: «Tettes 's Tudos Schedel Ferencz urnak tisztelete jeléül ajánlja Gerenday József orvos doctor.» A könyvecske, mely 1839-ben látott napvilágot, Magyar- és Dalmátország kigyóinak kitünően megírt természetrajzát foglalja magában és nemcsak azért nevezetes, mert egyik fokmérője volt a természetrajzi oktatás akkori állapotának, hanem ajánlásánál fogva is nagyon jellemző, mert ebben szerényen megvonnulva ott szunnyad a biológiai tudományok hazai oktatásának egész tragikumuma. Gerenday József, a kitünő biológus és «egyetemi tanító», a nyelv- és történettudós Toldy Ferencznek, az Akadémia későbbi titoknokának ajánlja munkáját, a miből mintha azt lehetne kiérezni, hogy a biológiai tudományok akkor is sajnálatos inferioritásban voltak a humaniorákkal szemben.

A viszonyok ismerője tudja, hogy ez még mai nap sincs másképp s hogy a biológiai tudományok még jelenleg is az alárendeltség eme béklyóiban sinlődnek. A természet-tudományok csodálatos föllendülése s minden emberi viszonylatot átjáró, mondhatnám átrázó hatása ellenére is, még mindig nyelv- és történettudósok, bölcsészek és jogászok intézik az iskola sorsát; ők jelölik ki a biológiai diszciplínák keretét, ők szabják meg a tananyag mértékét s a tanítás módját és biológusaink bámulatos egykedvűséggel engedik kezükből kivenni az e téren egyedül őket megillető intézkedés jogát.*

* •Ostwald egy fölolvadásában, melyben a német középiskolák nyomorúságaival foglalkozik, azt mondja: azért nem vezettek a középiskolát reformálni akaró törekvések a kellő eredményre, mert tanácsért olyan emberekhez fordultak, a kik egész Németországban a legkevésbé alkalmasak arra, hogy az iskolát jobbá tegyék. Ostwald azokon a legkevésbé illetékes embereken a nyelvészeket érti, mert szerinte az ő vezetésükben, az ő módszereikben, az ő gondolkodásuknak elmaradottságában van a középiskolai tanítás sikertelenségének legfőbb oka. Ezeket a sorokat Apáthy Istvánnak egyik figyelemreméltó dolgozatából (*Egyetemeink bajairól s a bajok orvoslásáról*, Kolozsvár, 1912. p. 4.) idézem, mert sok tekintetben a mi viszonyainkra is ráillenek.

Nem is olyan régen, csak a legutóbbi tantervmódosítás alkalmával történt, hogy a Közoktatási Tanácsnak egyik kitünő matematikus és philosophus tagja oly erőszakos változtatásokat vitt keresztül a természetráji oktatás terén, melyek káros hatása meglehetősen illusoriussá teszi a természetráji tanárainak minden buzgólkodását.

A haladó kor szelleme kötelességünké teszi, hogy az ilyen túlkapásokkal szemben egész energiával foglaljunk állást s megköveteljük, hogy a biologiai disciplinákban a biologusoké legyen a döntő szó és ne nélkülünk intézkedjenek rólunk.

Nem szeretnék félreértetni, azért sietek kijelenteni, hogy az úgynevezett szellemi tudományoknak nincs nálamnál nagyobb tisztelője. Végtelen tévedésnek tartanám, ha nálunk is szószólója akadna a hirneves Ostwald azon sajnálatos eltévelyedésének, hogy a nyelv- és történettudomány nem is tudomány;* tévedésnek azért, mert nyelvének és irodalmának ápolása, saját történelmének átértése és megszívlelése nélkül képzelnünk sem tudok nemzetet. Ez nemcsak tudományos tekintetben elsőrendű feladat, hanem egyúttal a nemzeti becsület kelléke is. De bármennyire nagyra becsülöm is a humaniorákat, sőt épen azért, mélyen fájlalom, hogy a humanisták azt a formális képzőerőt, mely oly gazdagon buzog a biologiai tudományokban, oly kevéssé engedik a gymnasiumi oktatásban érvényesülni, holott épen az általuk képviselt irány érdekében kellene odahatniok, hogy ezek a gazdag tárházak mennél alaposabban kiaknáztassanak.

Mert lehet-e az életnek nagyobb tanító mestere a természetnél; van-e az emberi tudásnak fölemelőbb szívdobbanása a természet törvényeinek átlátásánál s képzelhető-e a zaklatott léleknek megnyugtatóbb, a lét czéljával vagy czéltalanságával és mindenkori viszontagságaival kibékítőbb menedéke, mint a teremtett világ mindenségén előmlő mélységes harmonia, melyben nincsen fölösleges sallang,

* Wilhelm Ostwald: *Die Wissenschaft*. Leipzig, 1911. p. 23. és 35.

csak szigorú törvényszerűség s egymásért való felbonthatatlan egység?!

Ámde, sajnos, a biológiai tudományok oktatásának mai rendszere nyílt erőszakot követ el az emberi szellemen, mert a serdülő ifjút távol tartja azoktól a lelki hatásoktól és ösztönzésektől, a melyek az igazi humanitás forrásai s épen a humánus képzés érdekében a humaniorákkal karöltve volnának ápolandók. Nem csoda, hogy ez a rövidlátás azután végzetes ellenhatásokat támaszt, mert a természettudományok eleven ereje előbb-utóbb szétfeszíti a Procrustes-ágyat, melybe az iskola belekényszerítette, csakhogy félt, hogy a hirtelen megduzzadt áradat akkor már kicsap természetes medréből s előzőnli azokat a javakat is, melyek megőrzése a nemzet s az emberiség legfőbb érdeke volna.

A humaniorák mai túltengése mellett kisiklik az iskola kezéből a természettudományok jól szabályozható gyűjtőzsinege s a későbbi férfikorban a haladó élet által a biológiai gondolkodás válaszútjára állított ember nagyon könnyen épen a humanitás szempontjából elítélendő irányba téved. Mert csak az iskola mulasztásának tulajdonítható, ha a Bebel-féle tévtanok, melyek a biológia — sajnos, meg nem értett — tanúságtételével hivalkodnak, egész néprétegek gondolkodását megmételtyezik, holott a helyes biológiai képzés már idejekorán megfosztotta volna e «népbol-dogító» tanokat csalóka köntösüktől.

Ezen általános szempont kiemelése után legyen szabad egyenként feltárnom az állattan gymnasiumi tanításának általam észrevett hiányait és félszégeit.

I. Tananyag és módszer.

Az állattan tananyagának az alsó osztályokba beállított mértékét és kezelése módját a jövőben is fenntartandónak vélem, azonban a magasabbfokú oktatás sikerének érdekében múlhatatlanul szükségesnek tartom, hogy az állattan az V-ik osztályból a VI. osztályba helyeztessék át, a VII-ik osztályban pedig ugyancsak három órában egészségtannal kapcsolatos embertan rendszeresíttessék. Ennek

folyománya önként, hogy a növénytan az V-ik, a földtan és őstörténet pedig a VIII-ik osztályba volna besztandó.

A felsőbbfokú állattan tanításában mindenekelőtt a tananyag mai mértéke volna tetemesen alábszállítandó, a sokkal rövidebbre szabott tananyagot pedig a maitól teljesen elütő módszer szerint kellene kezelni.

Mai nap ugyanis némi általános organographiai és physiologiai bevezetés után az egész állatrendszertan elvégzése a feladat, holott ez a középiskolai oktatás szempontjából teljesen céltalan. Heti három órában ugyan végig lehet nyargalni az egész állatrendszertanon s meg lehet tanultatni néhány száz állatfaj nevét és rövid leírását, azonban ennek sem a formális képzés, sem az élet későbbi követelményei tekintetéből nincs maradandó értéke.

Szerintem nem az a lényeges, hogy a tanuló emlékezetét néhány száz latin és görög állatnévvel s ugyanannyi faj rövid leírásával megterheljük, mert ezt néhány hónap vagy legfeljebb 1—2 év elmúltával a legjobb tanuló is maradék nélkül elfelejti s mint haszontalan terhet minél előbb lerázza magáról. Ellenben nagyon fontosnak tartom, hogy a tanuló a természetben valósággal létező kategoriákat, tehát a természetes csoportok képviselőit, a szerveződés megtestesített típusait megismerje, mert ha ezek fogalmát tudatosan magába szivta, egész életében értő szemmel fog járni az őt körülvevő világban.

A tanuló ismerje meg az ember, a majom, a denevér, a ragadozó, patás és rágcsáló emlős, a madár, gyík, kígyó, teknős, krokodilus, béka, hal, csiga, kagyló, rák, pók, bogár, sáska, lepke, darázs, légy, poloska, féreg, tüskésbőrű, polyp, ázálékállat és egy vérparazita szervezetét, de mindig csak 1—2 faj alapján s ezen a — mondjuk — 30 állaton jusson el a műszer és a működés felbonthatatlan egységének, a szerves czélszerüségnek belátására.

Szerintem a fent kijelölt kategoriákat biológiai, helyesebben ethológiai alapon kellene megismertetni, olyképen, hogy minden szerv alkata az általa kifejtett működés folyamánaként jelenjék meg a tanuló előtt, vagyis a tanítás

középpontjában mindig a functio álljon, melynek eredményeként adódjék meg a szerv, mert csakis ily módon fog a tanuló előtt a természet alkotó elve és törvényszerűsége feltárulni. Erre az alpra azután rá lehet építeni mindazokat a közelebbi és távolabbi vonatkozásokat, a melyek megismertetése még ezenfelül kívánatos. Szabad legyen mindezeket egy példával illusztrálnom.

A midőn például a tanár a kigyók szervezetét megismertette, meg kell mondania, hogy vannak mérges és nem-mérges kigyók s rá kell vezetnie a tanulót a következőkre. Minthogy a nem-mérges kigyók gyors mozgásúak s könnyen utólérik a menekülő zsákmányt, ennek okából állcsontjaik csak sok egyszerű horogfoggal vannak megrakva, melyek a zsákmány megragadására valók. Ámde a viperák lomha, lassú mozgású kigyók, melyeknek zsákmányukat meg kell lesniök s a kedvező pillanatban egy jól intézett mérges harapással kell megbénítaniök, hogy el ne menekülhessen. Ha a viperáknak nem volna mérgük, éhen kellene veszniök. A mérég tehát életfenntartó, nélkülözhetetlen kellék, melyet az állat akként biztosított magának, hogy mindazok az arczsontok, fogak, mirigyek és izmok, a melyek a nem-mérges kigyóban a préda megragadását és lenyelését szolgálják, itt bámulatos tökéletességü mérgekszülékké álltak össze. A felső ajakmirigy mérgegyé lett, a felső állcsont nagyobb mozgékonyág kedvéért megrövidült s fölösleges hátsó fogait elvesztette, de annál hatalmasabban fejlődött ki elülső foga, melyek egyike (a működő fog) a mérgegyé lépett összeköttetésbe. Már most, a mikor a vipera kitér a száját, a halántékizom egyik pama-tya nyomást gyakorol a mérgegyére s a mérgefog megtelik méreggel, azután a belső szárnyizom a hátsó ékizommal együtt előretolja a felső állcsontot, minek következtében a szilárdan ránőtt mérgefog felmered s ekként olyan helyzetbe jut, hogy most már a vipera fejének lecsapásával beleütheti zsákmányába. A megtörtént marás után a vipera nyomban hátrafekteti s a fogtáskába rejtji mérgefogát, mely műveletet az elülső ékizom hajtja végre.

Meg vagyok győződve, hogy a mely tanár ezt a bámu-

latos tökéletességű mechanizmust megfelelő rajzok és készítmények segítségével megértette tanítványaival, sokkal háládatosabb munkát végzett, mintha egész sereg kígyófajt ismertetve, azok teste és farka hosszát, színét, rajzát s egyéb tulajdonságait iparkodik tanítványainak emlékezetébe vésni. Ezek az utóbbi részletek fokozott gyorsasággal szoktak a feledés tengerébe merülni, ellenben az életfentartó műszerek czélszerű működése, a működés elvének a természetes szükséglet kielégítéséhez való hozzáilleszkedése és bámulatosan tökéletes keresztülvitele: mind olyan jelenségek, a melyek átértése egy új világot nyit meg a serdülő ifjú előtt. Egy oly világot, melyben pallérozódik az ész s megnyugszik a lélek, de megaczelosodik az akaraterő is, mert az élővilág fenséges törvényszerűségeiből egyúttal az az ethikai életelv sugárzik ki, hogy minden czél és siker elérésének titka a lankadatlan munka. Ez pedig nemzeti és társadalmi szempontból is aranyat érő tanulság, mert a természet szigorú elvének megértése és átérzése egyúttal a jellem szilárdságának is hathatós fokozója. A ki már diákorában átlátta, hogy minden szervezetnek valamennyi szerve a czélirányos működésnek szülöttje s hogy az eredmény mértéke mindig a teljesítménnyel arányos, az sohasem fog olcsó babérra áhitozni, sem másoknak terhére esni vagy álutakon bujkálni, hanem a maga erejére támaszkodva fölemelt fővel fog sorsával megküzdeni.

A tárgyra visszatérve újból hangsúlyozom, hogy mintegy 30 állatnak ethológiai alapon tanított organographiája teljesen elegendő arra, hogy a tanítás ezen fokán végigvezessük a tanulót az állatvilág mindazon jelenségein, a melyek megértése a természettudományos műveltségnek nélkülözhetetlen kelléke. A mi azután még ezenfelül közlésre érdemes, azt bizvást ráépíthetjük az ethológiai vázra, de sohase tanítsunk sejtant, szövettant, szervtant és rendszertant, mint önmagukban zárt módszertani egységeket, hanem fejtsük ki a megfelelő részleteket az illető állatfaj kapcsán, körülbelül azon a módon, mint a hogy Huxley a rákról irt örökbecsű munkájában vezeti végig az olvasót az állati szervezet labirintusában. E mellett bőségesen

nyilik alkalom a kedélyképző elemeknek beszövésére is, mert a magasabbrendűek háztartástana ezernyi bájos vonással kedveskedik az oktatás élénkítésére. A környezethez való alkalmazkodás, a szín- és alakmajmolás, az ivadék-gondozás, az asztalközösség, együttélés, élőködés, az átalakulás és nemzedékváltás, a telepek és állattársaságok élete, mindmegannyi lebilincselő jelenségsorozat, melyet az ethologiai mag köré lehet csoportosítani, még pedig mindegyiket a maga helyén, a tárgyalt állatfajok kapcsán.

Végül még egyet kell hangsúlyoznom, a mi különben az előzményekből önként érthető. Ez az, hogy a fejlődés gondolatát mindenütt következetesen bele kell vinnünk a tanításba. Ne az legyen tanításunk módszere, hogy a macskának tarajos tépőfogai és csontokba visszahúzóható éles karmai vannak, hogy prédáját szétmarczangolhassa, hanem: mert melegvérű, élő állatok húsával táplálkozik, azért fejlődtek ki éles tépőfogai és karmai. Az élőlény minden szerve fejlődésnek az eredménye s a fentebb megkívánt ethologiai módszer áldásaiban csakis úgy részesíthetjük a tanulót, ha minden alkalommal rávezetjük a fejlődés magasztos elvére. Theoriáknak természetesen nincs helye a középiskolában; legyen az darwinismus, lamarcismus vagy vitalismus, valamennyi egyformán kerülendő, azonban a fejlődés ténye minden adandó alkalommal kidomborítandó, nemcsak mert e nélkül a tananyag methodikusan helyes kezelése nem is képzelhető, hanem mert a későbbi világnézetnek is egyedül helyes alapjául szolgál. Azzal mindenesetre tisztában kell lennünk, hogy a fejlődés elve formailag a dogmába ütközik, azonban a végső ok kibékítheti az ellentétet, mert semmi sem áll útjában annak, hogy a szerveződés fenséges harmoniája a dogma értelmében nyerjen magyarázatot. A hol a tudomány megszűnik, ott kezdődik a hit birodalma s az iskolának nem lehet érdeke, hogy ne tartsa tiszteletben a hit jogos határait.

II. Tankönyv.

A fentebb előadott kívánalmak megvalósításának egyik legfontosabb kelléke, sőt biztosítéka a jó tankönyv, azonban olyan könyvünk, mely 30 állatfaj ethológiáján az egész zoológiát végigvezesse, ez idő szerint még nincsen. Nemcsak nekünk magyaroknak, hanem a külföldi országoknak sincsen. Tehát ilyen tankönyvről gondoskodni legelőbbvaló kötelességünk. Attól nem kell megijednünk, hogy e tekintetben teljesen töretlen csapáson kell megindulnunk, mert hiszen hol van megírva, hogy nekünk csak külföldi chablonok után szabad baktatnunk s nem vagyunk-e eléggé nagykorúak ahhoz, hogy a paedagogiai módszertanban teljesen új irányt inauguráljunk?

A feladat nem könnyű, azonban semmikép sem kivihetetlen s én meg vagyok győződve, hogy a fiatalabb tanári nemzedékben megvan a rátermetség s kellő érzék ennek megoldására. Mindazonáltal kívánatosnak tartanám, ha a közoktatásügyi kormány esetleg nagyobb áldozatkészséggel mozdítaná elő a vállalkozás kedvének felébresztését és például nagyobb összegű pályázatot hirdetne ilyen irányú állattan megírására, vagy pedig adna 3—4 kiváló tanárnak 1—2 évi szabadságot s támogatná őket fizetésükön felül még némi ösztöndíjjal is, hogy ilyen tankönyv megírásának szentelhessék minden erejüket. A kész munkákat azután szakférfiakból álló bírálóbizottságnak kellene kiadni s az általuk legjobbnak ítélt munkát bizonyára bármelyik könyvkiadó cégünk örömezt megjelentetné.

III. Szemléltető gyűjtemény.

Az állattan sikeres tanításának legfőbb eszköze a szemléltetés, melyet valóságos készítmények, utánzatok és rajzok segítségével kell végrehajtani.

Mínt hogy a tanítás fentebb jelzett módszere elsősorban is megfelelő készítményekre támaszkodnék, ilyenek beszerzése volna az iskola legelőbbvaló feladata. Azt nem várhatjuk, s jogosan talán nem is kívánhatjuk, hogy a tanár

önmaga állítsa elő a szemléltetés eszközeit, mert ehhez sok szakismeret, erős paedagogiai érzék s nagy kézi ügyességgel párosult gyakorlat szükséges, mely kellékek mind együttvéve csak ritka esetekben lehetnek meg a tanárban. A dolog természetében rejlik, hogy itt ismét az államra hárul eme kellékek megteremtése s én azt tartanám a legmegfelelőbbnek, ha a közoktatási kormány saját hatáskörében tanszerkészítő intézetet állítana fel, melyben erre hivatott tanárok a szükséges segédszeméllyzettel együtt ilyen szemléltető eszközök előállításával foglalkoznának. Szétszedett csontvázak, mozgatható csontvázrészek, mechanikai izomkészítmények, összehasonlítható végtagsorozatok, fogazatok, szétszedett rák- és rovarvázak, a rovarok szájrészei, bélkészítmények, injectiók és corrosiók, szívbillentyük, Semper-féle száraz készítmények, egyszerű szövettani készítmények, stb., stb., mind nagy mennyiségben, iparszerűen volnának itt előállítandók s valamennyi középiskolát egységesen kellene ezekkel a szemléltető eszközökkel felszerelni. Ugyanezen intézet más osztályaiban készülhetnének a gypsz- és papirmacheé-minták s esetleg ugyanitt tervezhetnék és rajzolhatnák erre hivatott szakerők az olyanféle fali táblákat, mint legújában a Bécsben megjelenő Pfurtscheller-félék.

Az intézet egy főigazgató vezetése alatt állhatna, a kinek azonban kitünő szakembernek és gyakorlott paedagogusnak is kellene lennie s a kinek a melléje rendelt tanárokkal együtt az volna a legfőbb hivatása, hogy menél tökéletesebb, világosan megszerkesztett és könnyen kezelhető szemléltető eszközök kieszelésén fáradozzon, melyek gyakorlati megvalósítása azután az intézet mechanikai személynzetének a feladata volna.

Mindehhez természetesen nagy befektetés és tetemes forgótoke volna szükséges, melynek előteremtésére esetleg a magánvállalkozás is kapható volna, ha az állam a gyártott tanszerek átvételét biztosítaná. Egyébként ehhez hasonló, ámbár kisebb méretű tanszerkészítő intézeteink már voltak és jelenleg is vannak az országban, csakhogy ezek a magánvállalatok következetes terv nélkül, a pillanatnyi kereslet arányában dolgoznak s igazán áldásos tevé-

kenységet csakis úgy tudnának kifejtteni, ha állami felügyelet alá kerülnének s az állammal szigorúan megszabott szerződéses viszonyba jutnának.

Ilyen nagyarányú tanszerkészítő intézet felállítása elsőrendű érdeke a középiskolai oktatásnak, mert a szemléltetés kellő eszközeivel felszerelt iskola bőségesen kiaknázhatja a biológiai disciplinák művelő erejét, holott jelenleg a legbuzgóbb tanár is megkötött kézzel, tehetetlenül, vagy a sötétségben tapogatódzva áll e követelménnyel szemben. Maga rendszerint nem tudja a szükséges taneszközöket elkészíteni, vásárlás útján sem tudja őket beszerezni, mert paedagogiai helyes érzéssel, a tanítás kívánalmainak megfelelően előállított készítmények csak csekély részben kaphatók, s ennek következtében azután a legtöbb esetben elmarad a szemléltetés, elmarad a tanárnak a tanulókkal együtt folytatandó értelemfejlesztő munkája s helyébe lép az élet és szellem nélküli mesélgetés, ha nem — a mire, sajnos, szintén tudok példát — a könyvből való olvastatás.

IV. Tanárképzés.

Nem fejezhetem be szerény felszólalásomat a nélkül, hogy néhány szóval meg ne emlékezzem természetrajztanáraink képzésének mai állapotáról.

Magam is hosszú ideig (11 évig) középiskolai tanár voltam s magam is résztvettem a tanárképzés munkájában, még pedig két ízben; először a mikor öt évig assistens voltam a műegyetem állattani tanszéke mellett, másodsor, a mikor, már mint múzeumi tisztviselő, kilencz évig állattani cursust tartottam a tanárképző-intézetben. Ismerem a tanárképzés ügyének minden mozzanatát, ismerem az egyetemi és középiskolai kapcsolat minden lánczszemét s nyugodt lélekkel, de fájó szívvel mondhatom, hogy a tanárképzés ügye nagyon rosszul áll.

A legnagyobb baj az, hogy úgyszólván teljességgel nincs tanárképzésünk, mert az a heti két óra, melyet az egyetemen az illető szaktanárok a tanárképző-intézeti tagok számára tartanak s az a néhány jelölt, a ki a tanárképző-in-

tézet gyakorló főgymnasiumában próbálgatja a tanítás művészetét elsajátítani, csak halavány visszfénye az igazi tanárképzésnek.

A középiskolai tanárt tudatosan átgondolt terv szerint, későbbi hivatása speciális igényeinek megfelelően, külön erre a célra kirendelt szakerők által kellene képeztetni, még pedig kettős irányban. Először is gondoskodni kellene arról, hogy a leendő középiskolai tanár a maga teljességében megszerezhesse az ismeretanyagának azt a mennyiségét, melyre a középiskolában szüksége lesz, másodsor meg kellene tanítani arra, hogy ezzel az ismeretmennyiséggel avatottan tudjon bánni, vagyis tudjon tanítani.

Erről ma szó sem lehet, mert ezt az egyetem mai szervezetében nem teljesítheti; nem is hivatása, hogy teljesítse. Erre külön tanárképző-intézet kellene, mint van a külföldön mindenütt, melyben külön erre a célra alkalmazott tanerők nem csak úgy mellékesen, hanem hivatás-szerűen és tervszerűen tanítanak a jelölteket tanulni és tanítani.

Mert mai nap úgy áll a dolog, hogy a jelölt az egyetemen elsajátíthatja szaktudományának legfelsőbb registereit, de nem juthat birtokába annak, a mire neki mint középiskolai tanárnak multhatatlanul szüksége lesz, főképen pedig nem sajátíthatja el a tanítás művészetét.

Mai nap az egyetemet végzett tanárjelölt esetleg magával hozza a szakbuvárkodáshoz szükséges készséget s idővel talán tudóssá fejlődhetik, azonban — mint ismételten meggyőződtem — gyakran szaktárgyának legelemibb alapismereteit is nélkülözi, mert sehol sem volt alkalma azokat elsajátíthatni. Így nem egyszer tapasztaltam, hogy a fiatal tanár avatottan prelegál a neurofibrillákról, a neuronelmétről, vagy a myotikus sejtoszlásról, de nem tudja, mi a különbség az elő- s az utózápfog közt, nem ismer egy koponyacsontot, nem tud különbséget tenni a gyík és a kígyó közt, sohasem látott egy fülsontot, egy szívbillentyűt, vagy egy viperafogot, sejtelve sincs róla, hogy' kell egy bogarat, darazsat, vagy csigát meghatározni s nem tudja a búzát a rozstól megkülönböztetni. Mindez pedig azért,

mert az egyetem tudós-iskola s tudósokat nevel és finom kalácscsal táplálja hallgatóit, de nem adja s nem is adhatja meg nekik a mindennapi kenyeret.

Már pedig a középiskolának nem tudósokra, hanem jó tanárookra s elsősorban is gyakorlott tanítóművészekre van szüksége. S igen nagy tévedés azt hinni, hogy a szaktudományát önállóan művelő tudós egyúttal jó tanár is s hogy mennél többet tud a tanár, annál jobban tanít. Megengedem, hogy ez az egyetemen, a hol a tanítás módszere meglehetősen mellékes, nagyrészt így van, de a középiskolai tanítás egészen különleges valami, mert csak a tanár s a tanuló együttes munkája esetén jár sikerrel és maradandó eredménnyel, a tanítás nehéz mesterségét pedig külön kell megtanulni. Én jó lélekkel mondhatom, hogy a tudós, a szakmájában buvárkodó tanár a középiskolának csak kivételesen, de talán sohasem nyeresége, mert a tudós egészen más légkörben, egy különleges, maga teremtette világban él s az ő belső életét nem tudja összhangba hozni az iskola külső követelményeivel. A tudós tanárnak többnyire teher a tanítás s az iskolai teendőkben mindig csak buvárkodásának megbénító vagy legalább hátráltató akadályait látja és érzi, úgy hogy végre is vagy szegre akasztja a tudomány művelését, vagy elhanyagolja tanári teendőit, a minék mindenképen szomorú következményei vannak, mert vagy a tanár elégedetlen önmagával s az iskolával, vagy az iskola a tanárral, vagy mind a kettő egymással.

Ezzel korántsem akarom azt mondani, hogy a tanár ne merüljön bele szaktudományába s ne kísérje figyelemmel annak haladását és újabb jelenségeit, sőt inkább nagyon is szükségesnek tartom, hogy mennél mélyebben pillantson bele szaktudományának lüktetésébe, csak hogy ebbeli ismereteit mindig és elsősorban is a tanítás céljainak rendelje alá. A mennyit tud, a mennyi ismeretet szerzett, azt mindig módszeresen iparkodjék a tanítás céljaihoz alkalmazni s folytonos elmélyedéssel törekedjék tanítása módszerét tökéletesíteni, hogy mennél közelebb férközhessék tanítványainak lelkéhez és sohase téveszsze szem elől tanítványainak értelmi színvonalát.

E végből a tanárnak nemcsak szaktárgya irodalmát kell figyelemmel kísérnie, hanem főképen annak módszertani forrásait kell állandó gonddal tanulmányoznia, annyi-
val inkább, mert tanárképzésünk mai állapotában csakis önképzés útján szerezheti meg a jó tanítás készségét. Így pl. meg vagyok győződve, hogy a fiatal tanár az iskola szempontjából mindenképen nagyobb haszonnal fogja for-
gatni Frick és Pickel *Lehrproben und Lehrgänge* című módszertani értekezéseit, mint ha bármekkora lelkesedéssel merül bele a biológia legmagasabb csúcsai körül röpködő művekbe, a milyen pl. Plate *Vererbungslehre* vagy Goldschmidt *Einführung in die Vererbungswissenschaft* című korszakos — fájdalom, nem magyar nyelvű — munkája.

Hogy a középiskolai tanárnak mennyire más ismeret-
anyagra van szüksége, mint a minőt az egyetemen elsajá-
títhat, arról nagyon jellemzően tanúskodik az az épenség-
gel nem örvendetes tény, hogy mihelyt a fiatal tanár levizs-
gázott, a legtöbb esetben végkép megszűnt minden kapcsola-
ta az egyetemmel s az egyetem által művelt tudományos-
sággal. Engem már sokszor gondolkodóba ejtett az az
általánosan ismeretes körülmény, hogy a tudományos elő-
adásokon, így pl. a Tudományos Akadémia vagy az Állat-
tani Szakosztály ülésein alig lehet középiskolai tanárt látni.
Én 17 év alatt, ha jól emlékszem, talán három középiskolai
tanárt láttam ezeken az üléseken megjelenni s ezek is olya-
nok, a kik magasabb czélokot követnek. Ennek oka bizo-
nyára nem csupán a tanárok közömbössége, hanem talán
elsősorban az, hogy az, a mi ezeken az üléseken történik,
végtelenül távol áll a középiskolai tanárok szükségleteitől és
eszmekörétől.

Már fentebb említettem, hogy az egyetem, mint ilyen,
nem képez tanárokat s ez nem is lehet hivatása, mert az
egyetemi tanárnak az egész világon az a hivatása, hogy
a tudományt önállóan művelje és fejleszse s az illető
tudományszakot — mindennemű gyakorlati cél kizárásá-
val — mindenkori fejlettségének legfelsőbb fokán mutassa
be mindazoknak, a kik ez iránt érdeklődnek. Ebből pedig
önként következik, hogy az egyetemi tanár hivatásszerű mű-

ködésére okvetetlenül bénítólag hat, ha munkaerjének bármily csekély részét a tanárképzés gyakorlati céljainak kénytelen feláldozni. Már pedig az ezirányú igénybevétel, annak ellenére, hogy a tanárképzés kívánalmait nem elégítheti ki, mégsem mondható jelentéktelennek, mert az utóvégre is kikerülhetetlen különleges előadások, nemkülönben a képesítéssel járó teendők, colloquiumok és vizsgáztatások, jelentékeny terhet rónak az egyetemi tanárra s elvonják hivatásszerű tevékenységétől. Világos tehát, hogy a mai állapot sem az egyetemi oktatásnak, sem a tanárképzésnek nem válik előnyére, mert ugyanazok a tanerők két lényegesen különböző cél szolgálataiban állnak, a minek természetes következménye, hogy a kettő közül valamelyik, vagy esetleg mind a kettő rövidséget szenved. Már pedig mind a két cél egyaránt fontos, de egyaránt terhes is s mind a kettő egész embert kíván.

Ettől a mai viszonyok közt nagyon is távol állunk, mert a magyar egyetemeken, egyetlen s legújabb keletű kivétellel, a biológiai disciplinák mindegyike egy kézben van összpontosítva s ennek az a csaknem hibetetlen állapot a következménye, hogy az a munkakör, mely a külföldi egyetemeken 3—4 tanerő között oszlik meg, minálunk egyetlen ember vállaira nehezedik. Így pl. a zoológia professorának általános állattant, összehasonlító anatómiát, rendszertant, szövettant, embryológiát, származástant és örökléstant kell (vagy kellene) előadnia, e mellett az orvosnövendékek és gyógyszerészethallgatók speciális igényeinek megfelelő előadásokat is kell tartania s mindezekon felül még a tanárképzés terhe is ránehezedik, arról nem is szólva, hogy a colloquiumok és vizsgák, kari ülések, tankönyvbírálatok, hivatalos véleményadások s mindenféle bizottsági ülések, mennyi idejét és erejét veszik igénybe, pedig hát még az Akadémiában s tudományos és tudományterjesztő egyesületekben is buzgólkodnia kell, alkalmi felolvasásoktól sem igen menekülhet, congressusokon és vándorgyűléseken is meg kell fordulnia s e mellett a tudományában való buvárkodás is elsőrendű kötelessége. Hogy mindez nem egy, hanem négy embernek is elég munkát adna, azt talán hangsúlyozni

sem kell s hogy a tanárképzés ebben a keretben nem találhat fontosságának megfelelő istápolásra, az is napnál világosabb.

Az a szerencsétlen összeházasítás, mely az egyetemi tanárokat a tanárképzés gondjaival is megterhelte, kulturális elmaradottságunk ama szomorú korszakából származik, a mikor úgyszólván az egyetemi tanár volt az egyetlen tudományosan képzett ember az országban s akkor, a középiskolai oktatás gyermekkorában, ez a kapcsolat teljesen kielégítő eredménnyel is járt. De mai nap, a mikor a tudományosan képzett férfiak és nők száma légió, a mikor minden állásra minden pillanatban több, sőt némelykor a kelletnél is több megfelelő erő akad, a mikor a szaktudományok rohamos fejlődése az egyetemesség kereteit mindenkorra szétrobbantotta s a kikülönülés mai irányzata és terjedelme mellett egy-egy tudományszaknak csak az áttekintése is emberfeletti munkával jár, és végül, a mikor a középiskolai oktatás módszertana is nagy és önálló, rengeteg irodalomra támaszkodó tudományyá fejlődött: könnyen átlátható, hogy az az egyetemi tanár, a ki még csak 1—2 évtizeddel ezelőtt is fényesen megállhatta helyét, a mai viszonyok közt csakis úgy tudna igazán éedemes munkát végezni, ha a vállaira nehezedő tehernek legalább is kétharmadától megszabadulhatna.

Mindebből parancsoló szükségként következik, hogy az egyetemet vissza kell adni eredeti hivatásának, a tanárképzésről pedig más módon kell gondoskodni. Mindenesetre leghelyesebb volna a hallei Franke-féle intézet mintájára teljesen külön középiskolai tanárképző-intézetet felállítani, melyben ide kinevezett külön szaktanárok vezetnék a jelölteket, még pedig nemcsak szaktárgyaik tudományos ismeretanyagának, hanem a módszeres tanításnak elsajátításában is. A jelöltek e mellett természetesen az illető egyetemi előadásokat is látogatnák, azonban a képesítő vizsgálatok megtartását teljesen a tanárképző-intézet tanáraira kellene bízni. A mennyiben pedig egyelőre talán nem lehetne külön tanárképző-intézetet felállítani, mert a tanításhoz szükséges gyűjtemények, kísérleti eszközök és gyakorlótermek

berendezése túlságosan nagy terhet róna az államra, átmenetileg az egyetem keretében is meg lehetne oldani a feladatot, de csakis külön erre a célra kinevezett tanerőkkel, a kiknek egyedüli gondjuk legyen a tanárjelöltek elméleti és gyakorlati kiképzése.*

Ekként a tanárképzés is helyesebb mederbe terelődnék, az egyetemi tanárok is megszabadulnának a hivatásszerű működésüket megbénító tehertől, melynek súlyát ők maguk érzik a legfájdalmasabban s már számos alkalommal a nyilvánosság előtt is keserűen felpanaszolták. Erre vonatkozólag csak két, a közelmultból vett példára hivatkozom, melyek forrásául szándékosan két, sok tekintetben ellentétes, de egyaránt kiváló egyetemi tanárunk nyilatkozatait szemeltem ki.

Elhúnyt jelesünk, a tárgyilagos higgadtságáról ismertes, minden szavát megfontoló Than Károly pl. egyik örökbecsű dolgozatában nagy keserőséggel fejt ki, mily rendkívüli módon veszi igénybe a tanárképzés a tanár idejét és erejét s megállapítja, hogy: «E viszonyok között az egyetemi tanároknak az e szakokban működő része csak a legnagyobb önfeláldozással végezhet némi tudományos bűvárkodást, önfeláldozással, mondom, mert tudományos tevékenységre a kísérletező szakok tanárai csak úgy szakíthatnak időt, ha a művészeti élvezetekről lemondva, a társadalmi érintkezéstől visszavonulnak, sőt családi életüknek nagyrészét is feláldozzák. Ilyen adott viszonyok között nagyobb szabású és olyan mérvű tudományos termelésről, mint a nyugati államokban, nálunk egyelőre alig lehet szó.» A bajok orvoslását abban látná, hogy ha «az egyes intézetek és seminariumok segédszemélyzete kellőleg szaporítottának, ha továbbá az egyetemi tanárok mellékes foglalkozásaiktól lehetőleg felmentetnének, sőt azokban kötelezőleg

* Arról is szó lehetne, vajjon a budapesti Eötvös-collegium nem volna-e teljes tanárképző-intézetté kifejleszthető, mindazonáltal úgy gondolom, hogy ez a kitünő szellemű intézet, mely jelenleg a tanárképzés segédszervének szerepét tölti be, megadott keretében sokkal határozottabb célt követ, semhogy a biológiai disciplinának oktatását kellő mértékben karolhatná fel.

is korlátozhatnának: akkor a vezetőtanárok és segédszemélyzetük intenzív tudományos termelése legalaposabban volna biztosítva», továbbá: «Mindezen célok elérésére szükséges volna a szóbanforgó tanárokat az elemibb gyakorlati oktatás mechanikai terheitől és az adminisztratív teendőktől lehetőleg felmenteni» s akkor «Az igazgató tanárnak, előadási óráinak lehető reducalásával, főfeladata volna a kiválóbb haladott növendékek közreműködésével intenzív önálló tudományos buvárlatokat, illetőleg irodalmi tevékenységet végezni.»*

Nem mélységesen elszomorító-e, hogy a mikor a nyugati (és keleti!) államokban az egyetemi tanárok csak úgy ontják a szebbnél-szebb irodalmi műveket, hazánkban Than Károly, egyetemi tanáraink egyik kitünősége, az Úrnak 1907-ik esztendejében még szükségesnek érzi annak hangoztatását: «Mondassék ki alkalmas alakban és helyen hivatalból, hogy az önálló tudományos búvárkodás, valamint a tudományos irodalom művelése, nagyjelentőségű államérdek».

Ámde maradjunk a tárgynál s lássuk, miként vélekedik róla egy másik természettudósunk, a forró vérű Apáthy István. Ime: «Helyes szervezettel, elegendő tanszékkel, tanárral, intézettel és tudományos segédekkel az egyetem a legjobban láthatja el mindenféle szakiskola teendőit. Működhetik egyidejűleg szakiskolai és tisztán tudósképző, tudománytermelő irányban is. Csak ne rakják a szakiskolai tanító munkaterhét az egyetemi nyilvános rendes tanárok vállaira; azoknak már mindnek olyan hivatottságú tudósoknak kellene lenniök, a kik munkakedvének és munkabírásának minden perczét kár a tudomány előbbrevitelétől s egy új, fiatal tudósgárda nevelésétől elvonni».** Csak mellesleg jegyzem meg, hogy az egyetem bizonyára úgy teljesítheti legjobban hivatását, ha semmi-

* Than Károly: *Culturánk és a természetbúvárkodás*; *Buda-pesti Szemle*, 1907. márcz. havi füz., p. 16., 17., 19.

** Apáthy István: *Egyetemeink bajairól s a bajok orvoslásáról*, Kolozsvár, 1912. p. 13.

féle szakiskolát sem kapcsolnak belé, azonban itt az a lényeges s a fentebbi idézetekből az tűnik ki napnál világosabban, hogy a mai szervezet mellett az egyetemi tanárok tudományos búvárkodása meg van bénítva. Ha tehát a tudományos búvárkodás valóban «nagyjelentőségű államérek», úgy minden eszközt meg kell ragadni, hogy ennek akadályai elháríttassanak. Erre pedig az első s önnönmagában is nagyfontosságú lépés az volna, ha az egyetemi tanárok fölmentetnének a tanárképzés terhe alól.

A midőn e szakasz bevezetésében rámutattam mai tanárképzésünk fogyatékoságára, nagy nyomatékkal hangsúlyozom, hogy megjegyzéseim legkevésbé sem irányulnak az egyetemi tanárok illustris testülete ellen. Ez semmikép sem volna méltányos, mert hiszen a mai súlyos állapot nem az egyetemi tanárok mulasztásának, hanem a mi sajátlagos viszonyainknak s a biológiai tudományok rohamos föllendülésének a természetes következménye. Azonban a baj mindenképen megvan s kulturális haladásunk elengedhetetlen követelménye, hogy mielőbb segítsünk rajta. Engem épen az egyetem iránt érzett nagy tiszteletem, másfelől azonban a középiskolai oktatás iránt táplált elvülhetetlen érdeklődésem is ösztönzött arra, hogy természetrajzi tanárképzésünk fájó sebeit tárgyilagos őszinteséggel feltárjam.

Itt parancsoló szükséggel állunk szemben, mely elől kitérni annyival kevésbé lehet, mert nem egyesek boldogulásáról, hanem a középiskolai tanárság közérzéséből fakadó életszükséglet kielégítéséről s ezzel a jövő Magyarország szellemi haladásának biztosításáról, a mai idők jegyében álló természettudományos műveltség megalapozásáról van szó.

MÉHELY LAJOS.

STÓSZ-TANULMÁNYOK.

I. Stósz Vid származása.

A németországi renaissance-művészet főhelyének, Nürnbergnek legkiválóbb három mestere a XV. század végén és a következő elején Dürer Albert festőművész, Vischer Péter bronzöntő és Stósz Vid faragó-szobrász, a kikhez negyediknek a kőfaragó Krafft Ádám csatlakozik. Az elsőről tudjuk, hogy apja Ajtósi Albert, mint magyar ötvös-legény, Békésgyuláról szakadt Nürnbergbe.* Idősb Vischer Péternek, a németek legjelesebb bronzöntő szobrászának apja, Hermann, 1453-ban alighanem szintén Magyarországról került oda.** Stósz Vid származásáról német és lengyel műtörténetírók között még ma is nagy vita folyik. Ám valószínű, hogy a felsoroltak közül épen Stószhoz van leginkább valamelyes közünk. S igen valószínű, hogy idővel nemcsak családjáról, hanem művészetéről is sikerül majd kimutatni, hogy ez magyarországi eredetű.

Stósz Vid a XV—XVI. században, a Közép-Európában mindenfelé elterjedt úgynevezett szárnyas oltároknak a mestere s nem kevésbé sokoldalú tehetség volt, mint korában az olasz renaissance művészei. Egyik-másik életrajzírója nem tartja lehetetlenségnek, hogy ötvösműhelyből került ki. Irott adatok bizonyítják, hogy értett az építészethez. Műnnerstatti oltárának szárnyképei mint festőt mutatják be. Egész sorozat mesterjelével ránk maradt rézmetszete messze vidéken szolgált mintául kora oltárfestőinek és faragóinak.

* Felvinczi Takács Zoltán: *Dürer. Művészeti Könyvtár.* Budapest, 1909.

** Éber László: *A bronz. Az Iparművészet könyve,* III. k.-ben. 163. l.

Innsbruckban, az udvari templomban, Miksa császár sír-emlékének egyik szobra, szent Lipót, a bronzöntés terén való kiválóságáról tanuskodik. Krakói műhelyéből egyaránt kerültek ki márvány-síremlékek és homokkőből faragott domborművek, mely utóbbiak jórészt sajátkezü munkái. Dürerhez hasonlóan, élete vége felé a művészet körébe vágó elméleti tudományokkal is foglalkozott. Leginkább azonban a fafaragó-szobrászat terén vált ki. A német műtörténetírók Felső-Németország legkiválóbb szobrász-talantumának tartják, a ki a kései góthika szobrászatának báb-szerű fellogásával szemben az erővel teljes és egészséges realismust először juttatta diadalra.

Korának inkább mesterember számba menő német fafaragó-szobrászait Stósz Vid művészi temperamentumával s különösen élete első felében Krakóban aratott tüneményes sikereivel ugyancsak túlszárnyalja. Élete egyébként is kész regény, mely Nürnbergben lejátszódó második felében tele van sötét tragikummal. Érdekes egyénisége, életének főműve a krakói Mária-templom főoltára, mely sajátos vonásaival a németországi szárnyas oltárok sorában szinte társtalanul áll, a múlt század derekától kezdve egyre nagyobb mértékben irányítja személye és működése felé a német és lengyel műtörténetírók figyelmét. Egész kis könyvtárt tesznek ki azok a munkák, a melyek Stószról eddig megjelentek. Mint ez egy-egy kiváló mester első méltatóival rendesen geszik, a régibb írók, így Bergau, de nem egy újabb szerző is, mint Daun, Stósz műtörténelmi jelentőségét azzal igyekeztek növelni, hogy neki tulajdonítottak minden valamirevaló faragványt, a mely Krakóban, Nürnbergben és Felső-Magyarországon fönmaradt.* Művészetéről így vajmi hamis képet rajzoltak, a nürnbergi levéltárakból napvilágra került adatok pedig, a melyek Stószt szinte gonosztevő-

* Dohme: *Kunst und Künstler* cz. vállalatában. Nr. 36. Bergau: *Veit Stoss und Adam Krafft*. Leipzig 1878. — Daun: *Veit Stoss und seine Schule in Deutschland, Polen und Ungarn*. Leipzig 1903. Ismertette Riedl Frigyes a *Budapesti Szemle* 1904. évf.-ban, 143. l. — Daun: *Veit Stoss, Knackfuss: Künstlermonographien* cz. vállalatában. Bielefeld—Leipzig 1906.

nek festik, igen elítélő nyilatkozatokra ragadták ezek föl-színes mérlegelőit. Így Bodét, Németországnak ez idő szerint legkiválóbb műtörténetíró tekintélyét, a kinek ítélete ebben a tekintetben ép oly helytelen, mint az a kísérlete is, a melylyel mintegy 25 évvel ezelőtt Stósz munkásságát pusztán styluskritikai úton igyekezett körülhatárolni.¹ Az újabb Stósz-monographiák közül a lengyel Kopera és a német Lossnitzer könyve készült a legtöbb gonddal és körültekintéssel.² Az előbbi Stósznak pusztán krakói működésére szorítkozik, de részletesen szól a mester művészetének és családjának eredetéről is, mely utóbbival azóta a leginkább részletező módon Ptasnik foglalkozott.³ Lossnitzer stilkritikai úton s a Stószról eddig közzétett levéltári anyag gondos mérlegelésével határozza meg a mesternek tulajdonítható munkákat. A nevével kapcsolatban eddig ismertetett emlékeket így ugyancsak alaposan megrostálja. A kép azonban, a melyet Stósz művészi egyéniségéről és ennek fejlődéséről rajzol, sokkal határozottabb, mint a minővel róla eddig rendelkezünk. Mint életrajz, Lossnitzer könyve szintén a legteljesebb és Stósz művészi jellemzése ennek keretében valósággal mintaszerű. A hol azonban cserben hagyják az írott adatok, ott ennek az éles szemű és jó izlésű stilkritikusnak lába alól szintén kisiklik a talaj. Különösen Stósz művészetének származtatásában önkényesek föltevései. A Stósz-kérdést, a melynek kibogozására ma két ország műtörténetírói törekednek, megoldania neki sem sikerült. Legfőképen minden bizonynyal azért nem, mert ha 1904 ig az idevágó magyar irodalmat sem hanyagolja el teljesen, a magyarországi szárnyas oltárok nagy tömegét nem ismeri s ép oly kevés ügyet vet a Stósz iskolájával rokon java emlékeinkre, mint azokra, a melyek ezeket megelőzik.

Szárnyas oltárainknak könyvében idézett régibb ismer-

¹ Bode: *Geschichte der deutschen Plastik*. Berlin 1887.

² Felix Kopera: *Wit Stwosz w Krakowie. Rocznik Krakowski*. Tom. X. 1907. — Dr. Max Lossnitzer: *Veit Stoss, die Herkunft seiner Kunst, seine Werke und sein Leben*. Leipzig 1912.

³ Jan Ptasnik: *Wit Stwosz i jego rodzina, Rocznik Krakowski*. Tom. XIII. 1910.

tetői ezekről maguk sem mondanak sok jót. Ilyformán jogosan nem igen vádolhatjuk Lossnitzert nemzeti elfogultsággal, a mikor Stósz művészetének származtatása folyamán tagadja ennek krakói vagy magyarországi eredetét s körülbelül úgy vélekedik, hogy ugyan mi jó jöhet Galiciából, vagy akár Galileából, ertvén ez utóbbi alatt hazánkat.* Hogy Stósz családja magyarországi eredetű, azt különben ez a német mütörténetíró sem tartja kizártnak. A jeles művész születésének helyére vonatkozólag azonban általában a német és a lengyel mütörténetírók felfogása homlokegyenest ellenkezik egymással. A németek azt hiszik, hogy Stósz Nürnbergben született; mert nem szerepel a város új polgárainak névsorában; 1477-ben pedig, a mikor Krakóba költözik, lemond polgárjogáról. Ezzel szemben a lengyelek arra utálnak, hogy Neudörfernek, a nürnbergi mesterek XVI. századbeli életrajzírójának 'első, Campe részéről 1828-ban közzétett kiadásában, Stósz, mint «von Crakau birdig», vagyis krakói születésű, helyesebben illetőségű szerepel. Ezzel szemben a németek azt vitatják, hogy Campe Neudörfer eredeti kéziratát nem ismerte s közbeszúrása, a melyet a nürnbergiek Vasarijának második kiadója, Lochner kihagyott, önkényes betoldás.** Erre bizvást azt jegyezhetjük meg, hogy Lochner sem az eredeti kézirat alapján dolgozott s hogy Campének a múlt század elején még aligha volt fogalma Stósz művészi kiválóságáról és krakói szerepléséről; így alighanem helyesen közli a Stósz krakói eredetére vonatkozó megjegyzést, a melylyel Neudörfer korának és városának ép úgy erre vonatkozó közfelfogását tolmácsolta, mint a krakói Mária-oltár előjárói az oltár föl-avató okmányában a krakóiakét, a mikor Stósz-t úgy említik: Magister Vittus Almanus de Norinberga. Ez a krakói okmány azonban szintén nem eredeti, hanem csupán XVII. századbeli másolata annak, a melyet a Mária-templom oltárában 1533-ban találtak meg ennek akkori német gondozói.

* Lossnitzer i. m. 76. l.

** Dr. G. W. Lochner: *Johann Neudörfers Nachrichten. Quellen-schriften für Kunstgeschichte*. X. Wien 1875.

A lengyelek nem tartják hitelesnek vagy legalább azt hiszik, hogy a Stósz származására vonatkozó kitéltet nem szabad szó szerint fölfogni. Ptasnik arra utal, hogy a Nürnbergben ujonnan fölesküdtött polgárok lajstromában 1476-ban, tehát a művésznek Krakóba való költözése előtt egy évvel, igenis szerepel egy Stósz nevű ember, csak hogy Vid, akkori németiséggel Feit helyett tévesen Fritznek irták be. Ugyan- ebben az évben Nürnberg polgárainak kötelékébe fölvesznek egy Barbara Schnitzerin nevű asszonyt, a ki ilyformán szintén külföldi volt. Minthogy Stósz első feleségének a neve Borbála, Lossnitzer is valószínűnek tartja, hogy itt a művész feleségéről van szó.* Mind Nürnbergben, mind Krakóban már Stósz előtt is szerepelnek hasonló nevű polgárok. Így Nürnbergben Stoss Mihály paszomántos 1415-ben nyer polgárjogot. Krakóban Hanus Stosche réz- és puskamíves 1432-ben merül föl. A németek az előbbit, a lengyelek az utóbbit vélik művészünk apjának. Ám éppen Ptasnik mutatja ki, hogy a Stósz, Stosche, Stuos, Stwosz név, mint helység- és személynév a középkorban szinte egész Közép-Európában általános. Magyarországon is van egy Stoósz nevű város, Abaúj és Szepes vármegye határán s egy Stószberg nevű hegy Körmöczbánya mellett. A városka hajdan a szepeségi hét bányaváros egyike volt. Régibb lengyel írók itt keresték Stósz családjának eredetét.** A mai Stoósz lakói későgyártásukról híresek s arról, hogy sokat vándorolnak.

A XVII. századnál régibb emlék sem a városka levéltárában, sem középkori eredetű templomában nem maradt ránk. Az utóbbinak legérdekesebb emléke fából faragott keresztútja, a mely nem valami nagy művészettel, de annál nagyobb technikai bravourral a bibliai almafát ábrázolja Ádám és Éva alakjával tövében s a XVII. század első feléből való. Stósz után itt kutatni ma már hiábavaló feladat. Ám 1482-ben merül föl Krakóban Stósz Vid fivére, Mátyás, az ötvösmester, a kit itt később svábnak csúfolnak s a kit,

* I. m. 37. l.

** V. ö. Száraz Antal cikkét, *Archaeologiai Értesítő*. XIII. k. 191. l.

a mikor Krakóban polgárjogot nyer, mint harowi embert irnak be a lajstromba («Mathias Stosz von Harow»). Ebből a lengyel műtörténírók s utánuk újabban a németek is azt következtetik, hogy Stósz Mátyás Harróban, a Medgyes, Segesvár és Nagyszeben között elterülő erdélyi községben született. Különösen Daun tartja Harrót a Stószok családi fészkének, abban a hiedelemben, hogy az is szász falu, holott ott soha sem laktak németek.¹ Az utóbbi körülmény alapján egy lengyel műtörténíró annak a sejtelmének ad kifejezést, hogy Stósz Mátyás nem az erdélyi Harróból került Krakóba, hanem a Lőcsével szomszédos szepességi Görögöböl, a melynek neve tótul Harhow.² Görögöt régi határjáró levelei bizonyosága szerint Lőcsének németajkú polgárai már a XVI. században is magyar nevén ismerik. A lengyeleknek elzalogosított szepességi városok révén azonban Krakóban a községet inkább tót néven ismerhették.

A felvidéki ember Galiciában tót nyelven még ma is könnyen érteti meg magát. Stasiak szerint művészünk Krakóban szintén tótosan írja nevét Feit Stuosnak. Így örökíti meg ezt 1452-ben Kázmér lengyel királynak a krakói dómban látható síremlékén.³ Mindazonáltal kétséget kizáró bizonyítékunk Stósz magyarországi származására vonatkozólag eddigelé ép úgy nincsen, mint a hogy az, hogy Nürnbergben, avagy Krakóban született, szintén csak föltevéseken alapszik. Azt azonban nem igen lehet elvitatni többé, hogy a jeles szobrász magyarországi származása mellett több körülmény szól, mint ellene. Ilyen az, hogy fiai jórészt ismét Magyarországon telepedtek le s hogy mesterjelében a kettős kereszt, a melynek alsó kereszt-szárához a V betű fűződik, a magyar czímerből merített motívum.⁴

¹ Dr. Roth Victor: *Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen*. Strassburg 1906. 60. l.

² Ludwik Stasiak: *Rewindykacye Wlasnosci naszej*. Kraków 1911. 3. s köv. l.

³ Lossnitzer i. m. 56. l.

⁴ V. ö. Lossnitzer i. m. 56. lapon, az imént említett síremlék kapcsán, a hol ezt írja: *Am Fussende trägt sie neben dem ungarischen Wappen sein Meisterzeichen*.

Mínt hogy Stósz fiai a művészettörténelemben sem külföldön, sem nálunk nem hagytak maradandóbb nyomot maguk után, a legczélszerűbb, ha velük a mester származásával kapcsolatban már itt foglalkozunk. Neudörfer szerint, a ki többnyire szóbeszéd alapján 1547-ben írta följegyzéseit a nürnbergi mesterekről, Stósz 1533-ban, 95 éves korában halt meg, a mi azonban a mester monographusai szerint alig hihető. Valószínű, hogy a mikor nürnbergi polgárjogáról 1477-ben lemondott és Krakóba költözött, 28 évesnél idősebb nem volt. Gyermekei első nejétől mind Krakóban születtek. A legidősebb közülük, András, karmelita-szerzetes volt; 1404-től kezdve apja költségén kánoni jogot tanul, elsőbben a krakói egyetemen, a hol 1505-ben akkor már 8 év óta ismét Nürnbergben lakó apjának egyik követelését hajtja be. Egyetemi tanulmányai végeztével a budai karmeliták kolostorába kerül, a melyet 1372-ben Erzsébet királyné, Nagy Lajos anyja alapított a királyi vár alatt a Duna partján. A budai karmeliták gondozták a vízivárosi szent Anna-kápolnát is, a mely a budavári szent Magdolna-egyház, a várbeli magyarok plébánia-templomának területén, szintén a hegy alján, valószínűleg a kapuczinusok mostani templomának helyén állott.* Ha magyar kolostorban működött, valószínű, hogy Stósz András magyarul is tudott, annyival is inkább, mert több évvel azután, hogy, bizonyára apja közbenjárására, 1520-ban a nürnbergi karmelita-kolostor priorjává választották meg, a rend délnémet és magyarországi tartományának provinciálisa lett.**

Sőt tekintettel arra, hogy 1520-ig magyarországi kolostorban működött, nem lehetetlen, hogy már mint novicius került hazánkba, még pedig 1490 körül, a mikor apja, mint alább látni fogjuk, sok valószínűség szerint Magyarországon működött. A német műtörténészek ugyan azt vitatják, hogy Stósz András már 1504 előtt is a nürnbergi karmelita-kolostorban lakott. Ez a véleményük azon-

* V. ö. *Budapest művészete a török hódoltság előtt* cz. könyvem. 86. l.

** Lossnitzer i. m. 160. l.

ban pusztán egy 1534 után kelt, kevésbé hiteles feljegyzésen alapszik.* A nürnbergi Scheurl Kristóf akkor jegyezte föl krónikájában Stósz pörének és megbélyegzésének történetét. Ezzel kapcsolatban többek között azt írja, hogy a mester, a ki 1496-ban telepedett le Nürnbergben, itt elkövetett okmányhamisításának kiderülése után a nürnbergi karmelitákhoz menekült fiához, a priorhoz, a ki most provincialis. Tudjuk, hogy Stósz András csak 1520-ban lett prior s ha Nürnbergben lép a karmeliták rendjébe, a kikkel Stósz foglalkozásán kívül vallásosságánál fogva is jóban lehetett, aligha küldik tanulmányai végeztével Magyarországra, éppen akkor, a mikor apjának elhagyatottságában a legnagyobb szüksége lett volna rá. Az öreg Stósznak alighanem sok utánjárásába került, a míg fiát 1520-ban az ottani kolostor priorjává választották meg s Budáról Nürnbergbe helyezték át. S ha apjától oly sokáig kellett távol élnie, ennek bizonyára az volt a legfőbb oka, hogy Budán vagy valamelyik más magyarországi kolostorban lépett be noviciusnak.

Ez, mint alább látni fogjuk, akkor történhetett, a mikor a mester 1490 körül valószínűleg Magyarországon dolgozott s fia 14 évesnél fiatalabb nem volt. Eperjes város levéltárában Stósz András karmelita provincialisnak egy német nyelvű levele maradt ránk. Ez 1529-ben Bécsben kelt és Stósz András ebben a város jóakarataiba ajánlja az eperjesi karmelita kolostort s ennek egyetlen lakóját. A többi szerzetes a törökveszedelem hírére nyilván a mohácsi vész után megszökött a kolostorból. A provincialis új priort és több testvért akar Eperjesre küldeni, de előbb a város értesítését kéri az egyik senator és a jegyző jelentésének meghallgatása után, a kik Bécsben felkeresték.** A levél bizalmas hangja arra enged következtetést, hogy Stósz András az eperjesieknek régi ismerőse volt. 1520 előtt nyilván az eperjesi kolostornak is tagja lehetett.

* Lossnitzer i. m. *Okmánytár* XXIX—XXX. 1.

** L. Wagner: *Diplomatarium Comitatus Sarosiensis*. Posonii, 1780. 552 l.

Stósz Vid második fia Szaniszló fafaragó volt s Nürnbergből 1505-ben költözött vissza Krakóba, itt 1516—27 között a festők czéhmestere s 1527-ben Nürnbergbe való utazása közben meghal. Mesterünk Katalin nevű leánya 1457 után a münnerstatti Trummer György felesége lesz, a ki sok kellemetlenséget szerez Nürnberg városának, az apósával szemben tanusított méltatlan bánásmódja miatt. Stósz Florián 1515-ben ötvös Görlitzben, 1543-ban az elbei Aussig polgára. Stósz Sebestyénről csak annyit tudunk, hogy 1515-ben nyoma veszett. Hasonlóképen járt Stósz Adorján, a ki 1533-ig katona volt. Stósz Vid János nevű fia 1531-ben Segesvárott hal meg s valószínűleg szobrász és festő volt; özvegye 1534-ben Keresztély festő neje lett. Stósz Mátyás 1534-ben mint pilseni polgár hal meg.

Stósz Vid második feleségétől, a nürnbergi Reinolt Krisztinától 1497 után született gyermekei közül Vid 1523-ban a brassai asztalosczeh tagja, erdélyi íróink egy része apjával téveszti össze.* Az ifj. Stósz Vid szintén szobrász és festő volt s többek közt a havasalföldi Argyason is dolgozott. 1531-ben halt meg; örökségét apja a nagyzebeni Mayr Gergely közvetítésével vette át.

Az öreg Stósz Vid Margit leánya 1519-ben Nürnberg közelében apácza lesz, János evangelista nevére keresztelt fia 1535-ben Beregszászon él, Vilibald 1534-ben mint fafaragó, tíz évvel később mint szabó szerepel Nürnbergben. Stósz Márton görlitzi bátyjánál Flóriánnál 1531—1534 között ötvös-segéd, az 1534. év végén medgyesi, a következő évben segesvári polgár; 1541-ben a krakói polgárok lajstromában így szerepel: Martinus Stoss, frater germanus Stanislai Stoss. Bár Stósz művész-fiai nagyobbára Erdélyben telepedtek le, működésüknek olyan nyomaival, a melyek apjuk művészetére emlékeztetnének, az itt fönmaradt szárnyas oltárokon alig találkozunk. Annál több a Stósz iskolájára valló művészi vonás felvidéki emlékeinken. Ezek sorában művészi értékénél fogva nem egy a jeles krakói—

* V. ö. Gyárfás Tihamér: *Batthyanyeum*. Gyulafehérvár 1911. I. kötet, 55. l.

nürnbergi mester alkotásaival is vetekedik. Daun könyvének ismertetése kapcsán Riedl Frigyesnek, ennek a kiváló æsthetikusunknak volt bátorsága rámutatni arra, hogy Lőcsei Pál mester a lőcsei főoltárt díszítő és szent Jakab lefejeztetését ábrázoló domborművén ugyancsak felülmulta Stószt, a kinek szintén fönmaradt egy hasonló tárgyú rézmetszetű compositiója.¹ Életének és működésének vázolásával kapcsolatban még több hasonló példát lesz alkalmunk felsorolni.

II. Stósz Vid Krakóban.

Az 1496. esztendőt megelőző időből, a mikor itt állandóan telepedik le, Stósz működésének Nürnberg városában és környékén semmi nyoma sem maradt fön. Krakóba való költözése előtt ilyformán nem sokat dolgozhatott itt s így ugyancsak valószínű, hogy ő volt az a Fritz Stósz, a ki Nürnbergben 1476 ban polgárjogot nyert. S ha Magyarországról vándorolt ki és telepedett le Nürnbergben, mint németalföldi vándorútjából visszatérőben, Ajtosi Albert, Dürer Albert atyja, Krakóban magyarországi munkái, vagy talán mestere révén jobban ösmerhették, mintha csak Nürnbergben arat művészetével dicsőséget, a hol a viszonyok ezen a téren akkor vajmi kicsinyesek voltak. A XIV. század végén és a következő elején oly lázas építkezések helyébe Nürnbergben a XV. század derekán általános pangás lépett. A kőfaragó szobrászok, a kik egy emberöltővel előbb itt bőséges keresethez jutottak, szanaszéjjel széledtek.² A fafaragók viszont, a kik a templomok még hiányzó szobrait, a polgárok emlékműveit készítik, többnyire egyszerű mesteremberek, a kiknek sorából az egyetlen Simon Leinberger (+ 1503) válik ki.³ Ez azonban, ha a német műtörténetírók nagyra becsülik is, szintén nem valami korszakalkotó talentum. Leinberger Stósz előtt Nürnbergben a fafaragásnak azt az átmeneti stylusát képviseli, a mely

¹ *Budapesti Szemle.* 1904. 143. l. — Továbbá *Művészet.* 1904. 66. l.

² *Lossnitzer i. m.* 18. l.

³ *Lossnitzer i. m.* 27. és 87—88. l.

szakít a XV. század első felének a régi építészeti megkötöttségre emlékeztető merevségével s bátortalanul ugyan, de nagyobb elevenségre tör, a mely a testtartásban, a végtagok szabadabb mozdulataiban, a ruhának erősen alámet-szett, nehéz ránczokban aláomló redőzésében nyilvánul. Mindebben a francia-burgundi hatás érvényesül, a mely a XV. század folyamán szinte egész Európa művészetére elhatározó befolyással volt s a mely Zsigmond király nyugoti összeköttetései és már a XIV. században is Franciaországig vándorló mestereink közvetítése révén nálunk ugyancsak korán jelentkezhetett. Körülbelül a fejlődésnek Nürnbergben Leinberger munkáiban képviselt színvonalán áll, de az utóbbinál kiválóbb művészi alkotás a lőcsei Vir dolorum-oltár.* A predelláján Mátyás király és Beatrix címerével ékes oltár csakis 1476—1490 között készülhetett, tehát körülbelül ugyanakkor, a mikor Leinberger nürnbergi Vir dolorum szobra, a melynek képét Lossnitzer mint feltámadt-Krisztust közli.** Mind a két alak áldásra emeli jobb kezét, egyik lábával tétován előre lép s válláról egyaránt palást omlik alá. De a míg Leinberger barokk módon tántorgó alakját szinte teljesen beburkolja a modorosan redőzött palástba, a lőcsei oltár mestere, a ki az anatómiában járatosabb, egész mivoltában ruhátlanul tárja elénk, úgy hogy a palást csupán háttéréül szolgál. A lőcsei oltár egész ornamentális fölszerelése, alakjainak formai harmóniája és kifejező volta ugyancsak vetekedik mindazzal, a mi ebben a nemben ugyanebből az időből Nürnbergben fönmaradt. A művészet azonban, a mely itt szemünk elé tárul, ugyanaz, a mely akkor egész Középeurópában, de különösen a Dunamenti országokban uralkodott. A lőcsei oltár szárnyképei, így a három király imáadását ábrázoló, Schongauer 1470-ben megjelent metszete (B. 6.) nyomán készült, de mélységesen telt színezésével s általában kezelésével közelebb áll a németalföldi képíráshoz, mint egyéb

* Képét I. Szepesvármegye művészeti emlékei cz. munkám II. részének XI. mellékletén.

** I. m. 70. l. 20. kép.

szárnyas oltáraink jobbfajta festményei is, a mint erre már Henszlmann is utalt.*

A lőcsei Vir dolorum oltár az egykorú szépeességi szárnyas oltárok nagy sokaságában művészi felfogásával és kiválóságával páratlanul áll. Bizonyára nem merészség, ha mesteréről azt hisszük, hogy valamelyik központibb fekvésű s a török hódoltság korában elenyészett jelentősebb városunk iskolájának képviselője volt. Hogy szárnyas oltárok nálunk nemcsak határszéli vármegyéink németektől lakott városaiban voltak, annak nem egy közvetett bizonyosságával rendelkezünk. Bunyitay Vincze szerint a XV. században a nagyváradai székesegyházban magában már ötven oltár volt. Hogy ezek sorában legalább a régiebbek mind góthikus szárnyas oltárok voltak, ennek bizonyosságai a váradai püspökök pecsétai. Így Lukács váradai püspöké (1397- 1406) és Scolari Andrásé (1409---1426), a melyen jelentéktelen eltérésekkel a váradai székesegyház akkori főoltárának fő-részét látjuk, az egészen kifejtett szárnyas oltárok teljes pompájával, a lőcsei Vir dolorum oltárhoz hasonlóan karesű oszlopokkal három részre osztott fülkéjében szűz Mária, szent István és szent László királyunk szoboralakjával.**

Németország művészete a XV. században teljesen elpolgáriasodott. Még a német római császárok is alkalomszerűen, hol az egyik, hol a másik német város polgársága számára dolgozó kiválóbb művészhez fordulnak megbízásaikkal.

A német városok, különösen azok, a melyek mint Nürnberg is, szinte teljesen függetlenítették magukat, nem egyszer hatalmasabbak, mint akármelyik német fejedelem. Művészi igényeik azonban általában szerényebbek, mint például a XV. században a burgundi fejedelmeké volt, vagy mint a minő nálunk Zsigmond királyé lehetett, Hunyadi Mátyásról nem is szólva. A mi felvidéki vagy

* V. ö. Henszlmann Imre: *Lőcsének régiségei*, 69. l.

** Bunyitay Vincze: *A váradai püspökség története*, Nagyvárad, 1883. I. 242. l. — L. még. Mihalik József: *A kassai Szent Erzsébet-templom*. Budapest, 1912. I. 14. l.

erdélyi városaink, a melyeket a XII—XIII. században irtványok helyén többnyire bevándorolt német parasztok és részben németalföldi telepesek alapítottak, politikai és kulturális téren sohasem vergődtek akkora jelentőségre, mint a németországiak. Művészetük sem vetekedett soha azzal, a melyet nálunk királyaink, főpapjaink és főuraink pazar bőkezűségükkel növeltek pompássá. Ebből az aristokratikus művészetből vajmi kevés emlék maradt ránk, ez azonban mind a javából való. S hogy a szárnyas oltárok művészete nálunk nem volt szinte kizárólagos polgári művészet, mint Németországban, azt a váradi közvetett adatokon kívül egy-két kézzelfogható emlék is bizonyítja. Ilyen a galgóczi várkapolna oltárán látható egy darab körtefából faragott magas dombormű, mely Krisztus születését ábrázolja. Ez a classikus és Európaszerte párját ritkító fafaragvány Bakócz Tamás révén került Galgóczra s igen szavahihető hagyomány szerint egykor Mátyás király tulajdona volt.*

Azok a sajátságok, a melyek alapján Lossnitzer Stósz művészetének eredetét, tagadhatatlanul finom elemző készséggel, Nürnbergnek XV. századbeli szobraiból és Leinberger munkáiból származtatja, olyan inponderabiliák, a melyek alapján Európa egymástól legtávolabb eső országainak XV. századbeli emlékeit is kapcsolatba lehet hozni egymással. Több mint bizonyos, hogy a fafaragás stylusát nem egy helyen fejlesztették ki. Tekintve mestereinek szakadatlan vándorlását, ez ép úgy fejlődött fokozatosan Európa legkülönbözőbb vidékein, mint a góthika virágzása korában a kőfaragás. Hogy hol készültek kiválóbb munkák, az többnyire csak azon mult, hogy hol rendelkeztek a művészet pártolói több művészi érzéssel és több anyagi eszközzel a leginkább rátermett mesterek állandó foglalkoztatására. A góthika egész folyamán nemzeti művészetről beszélni alig lehetséges. Mint a vallás és a cultura, a művészet is, talán csak Itáliát kivéve, mindenfelé ugyanaz volt. Hogy a Jagellók koráig Magyarországon nagystylű mæcenásokban és

* Képét l. Beöthy Zsolt: *A művészetek története*, II. k. Budapest, 1907., 593. l.

kiváló mesterekben nem volt hiány, az több mint bizonyos. Még a XIV. században tűnnek fel a Kolozsvári testvérek, a prágai szent György-szobor és az elenyészett nagyváradi király-szobrok mesterei, a kik koruknak Európaszerte legkiválóbb művészei közé tartoznak. A XIV. századtól kezdve külföldön aránylag szinte több kiváló magyarországi mester arat nagy sikereket, mint a hányat emlékeink pusztulása és levéltárainknak eddig ebben a tekintetben még kiaknázatlan volta miatt Magyarországon ismerünk. Hogy kik voltak Mátyás király művészei a bevándorolt olaszokon kívül, azt talán soha sem fogjuk megtudni. Viszont III. Frigyes udvaráról tudjuk, hogy egész sor magyarországi mester is gyarapította ennek művészi fényét, a mely azonban Mátyás király udvarához képest vajmi szegényes volt.¹ 1439-től 1473-ban bekövetkezett haláláig a bécsújhelyi vár díszítésén dolgozik a magyarországi Pusika Péter, a ki mint idősebb mester is, bizonyára nem sokkal állott mögötte Leydeni Miklósnak. Ez 1467—1487 között III. Frigyes császárnak burgundi mintára faragott vörösmárvány síremlékén dolgozott.² Pusikán kívül Boenheim még a következő magyarországi mestereket ismeri, a kik III. Frigyesnek dolgoztak: a nagyszebeni Langenauer Zsigmond (+ 1450), ennek unokaöccse Zulinger Farkas, mindketten ötvösök s az utóbbi a híres bécsújhelyi sodronyzománczos Mátyás-billikomnak mestere; továbbá Kassai Mihály, a tekei Teckerdorfer János ötvös és Mikó János festő, a kinek Bécsújhelyben Pusikához hasonlóan még nem egy műve látható.³ S bizonyára Krakóban szintén nem kisebb számmal dolgoztak a XV. században magyarországi mesterek, mint németországiak, ha eddigelé ezeket kinyomozni nem sikerült is. Krakó művészetéről Stósz ideköltözése előtt a lengyel kutatók már eddig is eléggé részletes képet rajzoltak.⁴ Minthogy mű-

¹ V. ö. Fraknoi Vilmos: *Hunyadi Mátyás király*. Budapest, 1890., 203. l.

² A. R. Maier: *Niclas Gerhaert von Leyen*. Strassburg, 1910.

³ Radisics Jenő: *Magyar műkincsek*. Budapest, 1898. 1—72. Boenheim Venczel cikke: *A Habsburg-ház műkincseiről*.

⁴ Kopera i. m.-én kívül v. ö. *Kraków, jego kultura i sztuka*, Rocznik Krakowski. Tom. VI. 1904.

vészi fellendülése csak Róbert Károly sógora, Nagy Kázmér és Nagy Lajos magyar és lengyel király uralma idején kezdődik, a város általános képére is a kései góthika nyomtára helyegét. Építészeti emlékei közelebb állnak a németországi, mint a francia góthikához, mint nálunk is a másodrendű emlékek. Viszont síremlékein német műtörténetírók is közvetlen francia hatást keresnek. Ezek sorában az első nagyobbszabású két emlékmű a krakói Wawel székesegyházában Lokietek Ulászló és Nagy Kázmér sírja. Az utóbbit a lengyelek szerint is minden bizonynyal Nagy Lajos királyunk állíttatta 1370-ben meghalt elődjének és anyai ágon nagybátyjának. Ám aligha közvetlen francia hatás alatt, de a magyar királysírok mintájára, a melyeknek a székesfejérvári basilikában akkor már hosszú sora volt meg. Miként a XIV—XV. századbéli burgundi sírokat, Nagy Kázmér tumbáját is góthikus fülkék tagolják, a melyek kereteiben gyászoló alakok domborművei sorakoznak. A tumba tetején a halott méltóságteljes szakállas alakja terül el, föléje négy pár oszlopon nyugvó góthikus mennyezet borul. A várnai csatában 1444-ben elesett Ulászló magyar és lengyel király síremlékét a tumba oldallapjain párosával sorakozó és czimereket tartó, domborművű alakok díszítik, a sarkophag tetején elterülő király koronás díszű alakjában realistikus felfogás érvényesül. Bizonyos, hogy Zsigmond királyunk síremléke a nagyváradi székesegyházban művészi tekintetben nem igen volt jelentéktelenebb ennél s mint-hogy a lengyel királyoknak összeköttetések Burgunddal nem igen voltak, inkább valószínű, hogy a krakói királysírok, a melyek első nagyobbszabású példáját Nagy Lajos királyunk bőkezűségéből faragták, szintén magyarországi minták után készültek, a melyekhez a műhelyéből kikerült hasonló munkákon Krakóban Stósz is ragaszkodott. A fafaragás terén Krakó a Stósz működését megelőző időkből nem mutathat föl oly nagyszabású emlékeket, mint a minők ebben a nemből nálunk fönmaradtak. A kisebb faragványok és szárnyas oltárok ismét arra a szoros összeköttetésre vallanak, a melyet valamikor kulturális téren Magyarország és Lengyelország kölcsönösen ápolt. A krakói Wawel szent

Háromság oltára 1467-ből Kopera szerint is szoros rokon-ságot tart a bártfai szent Egyed-templom szent kereszt-oltárával.¹

Egész sor festett szárnyas oltár és oltárszárnykép-maradt fön­n a Stósz itteni működését megelőző időből. Krakóban, mely felfogás, előadás, motívumok, sőt típusok tekintetében is élénken emlékeztet azokra a szepességi és lip­toi tempera-képekre, a melyek festői közül eddig névszerint még csak Lőcsei Miklóst ismerjük.² Mindezek a festők provincia­lis iskolát képviselnek, melylyel szemben Stósz, a mikor Krakóba jön, kora művészeti főhelyeinek színvonalán álló mester. Művészete, mint a feljebb felsorolt krakói királysíroké, közvetve burgundi eredetre vall. Mindazonáltal valószínű, hogy legalább személyi összeköttetései voltak a Szepességgel s alighanem ezeknek köszönheti, hogy Nürnbergből alig egy évi ottidőzése után Krakóba hívták és a Mária-templom nagyszabású oltárának kivitelével bízták meg.

A Mária-templom akkor Krakóban elsősorban az ottani idegenek coloniájának plébánia-egyháza volt. Az idegen eredetű krakói polgárok sorában ott találjuk Thurzó Jánost is.

A Thurzó-család eredete mindmáig nincsen kiderítve. Ám alighanem valószínű a szepességi kutatók sejtelme, hogy a Thurzók szepességi lándzsások ivadé­kai, a kik közül I. György a XV. században Lőcsén telepedett le és kereskedő lett. Egy ottani kereskedővel folytatott perével kapcsolatban neve 1436-ban merül fel először Krakóban.³ Fia II. János már állandóan Krakóban lakik s előkelő szerepet visel a város életében.⁴ Testvérei közül egy Lőcsén szenátor,⁵ ő maga a lengyel főváros polgármestere. A Ja-

¹ Kopera i. m. 8. l.

² V. ö. Kraków, 208. s. köv. l. — *Szepesvármegye művészeti emlékei*, II. k. 30—38. l.

³ Iványi Béla: *Thurzó György pere egy krakói kereskedővel. Közlemények Szepesvármegye multjából*. 1911. évf. 98. l.

⁴ Nagy Iván: *Magyarország családai*, 18. k. 203—204.

⁵ Hain Gáspár: *Lőcsei krónikája*. Lőcse, 1911. II. 376.

gellók korában visszakerül Magyarországra, körmöczi kamara-gróf lesz s családja évszázados hatalmának Magyarországon megalapozója.

A krakói Mária-templom szentélyének boltozatát egy bizonyára szintén szepességi eredetű mester, Czipsar, 1442-ben történt beomlása után újból építette. Ugyanez a Czipsar faragta a főoltár márvány-mensáját, a melynek retabulumára azonban a városi lengyel és német polgárság körében csak ezután kezdik el a gyűjtést. 1473-tól 1489-ig 2800 forint gyűlt össze erre a célra. A gyűjtés ügyében az oltár építőbizottsága buzgólkodik, a melynek tagjai sorában Heydek Jánoson, a város pomerániai származású jegyzőjén és Glaser Jakabon kívül ott van Thurzó János is.*

Stósz 1477 május havában fog hozzá nagy művéhez. A munka kezdetben lassan halad; alighanem azért, mert a mesternek előbb műhelyét kellett szerveznie. Hogy honnan kerültek ki segédei, azt eddigelé nem tudjuk. Névszerint ezek közül alig egyet-kettőt s ezeket is csak pörös ügyekkel kapcsolatban ösmerjük. Magyarosan írt neve alapján magyarországinak Stósz körének képviselői közül csak László asztalost tarthatjuk, azonkívül testvérét, Mátyást, a ki 1482-ben Harhowból került Krakóba. Hogy Stósz műhelye népes lehetett, arra a Mária halálát ábrázoló oltár faragása közben készült egyéb munkáinak nagy száma s az a körülmény enged következtetést, hogy miközben főművén dolgoztak, Stósz ismételen s egyszer két évig távol jár Krakótól. Ez a körülmény arra vall, hogy segédei közül volt olyan is, a ki művészi kiválóságánál fogva magával Stószszal is veteledett. Közelebbről, mint Felső-Magyarországról keresve sem kaphatott a mester hasznavehető segédeket. Itt ekkor már egész sor főoltár készen volt, a minőnél nagyobbát Németországban ma sem találunk. A kassai dóm főoltára, mely ha valamivel keskenyebb is a krakói Stósz-oltárnál, jóval magasabb volt, 1474—1477 között készült; a bártfai szent Egyed-templom elenyészett főoltárát, a melyből csak három szobor maradt ránk, Jakab és Miklós kassai

* Kopera, i. m. 11. l.

mesterek 1460—1466 között faragták. A krakói Mária-templom főoltárát csak 1489-ben fejezték be. Közben Stósz egyéb munkákkal foglalkozva, sikert sikerre arat. 1481-ben házat vesz, 1484-ben adómentességet nyer a várostól, «a meddig köztünk lakik és polgártársunk», ugyanekkor a festők és asztalosok czéhének előljárói sorába választják. 1485-ben Boroszlóban jár, 1486 november 16-án hosszabb időre állítólag Nürnbergbe utazik s Heydek Jánosra bizza családját. 1488 december 31-én ismét Krakóban van s miközben a Mária-templom főoltára tovább készül, egész sor más munka kerül ki műhelyéből. Még a hetvenes években készült ugyanennek a templomnak a diadalkeresztje, a melyhez hasonló szabású, nagyarányú feszületek ugyanekkor Felső-Magyarország plébániatemplomai számára nálunk is készültek s nem kevesebb művészettel. Így Bártfán, a melynek óriási calvariáját öt alakjával 1479—1485 között faragták. A remek anatómiát, a megrázó kifejezést, a mely ezt a feszületet épp úgy, mint Stósznak diadalkeresztjét s később kőből szintén a krakói Mária-templom számára faragott felfeszített Krisztusát jellemzi, ilyformán nem kell föltétlenül Leinbergerrel vagy Leydeni Miklóssal kapcsolatba hozni, mint azt mesterünk német méltatói teszik.* 1485-ben a szabóczéh számára Stósz 14 fagyertyatartót farag, nyilván körmeneteken hordozható candellabereket, mint a minők nálunk fából a Szepességen, Mühlenbach, Nageoór és Felka templomaiban maradtak ránk.**

A Mária-templom főoltárának befejezése után még csak három szárnyas oltárról van tudomásunk, a mely Stósz krakói műhelyében készült. Az egyiket a Szepesolasziból való Jakab káplán (Jacobus de Valendorf altárista) 1494-ben rendelte meg nála 28 frtért, a másikat szintén a Mária-templom számára a krakói tanács 150 frtért. Mind a két oltár elenyészett. A harmadikról alább lesz szó.

A krakói Mária-templom főoltára tömérdek viszontagság után restaurálva és átfestve ma is fönnáll. Szekrényé-

* Lossnitzer i. m. 50. s köv. l.

** L. Szepesvármegye műemlékei cz. munkámban, III. rész, 42. l.

ben mint valami középkori mysterium játékból amúgy nyersiben kiragadott jelenet, természetfölötti nagyságú alakok Mária halálát ábrázolják. Nyitott állapotában a szekrény felső részének és szárnyainak domborművei Mária hét örömet tárják elénk: az angyali üdvözetet, Krisztus születését, a három napkeleti szent király imádatát, Krisztus feltámadását, mennybemenetelét, a szentlélek eljövételét s a szekrény felső felerészében Mária mennybemenetelét. Zárt állapotában a szekrény dupla szárnyainak tizenkét domborműve Jézus életet és kinszenvedését örökíti meg. A szekrény ormának hármass mennyezetes fülkéjét Mária koronázását és két püspököt ábrázoló szobrok díszítik. A predellát végesvégig Jesse gyökerét ábrázoló dombormű borítja, a Jesse törzséből kinövő fa, a melynek galyai közé Krisztus őseit ábrázoló apró domborművű alakok szövődnek. Pár híján kétszáz a szabadon faragott és domborművű alakok száma, a melyek ezt az ünnepélyes hatásában mesés oltárt díszítik. Nem csoda, ha közel tizenkét évig tartott, a míg a nagy mű elkészült, akkor is, ha a mesterrel számos segéd együtt dolgozott rajta.

Hogy ez csakugyan úgy volt, ezt az oltár egyes részeinek különböző értéke bizonyítja. Nem különböző egyéniségek érvényesülnek ebben a különbözőségben, de különböző talentumú és technikai készségű erők, a melyek azonban mind egyazon iskolából kerültek ki. Hogy ez utóbbi gyökere nem lehet Nürnberg, a hol Stószig a fafaragásban szinte merőben a nyárspolgári felfogás érvényesül, ennek az az ünnepélyes előkelőség a bizonyossága, a mely az oltár valamennyi compositióján előmlik. Nem tagbaszakadt, gyűrött képű nyárspolgárokat ábrázolt itt a mester, hanem aristokratákat s ha a Mária halálát ábrázoló főcsoportozaton egy-egy krakói patriciust meg is örökített, domborművein a szereplők a latrokon és poroszlókon kívül szinte mind tartásukban, viseletükben és finom vonásaikban egyaránt udvari emberek, fejedelmi vagy fejedelem környezetébe illő alakok. Röviden az oltár legjelentősebb részeiben olyan művészet hajtása, a mely csak fejedelmi istápolás mellett válhatott virulóvá, mint a XV. században Magyarországnak

királyoktól, főpapoktól és főuraktól pártolt művészete, a melyből felvidéki városainkba, az erdélyi szász városokról nem is szólva, csak elvétve került mutatóba egy-egy classikus alkotás. Stósz krakói oltárának Mária halálát ábrázoló főrészeiben a haldokló szűzet térdeplő helyzetben látjuk s miközben az egyik apostol karjaival fogja föl, a többiek laza csoportba verődve sereglenek köréje. Az egyik egy könyvből a haldoklók imáját olvassa föl, a másik (szent János) ruhája szegélyét emeli szeme felé, a harmadik szenteltvize-tartóval kezében mered maga elé, a negyedik a füstölőt fujja, hogy tüzét fölélessze. A Máriát tartó alak fölött egy apostol kezét tördeli fájdalomában, az utóbbi alatt jobbról-balról kettőnek a feje mered ki a haldokló felé. A jobb-felöli három alak fölfelé néz, mintha már tanúja volna annak, mint száll a Megváltó oldalán a boldogságos a menyei dicsőség felé. Mint a középkori ábrázoló művészet compositiói a XIV. századtól kezdve szinte mind, a Mária haláláé is, mysteriumi jelenetet örökítenek meg.¹

Nyugateurópában a XV. században ilyfajta compositiók Máriát általában ágyban fekvő, párnák közt ábrázolják. Európa keleti felében az archaistikusabb felfogású s Máriát térdeplő helyzetben ábrázoló compositiók a gyakoribbak s a Dunavidéki országok mentén szinte általánosak.² Magyarországon a compositiónak ez az archaistikus formája csaknem kizárólagos s a míg külföldön csekély kivétellel csupán mint episod, az oltárok szárnyain szerepel, nálunk egész sor oltárnak főrésze volt. Német műtörténetírók, emlékeinket nem ismerve, természetesen szintén kizárólag német jellegűnek tartják a compositiónak ezt a nemét s Stósz művészetének nürnbergi eredetére vonatkozólag érvenek használgák föl.³

¹ V. ö. Málé: *L'Art religieux de la fin du moyen age en France*. Paris, 1908.

² Münzenberger u. Beissel: *Zur Kenntniss und Würdigung der Mittelalterlichen Altäre Deutschlands*. I. II. Frankfurt a. M. 1885—1905.

³ Lossnitzer i. m. 41. és 77. l. — V. ö. még a némileg ellenkező állásponton levő Bergner: *Handbuch der Kirchlichen Kunstalterthümer* cz. művével, 539. l.

Több mint bizonyos, hogy a compositiók rokonsága alapján a középkori művészetben nem igen lehet iskolákat megkülönböztetni. Az a körülmény azonban, hogy a haladkló Máriát térdeplő helyzetben ábrázoló compositiók nálunk már a XIV. századtól kezdve szinte kizárólagosak, ellentmond annak, mintha Stósz csakis Nürnberg és Regensburg környékén találhatott volna mintákat, a melyek művészi jelentéktelenségével szemben az ő krakói alkotása mérhetetlenül magasabb színvonalon áll. Magyarországon Mária halálának még a gótikus építészet virágzása korában gyökerező archaistikus compositiójára a legrégibb példát a budavári Nagyboldogasszony templom déli kapujának ívmezőjében találjuk. A kapuhoz hasonlóan ez a dombormű is bizonyára még a XIV. századból való s szigorúan architektikus elrendezésben ábrázolja a térdeplő Máriát s a kétfelől egyvonalban sorakozó apostolokat. Stósz krakói compositiójával a legtöbb rokonvonás jellemzi a szepeshelyi székesegyház hasonló tárgyú, de kevésbé művészies mellékoltárát, a melyet a dóm 1478. évi fölszentelesi okmánya más tíz oltárral együtt, már mint létezőt sorol föl.* Stósz krakói művéhez, mint láttuk, 1477-ben fogott hozzá s ennek főrésze csupán 1484-ben készült el. Egy a szepeshelyinél jóval ügyesebb, Mária halálát ábrázoló domborművet a kassai dómból a felsőmagyarországi Rákóczi-muzeum őriz. Bármily kicsiny arányú is, művészi tekintetben ez közelíti meg leginkább Stósz krakói művét, a melylyel körülbelül egykorú.** Miként a szepeshelyin, ezen is az apró alakok közül négynek az arca, némi eltéréseket nem tekintve, ugyanazt a tyпуст mutatja, de eleven felfogása és ügyes jellemzése arra vall, hogy mestere legalább ezt az egy arcot természet után faragta. Bár alakjai túlságosan összezsúfoltak, rythmikus hármas tagoltságával figyelemre méltó még a nagyócsai Mária halála-oltár, a melynek mintája a besztercebányai vártemplom elenyészett s valószínűleg Stósz krakói művé-

* *Szepesvásmegye művészeti emlékei* cz. munkám II. rész, 51. l.

** *L. Magyarország csúcsiveskori szárnyas oltárai* cz. munkám I. részében, 16. l.

nél is nagyobb arányú főoltára lehetett. Kevésbé művészi munkák a dobronyai, a szelcei és a pozsonyszentgyörgyi dombormű, a melyeken kívül különösen Szepes és Sáros vármegyékben még több festett compositio is van a XV. századból, mely a haldokló Máriát szintén térdeplő helyzetben ábrázolja.*

Bármily buzgó szorgalommal kutatták föl a lengyel műtörténetírók a Stósz krakói működésére vonatkozó adatokat, ezek összefüggését még ma is nem egy hézag szakítja meg. A krakói nagy oltár faragása közben készült metszeteinek javarésze, a melyek különböző európai gyűjteményekben kerültek fölszínre, mind mesterjelét viselik. Ezek rajzát elsősorban alighanem faragott munkáihoz mintának készítette, de önba vagy sárga rézbe vésvé sokszorosított másolataikat kortársaihoz hasonlóan, vásárokon is árusította. A szent családot házi munka mellett ábrázoló metszete nyomán készült a lusinai oltár főrésze, ma a krakói akadémiában. Ezt a domborművet méretei alapján ítélve, Stósz eredetileg a krakói főoltárra szánta, de mint fölöslegest, műhelyében segédei szárnyakkal bővítették meg s így került Lusina templomába.**

Eddigélé Stósznak 10 rézmetszete ösmeretes. Valamennyi 1492 előtt készült, Schongauer hatására vall, de kivételben, különösen korai, 1480 körül készült munkáin, vázlatosabb.

A Mária-templom főoltárának befejezése után Stósz mint kőfaragó-szobrász lép Krakóban előtérbe. A legapróbb részletekig sajátkezű munkája Krisztust az olajfák hegyén ábrázoló domborműve a krakói Nemzeti Museumban, mely eredetileg a Mária-templom czintermének falát díszítette. Ennek compositiójában szintén még a góthikus művészetben gyökerező hagyományok érvényesülnek. Krisztus gyámköyszerűen kiugró kösziklán térdepel. Körülötte különböző

* L. Szepesvármegye művészeti emlékei II. rész s Magyarország csücsüveskori szárnyas oltárjai. I.—II. sorozat.

** Lossnitzer i. m. 46. l. — Kopera i. m. 118. l. jain a lusinai oltárt Lőcsei Pálnak tulajdonítja.

nézőpontból ábrázolva, a három apostol alszik. Jobbról kőszál fölött angyal lebeg, a dombormű bal sarkában, a kerítés kapujában, Judással élükön, a poroszlók tűnnek föl. Realistikus felfogással ábrázolt arcok, phantastikus redőkben aláomló ruhák, de egyben ezeken keresztül plasztikusan érvényesülő testformák s rendkívül finoman megmintázott kezek jellemzik ezt a domborművet, a mely ma a később ráamázolt festéktől megtisztítva, Stósznak egyetlen színezett faragványa, a melyen a festés szinte eredeti állapotában látható. A távlat, a melylyel festői hatású plasztikájában a Mária-oltár domborművein is küzd, itt sem erős oldala. Innen a sceneria túlságosan meredek volta s az előtér alakjainak az az elrendezésbeli sajátossága, hogy nem egymás mögött, hanem egymás fölött látjuk őket.

Á gyűrött és nyugtalan ruharedőzés, a mely már a Mária-oltár díszítő rendeltetésű alakjain is nagymértékben enyhült, szinte teljesen eltűnik mesterünknek esztergomi vörös márványból faragott síremlékein, a melyek sorában Jagelló Kázmér király síremléke 1492-ből a legkiválóbb. Ennek tumbáján a feljebb említett régibb krakói királysírok elrendezését követte. Csak a fedelen elterülő s szenvedésektől megviselt, igen karakteristikus arczczal ábrázolt fejedelem viselete más: gyöngyökkel himzett, széles szegélyű, dalmaticaszerű palást, mely közepén kissé gyűrötten, de általában széles síkokban omlik alá. Új járulék a fedél alján kétfelől egy-egy kardot és czimert tartó, ágaskodó sisakos oroszlán, a mely III. Frigyes síremlékén is előfordul. Ez azonban nem olyan jelentős művészi motívum, a melynek alapján Stósz művészetét Leydeni Miklóséval kapcsolatba lehetne hozni, hanem inkább az udvari körök izlését jellemző járulék, mely Mátyás király elpusztult síremlékén is ott lehetett s a melyet a Hunyadiak egyik gyulafehérvári s a Zápolyaiak két szepeshelyi síremlékén egy-egy czimertartó angyal pótol. Jagelló Kázmér síremlékén a tumba alján, az arcaturás fülkékben, lengyel typusú czimertartó, gyászoló alakok sorakoznak párosával. A kőkoporsó fölé itt is góthikus mennyezet borul, a melynek oszlopféjzeteit bibliai tárgyú domborművű compositiók

diszítik. Ezeket a mester mintái nyomán a Passauból 1494-ben Krakóba került Huber Jörg faragta márványba. Stósz egyik német monographusa azt hiszi, hogy ezek a történelmi oszlopfejek közvetlen németalföldi hatás alatt készültek s a rotterdami szent Lőrincz-templom északi hajójának pillérein vél idevágó analógiákat találni.¹ Azt hiszem, itt is közelebb estek a magyarországi analógiák, a minőkkel műemlékeinken a román és csúcsíves építészet folyamán egyaránt sűrűn találkozunk. Így a kishényi templomban, az erdélyi Földváron, a benzések soproni templomában és a garamszentbenedeki vár templomában.²

Ugyancsak esztergomi vörösmárványból faragták Stósznak Olesnicki Sbigneus érsek (+ 1493) emlékét megörökítő sírkövét a gnezeni dómban. Ez elrendezésével szoros rokonságot tart Magyarország egykorú főúri és főpapi síremlékeivel, a melyekhez hasonlók salzburgi márványból a XV. század végén a Duna mentén föl Bajorországig is készültek. Ez utóbbiakat azonban művészi tekintetben az Olesnicki-emlék mind felülmúlja.³ A püspök infulás feje fölé karélyos ivű mennyezet borul, a melynek lombos ékitményeibe apró madarak fonódnak. Szinte szakasztott mása ez a díszítmény annak, a melyet a fa természetének megfelelően plasztikusabb, naturalistikusabb kivitelben a lőcsei főoltár predellájának fülkéjén láthatunk.⁴ Lőcsei Pált, a ki ennek az oltárnak mestere volt, a német műtörténetírók is Stósz legkiválóbb tanítványának tartják.⁵

III. Stósz Vid Nürnbergben.

Mint az előző fejezetben láttuk, Stósz Vid működésének folytonosságát Krakóban nem egy jelentős hézag szakítja meg. A mikor 1486 november 14-én elutazása előtt

¹ Lossnitzer i. m. 59. l.

² L. Beöthy Zsolt: *A művészetek története*, II. k. 543., 552. és 559. l.

³ Lossnitzer i. m. 60.

⁴ *Szepesvármegye művészeti emlékei*, II. rész, 75. l.

⁵ Lossnitzer i. m. 122. l.

Heydek János városi nótáriust teljhatalmú megbizottjának teszi meg, az erről szóló okmányban azt olvassuk, hogy üzleti dolgaiban Nürnberg felé készül.* Hogy csakugyan ott járt-e, nem bizonyos. Krakóból való két évi távolléte idejéből működésének vagy ott időzésének Nürnbergben semmi nyoma sem maradt fenn. Mint alább látni fogjuk, nem lehetetlenség, hogy Stósz ezt a két esztendőt Magyarországon, még pedig ú. n. alsómagyarországi bányavárosainkban töltötte el, a hová krakói működése utolsó éveiben, ha rövidebb időre is, alighanem még többször visszatért.

1496-ban január 10-én még Krakóban van. A következő hónapban azonban már Nürnbergben vált polgárjogot, a hová egész háza népével költözött. Hogy mi volt az oka Krakóból való távozásának, azt nem igen lehet többé megállapítani. Lossnitzer szerint azért költözött el, mert Krakóban nem tudott elég segédet kapni.** De hiszen nem tekintve azt, hogy Krakóban sem lehetett fafaragókban hiány, két évtizedes működése folyamán volt módjában tanítványokat nevelnie s állandó keresetre bizonyára itt is elég kilátása volt. S ha ott kifogyott volna a szárnyas oltárokból, a közeli Felső-Magyarországon ilyen megrendelésekre jóval több alkalom nyílt, mint a mennyihez élete második felében Nürnbergben tényleg jutott. Igen valószínűnek tartom, hogy Stósz a tőzsérkedés láza hajtotta Nürnbergbe, a mely akkor Európaszerte elharapózott, nagy vagyonokat teremtett szinte semmiből, de sok embert tönkre is tett. S Nürnberg eleven kereskedelmi életével Krakónál alkalmasabb helynek látszott itt szerzett s ugyancsak jelentős vagyonának forgatására. Bizonyára a Krakó életében tekintélyes szerepet betöltő Boner János tanácsára, ennek Nürnbergben lakó testvérére, Boner Jakabra bizza vagyonának egyrészét. Ez azonban visszaél bizalmával s a csalódás, a melybe Stósz képtelen belenyugodni, lesz a mester harmincz éves nürnbergi calvaria útjának kiinduló pontja.

* Ptasnik i. m. 160. l. — Lossnitzer i. m. Okmánytár. XXI. l. No. 31.

** Lossnitzer i. m. 87. l.

Stósz nürnbergi élete egyébként sem kezdődött szerencsésen. Alig hogy idement, 1496 nyarán meghal felesége. A következő évben Stósz újból nősül s mint jómódú ember, egy tekintélyes nürnbergi pénzváltó leányát, Reinolt Christinát veszi el. 1499-ben házat vásárol, két évvel azután 1300 forintot tesz be a városi pénzváltó boltba kamatozásra. Művészi ambíciók nem igen zaklatják. Első nürnbergi műve Callimachusnak, János Albert lengyel király titkárának emléktáblája bronzból még krakói rendelésre készül s hibás távlattal ábrázolt szobában, irópolecza mellett örökíti meg az elhunytat, festői felfogással, sajtóságon kifíczamodott, terpeszkedő tartásban. A tábla pompás renaissance kerete aligha Stósztól való. Az egész mű öntését a németek Vischer Péternek tulajdonítják, de pusztán azon az alapon, hogy ő volt akkoriban Nürnberg legkiválóbb bronzöntő mestere. Ezt a munkát a St. Sebald-templom számára homokkőből faragott három dombormű követi, a melyek közül az *Olafjék hegye* a krakóiinak ismétlése. A másik kettő sem mutat haladást a krakói Mária-oltár domborműveihez képest. Csak compositiójuk tömöttebb, úgy hogy a testrészeikkel egymást sűrűn keresztező alakok teljesen kitöltik a domborművek négyszögletes mezőit, de jóformán minden térhatás nélkül vannak ezek síkjába szorítva.

Közben Boner Jakab 1500 ban visszahozza Stósznak a forгатásra neki átadott 1000 forintot s az elért haszon fejében 265 forintot fizet a mesternek, a ki annyit eddig fölsorolt munkáival aligha keresett, a mióta Nürnbergbe visszatért. Stósz ismét ki akarja adni pénzét s ugyanennek a Bonernek a tanácsára egy másik pénzváltóhoz, Startzedelhez viszi, a ki azonban nemsokára mint vagyombukott ember megszökik Nürnbergből. Stósz megtudja, hogy Startzedel Bonernek is adósa volt 600 forinttal s ez alávaló módon csak ezért hozta neki vissza a pénzt s helyeztette el vele a bukás szélén álló embernél, hogy ezzel így kiízzettesse a követelését. Hogy tehát 600 forinthez jusson, Stósznak 1265 forintot kellett veszítenie.

A mester fölháborodásában és elkeseredésében fülhöz-fához kapkod s végül, hogy bizonyára nem könnyű szerrel

szerzett pénzét visszakapja, állítólag gyóntatója, egy mezit-lábás barát tanácsára kötelezvényt hamisít Boner nevére és ennek alapján beperli a ravasz pénzváltót. A hamisítás azonban kiderül s a mestert, a ki ideiglenesen a karmeliták nürnbergi kolostorában talált menedéket, az utcán elfogják, börtönbe zárják és végezetül 1503 december 4-én nyilvánosan tüzes vassal bélyegezik meg mindkét orcáját, egyben megesketik, hogy a város falait sohasem hagyja el többé.

Szó sincs róla, Stósz okmányhamisítása nagy erkölcsi botlás volt, megtorlásának módja azonban nem valami előnyös fényt vet a művészet-pártolás hírével dicsekedő Nürnbergre. És semmi sem kiáltóbb bizonyosága annak, hogy Stószot ott életében soha senki sem tartotta a város fiának, mint az a szigorúság, a melylyel a pöre folyamán szinte gyermekes naivitásról tanuskodó mester botlását megtorolták, vagyona elrablóját pedig büntetlenül futni hagyták. A ki ismeri a középkori városok jogszolgáltatását, bizonyára nem egy esetre emlékezik, hogy a város tekintélyes polgárainak közbenjárása, vagy az egyébként érdemes vádlott büntetlen előéletére való tekintettel, a város urai főben járó bűnesetet is megtorlás nélkül hagynak.

Ám, miként vejének a würzburgi püspökhöz intézett s pártfogásért könyörgő levelében olvashatjuk, mint messze idegenből bevándorolt ember jó barátok nélkül, idegenül élt a városban* s valószínűleg csak irigyei voltak itt. Ha Stósz nürnbergi születésű avagy nürnbergi polgárnak a fia, szinte érthetetlennek találnók azt a kicsinyes gyűlölködést, a melylyel a város urai élte végéig üldözik s nemcsak nem helyezik vissza polgári jogaiba, a mikor Miksa császár kegyelem-levelével rehabilitálja, de még ennek kihirdetését sem engedik meg.

Egy örökösödési perből kifolyólag Stósz Nürnbergben még második feleségének családjával sem lehetett jó viszonyban. S a mikor börtönbe hurczolják, ügyét csupán veje Trummer György karolja föl, egy nürnbergi timár fia, a ki Mün-

* Lossnitzer i. m. Okmánytár. XXXII. 1.

nerstadtban lakik; de a mint apósával folytatott pöréből később kiviláglik, ez sem önzetlenül. Trummer György, a würzburgi püspökön kívül két vidéki nemest, a Riedtesel lovagokat is mozgósítja apósa érdekében s a mikor ennek sincsen fogantja, a lovagok segítségével évek során át zaklatja a vásárokra utazó nürnbergi kereskedőket. Trummer és társai aztán expedícióik költségét Stósz Viden próbálják behajtani. Az öregedő mester hiába mentegetőzik, hogy nem ő biztatta föl vejét a város ellen, ennek urai ismét csak rajta töltik ki bosszújukat. Üldözésük elől Stósz 1504 elején Műnnerstadtba menekül, a hol a plébánia-templom főoltárát festi. Az oltárszárnyak itt Stósznak ma egyetlen ránk maradt festményei s ha alakjaik jellemzésében sok is a túlzás, élénk színezésükkel, erősen részletező eleven előadásukkal ugyancsak érdekes és felfogásukban eredeti munkák. A térhatás azonban itt sem erős oldala mesterünknek, a ki ennek a munkájának befejeztével visszakérezkedik Nürnbergbe.*

Ám a város megtiltja neki, hogy otthagytott családjához visszatérjen. Ő hiába könyörög, hogy semmi köze vejének merényleteihez, a ki a császártól kieszközölt elfogató parancscsal is daczolva bátorságtalanná teszi a városbeli kereskedők utazásait. A tanács hajthatatlan marad s a mikor 1505 június 14-én Stósz mégis Nürnbergbe megy, négy heti toronyfogságra ítéli és ismét megesketi, hogy soha nem hagyja el többé a várost. Stósz azonban nem tud beletörödni gyalázatába s bár 1506-ban elengedik a frankfurti vásárra, onnan visszatérve mindenféle kérésekkel zaklatja a várost. Megbélyegzése előtt Nürnberg városa számára végzett munkáinak díját követeli. Valami két rendbeli Pruckenwerckről van szó, alighanem áthidalásokról a városon keresztül folyó Pegnitzen. A nürnbergiek azonban inkább lebontatják ezeket, semmint hogy Stósz pénzt lásson tőlük s közbe még be is csukják, de a mikor kiszül, hogy csupán ellenségei rágalmaira keveredett követelése miatt bajba, rövidesen szabadon bocsátják.

* Lossnitzer 104., 36. kép. — Stósz pörének története ugyanitt 94—100. l.

Hogy polgári becsülete oda volt, Stósznak existenciája is megrendült. A megbélyegzett emberhez tisztességes fafaragó vagy festő nem igen állott be legénynek. A mester hiába könyörög, hogy Miksa császártól nyilván ennek titkára, Stósz Antal révén nyert kegyelem-levelét legalább a fafaragók és festők előtt olvastassák föl. Csupán azt engedték meg, hogy ő maga mutogassa. Erre azonban vajmi ritkán nyilhatott alkalom; mert hiszen ha egy-egy idegen vándorlegény be is nyitott a mester házába, tüzes vassal gonosztevőnek megbélyegzett, eltorzított arca láttára bizonyára rögtön odább is állott.

Valószínű, hogy az imént említett Stósz Antal császári titkár mesterünknek rokona volt. Fiai Vid, Fülöp és Kristóf Nürnbergben Neudörfernél, az ottani mesterek krónikásánál tanulnak kalligraphiát és császári irnokok lettek.¹ Ezek nyilván már I. Ferdinánd királytól nemességet nyertek s közülük Vidnek sírkövén 1569-ből a sziléziai Frankenstein katolikus templomában a czímer képe szintén a kettős kereszt, a mely szobrásunk mesterjele volt s a melyet fia András is családi czímerként használt.¹ Miksa császártól megrendelést Stósz Vid alighanem szintén Stósz Antal révén kapott. Nürnbergbe való költözése óta nagyobb munkához Stósz csak a schwaziak részéről jutott. A tiroli városka templomának már 1619-ban elpusztult főoltára volt ez, a melyet 1503-ben fejezett be s a melyért 1166 forintot kapott.³ 1507-ben Nürnberg urai engedelmével, Miksa császár megbízásából vállalt munkája érdekében egy mérföldnyire kiengedik a városból. Valószínűleg a császár siremlékére szánt bronz szobrok mintáihoz való agyagot keresett.⁴ Ilyen szobor öntéséről azonban csak 1514-ben van tudomásunk, a mikor a nürnbergi rézművesek mindenáron meg akarják akadályozni, hogy mint nem czéhbeli, a szobrot bronzba öntse. A város is csak a császárra való

¹ Lossnitzer i. m. 13.

² U. o. 163. l.

³ U. o. 93.

⁴ U. o. 107. l.

tekintettel engedi ezt meg s oly föltétel alatt, hogy hasonló munkát sohasem vállal többé. Az öntésre a város árkában jelölnek ki Stósznak helyet, de csak hosszú húza-vona után, úgy hogy közben mintája összeszárad. A mester naiv módon a várostól kér az ilyformán hiába végzett munkáért kárpótlást; természetesen hiába. S bár Nürnberg gazdagabb polgárai kisebb megbízásokkal fölkarolják műhelyét, a város részéről haláláig nem sok jóakaratot tapasztalt. Még 1506-ban a Sanct Sebald-templom számára ajándékuul fogadalmi szobrot akar faragni. A város azonban ajánlatát visszautasítja. A mestert, alighogy felnőnek, rendre elhagyják gyermekei, nyilván mert apjuk szégyene reájuk is árnyékot vet. Szaniszló, a ki fafaragó volt, már 1505-ben Krakóba költözik. Margit leánya, valószínűleg, mert apja megbélyezett ember s nincs kilátása arra, hogy férjhez menjen, 1519-ben apácza lesz. A következő évben valószínűleg a karmelitákkal ápolt barátsága révén András fiát Nürnbergben priornak választják meg s ő Budáról oda költözik. Fia rendeli meg nála a nürnbergi karmelita templom főoltárát, a melyért az agg mester ép azért vajmi olcsó árt, 400 forintot számít. Ez volt Nürnbergbe költözése óta második nagyobb munkája, ám a város szűkkeblűségéből és ellenséges indulatából kifolyólag a mester számára ez is csak temérdek keserűség forrása lett.

Stósz Vid öt évig dolgozott életének ezen az utolsó nagy művén. Ez alatt a karmeliták mindössze 158 forintot fizettek munkájáért. 1525-ben, a protestantismus terjedésével, a város oly czímen, hogy a vallási békét félti tőle, száműzetésre ítéli Stósz Andrást, a karmeliták priorját, a kolostor vagyonát pedig lefoglalja és elkobozza. Stósz Vid, a kinek közelében második feleségének 1526-ban történt halála után, úgy látszik, csak két legkisebb fia, a fafaragónak nevelt Vilibáld és a gyermek Márton él s a ki, ha becsületes nevet nem, legalább tisztességes vagyont akar hagyni gyermekeire, hiába rimánkodik a város uraihoz, hogy a nagy oltár árának hátralékát fizessék ki. Most is ridegen elutasítják. S a mikor utolsó éveiben megvakulva, 1533-ban meghal, András fia az örökrészből az oltár hátralékos áráért

levont 242 forint fejében igényt jelent be erre, de 1538-ban bekövetkezett haláláig nem kapja meg. A nürnbergiek örököseinek is, Flórián öcsésének és Gar nevű sógorának. csak 1543-ban adják ki. Az oltár ekkor Bambergbe kerül, a hol Stósz András, mint provinciális lakott és püspöki káplán volt s a hol az oltár a felső plébánia templomban csonkán még ma is látható.¹

A mult század elejéig Stósz Videt Nürnbergben csak a St. Lorenz-templom angyali üdvözlete és néhány nagy feszülete alapján ismerték. Az előbbi Mária hét örömét ábrázoló domborművekkel ékes rózsakoszorúban eredetileg kovácsolt vasból készült csillár díszítése volt s 1517—1518-ban készült. A két főalak ebben a templom menyezetéről lecsüngő koszorúban kissé élettelen, a túltengő ruharedőzés szinte teljesen elfojtja formáinak érvényesülését. Ez utóbbi tekintetben Mária és Gábor arkangyal a krakói főoltár nagy alakjaival tart szoros rokonságot.

Stósz nagy feszületeinek a hatása jóval plasztikusabb. A legkiválóbb ezek sorában a St. Lorenz templomban, mint a krakói is, az emberi test beható tanulmányozására vall; arca, ha nem is vonzó, megrázó fájdalommal van tele. Sokkal harmonikusabb hatású a nürnbergi muzeum feszülete, a mely a kórházi templomból került ide s szintén 1510 előtt készülhetett. Stósz feszületeinek mintái természet után rajzolt eredeti cartonok voltak. Egy ilyen Krisztuskart ábrázoló rajzot Lossnitzer Coburgban a hercegi gyűjteményben talált.²

Stósz Vid felfeszített Krisztusait széles mell, befűződő derék, lobogó végű lágyékkendő, megnyúlt végtagok s a formák gondos részletezése jellemzi, miként a XV—XVI. századból Felsőmagyarországon is nem egy ránk maradt és a Stósz feszületein levőkkel vetekedő Krisztus testet.³ A plasztikus stylusának fejlődését ruhás szobrain Nürnberg-

¹ Lossnitzer i. m. 134—147.

² U. o. 140. l., 52. kép.

³ Bártfán, Nagysároson, Késmárkon a templom főoltárán. V. ö. Magyarország csúcsíveskori szárnyas oltárai. I.

ben élénk táró emlékekre nálunk szintén vannak analogiák. Ép ezért a mester önálló nürnbergi szobrai ezekkel együtt a következő fejezetben külön tárgyalom. S ezúttal még csak a bambergi főoltárt méltatom, mely plasztikus stílusának fejlődését tetőpontján mutatja. De ha ezt a fejlődést ismerjük is, új fajta technikai kezelésével és ékítményes felszerelésével a bambergi oltár a mester működésében ugyancsak nagy meglepetés.

Mint eddig felsorolt munkái mutatják, Stósz stílusa minden ízével a burgund-németalföldi iránytól befolyásolt kései góthikus művészetben gyökerezik. Az olasz renaissance hatása elől, a mely nálunk a kassai dóm főoltárának ékítményes részében már 1474—1477 között a góthikával oly kedves bájjal ölelkezik s a melyet a lengyel udvar magyarországi példára a XV. század végén Krakóban szintén felkarol, sokáig elzárkózik. A renaissance térfoglalása, a mely lelkének idegen volt s a melyet az udvari körök ott szintén gyorsan karoltak föl, talán szintén hozzájárult ahhoz, hogy Krakót otthagya. Ám Németországban elsősorban a Fuggerek, a magyarországi Thurzókkal rokon tőzsérek párfogása révén Augsburgban, a XVI. század elején valósággal ajtóstul szintén betör az olasz művészet, a mely csakhamar Nürnbergben is hódít s a melynek hatása alatt a város legkiválóbb művésze, Dürer is új szárnyakat kap. A új művészet új feladatokat is tűz ki a mestereknek. Nürnbergben 1488—1491 között még 23 szárnyas oltár készült.* Valamivel később Nürnberg város tanácsa jónak látja korlátozni a fényes oltárok fölállítását.**

Szentelek szobrain kívül, a minőkkel Nürnbergben túlnyomóan foglalkozott, Stósz a reformatio küszöbén profán tárgyú munkák faragására is rászorult. Ha Nürnbergben a Frauenkirche kapujában s a mikor a város innen 1532-ben kitiltja, a dominicanusok kolostorának előcsarnokában, csak vallásos tárgyú apróságokat árul, vásárokra, a melyekre 1515-től kezdve a város engedelmével Nördlingenbe és Frank-

* Lossnitzer i. m. 24. l.

** U. o. 87. l.

furtba jár, bizonyára profán tárgyú faragványokat is magával vitt. Egy nagy feszületen kívül hagyatékában már csak ilyen genre alakokat találtak: tánczó gyerekeket, egy öreg asszonyt, Ádámot és Évát. A tánczó gyerekek bizonyára az olasz puttokhoz hasonló szobrocskák lehettek. De hogy mint alkudott meg Stósz öreg napjaira az olasz renaissance-nak hódoló kor ízlésével, annak bambergi oltárához rajzolt terve a legelénkebb bizonyosága, melyet ma a krakói akadémia őriz. A szárnyasoltár szerkezete itt a régi, de ékítményes fölszerelése, a nyilván Augsburg közvetítésével megismert olasz renaissance-stylusban pompázik. A krakói Mária-oltár mintájára tagolt szekrényt renaissance ékítmények díszítik, szárnyait félköríves, közepét három karélyos orom tetőzi be, a melyek keretekítményei szintén renaissance-stylűek. Ezek kivitelére ugyan talán sohasem került sor; magán azonban az oltár középső magas domborművén is egész új oldalról mutatkozik be Stósz, ha mint a festői пластика mestere egészen itt sem tagadja meg magát. Térhatás tekintetében Stósznak a bambergi oltáron levő Krisztus születését ábrázoló nagy domborműve a legkiválóbb alkotása. Minden idegesség nélkül, ájtatos nyugalomban ábrázolt alakjainak felfogása és megmintázása minden ízében plastikus. Mária térdeplő alakján, a gyermek feje fölött muzsikáló angyalok kerekded arcán fanyar báj ömlik el. Csak balfelől szent József alakja vész el a bő redős ruhában, tartása is mesterkélte. A jobbfelől álló pásztorok alakja azonban ismét merő természetesség. A háttér sziklás toronyos táj, a melyen apró alakok, a hegyek fölött felhőkön angyalok sűrögnek. A perspectivikusan ábrázolt háttér egyikét motivuma a hasonló tárgyú bártfai oltárra s a feljebb említett galgóczi domborműre emlékeztet.

Stósz stylusa azonban ezen a domborművön mindentől elüt, a mit nálunk a fafaragás valaha létrehozott. A régibb műveit jellemző széles kezelés helyett itt szinte a gömbölyűre esztergályozott formák uralkodnak, melyeket azonfelül még gondos csiszolásnak vetett alá, mert az oltár domborműveit már eleve színezés nélkül szánta szekrényében 350 cm magas és 290 cm széles alkotásába. A bam-

bergi oltár, a fafaragó stylus egyik legkiválóbb mesterének és legjelentősebb fejlesztőjének utolsó számottevő munkája, az olasz renaissance hatása alatt szinte merőben köjellegű lett.

IV. Stósz nürnbergi szobrai és iskolája Magyarországon.

A krakói Mária halála oltár festői és ornamentális problémáit Stósz nem fejlesztette tovább. Már ennek az oltárnak a keretét díszítő proféta-szobrocskák is plastikusabbak, mint a nagy alakok; ruhájuk többnyire testhez simul, redőzése nyugodtabb, mozdulataik szabadabbak. A mesternek egyik életrajzírója Stósz festői törekvéseit Niclas van Leyden működésével, ennek fafaragó mesterünkre gyakorolt hatásával hozza kapcsolatba s azt hiszi, hogy a mikor Leyden ott működött, Stósz 1467—1477 között Passauban járt és a leydeni mestertől tanult.* Így lett ezzel az első szobrászok egyike, a ki a németalföldi festőkkel, jelesül Rogier van der Weyden iskolájával megbarátkozott s ennek compositióbeli vívmányait domborművein tovább fejlesztette. Niclas van Leyen stylusát mutatja szent Adalbert püspök gneseni síremléke, Kopera és Lossnitzer szerint a passauai Hans Brand műve 1486-ból, a melynek naturalismusa azonban fejlettebb s az utóbbi író szerint szintén hatással lehetett Stószra, a kinek stylusa plastikusabbá aztán ismét Nürnberg régebbi monumentális szobrászatának hatása alatt válik. Ennek főbb emlékei a Lorenzkirche szentélypilléreinek kőapostolai s a S. Sebald templom szent Kristófja és szép Madonna szobra a XV. század negyvenes éveiből.**

S miután Nürnberg, Passau és Krakó szobrászatának egymáshoz való viszonyát így megállapítani véli, az idézett német író ezzel fejezi be idevágó fejtegetéseit: «Teljesen félreismernők Stósz művészetének lényegét, ha ezt a művészetben szegény keletről, a német gyarmatosítások területéről származtatnók, a mely még azután is századokon át a külföld szeszélyei és külföldi divatok után igazodott, —

* Lossnitzer i. m. 68. § köv. l.

** U. o. 64—65. l.

a helyett, hogy értéke szerint Felső-Németország legfontosabb művészeti főhelyeivel való kapcsolatát méltatnók!»

Büszke szavak ezek s Németország mai culturalis és művészeti fejlettségéhez illenek is. A középkorban azonban a művészet terén Németország sem igen viselt vezérszerpet. Lossnitzernek azonkívül fogalma sincs Magyarországról, történetéről, kulturhistoriájáról, a mikor a XV. században hazánkat Németországnak akár mint politikai, akár pedig szellemi gyarmatát fogja föl. S ismerve idevágó emlékeink nagy tömegét, Stósz művészetét, de főleg ennek plastikusabbá való átalakulását sokkal plausibilisebb módon származtathatjuk «kelet»-ről, mint a hogy ezt Leydeni Miklós és Leinberger művészetéből Lossnitzernek sikerült, a kinek idevágó fejtegetései alig egyebek, mint találgatások.

Abban a német műtörténetírónak igaza van, hogy Stósz művészete a dunai iskola stylusából sarjadzott. Csak miként a XV—XVI. századbéli képrásra vonatkozólag Voss, túlságosan szűkre szabja ennek az iskolának a határait.¹

Sajátságos, hogy az utóbbinak könyvében, az itt közölt képek sorában a dunai iskolára nézve legjellegzetesebb festmények egyike s bizvást állíthatjuk, hogy a legszebb munka szintén Magyarországról való. Szépművészeti Múzeumunknak Mária látogatását ábrázoló bájos compositiója ez, a mely a Selmezbányával szomszédos Szentantláról, helyesebben egy ottani ember közvetítésével Tópatak templomából került ide.² Voss az újabb német műtörténetíróknak Morrelli stýlkritikai rendszerében gyökerező, de a minden izükben egyéni renaissancekori olasz mesterek műveinek meghatározásánál is csak nagy óvatossággal használható módszerével a festményt a dunai iskola W. Z. jegyű mesterének tulajdonítja, a kitől Németországban csak rajzok maradtak fenn. Felső-Magyarországon egész képtárra való hasonló stýlű festmény maradt ránk.³ Azonkívül egész sor

¹ Lermann Voss: *Der Ursprung des Donaustiles*. Leipzig 1907.

² L. *Hézagok a Szépművészeti Múzeumban* cz. cikkemet. *Magyar Figyelő* 1911 413. l.

³ L. *Magyarország csúcsvisekori szárnyasoltárai* cz. munkám II. sorozatában.

ezeknél régibb képünk is van, a mely közvetlen németalföldi hatásra vall, sőt egy-két esetben németalföldi festmények másolata, mint a minő a szepeshelyi székesegyház szent Mihályt ábrázoló festett szárnyasoltárának főrésze, a mely 1478-ban már készen volt s a Rogier van der Weydennek tulajdonított, hasonló tárgyú beaunei festmények metszet nyomán készült másolata.*

A dunai iskola a képirás terén burgund németalföldi és északitaliai hatás alatt fejlődött; a szobrászat terén fejlődésének rugói körülbelül szintén ugyanazok voltak. Emlékeink nagy mérvű pusztulása ellenére stylusukkal ehhez az iskolához csatlakozó szobraink és festményeink száma még ma is ugyancsak tekintélyes s ezek java része oly kiváló, hogy a XV. században művészetünknek szerepe Ausztriával szemben, különösen királyaink udvarában és székesegyházainkban távról sem lehetett oly jelentéktelen, mint a hogy azt a német műtörténetírók s ezek szolgálai követői nálunk még ma is hiszik. S mint az alábbiakból látni fogjuk, nem is szükséges kizárólag föltevésekre támaszkodnunk, hogy Lossnitzerrel ellentétben Stósz művészetének rokonságát s nürnbergi működése folyamán is szoros kapcsolatát Felső-Magyarország fából faragott emlékeinek egy részével kimutassuk. Természetes, hogy végleges eredményt egyelőre ebben a tekintetben még nem érhetünk el, legfőképen azért nem, mert az idevágó felsőmagyarországi emlékek pontos meghatározására levéltári anyag eddigelé alig áll rendelkezésünkre. Irott adatok nélkül pedig, a mint ezt ma már német méltatói is elismerik, Stósz műveit sem lehet kétséget kizáró módon meghatározni. Mesterünk, a góthikus művészet neveltje, nem volt az a pragnáns művészi egyéniség, mint a minő az egyéni érvényesülésnek jobban kedvező Itáliában a renaissance korában oly nagyszámmal termelt s nem is gyakorolt oly mélyreható befolyást műhelyének talentumosabb segédeire, mint a kiválóbb olasz mesterek. Sőt alapos okunk van föltenni, hogy ez utóbbiak

* L. Éber László cikkét a szepeshelyi szent Mihály-oltárról. *Archaeologiai Értesítő* 1906.

befolyása elől maga sem zárkózott el. Ám legalább azt a tényt meg lehet állapítani, hogy egykori krakói segédei Felső-Magyarországon és a mester a XVI. században egymástól való elszakadásuk után is nem egy esetben egyazon minták vagy cartonok nyomán dolgoztak.

Stósz körének szobrászai közül eddigelé jóformán csak egynek körvonalai bontakoznak ki előttünk határozottan. Lőcsei Pál mester ez, a ki életének második felét, körülbelül ugyanakkor, a mikor Stósz Nürnbergben dolgozott, a Szepesség fővárosában töltötte el s itt több vármegyénkre kiterjedő széleskörű működést fejtett ki. A nálunk járt külföldi kutatók magyarországi munkái közül jóformán csak a lőcsei főoltárt méltatták behatóbb figyelemre, de legtöbbször ezt sem ítélte meg kellő elfogulatlansággal.*

Nálunk fönnmaradt legjellegzetesebb művét, a Krisztus születését ábrázoló szoborcsoportozatot a lőcsei szent Jakab templom gróf Csáky-féle XVIII. századbéli oltárának barlangszerű fülkéjében, észre sem vették. S minthogy alsómagyarországi bányavárosainkban nem fordultak meg, működésének itteni nyomairól szintén nem szerezhettek tudomást. Az imént idézett német írók ugyancsak félvállról intézik el Lőcsei Pált. Lossnitzer, alighanem azért, mert Stósz egyik legkiválóbb művét a lőcsei főoltár szent Jakab szobra nyomán sikerült a német műtörténetíróknak meghatározniok, már nagyobb véleménynyel van róla. Ugyancsak jelentős mesternek tartja s a Stósz-iskola leginkább becslésre méltó képviselőjének Magyarországon. A lőcsei főoltárt szépnek mondja, a bártfai Krisztus születése oltárt pedig, a melyet Koperával együtt Pál mesternek hajlandó tulajdonítani, a Stósz-iskola emlékei sorában a legjobb munkának.** Mind a két emléket azonban csak Daun könyvében közölt képe nyomán ismeri. A lőcsei Krisztus születése szoborcsoportozat alapján szinte kétséget kizáró mó-

* V. ö. Graus: *Vor Oberungarns Altarbauten aus dem Mittelalter. Der Kirchenschmuck.* Graz, 1902. No. 8—12. — Daun: *Veit Stoss etc.*

** Lossnitzer i. m. 122. l.

don Lőcsei Pálnak tulajdoníthatjuk Stósz krakói nagy oltárán a szekrény keretét díszítő apró próféta szobrocskákat vagy legalább ezeknek java részét. A Mária halálát ábrázoló nagy szobrokon a test szinte teljesen eltűnik a reáboruló gazdagon redőzött ruhákban. Az apró alakokon a gazdagabb redőzésen is plastikusan ütköznek keresztül a testformák.¹ A ruhán és a fejeken érvényesülő bátor, széles kezelés s az apró alakok jellemzésének eszközei itt csaknem ugyanazok, a melyek a lőcsei Krisztus születésének szobrain, de különösen ennek pásztorokat ábrázoló alakjain bilincselik le figyelmünket.² A krakói nagy oltár főrészt 1484-ben állították föl, 1489-ig már csak domborművei egy részén, ornamentális fölszerelésén, aranyozásán és befestésén dolgoztak.³ Talán nem véletlen, hogy az Olajfák krakói domborművén, mely 1485 előtt készült, a testformák a még mindig gazdag redőzésű ruhán keresztül erősebben érvényesülnek s nem «lőgnak az alakokon, mint a ruhafogason».⁴ S ha a krakói nagy oltár merőben festői domborműveivel összehasonlítjuk, Callimachus királyi titkár emléktáblájának domborművű főrészt fából Stósz alighanem még szintén Krakóban faragta s a mikor ez az olasz származású udvari ember 1496-ban meghalt, Stósztól fönmaradt s természet után faragott képmását a mester Nürnbergbe való költözése után az olasz vagy Itáliában iskolázott bronzöntő a renaissance keretbe foglalt epitaphium főrészenek használta föl.

Miként a természetben, a művészet fejlődésében sincsen ugrás s korát legfeljebb az Isten kegyelméből való genie előzi meg. Stósz nem volt az s mint talentum minden eredményt művészetében fokozatos fejlődés útján ért el. Ha stylusa krakói síremlékein egyre plastikusabb,

¹ V. ö. Kopera i. m. 55—59. l.

² Ezek képét l. Szepes vármegye művészeti emlékei II. sorozat XIV. melléklet és Beöthy Zsolt: *A művészetek története* II. k. I. melléklet.

³ Kopera i. m. 14. l.

⁴ Bergner: *Handbuch der Kirchlichen Kunstaltertümer in Deutschland*. Leipzig, 1905 234.

ezt elsősorban ezek kemény vörös márvány anyagának tulajdoníthatjuk, a mely lehetetlenné teszi azt a festői kezelést, a melyet a fafaragás anyagának természeténél fogva legalább is nem zár ki. Ám Nürnbergben, különösen önálló szobrain Stósz mint fafaragó is egyre plastikusabbá válik s ha csak nem fogadjuk el Lossnitzer problematikus elméletét, hogy Nürnberg regebbi szobrai a XV. század első feléből voltak ebben a tekintetben hatással rá, stylusának változása ismét meglepő, ugrásszerű. Annyi bizonyos, hogy Stósz fából faragott krakói szobrai és hasonló nürnbergi munkái között a stylus fejlődésében nagy a hézag. Erős a meggyőződésem, hogy ezt elméletek helyett csak emlékekkel, még pedig szintén magyarországiakkal lehet kitölteni s hogy levéltáraink átkutatása után Stószszal vagy legalább műhelyével való vonatkozásukban ezeket az emlékeket sikerülni fog tüzetesebben is meghatározni, mint az itt következő kísérlettel.

Stósz krakói működésével kapcsolatban láttuk, hogy a mester 1486-ban közel két esztendőre elutazott, még pedig a Heydek Jánosnak adott fölhatalmazás szerint Nürnberg felé. Itt azonban ebből az időből munkásságának vagy ott időzésének semmi nyoma sem maradt fenn. Viszont alsó-magyarországi bányavárosainkban a XV. század végéről egész sor emlék maradt ránk, a melyet bizvást a Stósz-iskola körébe vonhatunk. Bányavárosaink, jelesül Selmezbánya és Besztercebánya akkor érték el virágzásuk tetőpontját. A művészi tevékenység ennek megfelelően itt a gazdag bányapolgárok áldozatkészségéből alig lehetett kisebb, mint akár Krakóban vagy Nürnbergben. Stósz műhelyének összeköttetéseit bányavárosainkkal Thurzó János közvetíthette, a ki Corvin Jánostól csak 1490-ben vásárolja meg ennek bányáit, mint kereskedő azonban már előbb is szorosabb viszonyban állhatott Körmöcz-, Selmezc- és Besztercebánya polgárságával. A krakói Mária halála oltárépítőbizottságának tagjai közül az idevágó okmányok szerint 1486-ig Thurzó János szerepe a legjelentősebb.* Viszonya

* V. ö. Lossnitzer i. m. Okmánytár XV—XVI. XVIII—XXI. l.

Stószhoz ilyformán alighanem szoros és meleg volt. S a mikor a krakói főoltárral nagyjában készen volt, Stósznak itt oly nagyszabású munkák vállalására nem nyílt többé alkalma, mint a minők a XV. század vége felé bányavárosainkban nagyszámmal készültek. A selmeczbányaiak ekkor építik 1541-ben várrá átalakított hatalmas plébánia templomukat, a melynek oltárai közül pusztán pápai búcsú-bullákban nyolczról esik említés. A XV. század vége felé fejezik be a város alsó piacán a ma is fönnálló Szent Katalin-templomot, a melyet oltáraival együtt 1500-ban szenteltek föl.¹ 1477-ben kezdik kibővíteni és átalakítani a besztercebányaiak várbeli plébánia-templomukat, a melynek kőfaragványain már Ipolyi is észrevette, hogy stylusuk a Stósz-iskolára emlékeztet.² Messze földön párját ritkító remekmű lehetett a besztercebányai plébánia-templom főoltára, a melynek pusztán befejezésére Königsberger Mihály 1505-ben kelt végrendeletében egymagában 1000 forintot hagyományozott. Ez az oltár, mint Stósz krakói főműve, szekrényében szintén Mária halálát és menybemenetelét ábrázolta s a szentély méreteinek megfelelően 20 m magas és 11 m széles lehetett. 1761-ben a besztercebányai nagy tűzvész alkalmával az oltár elpusztult; művészi értékéről azonban eléggé tájékoztat az a, nálunk a barokk korában szinte páratlan följegyzés, a mely egy 1696. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben maradt ránk: «Az oltár oly kiváló művészetű, hogy tömérdek apró és nagy szobrárt nem szabad újból befesteni, vagy megaranyozni, nehogy a szobrok rendkívül eleven arczkifejezése e miatt szenvedjen.»³

A besztercebányai főoltár költségeire 1494-ben kezdtek gyűjteni, befejezése körülbelül 1506-ba esik. Ilyformán Stósz már nem lehetett mestere, de valószínűleg Lőcsei Pál, a kinek a besztercebányai templomban az 1502-ben

¹ V. ö. *Magyarország csúcsíveskori szárnyas oltárai* II. sorozata 30—31. l.

² Ipolyi Arnold: *A besztercebányai egyházi műemlékek*, Budapest, 1878, 58. s. köv. l.

³ Ipolyi: *Schematismus historicus dioecesis Neosoliensis. Neosolii*, 1876, 116. l.

befejezett Szent Borbála oltárt a lőcsei főoltárral való stylusbeli szoros rokonsága alapján kétséget kizáró módon tulajdoníthatjuk s a ki az Olajfák hegyét ábrázoló besztercebányai kődomborműnek is valószínűleg mestere volt.* Ez Stósz hasonló tárgyú krakói domborművénel jóval nagyobb szabású, előadásában részletezőbb. Formai értékét azonban csak akkor leszünk képesek meghatározni, ha a századok folyamán ismételen bemeszelt és átfestett domborművet a Műemlékek Országos Bizottságának jóvoltából oly módon fogjuk megtisztítani, a mint az Stósz krakói Olajfák hegyével történt. A besztercebányai emlékek és az itt elpusztult szárnyasoltárokra vonatkozó adatok alapján bizvást lehet arra következtetnünk, hogy a XV. század végén és a következő elején Stósz egész krakói műhelye Lőcsei Pállal élén itt dolgozott. Magának a mesternek bányavárosaink nagy pusztuláson keresztül esett emlékei közül Selmezbányán három szobrot tulajdoníthatunk, a mely egykor az itteni Szent Katalin templom főoltárát díszítette. A Madonna 222 cm magas szobrát ezek közül pár évvel ezelőtt vastagon átfestették, de remélhetőleg Endródi Sebestyén új-conserváló eljárásával ezt is sikerül majd eredeti állapotába visszavarázsolni. Szent Katalin és Borbála pár centiméterrel kisebb alakja a selmezbányai múzeumban csonkán ugyan, de eredeti állapotban maradt ránk.

Mint feljebb láttuk, a Szent Katalin templomot oltáiraival együtt 1500-ban szentelték föl, a mi azonban nem zárja ki azt, hogy már esztendőkkel előbb készen volt. Ilyformán az imént említett három szobor szintén még 1496 előtt kerülhetett ki mesterének keze alól. Hogy Stósz ebben az időben járhatott Magyarországon, erre abból is lehet következtetnünk, hogy András fia körülbelül ugyanakkor és a mint erről feljebb már esett szó, valószínűleg valamelyik magyarországi karmelita kolostorban lett novicius.

A selmezbányai Szent Katalin és Borbála plastikus felfogásával és egyéb jellemző vonásaival Stósznak arra a

* V. ö. *Magyarország csücsiveskori szárnyas oltárai* II. 10. s. köv. l.

Madonna szobrára emlékeztet, a mely egykor 1499-ben vásárolt nürnbergi házat díszítette s a mely minden bizonynyal kevéssel azután készült.¹ A fej formái és ezek compositiója, a negédesen összeszorított száj, a csavarodó fürtökben aláomló haj, a kerek kiugró áll, valamint a meztelen nyak mind a három szobron ugyanaz. A ruhán keresztül szintén egyazon plasticitással érvényesülnek a testformák. A selmeczbányai szobrokon a két szent nő palástjának redőzése még igen gazdag; Borbálán kissé gyűrött, Sz. Katalinon azonban annál nagyszerűbb ránczokban omlik alá. A Stósz-ház Madonnájának ruharedőzése már egyszerűbb, de más, különösen férfiakat ábrázoló szobrain a mester a hatásos drapériáról ezután sem mond le. A fiatal leányokat ábrázoló selmeczbányai szobrokon, ezek arczán, alakján és tartásán egyaránt végtelen báj ömlik el. Német méltatói szerint Stósznak nem volt érzéke a fiatalos női szépség és báj iránt. Ez azonban legfeljebb élemedettebb korára vonatkozhatik. Krakói főművén a haldokló szűz s a domborműveken ábrázolt nők ebben a tekintetben jórészt alig eshetnek kifogás alá. S az alakok formai harmóniája a XV—XVI. századbéli fából faragott szobrokon többnyire azon múlt, hogy milyen volt eleven mintájuk. Selmeczbányai szobrain mesterünk alighanem odavaló előkelő fiatal leányokat örökített meg, a kiknek gyöngyös pártájához hasonló fejdísz a bányász leányok itt még a mult században is viseltek.² A nürnbergi Madonna eleven mintája odavaló asszony, talán második felesége volt, a kinek fanyar arczkifejezése Stósz későbbi női szobrain ismétlődik.

Krakóban való tartózkodásának utolsó évében Stósz arra kötelezi magát, hogy kártalanítani fogja Schilling Frigyeszt, a ki kezességet vállalt érte Creslaus püspöknél a nála megrendelt sarkő befejezését illetőleg.³ Ez a körülmény arra enged következtetést, hogy végleges elköltözése előtt

¹ Képét l. Lossnitzer és Daun i. m.-ben.

² Két ilyen párta a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályában látható.

³ Lossnitzer i. m. Okmánytár XXIII. l. No. 41.

Stósznak Krakóban már nem volt módjában minden elvállalt megbízást teljesítenie. Nyilván azért nem, mert legjobb segédei akkor már bányavárosainkban dolgoztak, még pedig kezdetben az ő vezetése alatt, családostul Nürnbergbe való költözése után pedig mint Lőcsei Pál mester legényei, a ki később a bányavárosokból Lőcsére költözött s itt körülbelül 1530-ig jóval nagyobb arányú, erkölcsi és anyagi eredményekben gazdagabb működést fejtett ki, mint ugyanekkor Stósz Vid Nürnbergben.

Tüzes vassal való megbélyegzése után és a város urival való pörlekedése közben, a mikor nürnbergi műhelye is elnéptelenedett, Stósz csak egy-egy szobor képében jut megbízáshoz, a melyet segédek közreműködése nélkül az utolsó vésővonásig sajátkezűleg farag. Ezek sorában a legkiválóbb a St. Sebald templom Szent András szobra és Szent Rókusé, mely utóbbi a firenzei S. Maria Annunziata-templomba került.* Ezek a minden izükben plastikus fel fogású, színezetlen faszobrok rendkívül kifejező művészi jellemképek s mint ilyenek ugyancsak vetekednek Dürer híres apostol és evangelista képeivel 1526-ból, a melyek a müncheni képtárban két táblán szent Jánost és Pétert s szent Pált és szent Márkot ábrázolják. A nürnbergi St. Sebald templom Szent Andrása lábait kissé bátortalanul megvetve állt helyén, baljával X alakú keresztjét karolja át, a melyet nehéz redőkben aláomló ruhája félig beburkol. Tagbaszakadt alakja tele van nyugodt méltósággal. A legaprólékosabb részletezéssel kidolgozott hosszú szakállas arcza fájdalmas komolysággal és fáradt tekintettel mered a két kézzel fogott imádságos könyvbe. Szent Rókus szobrán, a mely a firenzei Annunziata-templomba került, a fejen kevesebb a részletezés. Széles, nagy formák jellemzik Stósznak ezt a művét, a mely művészetét fejlődése tetőpontján örökíti meg.** A fájdalmas kifejezésű arczon itt is halálos fáradtság ömlik el. Tagbaszakadt hatalmas alakjára nagyszerű redőkben aláomló ruha borul, a mely azonban jobb

* Lossnitzer i. m. 108. l., 37. kép és 110. l. s 39. kép.

** Lossnitzer i. m. 110. l.

lábát nem takarja le. A szent jobb keze fáradt mozdulattal ennek pestis daganataira mutat, a melyeket azonban Stósz itt nem jelez. Baljával zarándok-pálczáját ragadja meg, a melyet a palást hullámos redői nagyrészt el takarnak.

Vasari, az olasz művészek XVI. századbeli életrajz-írója miracolo di legnonak nevezte el a firenzei szent Rókus-szobrot, a melyet Stósz művének Voss ismert föl.* Vasari szerint a szobor Maestro Janni Franzese kezének munkája. Az Annunziata-templommal kapcsolatos német-flammand Compagnia di S. Barbara könyveiben ez időtájt egy Maestro Giovanni Franzuoso nevű tag szerepel s valószínűleg ez volt a szobor megrendelője. Faragásának korára vonatkozólag a német műtörténetírók körében a vélemények különbözők. Voss szerint a XVI. század második vagy harmadik tizedének elején készült, Lossnitzer a lőcsei főoltár alapján 1506—1507-ből valónak tartja.

A firenzei szent Rókus-szobor ugyanis és szent Jakab-szobra a lőcsei főoltáron, monumentális felfogása, tartása és ruharedőzése tekintetében egyaránt szinte teljesen meg-egyeznek. A lőcsei szent Jakab-szobor jobbkezeivel valamivel magasabbra mutat, s német írónk ennek mozdulatát motívatlanoknak tartja, holott távolról sem az. Szent Rókus lábára mutat, a lőcsei szent Jakab a gyermek Jézusra, a kit a mellette álló Madonna tart balkarján. Lőcsei Pálnak ennél a minden izében egyéni felfogású Madonnájánál kiválóbb szobor Stósz keze alól sem került ki s a lőcsei szent Jakab szobor sem áll semmi tekintetben mögötte a firenzei Rókus művészi értékének. Kagylós kalapot viselő fejének typusa más, mint a kopasz szent Rókusé, de színezett állapotában is nem kevésbé plastikus hatású s nem kevésbé tartalmas. A lőcsei főoltárt a lőcsei krónika kétséget kizáró följegyzése szerint 1508-ban állították föl. Lossnitzer a firenzei szent Rókus-szobor keletkezésének valószínű ideje alapján ezzel szemben azt hiszi, hogy az oltár faragását csak 1508-ban kezdték el s hogy Pál mester

* *Zwei unbekante Werke des Veit Stosz in Florentiner Kirchen. Jahrbuch der K. Preuss. Kunstsammlungen. XXI. 1908.*

legkésőbbben 1507-ben Nürnbergben látta a szent Rókust s valószínűleg szintén Stósz azon legényei közé tartozott, a kik a mestert büntetése után munka híján ott hagyták.* Mindez üres találgatás.

Mint feljebb láttuk, Lőcsei Pál a besztercebányai Borbála-oltárt 1502-ben fejezte be, Lőcsén Krisztus születésének szoborcsoportozatát még a lőcsei főoltár előtt faragta. Ez utóbbi körülménynek a két munka Mária-szobra a bizonyága, mely ugyanazon eleven minta után készült, a kit azonban a főoltáron érettebb és teltebb alakjában örökített meg mesterünk. Föltéve, a mi valószínű, hogy Lőcsei Pál faragta a besztercebányai plébánia-templom főoltárát, a XV. század végén és a következő elején népes műhelye élén annyit dolgozott nálunk, hogy Nürnbergben még csak ideig-óráig sem fordulhatott meg.

Ha Nürnbergben dolgozik vala, mesterével vetekedő talentum lévén, működésének itt alighanem szintén maradt volna fönn nyoma. Ilyformán alig hihető, hogy Lőcsei Pál a mester büntetése után szintén a faképnél hagyta Stószt és elköltözött Nürnbergből. Ellenkezőleg szerencsétlenségének hírére, a melyről Nürnberg és Krakó, valamint Felső-Magyarország és déli Németország sűrű kereskedelmi összeköttetései révén Stósz régi munkatársai is tudomást szerezhettek, ezek közül bizonyára nem egy kerekedett föl s alighanem Lőcsei Pál műhelyéből is, hogy a bajba jutott mesternek Nürnbergben néptelenné lett műhelyében segítségére siessen. Erre ha írott adataink nem is, kézzelfoghatóbb bizonyágaink vannak, mint például a Leydeni Miklós és Stósz között való kapcsolatra. 1506—1508 között készült a Nürnberggel szomszédos Schwabach-templomának főoltára, a melyet mint vállalkozónál, Wolgemutnál rendelték meg. Ennek faragott része, ha nem is tartják többé Stósz sajátkezü munkájának, minden bizonynyal a mester műhelyéből került ki.** Az oltár főrészében Mária koronázását ábrázolja kétfelől keresztelő szent János és szent

* Lossnitzer i. m. 111. l.

** Lossnitzer i. m. 117. l.

Márton püspök között.¹ A középső csoport compositiója nagyjában Pacher hasonló tárgyú sanktwolfgangi oltárára emlékeztet. A két szent szobra Lőcsei Pál iskolájára vall, szintúgy a predella fülkáját kitöltő szoborcsoporthozat is, a mely az utolsó vacsorát ábrázolja s a melynek ezzel leginkább rokon analogiájával a szepesszombati plébánia-templom főoltárának predellájában találkozunk. Hasonlóképen nemcsak kétféle kéz, de két különböző iskola hatása is érvényesül a szárnyak domborművein, a melyek a szobrokhoz hasonlóan Stósz és Lőcsei Pál sajátkezű munkáihoz képest egyaránt másodrendű munkák.

A schwabachi oltár szobrai közül bennünket leginkább keresztelő szent János alakja érdekel. A ruha drapériája ezen azonos azzal, a mely a krakói Mária halála oltárkeretének egyik próféta alakjáról omlik alá² s a mely csaknem ránczról-ránczra a lőcsei főoltár keresztelő szent János-szobrán ismétlődik.

Ez utóbbi igen gyöngé és kifejezéstelen munka, a mely mérhetetlenül alatta áll a lőcsei főoltár másik két szobra: szent Jakab és a Madonna művészi színvonalának. Lehetetlenség ilyformán, hogy ez Lőcsei Pál sajátkezű munkája legyen s ugyancsak valószínű, hogy a Stósz-iskolának az a másodrangú képviselője, a ki faragta, Lőcséről került vissza mesteréhez Nürnbergbe, a hol elsőbben a schwabachi főoltár faragásában működött közre, majd ismét akár mint Stósz segédje, akár pedig önállóan dolgozott tovább. Modorosságai alapján a német műtörténetírók már eddig is több munkáját ismerték föl. Ilyen a schwabachi templom Rosenberg-kápolnájának oltára s a salzburgi museum kalvaria-csoportozata a XVI. század második tizedéből.³ Hasonló képességű segédek a XVI. század első harmadában Lőcsei Pál műhelyében is dolgoztak. Az innen kikerült munkákat szintén a mester utánzásában gyökerező modorosságok alapján lehet a legkönnyebben felismerni.

¹ Képét közli Daŭn i. m. 74. l.

² Képét l. Kopera i. m. 55. l.

³ Lossnitzer i. m. 118—119. l.

V. Összefoglalás.

Fafaragásunk eddig ismert emlékei alapján a XV—XVI. századbéli szárnyas oltáraink zömét, ezek szobrait, domborműveit és festményeit egyaránt a dunai iskola alkotásai közé sorozhatjuk, a melynek fejlődésében hazánknak valamikor ugyancsak jelentős szerepe lehetett. Művészeti főhelyeink pusztulása miatt erről a szerepről azonban soha sem lesz módunkban határozott képre szert tenni.

A periferiakon ránk maradt emlékek között mindazonáltal így is elég kiváló művészi alkotással rendelkezünk a melynek alapján locais vonásainál fogva a dunai szobrászat és festészet keretében már is több magyarországi iskolát s bár név szerint még nem ismerjük őket, több kiváló mestert is tudunk megkülönböztetni. Minden ízével a középkorban gyökerező művészetről lévén szó, szárnyas oltáraink kapcsán a mai értelemben véve nemzeti stylusról beszélni alig lehetséges. A középkor művészete a keresztyén cultura virága. Ennek szelleme és érzésvilága tükröződik vissza benne. Komoly német mütörténetirók a góthikus művészet korában még legkiválóbb mestereik munkáiban sem keresnek ma sajátos nemzeti vagy faji vonásokat. «Profán és mystikus képzetek s nem pathologikus érzelmi kitörések és faji jellemvonások kereszteződnek Stósz Vid teremtő képzeletében ép úgy, mint a fiatal Dürer Apokalypsisében s számos más e korbéli vallásos és művészi megnyilatkozásban. Annak a kornak az ízlése és felfogása, a mely szinte fölolvadt Isten és szentjeinek szolgálásában s belső élményeinek minden gazdagságával oly naiv módon ruházta föl az egyházi művészetet, mint a hogy minden földi nagyságot és elevenséget is ennek kölesönzött, nyer sajátos kifejezést Stósz művészetében».*

Hogy nekünk is voltak ilyen mestereink, a kik lelki élményeinknek, koruk ízlésének és szellemének megfelelően, oly értelemben, mint Stósz, kifejezést adtak, azt tömérdek, a külföld hasonló emlékeivel vetekedő szárnyas oltárunk

* Lossnitzer i. m. 171. l.

bizonyítja. Egészen közömbös ránk nézve, hogy határszéli vármegyéinkben fafaragó mestereink németajkú vagy magyar emberek voltak. Az viszont több, mint bizonyos, hogy a kik nálunk ezen a téren irányt szabtak, a XV. században nem azok a szobrászaink voltak, a kik vidéki kis városaink oltárainak zömét faragták. Ezek között a másodrangú emlékek között szétszórtan egész sor classikus emlék maradt ránk, a mely egy-egy városunkban és ennek környékén kiváló művészi jellemző vonásaival társtalanul áll, mint például a löcsei Vir dolorum oltár, a bártfai szobor-csoportozat, mely Krisztust az Atyaúrsten ölében ábrázolja s a galgóczi Krisztus születése dombormű. Mindezek fölfogásukkal, művészi tartalmukkal annyira elütnek mind attól, a mi a fafaragás terén külföldön ránk maradt, hogy classikus emlékeinket csakis a török hódoltság folyamán elenyészett királyi vagy főpapi székvárosaink iskoláiból származtathatjuk, a melyek valamelyikéből, ha Magyarországon nevelkedett, Stósz is kikerült.

A XV. század utolsó tizedéig határszéli vármegyéink városaiban számottevő iskolának nyomaival fafaragószobrászatunk terén nem igen találkozunk. Csak a mikor központibb fekvésű városaink templomai, püspöki székes-egyházaink már mind megteltek a XV. században annyira fölkapott szárnyas oltárokkal, telepedik le egy-egy kiváló mester a periferiákon. Addig ide csak mutatóba kerül egy-egy kiválóbb művészi alkotás.

Felső-Magyarországon a legkorábban Kassa vált művészetünk egyik főhelyévé. A XV. század nyolczvanas éveiben Eperjesen tűnik föl egy kiváló mester, a kinek az itteni szent Miklós-templom főoltárán kívül a kisszebeni főoltárt, a nagy sárosi kálváriát és a Szepességen többek közt a gánóczi szent Miklós-oltárt tulajdoníthatjuk.* Bártfán csak a XVI. század elején tűnnek föl számottevő mesterek, a kik odavalók vagy ott is lagnak. A XV. században a szent Egyed-templom művészi felszerelése itt többnyire kassai

* L. *Magyarország csúcsíveskori szárnyas oltárai I—II. és Szepes vármegye művészeti emlékei cz. munkám II. részét.*

mesterek műhelyéből kerül ki, a kik közül a legélénkebben István mesternek, a kassai és bártfai szentségházak kiváló kőfaragójának az alakja bontakozik ki szemünk előtt. Mint láttuk, Stósz krakói műhelyének alighanem Magyarországról hozzá került java erői a XV. század végén alsómagyarországi bányavárosainkban találnak bőséges foglalkozást. Nürnbergbe való távozása után Lőcsei Pál, nyilván mestere példájára, népes műhelyt alapít, a mely a Besztercebányán vállalt munkák befejeztével a Szepesség fővárosába költözik át s innen valósággal elárasztja munkáival ezt a vármegyénket, azonkívül Liptót, Árvát és Sárosmegyének nyugati vidékét. Lőcsén Pál mestert írott adatok, elsősorban a Corpus Domini vallásos testvéri egyesület jegyzőkönyvei 1534-ig említik, 1525-ben városi senator lesz.* Ilyformán társadalmi téren is többre vitte, mint egykori krakói mestere Stósz Vid Nürnbergben.

Stósz nyomorúsága arra kényszerítette, hogy még késő vénségében is maga dolgozzék. Lőcsei Pál anyagi és erkölcsi sikerei művészetének nem váltak javára. A stylusára valló tömérdek munka bizonyosága szerint műhelye valóságos oltárgyár volt, úgy hogy sajátkezü munkájának kutatásaink mai állásában jóformán csak a Krisztus születését ábrázoló lőcsei szobor csoportozatot és a lőcsei főoltár szent Jakab és Madonna-szobrát tarthatjuk s talán még a besztercebányai templomban ránk maradt oltárának szobrait: szent Jeromost, Máriát és Borbálát.** A műhelyéből kikerült munkák sorában is azonban nem egy van, a mely kiváló művészi alkotás. Ezek szobrai általában a Stósz-iskola stylusát mutatják, domborműveik térhatása és távlata azonban fejlettebb, mint Stósz Vid hasonló munkái. Alakjaik nincsenek oly hibás rövidülésekkel a síkba szorítva, mint a nürnbergi mester legtöbb domborművén. Mozdulataik elevenebbek és természetesebbek, a mint ezt a Stósz metszete nyomán készült s szent Jakab lefejeztetését ábrázoló dombormű is bizo-

* L. Baró Nyári Albert cikkét *Századok*, 1875. 134. l. Továbbá Hain Gáspár *Lőcsei krónikáját*. Lőcse, II. rész, 376. l.

** L. *Magyarország csücsíveskori szárnyas oltárai*. II. rész, 14. l.

nyítja a lőcsei főoltár egyik szárnyán. Altalában Lőcsei Pálnak domborműveihez rajzolt mintái fejlettebb művészetet képviseltek, mint Stósz reliefjei. Ha a lőcsei mester műhelyéből kikerült domborműveknek vannak is fogatkozásaik, mint például a háttér alakjainak túlságosan zömök arányai, ezeket minden bizonynyal segédeinek rovására írhatjuk.

S ezzel Stósznak Magyarország régi művészetéhez való viszonyára vonatkozó fejtegetéseimnek végére értem. Ezeknek nem egy fogatkozásuk van. A legnagyobb minden bizonynyal az, hogy egykorú írott adatokkal meghatározásaimat igazolni módomban nem volt. A ki azonban vidéki levéltáraink legtöbbjének állapotát ismeri, bizonyára természetesnek fogja találni, hogy ezek átkutatására nem vállalkoztam. Felsőmagyarországi levéltáraink közül elsősorban Lőcse, Besztercebánya, Selmezbánya s a Thürzóknak Árva-várában őrzött levéltárának szakszerű regesztázása előtt erre vállalkozni egy emberéletet meghaladó munka volna, a melynél azonkívül műtörténelmi szempontból mégis csak előbbre való és fontosabb az idevágó emlékek föl kutatása és részletes ismertetése. Ez magában véve ismét egy ember erejét meghaladó feladat.

A Stósz-kérdést azonban az ezzel oly nagyszámmal foglalkozó német és lengyel kutatók után magyar részről is megbolygatni már ugyancsak idején való dolog volt. S ha fejtegetéseim eredményeit nem tartom is véglegeseknek, annyi hatásuk remélhetőleg lesz, hogy ez iránt a tisztázására hivatott erők, elsősorban levéltári kutatóink érdeklődését fölkeltik.

Erősen hiszem, hogy a mire a külföldi írók eddig vajmi váltakozó szerencsével próbálkoztak, a Stósz-kérdés végleges megoldása csak így sikerülhet.

DIVALD KORNÉL.

KÉT LEGENDA.

II.

A bajvivó szent Szűz.

Gebizo az ördög kincséből úgy meggyarapította ősi birtokát, hogy Bertrade hatalmas grófság úrnője volt, így hát szépségének és gazdagságának híre messze földre elhatott. Mégis szerény és barátságos volt mindenkivel szemben, úgy hogy a kezére áhító nemes urak — kalandorok és becsületesek, bátrak és gyávák, szegények és gazdagok egyaránt — szerfölött csodálkoztak, hogy nem borult mindjárt első látásra az ölükbe. Esztendeje is elmúlt már a gyásznak és mégse lehetett hallani, hogy csak egyikük is valamelyes szerencsével is dicsekedhetnék.

A császár is érdeklődött már iránta és mert nagyon szíven viselte, hogy a dús hűbér derék és érdemes lovag kezére jusson, eltökélte magában, hogy meglátogatja az özvegyet, kit a hír annyit emleget. Kegyes hangú levélben be is jelentette szándékát. A levelet Zendelwald nevű ifjú lovagra bízta, a kinek éppen arra vitt az útja. Bertrade pazar vendégszeretettel látta, mint mindenkit, a ki várába betért. A lovag megcsodálta a pompás termeket, az erős bástyákat, a gyönyörű kerteket s heves szerelemre gyúladt az úrnő iránt. Mindazáltal egy órával sem időzött tovább kelletnél, hanem mihelyst elvégezte a rábizottat s melleleg mindent megszemlélt, röviden eltűcsúzot, s lóra pattant. Az összes ottjárt vendégek közül egyedül neki nem járt az a fejében, hogy a szép asszony szívét meghódítsa.

Természetből halogató volt szavaiban és cselekedeteiben. Ha valami megejtette lelkét és szívét, a mi sokszor és hamarosan megesett vele, bármennyire lobogott is benne a vágy, arra már nem tudta magát rászánni, hogy csak egy lépést is tegyen érte. Neki elég volt, ha a lelkébe zárta.

Szerette a kalandot, de érdek nélkül, mert ha komoly tetről volt szó, nyelve, keze megkésétt a döntő pillanatban, mikor a siker ezen állott. A lovagi tornákon legtöbbször csaknem legyőzték ellenfelei, csak mert sokáig késlekedett a döntő vágással. Gondolatban már a nélkül is lábainál látta ellenfelét. Általában csodálták harcza módjáért, mert vívás közben alig nyult fegyveréhez, s mindig csak végső szorultságában suhintott, de azzal azután győzött.

Elmájében folyvást Bertradet forgatva, ügetett haza Zendelwald ütött-kopott várába, mely egy erdős bérczen állott. Mindössze néhány szénégető és favágó jobbágyot számlált. Nem csoda, hogy anyja mindig reménynyel várta a fiát, hátha egyszer mégis hoz a tarsolyában egy kis véletlen szerencsét.

Zendelwald egykedvű nemtörődömségben töltötte napjait, de anyja férfias, tüzről pattant asszony volt. Még sem birtak zöldágra vergődni, mert anyja meg hirtelen természetével mindig túllött a czélon. Már leánykorában elsiette a férjhezmenetelt és sok jó szerencsének elebe vágott türelmetlenségével, nem szivlelvén meg, hogy várt leány várat nyer. Éppen a legrosszabbra esett választása, egy léha és vakmerő lovag személyében, a ki minden vagyonát hamarosan eltékozolta, korai halállal múlt ki, reá csak hosszú özvegyiséget, szegénységet és egyetlen fiut hagyván. Ez pedig az ujját is röstellte kinyújtani, hogy a szerencsét üstökön ragadja.

A kis család szükös élelmét kecsketej, erdei gyümölcs meg vadhús szolgáltatatta. Zendelwald anyja ügyes vadász volt ijjával sok vadgalambot s fajdot ejtett. A hegyi patakokban meg pisztrángra horgászott. Az ódon sasfészek omladozó falait önkezeléssel tatarozta ki mézszel és sziklatörmelekkel. Ma is éppen vadászatról jött, vállán egy elejtett nyulat czipelve, melyet a magasan fekvő konyha ablakfélfájára akasztott. A mint sebtiben szétekintett a völgyben, hát kit lát a hegyi úton fölfelé koczogni, mint az ő várvavárt Zendelwaldját. Örvendezve bocsátotta le a felvonó hidat, mert már hónapok óta nem látta fiát.

Mindjárt vallatóra fogta, nem hozott-e bár csak egy

parányit a szerencse farkából, a mibe mégis bele lehetne fogódzkodni. De a fia szokása szerint megint csak százszor hallott harczi élményekről beszélt, a min anyja csalódva csóválta fejét. Mikor végezetül a követséget is fölemlítette és mindjobban belemelegedve alig győzte magasztalni Bertrade elbájoló szépségét, vendégszeretetét . . . de egyéb mondanivalója nem volt . . . anyja keserűn kifakadt, élehetetlen ficzkónak, naplopónak nevezte, hogy olyan gyáván megfutamodott a szép asszony szemei elől. Mikor aztán még azt is tapasztalnia kellett, hogy fiának szüntelen csak a szép asszonyon jár az esze, módfellett méregbe jött. A szerelem fia tetterejét még inkább megbénította, nemhogy elhatározó cselekedetre sarkallta volna.

A lovagra nem a legkellemesebb napok virradtak otthonában. Anyja reggeltől-estig korholta, de mivel ez sem használt, haragjában mit tehetett egyebet, fölkúszott a legmagasabb toronyra, hogy töredezett cserépfödélét javítgassa. Zendelwald elhült rémületében, mikor anyját a szédületes tetőn ide-oda járkálni látta. Az pedig dühösen hajigálta le a csorbult cserepeket és csaknem agyonsújtotta azt az idegen lovagot, a ki épen a kapu alá érkezett és éjjeli szállást kért.

A vendég hamarosan jókedvre derítette a vár asszonyát. Vacsora, bor mellett mulatságos eseteket mesélt, de főleg azzal az újsággal vidította föl, hogy a császár a szép özvegy várában tartózkodik udvarával, a hol ünnep ünnepet ér és a nemes urak únos-úntalan csak azzal ostromolják a szép asszonyt, hogy férjet válasszon közülök. A szorongatott özvegy, hogy egérutat találjon, lovagi tornát hirdetett és megígérte, hogy keze a győztesé lesz. Abban bízott, hogy pártfogója, a Szent Szűz, majd csak szerét ejti, hogy az győzedelmeskedjék, a ki kezére érdemes.

— Ez volna ám pompás alkalom kegyelmed számára! — fordult szavával a lovag Zendelwald felé. Ilyen szemrevaló ifjú daliának mindent kockára kellene tenni, hogy a csábító jutalmat elnyerje. Kecsegtetőbb szerencse aligha kínálkozik még egyszer a mai szomorú időkben. Azt is mondják, hogy a szép asszony reményli, hát ha talán egy teljesen ismeretlen lovag, valami ágrólszakadt derék ifjú lesz a

győztes, a kit aztán annál szívesebben dédelgetne, mert fényesnevű, de léha grófi kérőivel már torkig van.

Alig hogy a lovag elbúcsúzott, az anya szapora szavakkal buzdította fiát.

— Fogadni mernék, hogy maga Bertrade küldötte ide ezt a követet, hogy téged, kedves Zendelwaldom, a helyes nyomra vesessen! Ez már csakugyan kézzel fogható! Ugyan mi keresni valója lett volna ennek a furcsa legénynek ebben az elhagyott rengetegben? Talán, hogy utolsó pohár borunkat megigya?!

A fia falrengető kaczagásban tört ki e szavakra, mert tisztára képtelenségnek tartotta anyja légvárait. De azért mégis tetszetek neki ezek a hiu ábrándok. Már a pusztá föltézés, hogy Bertrade ő utána vágyik, jóízű nevetésre ingerelte. Anyja azonban nem értvén, hogy fia csak őt gúnyolja, haragra gerjedt és ilyen szókra fakadt:

— Hallgass ide! Ha tüstént útnak nem indulsz, hogy szerencsét próbálj, akkor átkom szálljon reád! Nélküle vissza se is térj, nem akarlak többé látni. És ha mégis üres kezekkel jössz haza, veszem az íjjamat és magam megyek világgá, míg haláloamat nem lelem, hogy ostobaságoddal többet ne bosszants!

Zendelwald sarokba volt szorítva. A békesség kedvéért fölcsatolta pánczéliját és fegyvereit. Isten nevében útra kelt Bertrade vára felé, nem is gondolva komolyan arra, hogy oda megint el tudna találni. De mégis ráakadt a helyes útra s minél közelebb ért a célhoz, annál bátrabb lett, hogy miért ne vállalkozhatnék ő is erre a próbára, mint bárki más? Ha pedig csakugyan sikerülne versenytársait legyőzni, hát akkor sem fog a fejébe kerülni, hogy a szép asszonyt egy tánczra kérje! Gondolatban már a legapróbb részletekig átélte a kalandot, mely magától értetődőleg sikerrel végződött. Míg a virágos mezőkön és réteken keresztül poroszkált vígan prüszögő lovával, édes szerelmi vallomásokat sugdosott szerelmesének, melyeket az pirulva hallgatott. Valóságos párbeszédet folytatott vele, de csak úgy, képzeletben

Éppen a legszebb képeket festette maga elé merengése

közben, mikor a nyári nap teljes fényében egyszerre megpillantotta a kéklő hegy ormán a meredek bástyákat, a ragyogó réztornyokat, az aranyozott vasrácsokat és annyira megijedt a nagyszerű látványtól, hogy aranyhimes álmai menten szétfoszlottak és szívét csüggeteg, tétova érzések szállották meg.

Megállította lovát és megszeppent hős módjára menedék után nézett. Fölfedezte azt a kis kápolnát, melyet Bertrade az Istenanya tiszteletére épített és a melyben csak nemrég szerencsés álmát aludta. Tanakodás nélkül belépett, letérdelt az oltár lépcsőjére, hogy imádsággal erősítse szívét, mert már éppen a napja volt a döntő lovagjátéknak.

A pap csak imént kezdte meg a misét. Csak két-három paraszt volt ott, úgy hogy a fényespánczélú lovag feltűnést keltett. Mikor a misének vége lett, a pap és a sekrestyés eltávoztak, Zendelwald még ott maradt. Olyan jól érezte magát a kimerítő lovaglás után a hűs kápolnában, hogy megfeledkezve imádoztjáról, lovagtornáról, édes álomba szenderült, akárcsak otthon az ágyban.

Szűz Mária most megint leszállott az oltárról, magára vette a lovag alakját, pánczélát és fegyvereit, lóra ült és lebozsátott sisakrostélylyal harczias Brunhilda módjára ellovagolt Zendelwald álarcza alatt.

Már jó hosszú utat megtett, mikor lova egyszerre ijedten megtorpant egy halom kavicstól és száraz rőzsétől. A Szűz gyanut fogott és némi vizsgálódás után észrevette, hogy a hepe-hupás lom közül valami kigyófarkszerű kandikál ki. Eszébe jutott, hogy az ördög lehet, a ki a szép asszonyba még mindig szerelmes, azért ólálkodik a vár körül. Most csak előle rejtőzött el a törmelék közé. Mintha oda sem ügyelne, megsarkantyuzta lovát, de mikor melléje került, oldalt ugratta a lovát oly ügyesen, hogy az hátsó patáival a farkához rugott. Fájdalmasan sziszegve rontott ki a gonosz szellem, aztán elmenekült s nem is mutatkozott többé.

Ettől a kis kalandtól jó kedvre hangolva vígan ügetett a Szűz a vár felé, ahova éppen jókor érkezett, mert a két

legerősebb bajnok volt hátra, hogy egymással mérkőzzenek a győzelemért.

— Nini, ehoh jön a lusta Zendelwald! — adták szájról-szájra a korlátokon kívül báméskodó tömeg között.

A két szörnyü lovag méltatlankodott.

— Hát ez mit akar? Eh, végezzünk vele gyorsan, mielőtt egymással leszámolunk!

Az egyiknek a neve volt: Guhl, a vágató. Az volt a szokása, hogy ellenfelét forgószél módjára nyargalta körül és ekközben iparkodott őt jégeső módjára hulló csapásaival, cseleivel zavarba ejteni s aztán legyőzni. Ezzel kellett az ál-Zendelwaldnak előbb kiállania. Ellenfelének szurokfekete bajusza volt, melynek végei hosszú nyársként meredtek kétfelé. Oly mereven állottak, hogy két ezüst csengőt akasztott rájuk, még sem konyultak le. Ezek fejének minden mozdulatára éktelen csilingelést vittek végbe. Azt szokta mondani, hogy a halál harangjai az ellenfél számára, de annál nagyobb gyönyörűséget szereznek kiválasztott hölgyének, a kinek szineieért küzd. Pajzsa minden fordulatra vakítóan villogott a legkülönbélebb színekben és oly szemfényvesztő ügyességgel tudta azt kezelni, hogy ellenfele a káprázattól alig látott. Sisakforgója rikitó kakasfark volt.

A másik marczona vitézt úgy hívták: Maus, a megszámlálhatatlan. Ezzel azt akarta jelezni, hogy ő egymagában számtalan ellenséggel fölér. Iszonyú erejének fitogtatásaul orrikaiban oly hosszúra megnövesztette a szőrt, hogy az két vastag fonatban lógott a mellére. A végükön vörös pántlikát kötött csokorba. Pánczélja fölött bő köpönyeget viselt, mely ezer egérnek a bőréből volt ördögi művészettel összevarrva és a mely lovastól befődte. Sisakdiszül egy óriási denevér kiterjesztett szárnyai szolgáltak, mely alatt hasított szeme véstjósloán szikrázott.

A mint a kürtökkel a harcz-jelt megadták, Guhl lovag szédítő iramban száguldott a Szüz körül, egyre szorosabb gyűrűbe zárva őt. Ekközben folyton szeme elé tartotta vakító fényü pajzsát és dühösen döfködött a levegőbe iromba lándzsájával. A Szüz mozdulatlanul állott a pálya közepén és csak a döfések ellen védekezett. Oly ügyesen

kormányozta ágaskodó lovát, hogy állandón farkaszemet nézett ellenfelével. A mint Guhl ezt észrevette, hirtelenében elvágtatott, aztán nekiszegzett lándzsával rohant rá, hogy jól irányzott dőféssel kiröpítse a nyeregből. A Szüz sziklaszilárdan várta be, mintha lovával egy test volna és az örjöngő Guhl nem sejtván, hogy felsőbb hatalommal áll szemben, elvakult dühvel rontott neki. Lándzsája izzéporrá törött a Szüz pajzsán, ő pedig nyergéből a földre zuhant. A Szüz villámgyorsan leugrott lováról, mellére hágott, úgy hogy a nagytestü lovag moczcanni sem birt, csak nyögött a Szüz picziny lábainak hatalmas ereje alatt. Ezután törével lemetszette mindakét bajuszát a csengőkkel együtt s diadalmi jelül kardszíjjára függesztette.

A harsonák a Szüz, illetőleg Zendelwald győzelmét hirdették.

Most Mausra, a megszámlálhatatlanra, került a haddel-hadd. Zúgó sebességgel robogott elő, hogy a köpönyege sötét felhőként lobogott utána. De a Szüz, a ki csak most melegedett bele a harcza, nem ismert többé tréfát. Éppen olyan hevesen támadt ő is, keményen összezsaptak és játszva kivetette ellenfelét a nyeregből. Mikor pedig Maus kardot rántott, ő is a porondon termett, hogy gyalog küzdjön vele. Maust a fejére és nyakára zúduló csapásaival csakhamar elkábította, úgy hogy az a köpönyege mögé bújt, úgy leste a kedvező pillanatot, hogy fölülkerekedjék. Ekkor a Szüz kardjával átszúrta a köpönyeg egyik csücskét és oly gyorsan belegöngyölte a daliát tetőtől-talpig, hogy egy szempillantás alatt begubózott óriási darázként vergődött és rángatózzott a földön.

A Szüz most a nézők kaczagása között addig csépelte őt kardjának lapjával, míg a köpönyeg szét nem bomlott és az egérbőrök szerteröpködtek a levegőben, hogy egészen elhomályosult az égbolt. A lovag lassacskán feltápászkodott és keservesen elpáholva kotródott el a pályáról, minekutána a Szüz még az orrlikaiból lelógó fölöpántlikázott fonatokat is levágta.

A Szüz tehát Zendelwald páncéljában győztes maradt a porondon.

Fölütötte sisakrostélyát, kipirult arczczal az emelvényre, a vár úrnője elé járult és feltérdre ereszkedve lábaihoz rakta győzelmi jeleit. Mikor a Szűz felemelkedett és a nevét megmondta, ismét a rest Zendelwald képében állott előttünk. Bár a Szűz az illő szerénységről nem feledkezett meg, a meglepett Bertradet oly forró pillantással üdvözölte, melynek hatását az asszonyi szivekre ő legjobban ismerhette. Egyszóval úgy is mint bajvivó, úgy is mint udvarló oly pompásan viselte magát, hogy Bertrade nem vonta vissza adott szavát, hanem engedett a császár rábeszélő szavainak, a ki szerfelett örült, hogy ilyen vitéz és talpraesett ifjú nyerte el a szép özvegy kezét.

Hosszu menetben vonultak innen égbenyuló hársfák között a kertbe, hol gazdag lakoma várt rájuk. Bertrade a császár és Zendelwald között ült. De valóban jó volt arról gondoskodni, hogy a császárnak más szomszédnője is legyen, mert Zendelwald alig engedett időt a menyasszonynak arra, hogy mással is társalogjon, olyan buzgón és szellemesen udvarcst neki. Édes szerelmes szavakat sugdosott, hogy az folyton irult-pirult. A tulvilági boldogság mámora derengett az arczokon, a lugasok tetején ékesszavu madárkák versenyt énekeltek a zenekarral, a császár aranykoronájára ragyogó szárnyu pillangó szállott és a boros serlegek az ibolya és rezeda illatát árasztották.

Mindenekfölött pedig Bertrade olyan boldog volt, hogy míg Zendelwald némán szorongatta a kezét, szívében égi pártfogójára gondolt és forró hálával fohászzkodott hozzá.

Szűz Mária pedig, a ki még most is Zendelwald alakjában ült mellette, olvasott a szívében és annyira megörült védence hálájának, hogy Bertradet szerelmesen átölelte és megcsókolta, a mi a szerelmes asszonynak mennyei édes-ség volt. Nem csoda, hiszen ha Szűz Mária áll be czukrásznak, bizonyos, hogy ő fogja készíteni a legédesebb süteményt.

A császár és az egész előkelő társaság tetszéssel tapsolt Zendelwaldnak, fölemelték serlegüket és az uj mátkapár egészségére üritették.

Ezalatt a valódi Zendelwald is fölébredt mély álmából,

és roppant csudálkozott, hogy a nap már oly magasan jár. A lovagi tornának bizonyára vége lesz már. Ámbátor örült azon, hogy elkésett a viadalról, mégis bűnnek eresztette a fejét, mert Bertrade asszonyt csakugyan szívesen vette volna feleségül. Mivel most már haza sem térhetett többé, eltökélte, hogy kőborlovaggá lesz, míg a halál meg nem váltja haszontalan életétől. Csak még egyszer láthassa imádottját, hogy örökre szívébe vésse arczát, hadd tudja, mit játszott el élhetetlenségével s hanyagságával.

Rászánta hát magát arra a rövid utra, a mely még előtte volt a várig. Mikor a bámész sokasághoz érkezett, alig hitt fülének, mert mindenki a földhözragadt Zendelwald szerencsését emlegette, mint a kinek sikerült a szépséges pályadíjat elnyernie. Keserü kíváncsiság izgatta, vajon ki lehet az ő boldog névrokona? Leszállott a lóról, a tömeg közé vegyült és a kert kerítéséig furakodott. Fölkapaszkodott az egyik oszlop mögé, honnan az egész ünnepi lakomát láthatta.

A császár aranykoronájának sugárzó fényében csakhamar megpillantotta bájosan piruló szerelmesét, a ki drágakövekkel himzett ruhában ült jobbján. De kimondhatatlan ámulatára ott látta mellette saját személyét is, a mint imádottjával egymáshoz hajtják fejüket. Szinte kővé dermedt, hogy az ő élethű képemása szemérmes aráját öleli és csókolja! Ezt már nem bírta nézni, kilépett rejtekhelyéből és az általános vigalom miatt észrevétlenül, gyilkos féltékenységétől hajtva áttört a sorokon s szorosán a hátuk mögé állott. Abban a pillanatban képemása nyomtalanul eltűnt Bertrade mellől, úgy hogy az ijedten nézett körül. De hogy az igazi Zendelwaldot meglátta háta mögött, öröme vált arczezal mosolygott rá és így szólt:

— Hova tűntél én kedvesem? Jer, maradj szépen mellettem.

És kézen fogva maga mellé vonta.

Ott ült hát most már mellette az igazi Zendelwald, a ki azt sem tudta, ébren van-e vagy álmodik. Hogy erről meggyőződjk, fölkapta az előtte álló serleget és egy hajtásra kiitta. A bortól visszatért ereibe az élet, új kedv-

vel fordult a mosolygó asszony felé, a ki mitsem sejtve a változásról zavartalanul folytatta a meghitt beszélgetést. Zendelwald maga sem tudta magának megmagyarázni, miként történt az, hogy Bertrade kérdéseire szinte gondolkodás nélkül válaszol olyan szavakkal, a melyeket mintha egyszer már elmondott volna. Csak lassan jött rá, hogy elődje szóról-szóra ugyanazt a párbeszédet folytatta Bertradeval, a melyet ő utközben ábrándjaiba merülve előre elgondolt. Kíváncsian szötte tovább szavait, hogy miképpen fog végződni a titokzatos játék.

A meghitt csevegésnek nem volt vége-hossza, sőt mindinkább belemelegedtek. Naplemente után fáklyákat gyujtottak és a fényes társaság a vár disztermébe vonult tánczra. Az első tánczot a császár járta el a menyasszonynyal, aztán Zendelwald vette át tőle és egy párszor körültánczolta vele a termet. A táncztól felhevült menyasszony pihenőre az erkélyfülkébe vonult, melyet a hold megvilágított. Oda-intette vőlegényét is és hogy magukra maradtak, szerelmesen odaborult a mellére, becézve simogatta bajuszát és megköszönte, hogy elhozta neki a szerelmét. A becsületes Zendelwald most már igazán tisztába akart jönni azzal, hogy álm-e vagy valóság, a mi vele történik. Nyíltan megkérdezte hát Bertradet; ki volt az a lovag, a ki előbb mellette ült. Menyasszonya sokáig nem értette meg a kérdését. Egyik szót a másikba fűzve Zendelwald elbeszélte neki, hogy mi érte őt utközben, hogy' került a kápolnába, a hol aztán elaludt s így a lovagjátékot elmulasztotta.

Csak most lett világossá Bertrade előtt, hogy itt ismét az ő égi pártfogójának a keze játszott közre. Mint valami mennyei ajándékra, úgy nézett a vakmerő lovagra, aztán a szívéhez szoritotta és kamatostul visszaadta neki azt az édes csókot, a melyet az előbb mennyei ajkaktól kapott.

Ettől fogva mintha kicserélték volna Zendelwaldot, egyszerre levetkezte eddigi álmatag és elhetetlen természetét. Mindent a maga helyén-idején mondott és tett, nemcsak Bertrade előtt, hanem a nyilvános életben is, úgy hogy a birodalom egyik oszlopos hűbérurává vált, a kit a császár is igen kedvelt.

A menyegzőn Zendelwald anyja is megjelent, olyan méltósággal ülte meg a lovát, mintha teljes életében pompa között élt volna. Ő gazdálkodott a kincsekkel, földekkel és kedvére üzhetett vadat a rengeteg erdőségekben. Bertrade egy évben sem mulasztotta el, hogy legalább néhány napot Zendelwald ősi sasfészkében ne töltsön, melynek egyik toronyszobájában úgy megbújtak egymás karjai között, mint a vadgalambok százados fák sűrűjében.

És útközben mindig betértek abba az emléketes kis kápolnába, hogy hálaimát mondjanak a Szűz Máriának, a ki oltára fölött oly szendén állott, mintha soha le sem szállott volna onnan és mitsem tudna a világ zajáról.

KELLER GOTTFRÉD után, németből

VÁRY REZSŐ.

KEMÉNY ZSIGMOND EMLÉKEZETE.

Születésének századik évfordulójára.*

Te égbe rontó bérczek szent hazája
Tündérek-lakta édes drága föld,
A hol a képzelem csodás világba
Röpitni lelkünk' merész szárnyat ölt;
Ti lanka dombok alján álmodozva
Bolyongó kristály tükrü folyamok:
A boldog élet álmát szívbe lopva
Ő néki ihletet ti adtatok!

Fejedelmi sarj volt, lángész, büszke elme
S a Múza csókja érte homlokát,
A szíve hajlott gyöngéd érzelemre,
Képzelve mindig szép világba lát;
Ő nála boldogabb ki is lehetne?
Ölelte mindig áldó szeretet,
Békés otthonban, édes környezetbe'
Álmot egy szebb világról szöhetett.

De hajh! a Sorsnak zord, sötét haragja
Lelkére nyomta titkos bélyegét,
Ő néki szánta és ő néki adta
A magyar költők átkos végzetét.
Hol született, a csöndes vinczi házba'
A Muzsa fénysugárban megjelent,
De átsuhant a Martinuzzi árnya,
Ki sirba dőlt, de sirba' nem pihent.

* Felolvasta szerző a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésén
febr. 8.

Hiszen mint gondtalan, kíváncsi gyermek
 A szomszéd kastély omlatag falán
 Vértoltját a legyilkolt szerzetesnek
 Borzongva, félve látta is talán.
 Mohón figyelve hallgatá a multnak
 Gyászos regéit, bús történetét,
 Előtte véres árnyak elvonultak
 És borzadály reszketteté szivét.

A gyermek-ifjú hogy ha elmerengett
 A csöndes Maros csillogó vizén,
 Mélyén letűnt világnak képe regett
 És vonzva-vonta csodás tünemény,
 Mint Loreleynak bűvös-bájos hangja
 A vészes mélybe hívta csábosan,
 A fehérvári egyház érczharangja
 Templomba hívja halkán, titkosan.

S templomba megy, hol Hunyadi, hol Bethlen
 S Rákócziaknak síremléke áll,
 A hősi nagyság elfeledhetetlen
 Emlékinél merengve meg-megáll.
 Bibornoki süveg itt kőbevésvé,
 Itt látod írva — jaj, hiába futsz! —
 Ismét a véres árny suhant elédbe,
 Hirdetve: *moriendum omnibus*.

De hát e földön semmi halhatatlan,
 Nemzet-nagyságra is borul halál,
 Hős küzdelemnek, örök szakadatlan
 Tusáknak bére por-hamura vál?
 Maroknyi por a századok emléke,
 Egy szebb jövőnek nem lesz záloga?
 E drága földnek harczos, hősi népe
 Szabad, független nem lehet soha?

Borongva járja sorra áhitattal
 A régi nagyság puszta romjait . . .

Ragyog a táj, a nap fényáradattal
 Betölti, fényben úszik a csalt.
 De ő a porban is fürkészsze látja
 Az óriás-nagyoknak lábnyomát,
 Benéz a multnak sötét távolába
 És újra nagynak látja szent honát.

S ha kél a szél s' körulte zugva tombol
 És szerteszórja a szent hamvakat,
 Vihar ha támad s' bős haragja rombol,
 Varázs megejti, hall ő hangokat,
 Hatalmas ének hangzik a távolba',
 Zenéje cseng fülébe szüntelen,
 A természet siráma bűg zokogva,
 Ez az ősöknek szóló *Requiem*.

Szántó-vető ekéje h'jába tördel
 Földet hasítva drága csontokat,
 Sirok porából virág h'jába tör fel,
 Befedve lágyan nyugvó hantokat;
 Iszonyú szirtek titkos rejtekükbe'
 Hiába fedték el a multakat:
 Egy szem bepillant, egy szív lelkesülve-
 A régi multnak új életet ad.

Érinté keblét Isten ihletése,
 Képzelve rejt varázslatos opált,
 Melynek elüzi elvakító fénye
 A multat elfedő sűrű homályt.
 És látva lát e fénynél: lát a Sorsnak
 Szövőszékén szőtt csoda képeket
 S fölépíti megint a nagy halottak
 Régi világát tündér képzelet.

Él Martinuzzi, a ki lángeszével
 Fölemelé az elbukott hazát,
 Él Izabella, ki a szív hevével
 Önön fián kívül senkit se lát.

Előttünk foly a szív s az elme harcza
 És mind a kettő veszti a csatát,
 Kegyetlen végzet ezt már így akarta:
 Ujból veszíteni megmentett hazát.

S míg elborong a költő méla lelke
 A szertetépett drága hon fölött,
 Megtört szivekről lángzó képzeletje
 Fájdalmas édes szép mesét szövött.
 Erdély határán két szív összedobban:
 Királyi nő s ábrándos lány szive,
 Ott egyesül a kettő közös sorsban:
Lemondás mindkettőnek végzete.

Lemondás! a szív bús történetében
 Hangzik ki annak végső rimeként.
Lemondás volt a költő életében,
 Mely eltemette az édes reményt.
 S minden mesében újra, újra hangzik,
 Miként a visszhang messzi bérczeken:
 A szenvedély ha kél, ha fölviharzik,
 A vége csak a lemondás leszen.

Ha van a szívnek igaz szenvedélye
 És a léleknek hogy ha szárnya van,
 Vak sors haragja, véletlen szeszélye
 Vészbe sodorja únos-úntalan.
 Szerelmet áhít s megtör megcsalatva,
 Gyűlölve mást, gyűlöli önmagát,
 Jó szándok, sors vetése fordul vakra, —
 A sors útvesztőjében vaj' ki lát?

Hit, bizalom a nemzet erejében
 Bukásba rántja legnagyobb fiát,
 Verbőczy törvénykönyvvel a kezében
 Szívében él át nagy tragédiát.
 Péchy Simon a vallás ihletével
 Vakhit sodrába veszve vesz csatát,

A szív a gyenge és nem bír az észszel
 És oktalan mód veszi el magát.

Mint játszanak a dæmoni hatalmak!
 Mint törnek össze hívó, nagy szivek!
 Nagy eszmék árján messzi sodortatnak,
 Egy vékony pallón mély örvény felett
 Elég egy ballépés s a mélybe hullnak.
 Oh a valóság puszta és sivár!
 Emléke él csak még a drága multnak,
 Megtört szív a hit vigaszára vár.

Élet és ábránd csodaszövedéke
 A szegény szívnek bús története,
 Camoëns sorsa sorsunknak jelképe :
 Hajótöröttnek roncsa élete ;
 A lángész istenadta ihletében
 A nagyság álma szép valóra vál'
 S annak, a ki ez álmot szötte szépen,
 Bucsucsókjában éri a halál.

Ki látta jobban s rajzoló hivebben,
 Mit honfi szív küzd át, a szent tusát,
 Ki olvasott jobban a nagy szivekben,
 Titkos redőikbe jobban ki lát,
 Miként a költő, ki a régi nagyság
 Romján is nagynak álmodá honát,
 Ki várja új időknek virradatját,
 Megértve a próféta szózatát?

De már a nemzet alkotó Titánnak
 Megsejti, látja gyászos végétét,
 A mult sirjából fölkelnek az árnyak
 S a pártviszály már tombol szerteszét.
 S aggódva kérdi: hát nagyságra törpe
 És gyenge vagy még édes nemzetem?
 S a honfi aggály lelkét elgyötörte
 S a multnak átkát érzi szüntelen.

Az *éles* látás Isten-adománya
 A gyöngé szivnek átka is lehet,
 Cassandra átka önnön látománya,
 Gyötrőbb kin hol van, ki hazát szeret?
 Te *Őt* megértéd és magadban érzéd,
 Hogy az Igazság bére a halál,
 Saisi ifjúként balgán letépéd
 Arczárul érinthetlen fátyolát.

Látott és elborult a büszke elme,
 Megfejtni vágyott, mi örök talány,
 A láz, a hev vált kinos gyötrelemre,
 Vigaszra többé sehol sem talál.
 Ha már a szív hinni, remélni nem bír,
 E földi élet puszta, céltalan;
 Ha nem szeret már, könnyet ejtve nem sir,
 Tovább gyötrődni vaj mi hasztalan!

Ha még a Múzsza tündérképzelemnek
 Hintette volna rá aranykódét,
 Elfedte volna kinzó gyötrelemnek
 Poklok lángjával égető tüzét! . . .
 . . . Némulj el lantom! Ne szólj a halottrul,
 Ki élve szőtt már siri álmokat!
 Nedves a hur, a melyre omló köny hull
 És csengő hangot többé már nem ad.

Egy puszta tájon, hangtalan vidéken
 Agg diófáknak hullong levele,
 A feledésnek szemfedőjeképen
 Fedi el sírját, illattal tele.
 De ma e sírra honfi kegyeletnek
 Ezer áldása ont virágésőt,
 S hódolva ma dicső nagy szellemednek,
 Szent emlékedből merit új erőt.

A régi nagyság, a mely összeomlék,
 Művedben él halhatlan életet,

Jövendő nagyság, milyen so'se volt még,
Eltölti lelkünk, úgy mint a tied.
Ha honfi bűnnek árnyát eloszlatja
Egy boldog nemzet boldog mosolya
Az lesz az ünnep, életed jutalma,
Minőt még költő meg nem ért soha.

Budapest, 1914 január.

HEGEDÜS ISTVÁN.

SZEMLE.

A Nobel-díj legújabb nyertesei.

Rabindranath Tagore, a költői díj nyertese.

A legérdekesebb föld, India adta a Nobel-díj nyerteseinek egyikét a világnak ez idén. Egy Európának kevésbé ismert költészet nyilatkozik a Rabindranath Tagore verseiben. Nem, nem a legeslegszebbek Rabindranath versei, és ezzel nem azt akartuk mondani, hogy nem szépek — a mi nézetünk szerint mégis igen hasznosak lehetnek, mert kinyitják az ajtót a mystikus keleti költészet előtt, melynek jó képviselői.

Rabindranath Tagore már túljár élete közepén, ötvenkét éves. Magasműveltségű bengali ember. Az arczképét nézve, eltudnánk képzelni, hogy nem is kelet szülötte, ha nem olyan mélynézésű szeme volna. szelíd, nagy megértést tükröző szempár. mintha többet látna, mint más halandónak látni adatik. . . .

A költő előkelő család sarja, örökölt tulajdonság náluk az irodalmi foglalkozás szeretete. Egyik őse, Tagore rádsza, nagy könyvtárt alapított és gazdag képgyűjteményt szerzett össze. Rabindranath Tagore atyja, Mohun Rabindranath Tagore, nagytudományú zeneértő főúr, a ki a hindú zeneelméletet tudományos alapra fektette. Nyugati tudósok elismeréssel említik műveit. Ötvenmillió ember beszéli Tagore nyelvét, mégis aránylag új irodalom a bengali az indiai irodalmak közt. egyike a legkésőbbben kifejlődöttnek. A hindusztáni és testvérnnyelve, a hindi, megelőzte jóval.

A bengáli irodalom oly hatalmasan felvirágozott, hogy jelenleg vagy másfélezer munka jelenik meg évente bengáli nyelven. Vele indiai irodalmak közt csupán a hindusztáni versenyez. A bengáli irodalomban az angol, illetve európai befolyás a regényeken észlelhető leginkább; néhány angolra is le van fordítva. A bengáliban erős a fajnőszkeség. Az Európában oly érdekléssel üzött szanszkrit-tanulmányok s a Védák kutatása nagyban hozzájárult, hogy a szanszkrit irodalomból kisarjadt bengali irodalom

művelőiben nagyra nevelődjék a fajgóg. A keleti szellem amúgy is nehezen veszi be a nyugati eszméket és ha átveszi is, rosszul assimilálja. India talaja legalkalmasabb a mysticismus kivirágzásához.

Rabindranath Tagore mystikus költő, a kinek az Egy a középpont, mely köré minden gyűl, melyben kezdődik és végződik minden. Nem az a mysticismus ez, mely inspirációért néha az érzékekhez folyamodik, ő nem kering egy oszlop körül, mint Dselá led-Din Rümî, hogy a szédületben egy pontra, a középre szegzett tekintettel jobban átérezze az «Egy» igazságát s így dictálja a szeretet tengerébe merülve olykor a verseit.

Mint Arthur Symons mondja :

I turn until my sense
Dizzied with waves of air
Spins to a point intense
And spires and centres there.

Lényegében azonos a mysticismus mindenütt. A vérmérséklet s a légkör rakják fel a színt reá. A mindenséget, a számlálhatatlant, mely valójában egy, különböző szempontból látják, ez az egész. Van igaz tudás. Tanuld meg ezt.

«Egy változatlan Életet meglátni, minden élet közt egy életet. a szétbomló közt egyet, mely szét nem oszlik.» A Bhagavad gítá mondásában összpontosul a mysticismus, a többi árnyalat az «Igaz tudás»-hoz mind más ösvényen jut el, más a nyugati mystikus útja, más a keleti-é. Wordsworth a természetet teszi meg lépcsőnek, Blake-t a képzelet segíti magasba, a keletit a szerelem. Rabindranath Tagore írta a híres, egész Indiát egy lobogó alá hívó szénszkrít költeményt, a Bande mataram-ot. A költő maga fordította le angolra. műveinek egynémelyikét, így a *Gardner* és a *Gitanalsal* cím alattiakat.

A forma rímes próza, vannak a maguk nemében olyan szépek köztük természetesen keleti mértékkel mérve — hogy éppen nem csodáljuk a Nobel-díjat odaítélőknek a választását. Ma Európán átleng a mysticismus szele, a realismus száraz sivatagán átvonul a karaván és szomjasan iszik az idealismus forrásából. Nem lenne a mysticismusnak akkora varázsa ránk, ha nem volna meg bennünk a «mysticismus csirája» a csira, mely velünk született, mely annyiféleképen hajt ki, a hányan

* *The Gardner. Lyrics translated by the author from the original Bengali* (London 1913).

vagyunk s a mi olyan sokat ígér . . . Az átérzett mysticismus az igazi «Látni a porszemben egy világot. Egy vadvirágban az eget. Markodba fogni a végtelent s az öröklétet egy órán élni át» írja (Blake). «Megteremtettél végtelennek, tetszésed szerint e gyöngye agyagedényt kiürítéd gyakorta s betöltöd mindig új étellel ismét. E kis nádsípot vittél hegyen-völgyön át s örökkön új meg új dallamot hívtál belőle ki. Halhatatlan kezéd érintése szívemtől eltolja a határokat s a szív örömben mond ki túlvilági szokat. Adományaidat e két gyenge kéz útján kapom, melyeket Feléd kinyújtok. Elmúlnak az idők, szüntelen elhalmozol Te ajándékaiddal és a kehely nem csordul ki soha.»

Ez a Rabindranath mysticismusa; mellesleg mondva a fenti költemény nádsíp hasonlatát a leghíresebb perzsa vallásos költeményből, Rûmî Mesznevijéből vette át. (Bisnev ez nej csûn hikâjet mikuned).

A fordításban lekopik a költeményről a szépség, de marad annyi az igazán jókon, hogy fogalmat alkothatunk némiképen az értékökről. A következőt, mint Rabindranath Tagore költeményeinek egyik repræsentatív darabját ide igtatjuk: «Nem hallottad csendes lépteit? — Ő jön, Ő jön, Ő jön szüntelenül. Minden perczben, minden korban, éjjel-nappal Ő jön, Ő jön, Ő jön folyton. A napfényes április illatos napjaiban az erdő ösvényein át Ő jön, Ő jön, Ő jön szüntelen.

Viharfelhők szekeren júliusi esős éjeken Ő jön, Ő jön, Ő jön mindig.

Énekeltem én számos dalt lelkem változó hangulata szerint, de mind azt hirdette: Ő jön, Ő jön, Ő jön. Ujuló fájdalma közepett az Ő lábainak léptei nehezülnek a szívemre s az isteni érintésökre ragyog föl örömöm. Fényesség! Hol van a fény? Tedd Te izzóvá a vágy emésztő lángjaival! Ime, a lámpában nincsen szikra se — Ez hát a sorsod óh szívem? Ah, jobb lenne neked a halál!

A félelem kopogtat ajtódon s jelenti, hogy Ura találkára hí az éj setétjén túl.

Az éj felhős s az eső nem szűnik. Én nem fogom fel, mi izgat úgy, nem tudom, mit jelenthet ez.

A villámlás elhomályosítja a látásomat s a szívem tapogatózva keresi az ösvényt, mely felé az éj zenéje hív. A fény! Hol van a fény? Gyűjtsd lángra a vágy sorvasztó tüzével.

Mennydörög s a szél bömbölve zúg végig a végtelenen. Az éj setét, mint egy fekete kő. Óh ne engedd, hogy a setétben

muljanak az órák. Az életeddel gyűjtsd meg a szerelem lámpavilágát.

. . . Fény! Én fényességem! Fény, mely betölti a világot, fény, mely a szemet csókolja, fény, mely megenyhíti a szívet! Ah a fény ott tánczol az életem közepén, én kedvesem! Szétnyílnak az eget! Tombolnak a szelek! Vigasság árad szét a földön. A lepkék kibontják szárnyaikat a fénytengerben. Liliomok, jázminok nyílnak a fényhullámok tetején. Szétsugárzik a fény, aranyesőként hull a felhőkre, én kedvesem, és szóródik szerte, mint milliárd drágakő. Az öröm repdes levélről-levéltre, én kedvesem. mérhetetlen az öröm. Kiöntött medréből az ég folyama és elönti a boldogság a földet. Óh, bár minden örömteli hang összevegyülne utolsó dalomban. Az öröm, mely tánczba csalja a világon a két ikertestvért: az életet és a halált, az öröm, mely zivataron át fut, megrázva minden élő, nevetni kényszerít. Az öröm, mely könnyeivel nyugodtan száll le a fájdalom nyíló vörös lótosz virágjára. Az öröm, mely porba dobja mindenét és nem törődik többé semmivel. Igen, én tudom, mind ez csak a te szerelmed, én szívem kedvese, s az az aranyfény is, mely a lombokon tánczol s a felhők, melyek az égen uszkálnak és a friss szél, mely homlokom hűsíti. Elönti a szememet a hajnal ragyogása — ez a Te üzeneted az én szívemnek, felém hajol az arcod, tekinteted szemeimbe mélyed, a szívem érintette a Te lábaidat.»

A mystikus istenimádat, a szenvedélyes vágy, a mindenek forrásához közelebb jutás vágya nem szépen van-e itten megírva? Rabindranath Tagore költészetében van őszinteség, olykor igen szép hangot üt meg és emellet: nem rabja a bevett szólásformáknak, a régi hasonlatokat, elkopott jelzőket mentől jobban számúzi a verseiből. Látszik, hogy nem hiába olvasta a nyugati költészetét és mégis halad az ősei útján. Más szint nyert, de lényegében a régi indi költészet szelleme hatja át őt is. A kelet nem ereszti el az övéit. Az az egy erős érzelem, a legmélyebb, melyre keleti ember képes, a vallásos mysticismus foglalja le őt csaknem egészen. Ez európai olvasónak fárasztóvá teszi költeményei olvasását, melyeket elszórtan anthológiákban leginkább fognak élvezhetni. Rabindranath Tagore ihletett költő, habár az érzelmek világának mélységeiből csak egy nagy érzést tud felszínre hozni, de épen azt az egyet áhítja a modern lélek titkon, és ő mondja: «A kérdés, a kiáltás: hol? összevegyül ezer folyam könynyével és elárasztja a világot a biztos tudat vízözöne. Itt vagyok.»

Kégl Sándor.

Charles Richet, orvos.

Az orvosi Nobel-díj ezidei nyertese, Charles Richet, a párisi orvosi egyetem élettani tanszékének tanára volt. Ismét egy új név, melyet — egy időre legalább — meg kellett tanulnunk. Az ő működését, alkotó munkásságát nem jelezték zajos, nagy sikerek; az ő nevéhez nem kapcsolódott szinte szervesen hozzá a nagyközönségnek lázas érdeklődése és ujongó tapsa, mint Behring, Koch Róbert, vagy Ehrlichéhez. Tőle nem várta az emberek sok, sok ezernyi nyomorultja, hogy visszaadja őket a napsugaras életnek: az ő tevékenysége ott folyt le a laboratóriumok csöndes, hangtalan birodalmában, s az ihlet nagy pillanataiban nem zavarta őt meg egyetlen kíváncsi, bámész tekintet sem. Talán a beavatottakon kívül nem is tudott létezéséről senki. Hiszen a tudományban is a félelem szülte az isteneket; az emberiséget itt is csak az érdeklő igazán, a mi nála erősebb, — csak a rendkívüliségben hiszi el a csodálatosat, — s nem veszi észre, hogy milyen közönnyel siklik el a hétköznapi élet megszokott mély mysteriumai fölött. Egy elvetett búzaszem, mely százéves pihenő után új életre kel, mélyebb titok a drótnélküli távirás minden gépezeténél, — s mégis, kit ejtene csak egy pillanatra is gondolkodóba egy szántó-vető földműves? Így van ez mindenütt, így az orvosi tudományban is. A létezés, az Élet maga, nem probléma senki előtt, hiszen mindnyájan élünk; a Halál, a fájdalom, a betegség az, a mi titokzatos. Pedig egyetlen szívdobbanás nagyobb rejtély a műtétek minden diadalánál, — s mily kevesen törődnek mégis azokkal, kik az Élet alapvető, örök elveit keresik.

Ezek legjavához tartozik Richet. Munkásságának talán legtekintélyesebb részét annak szentelte, hogy az emberi és állati szervezet életének egyik elemi megnyilvánulását, a melegtermelést és melegháztartást (a test melegével való gazdálkodást) tanulmányozza. Ezen a ponton a biológia, az életnek tana, már csaknem a metaphysikával határos: minden, a mi életnek nevezünk, — legyen az állati vagy növényi, legyen az ember, vagy tölgyfa, vagy parányi infusorium, — végelemzésben hőtermelést, elégést jelent. A táplálék, mit magunkba fölveszünk, ennek a lassú tűznek állandó anyaga, s a meleg, a mi az elégésnél képződik, adja meg az élő szervezetnek bizonyos határok között ingadozó hőfokát. Ezek a határok az alsóbbrendű állatoknál

meglehetősen tágak, viszont a magasabbrendűeknél (az ú. n. melegvérűeknél), s elsősorban az embernél, szűkre szabottak.

Rendes, egészséges körülmények között az emberi test hőfoka 36 és 37 C.^o között ingadozik, tekintet nélkül a környezetre, ruházódásra, évszakra, — sőt bizonyos megszorítással tekintet nélkül arra is, hogy pihenünk-e, vagy erős testi munkát végzünk. Hogy szervezetünk ezt az állandó hőfokot megtarthassa, egy rendkívül finom, teljesen automatikus szabályozó-berendezésre van szüksége, mely már tizedfoknyi különbségekre is érzékenyen tud reagálni. Így a fázás kellemetlen érzése azt jelenti, hogy testünk hirtelen fokozza melegtermelését, — akár azért, mert védekeznie kell külső lehülés ellen (pl. hideg fürdőben), akár valamely megbetegedés következtében (borzongás, rázóhideg). Viszont az erős izzadás mindig hővesztéssel jár: nyári melegben így óvjuk magunkat attól, hogy hőmérsékünk a rendesnél magasabbra szálljon, s ugyancsak ez az a kapu, melyen át szervezetünk kórosan fölszaporodott melegének, a láznak, legnagyobb részét kiküszöböljük. A mit itt hamarjában kiragadott, közismert példák gyanánt idéztünk, az igen szövevényes idegrendszer- és véredénybeli kölcsönhatások eredménye, s e hőszabályozó berendezkedésnek fülismerése, pontos magyarázása jelzi Richet munkálkodásának egyik korszakos határkövét. Sajnos, a részletek ismertetése egy rövid cikk kereteit messze túlhaladná, s erre most nincs idő, mert Richet varázsütésszerűen, egyszerre egy új birodalmat nyit meg előttünk: az immunitás tanának országát.

Tudjuk azt, hogy bizonyos ragályos betegségeket rendszeren csak egyszer kap meg az ember, s az újabb ragályozás ellen több-kevesebb ideig, esetleg egész életére mentes, orvosilag szólva: immunis marad. Ez az immunitás a szervezet activ működésének eredménye: a ragályos betegséget okozó baktériumok mérgeivel (toxinjaival) szemben ellenmérgeket (antitoxinokat) termel. Az antitoxinok a betegség elmúltával továbbra is megmaradhatnak a szervezetben, s védik azt egy újabb, azonos természetű infectio ellen. Ezt az állapotot hívjuk immunisnak. Tulajdonképen minden egyes ragályos fertőző bajnál megindul az antitoxinok termelése; a kérdés csak az, hogy abban a rejtett, nagy küzdelemben, melynek külső nyilvánulását betegségnek nevezük, melyik marad győztes: a bacteriumok toxinja, vagy a szervezet antitoxinja? Első eset a halált, utóbbi a felgyógyulást jelenti. Ennek a halálos küzdelemnek nagy feltételét, — talán a lágésznek homályos sejtésével — ismerte föl Richet. Ha a fertőzött szerve-

zetbe képesek vagyunk megfelelő mennyiségű antitoxint bevinni, akkor még győzelemre számíthatunk abban a harcban, melyet a kimerült organismus talán már föladott. Ezeket az antitoxinokat pedig olyan emberekben vagy állatokban kell keresnünk, melyek az illető ragályos betegséget már kiállották, — melyek már immunisak a fertőzés ellen. Kísérletei igazolták az elméleti föltevést: sikerült az immunitást egyik állatról a másikra átvinnie.

Richet ennél a pontnál megállott; — a többit elvégezték Behring, Roux, Koch, Marmorek, s a művet megkoronázták Weigert, Ehrlich és Wright. A szérumok tanának csodás lehetőségei, melyek csak ma kezdenek a köztudatba átmenni, végső szálaikkal a párisi élettani intézet laboratoriumaiba nyulnak vissza. Az épület még nem kész, de máris pompás és ragyogó, — a nagy nyilvánosság hálásan és diaeallal tapsol az építőművészeknek; — ki gondol ma már arra, a ki az alapkövet lerakta? Ez a valaki Richet volt.

S míg a nagy mester nagy apostolai az immunitás tanait hirdették a culturvilágnak, megajándékozva az emberiséget a felfedezések, büszke fegyverek egész gazdagságával, a mester nem tért pihenőre. Nyugtalan figyelmét egy sajtószerű jelenség kötötte le. A mióta a szérumoltások (lényegben tehát antitoxinoltások) jóformán napirenden vannak, elég gyakran történt meg, hogy egyesek, kiket ugyanazon szérummal többször kellett beoltani, valamelyik későbbi oltásra rendkívül heves, komoly betegségi tünetekkel reagáltak, holott az előző oltást vagy oltásokat jól tűrték. A kép egy mérgezéshez, vagy valamely súlyos és igen gyors lefolyású infectióhoz volt hasonló, mely nem ritkán megölte a beteget. Ahelyett tehát, hogy a szervezetet az ő küzdelmében támogattuk volna, talán az alapbajnál is nagyobb veszedelmet hoztunk reá, — innen a tünetcsoport elnevezése: anaphylaxis (ἀνά = vissza, ellen, φύλαξις = védelem). Jelenti a szervezetnek rendkívül fokozott érzékenységet valamely beléjevitt anyaggal szemben. Ez a túlérzékenység lehet veleszületett is. Az a közismert jelenség, hogy valaki számócza, rák, vagy esetleg valamely gyógyszer után erős csalánkiütést kap, sőt még ennél is kellemetlenebb tünetek között betegszik meg, — a mit idiosyncrasia néven ismertünk, — semmi egyéb, mint anaphylaxis. Viszont szerzettnek mondjuk az anaphylaxist akkor, ha egy egyén egy bizonyos szérum befecskendezését első ízben kitünően tűri, de ettől a percztől fogva talán évekig, vagy akár egész életére is teljesen intoleránssá válik az illető szérummal szemben.

Ma már azon a ponton vagyunk, hogy a szérumanaphylaxis ellen védekezni tudunk, a minek jelentősége azoknál a fertőző bajoknál, melyeket többször kaphat meg az ember (pl. diphteria), rendkívül nagy. De hogy idáig juthassunk, meg kellett ismernünk az anaphylaxis lényegét, s erre Richet tanított meg.

Eddig ez a három nagy emlékkő mutatja azt, hogy Richet élt és dolgozott. Dicsősége nem a győzelmes hadvezérek babérkoszorúta diadalmenete, hanem egy melegszívű, komoly titánuak zajtalan munkája volt. Homloka köré pedig egy törékeny női kéz font virágfüzért: a költészet múzsájának keze. Annak a fenséges csendnek, annak a világtól elzárt némaságnak, a melyben Richet működött és alkotott, meghitt vendége volt a költészet istennője. S ha ő kifáradt a teremtés gigászi munkájának csodás elemzéseiben, és a lant halk zengése mellett megpihent, másoknak, — tanítványainak és követőinek jutott a feladat, hogy élete művére rávéssék a betűket: *Aere perennius!*

Szóllósy Lajos.

Kamerlingh-Onnes, physikus.

A physikai Nobel-díjat 1913-ban H. Kamerlingh-Onnesnek, a leydeni egyetem tanárának ítélte oda a bizottság. Ezúttal a választás valóban a physikai tudományok igen érdemes bűvárjára esett, ki már régóta nevezetessé tette magát az anyagok halmazállapotbeli változásaira vonatkozó kísérleti és elméleti kutatásaival, legutóbb pedig a hélium cseppfolyósításával ledöntötte az utolsó határfalat, mely az előbb «permanens gázok»-nak nevezett anyagokat a gőzöktől és a cseppfolyós testektől elválasztotta.

Régóta törekedtek a physikusok annak a kísérleti bizonyítására, hogy minden anyag a három halmazállapot (légnemű, cseppfolyós és szilárd állapot) bármelyikét felveheti, hacsak a körülmények (külső nyomás és hőmérséklet) megfelelők. A fokozatos halmazállapotváltozás jellemző példája a víz, állandóan szemünk előtt van, mely mint jég, folyékony víz és vízgőz fordul elő. Hogy a szilárd testek legnagyobb része elég magas hőfokra hevítve folyóssá lesz (megolvad), az szintén már eléggé ismeretes; a szén az egyedüli test, melynél az olvadás még nem volt határozottan kimutatható, igen sok körülményből azonban arra következtetünk, hogy elég magas hőfokon és az égés meggátolásánál (oxigén kizárása mellett) a szén is megolvad. Úgyisintén egészen általános jelenség a légnemű állapotba való áttérés, a párologás

is: érzékeny nyomásmérőkkel ki lehet mutatni a cseppfolyós, sőt szilárd testeknek gőzét bármely hőfokon és kimondhatjuk, hogy minden test minden állapotában, ha még oly lassan is, de folytonosan párolog. Kérdés már most, megvan-e a megfordított változásnak is a lehetősége? Felvehetik-e azok az anyagok, a melyek rendes körülmények közt légneműek, a cseppfolyós és szilárd halmazállapotot is? Itt persze mindenki első sorban a levegőre gondol, tehát arra a kérdésre, vajjon lehet-e a levegőt cseppfolyósítani?

A nagy Faraday próbálkozott meg legelőször e feladattal, ki 1823-ban tette közzé Davyvel együtt végzett kísérleteinek eredményét; Faraday már világosan felismertette, hogy a gázok folyósításához alacsony hőmérséklet és nagy nyomás szükséges és ez úton valóban sikerült neki a gázoknak egész sorát folyósítani, a levegővel és még néhány gázzal azonban nem boldogult. Faraday eljárása rendkívül egyszerű és szellemes volt: azt az anyagot, a melyből a folyósítandó gázt hevítés útján előállította, meggömbített üvegcsőnek egyik szárába zárta, míg a másik szár hűtőkeverékbe (megfagyott szén-sav és æther keverékébe: -80° C.) merült. Az egyik szár hevítésére az anyagból mind nagyobb mennyiségben keletkezett a gáz, nyomása tehát mindinkább gyarapodott és a nagy nyomás meg az alacsony hőfok együttes hatására a gáz a cső hűtött szárában mihamar lecsapódott, sőt sok esetben meg is fagyott.

Az oxigén, nitrogén (levegő), hydrogén, szénmonoxyd azonban, minden kísérlettel daczolja, megmaradtak légnemű állapotukban; azóta nevezték el őket permanens (állandó) gázoknak.

Nagy haladás következett be a gázok folyósításában, midőn Andrews 1869-ben végzett kísérletei és hozzáfűzött elméleti megfontolásai általánosan ismeretesek lettek. Andrews kimutatta, hogy minden anyagnál van egy határozott hőmérséklet — az ú. n. kritikus hőmérséklet — mely fölött az anyag csakis légnemű állapotot ölthet és semmiféle nyomással nem folyósítható, míg a kritikus hőmérséklet alatt elég nagy nyomás alkalmazása mellett a lecsapódás mindig megtörténik. Faraday kísérleteinek negativ eredményei e szerint annak tulajdonítandók, hogy a levegő, hydrogén stb. gázok -80° -nál még kritikus hőfokuk felett vannak, tehát nem folyósíthatók, eredmény csak még mélyebb hőfokokra való lehűtés mellett várható.

E gondolatmenettől vezérelve 1877-ben két francia tudós-nak majdnem egyazon napon sikerült a levegőt és a szénmonoxydot

folyósítani; e tudósok közül Cailletet Párisban, Pictet pedig Genfben végezte kísérleteit. Az alacsony hőfokot Cailletet úgy állította elő, hogy a levegőt 300 atmoszfærára összenyomta, azután gyorsan kitágulni engedte, a gyors tágulás folytán a gáz annyira lehült, hogy fehér köd alakjában az edény falára lecsapódott. Pictet a gázokat párolgó szénsavfürdővel hűtötte és már nagyobb mennyiségű cseppfolyós levegőt tudott előállítani.

Csakhamar egész sereg készüléket szerkesztettek, melyekkel a levegőt ma már könnyű szerrel lehet folyósítani s azóta egész új iparág keletkezett e kutatások nyomán: a hideg- vagy hűtőipar. Egyetlenegy gáz azonban sehogysem akart beleilleszkedni az elmélet kereteibe; a legalacsonyabb előállítható hőfok és a legnagyobb alkalmazott nyomás mellett sem sikerült a folyósítása. Ez a gáz a levegő egyik alkat-része: a hélium.

Az alacsony hőfokok leghivatottabb bűvárai, Dewar és Olzszewski már jelezték, hogy sikerült a héliumot folyósítaniok, azonban mindketten csakhamar visszavonták állításukat, mert reájöttek, hogy valami tévedésnek estek áldozatul, a kísérlet anyaga nem volt tiszta hélium és csak a tisztátalanságok csapódtak le. A sok balsikernek két oka volt: először is nehéz volt héliumot elég nagy mennyiségben tisztán előállítani, mert ámbár a levegőben úgyszólván korlátlan mennyiségben áll rendelkezésünkre, nehéz megtisztítani az egyéb nemes gázoktól (argon, neon stb.); másodsor, mert — a mint későbbi kísérletekből kitudt — kritikus hőfoka igen alacsonyan van.

Kamerlingh-Onnes e nehézségek teljes tudatában és a gázok cseppfolyósítása körül szerzett hosszú évek tapasztalatával vágott neki e feladatnak. Kapóra jött neki Ramsaynek eljárása, mely a héliumot a «thorianit» nevű ceyloni ásványból állítja elő és a melylyel nagy mennyiségű tiszta héliumot lehet nyerni. Évekig tartó fáradságos próbálgatások után Kamerlingh-Onnes oly készüléket szerkesztett, mely három egymásban foglalt csőrendszerből állott: a külsőben levegő keringett, még pedig úgy, hogy a csőrendszer egy részében a cseppfolyós levegőt, mely rendes nyomás mellett -140° C.-nál forr, alacsony nyomás mellett elpárologtatta, a mi által a hőmérséklet jóval -140° C. alá szállott, lehűtve a középső csőrendszert, melyben hidrogén keringett. A hidrogén már normális nyomásnál -253° C.-nál forr, ezt is alacsony nyomás mellett párologtatta el, mire hőfoka még alább szállott, jelentékenyen lehűtve a legbelső csőrendszert. Ebben volt a hélium, mely végre a kérlelhetetlen hidegnek

(—270° körül) engedve, megadta magát. Kamerlingh-Onnes tehát bebizonyította, hogy nincsenek állandó gázok, minden légnemű test folyósítható.

Kamerlingh-Onnes eme legérdekesebb kísérleti eredményén kívül, évek hosszú során át hangyaszigoralmmal gyűjtötte az értékes adatokat a különféle anyagok sajátságairól, főleg alacsony hőmérsékleten. A leydeni laboratórium évi jelentései egész kis könyvtárt alkotnak, becses raktárát ama tégláknak, melyekből a jövő tudománya felépíthető.

Messze túllépné e rövid megemlékezés szűk kereteit, ha csak hozzávetőleg ismertetni akarnók e kutatások tárgyát és eredményeit; egy nevezetes dolgot azonban nem hagyhatok említés nélkül. Kamerlingh-Onnes ugyanis egyébek közt azt is megvizsgálta, miként változik a fémek elektromos ellenállása alacsony hőmérsékleten s arra a meglepő eredményre jutott, hogy ez az ellenállás a legalacsonyabb előállítható hőfokok mellett majdnem teljesen eltűnik, úgy hogy az elektromos áram úgyszólván teljesen akadálytalanul fut a fémeken keresztül. A változás oly jelentékeny, hogy pl. higany a cseppfolyós hélium hőfokán eredeti (szobahőmérsékleten mért) ellenállásának már csak egy ezer-milliomodrészét tartja meg. Egy fémszálas izzólámpa, ha cseppfolyós héliumba mártják, egyáltalában nem melegszik fel észrevehetően, ha több ezerszer annyi áramot bocsátunk rajta keresztül, mint a mennyi rendes körülmények között izzításához szükséges. E nevezetes tüneménynek valamikor még nagy hasznát fogja venni az elektrotechnika.

Zemplén Győző.

Werner Alfréd, chemikus.

Werner Alfréd 1866 decz. 12-én született Mühlhausenben (Elsass). Előbb Karlsruheban, majd Zürichben tanult, s a technikai főiskolán képezte magát ki. Zürichben akkor Hantsch Arthur volt magántanár, a ki a fiatal kutatóra a legnagyobb hatással volt. Tanulmányának befejezése után egy félévre Berthelot-hoz ment ki Párisba, majd 1892-ben Zürichben magántanár lett. 1893-ban ugyanott rendkívüli tanár, 1895-ben pedig már rendes tanárrá lépett élő.

Werner mindjárt életpályája legelején bebizonyította tudományos alkotóképességét. Már doktori értekezése is feltűnést keltett. Kimutatta benne, hogy az organikus nitrogénvegyületek-

ben a nitrogénnek a többi atommal való kapcsolódását a térben hogyan kell elképzelni, és elméleti megfontolások alapján levezette azokat az eseteket, a mikor a nitrogén jelenléte következtében sztereo-izomér vegyületek állhatnak elő, melyeknek szerkezete hasonló ugyan, de nem azonos. A különbségeket az okozza, hogy ugyanazok az építőkövek az egyik vegyületben a térben másképp vannak elhelyezve, mint a másokban. Az elméleti megfontolások eredményét alkalmas példákon kísérletileg is igazolta. Egy új irányt nyitott tehát meg: a nitrogén stereo-chemiáját, melyben később legelső mestere, Hantsch is több fejezetet dolgozott ki. Nemsokára (1893) azzal lepte meg a chemikus világot, hogy az anorganikus vegyületek szerkezetére vonatkozólag kifejtette nézeteit. Az organikus chemiai szerkezettan sokkal hamarabb fejlődött ki, mert nagyobb szükség volt rá. Ezzel szemben az anorganikus vegyületek szerkezetére vonatkozólag, különösen a complex vegyületeket illetőleg az ismeretek nagyon hiányosak voltak. Ez utóbbi fejezetben teremtett ő egész újat, azáltal, hogy itt is érvényesítette azokat a szempontokat, melyek az organikus chemiában a vegyületek szerkezetének feltárásánál eredménynyel jártak. Elméletileg levezette, hogy az anorganikus vegyületeknél is vannak olyan esetek, a hol a moleculák szerkezetének assimetriája következtében optikailag hatásos formák képződésére vön alkalom. — Gondolatmenetének helyességét legjobban bizonyítja, hogy sikerült neki anorganikus, optikailag hatástalan sókat optikailag hatásos alkotórészekre bontani. Tudományos értekezéseinek a száma kereken 150.

Zemplén Géza.

ERTESÍTŐ.

Szalay László levelei.

Szalay László Levelei. Életrajzi vázlattal és megjegyzésekkel ellátva. Közrebocsátja: dr. báró Szalay Gábor. A M. T. Akadémia támogatásával. Budapest, Franklin-Társulat. 1913. Ára 8 korona.

Péterfy Jenő még csak néhány levelét ismerte Szalay Lászlónak s egyéniségéről már is a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott. (*Budapesti Szemle* 1895. LXXXI. k. *Egy angol Magyarországról* cz. tanulmány.)

Milyen örömmel és mennyi elismeréssel fogadta volna e 151 levélre terjedő gyűjteményt. Mert e többnyire bizalmas levelek közlése Szalay emlékének sehol sem ártott, sőt egyéniségének képét érdekes, sympathikus vonásokkal gyarapította. Tizenöt éves korában írta az első levelet és néhány héttel halála előtt az utolsót. Fejlődésének mozzanatait, sorsának és érdeklődésének változatosságát nagy elevenséggel tünteti fel a gyűjtemény. Látjuk a költészetért lelkesedő ifjút, ki barátjaival együtt érvényesülni törekszik és mindamellet ritka kegyelettel ragaszkodik a nagyokhoz, az irodalom vezetőihez. A Kazinczy korabeli baráti enthusiasmus jellemzi első leveleit és ez az érzés soha sem hagyja el, csak a hangja lesz mérsékeltőbb, egyszersmind valódibb és bensőbb is. Majd látjuk világfelfogása kialakulását első olvasmányából s megértjük a támaszt, mely lelkét anyai csapás alatt megóvja a tétlen csüggedéstől. Pantheistikus érzése eleven forrása marad lankadatlan érdeklődésének, meg nem szünő munkaszeretetének. Ez az, mi kiragadja olykor gyötrő hangulatokból is és egyenletes derűt áraszt komoly küzdelmeire.

Látjuk leveleiben a jogtudósnak, a politikai élet harczosának első próbálkozását. E tereken csak az igazságot keresi, csak meggyőződése hangját követi. Nincs semmi rejteni valója; otthon a lelkiismereti tükör előtt is úgy beszél, mint a forumon.

Ifjúkora óta sokat utazott. A tudós kutatás alkalmat adott az utazásra, de a kutatás nem köti le minden érdeklődését.

Színházra. írók társaságára, az idegen közélet közvetlen megfigyelésére, s a képtárakra mindig marad ideje és itt szerzi legélénkebb benyomásait útja közben. Érzése hevesen magyar, de több nyelven beszél; anyjának, nejének németül ír és mindig van valami előadásában, mi a legjobb idegen példákra emlékeztet. Lelke független, de sorsa a függés — a nehéz anyagi gondtól. Mindamellet a közpályát érintetlen becsülettel, tiszta hírnévvel futja végig. Mikor mint városi követ az 1843 4. országgyűlésen feltűnt beszédeivel, Pozsonyból szerelmes leveleket írt menyasszonyához. Nem merészen csapongó lyrai phantasia, de a legőszintébb, egy egész élet súlyos küzdésében kipróbált érzés eleveníti sorait.

Első politikai dicsőségének jeleiről örömmel s mégis szerény tartózkodással tudósítja választottját. És következik közpályájának legfényesebb és illusióktól is ragyogó szakasza; a magyar nemzet követe lesz Frankfurtban, az első német nemzeti parlament székhelyén. Levelei e korból inkább pályája külső mozgalmasságát tüntetik fel, de törekvéseire, felfogására mégis sok világot vetnek. Száműzetéséből írt levelei egyéniségének legmélyebben rejtett rugóit tárják fel. Ezekből ismerjük meg a hangulatot, melyben *Magyarország Történetéhez* fogott. Ezekből látjuk a belső változást, mely a türelmetlen reformerből, a forradalmi diplomatából csendesesen kételkedő, élesen látó és a valóságot mérlegelő államférfiút alakított. E jelentékeny levelek nélkül bajos volna Szalay biographiáját megírni. És ne felejtjük el Bachhoz írt levelét, melyben engedélyt kér németországi letelepedésre. Igazolnia kellett magát, de egy szóval sem tér el a valóságtól, sőt a szabadságharczban kimutatott magyar hősiességet is fölemlíti. Tegyük bárhova, beszéljen bármiről, csak azt mondja, a mit igazán hisz és lát.

A hazatérése után írt levelek közt az 1861-iek a legérdekesebbek. Szalay 1861-iki levelét Fleglerhez mindenkinek ismernie kell, a ki Deák 1861-iki politikáját, merev ragaszkodását a tiszta personalis unióhoz bírálni kívánja.

Egyáltalán Szalay levelei nemcsak egyéniségét világítják meg, hanem korát is számos vonatkozásban. Adatokat szolgáltatnak az irodalmi mozgalmakhoz 1828-1838 közt, továbbá a centralisták, a forradalmi diplomacia, az emigratio és az ébredő alkotmányos élet történetéhez. Kiadásuk mintaszerű. Báró Szalay Gábor, a nagy történetíró testvérének unokája a legnagyobb szeretettel gyűjtötte össze az anyagot különböző helyekről. Jegy-

zetei kimerítően tájékoztatók; néha általánosan ismert egyének-ről és körülményekről is szólnak, de ez nem zavarja az olvasót. Sőt azt hiszszük, szívesen veszi az olvasó a levelek alapján az oly felvilágosítást, melyet talán emlékezte erősítésére az olvasmány megzavarásával másutt kellene keresnie. Azután a jegyzetek jó-része kevésbé ismert és gyakran a kiadó által felkutatott körülményekre vonatkozik. Az életrajzi vázlat a kötet elején gondos, hasznos munka. Szerzője felhasználta az egész Szalay-irodalmat, Szalay leveleit és még ezeken kívül is több, eddig nem értékesített adatot, úgy hogy e vázlat igen jó útmutatója a kutatónak és egyszersmind tanulságos annak, ki tudni akarja, mit jelentett és hogyan élt az előtte fekvő levelek szerzője.

Mindezzel a kiadó nem elégedett meg. A Függelékben összeállította Szalay munkáinak czímeit és a reá vonatkozó irodalmat, végül névmutatót is csatolt a kötethez. A ritka lelkiismeretességgel végzett kiadói munkában mi mindössze két hiányt vettünk észre. A levelek közt nincs kiadva az a töredék, melyet Horváth Mihály közölt Szalaynak gr. Teleki Lászlóhoz írt 1848-iki leveléből. (*A függetlenségi harcz történetében*, hol Szalay londoni küldetéséről van szó.) A bibliographiai függelékben nincsenek felemlítve Szalay 1848-iki cikkei, melyekből Csengeri idéz egyet-mást a Szalayról írt jellemrajzban.

A Bezerédj Lászlóhoz írt két levél levéltárban lappangott és csak tavaly jelent meg e folyóiratban Bezerédj István tanulmányában. Mennyire óhajtott volna, ha a kiadó még e hiányokat is pótolhatná egy második kiadásban. De erre vakmerőség gondolnunk. Pedig igaza van Szalay Gábornak, hogy a szerzők leveleinek összegyűjtése mémoires-irodalmunk szegénységét felejtetné velünk. Sőt a levélgűjtemény tulajdonkép többet ér az átlagos mémoiresnál. A levél a pillanatot rajzolja vagy őszintén, vagy legalább láttatja velünk, hogy mit akar bizonyos pillanatban a szerző eltakarni előttünk. A mémoires pedig rendszeren az események után készült compositio, gyakran irányzatos, hézagos vagy megbizhatatlan. Azért minél több ily levélgűjtemény kívánatos volna és ily levelek oly kiadásban, mint a b. Szalay Gáboré, a művelt magyar olvasónak vonzó és kedvelt olvasmányai lehetnének.

A komikum elmélete.

Szigetvári Iván: *A komikum elmélete*. Budapest, 1911. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása.

A munka az Akadémia 1906-iki pályázatán a Gorove-díjjal jutalmazott pályamű, melyet az Akadémia azzal is kitüntetett, hogy kiadványai közt jelentette meg. A kéziratos műre írt bírálólat — néhány módosítás ajánlása mellett — dicsérőleg emelte ki azt a gondot, melylyel szerző a komikum elméleteit összegyűjtötte s összes megállapítható fajait példákkal bőven illusztrálva, csoportosította. A bírálólat tanácsait — a mennyire meg lehet állapítani — megfogadva, némely részletek elhagyásával szerzőnk csak még jobban érvényesülni engedte művének dicsérettel, és pedig jogos dicsérettel kiemelt előnyeit. A felhalmozott anyag gazdagságánál fogva épúgy, mint a részletes elemzések bőségénél fogva, a tárgy iránti szeretet és a tudományos cél iránti tiszteletnek az egész munkán előmlő szelleménél fogva a mű jelentékeny adalék a komikum kérdésének megoldásához, különösen oly irodalomban, mint a miénk, a mely egyformán szegény nemcsak rendszeres æsthetikai művekben, de még monographiákban is, különösen oly problémákról, mint a komikum, melynek irodalma, akár azért mert az elmélkedők lenézték, mint Jahn panaszoja (130), vagy csak mellékesen foglalkoztak vele (173)», vagy mivel (tán épen ezért) a lekicsinyelt probléma ki-kicsúszott kezeik közül, — egyáltalában szűkebb, mint szerencsésebb társaié az æsthetikai területek és kategóriák közt, mint pl. a tragikumé; nálunk meg alig van részletes taglalására néhány többé-kevésbbé derekas kísérletnél egyebünk. Szerzőnk vállalkozása — hosszú évek szorgos munkájának eredménye — ha nem pótolhatja is hosszú idők mulasztásait egymaga (bizonyosan nem is ambíciója), de minden esetre sok adalékkal szolgál a nevezetes kérdés megoldásához, bár még több tanulással a megoldás módszeres elveinek tisztázásához. Ha az elsőt positiv jelentőségének mondjuk, a másik sem kisebb, ha talán a magán túlra való utalásban áll is, mert minden tanulás jelentős, mely egy tudomány rendszeres kidolgozásának kérdéseit világítja meg, s tudjuk, hogy az æsthetika éppen napjainkban álláspontja, módszere, elvei kérdéseiben figyelemre méltó revisiót él át; nem volna-e haszna minden tanulásnak, a mely ezt a rendszeres, vagy módszeres érdeket világítja meg?

Már az első főrész, a *komikum elméletének története*, mutatja a nagy és lelkiismeretes utánjárást. Nem törekszik ugyan teljességre, — maga megmondja, hogy válogat (151), eljárása elvét közelebből nem jelöli meg, de ha a teljesség alatt a történelmi fejlődés igazi képviselőinek ismertetését értjük, a mint kell is, akkor a teljesség ellen alig lehet kifogást tenni; legfőlebb, hogy oly távoleső munkák mellett, mint Pristley theológiai tanulmánya a bűnbocsánatról (145), mellőzi Cohen kommentárját Kant æsthetikájáról.

Ezt a nagy anyagot pedig nemzetek vagy nyelvek szerint csoportosítja a szerző; a görög és latin írók után a tárgyára nézve, mint mondja, jelentéktelen középkort mellőzve, egymásután mutatja be a francia, német, angol és magyar irodalmat, bibliographikus teljességre törekedve a hazai írókkal szemben. A legfontosabb művek, csaknem a könyv megírása napjáig, mind figyelemben és tárgyalásban részesülnek, egyformán pártatlanul, legföllebb, hogy elvont példákra nem is gondoló német — és rájuk támaszkodó — írók iránt kevesebb rokonszenvet érez, mint az inductive dolgozó, főleg angol és francia theoretikusok iránt.

Mennyit nyert volna azonban ez a történelmi áttekintés, ha főszempontjául a problémák kibővülése, azaz természetes, mert logikai kifejlődése vétetik vala! Akkor el lehetett volna kerülni azokat a zökkenőket, melyek azért állnak elé, mert a probléma fejlődésének mozzanatai nem egy nép vagy nyelv körén belül váltak tudatosakká, tehát utalni kell időben és térben távoleső kezdeményezésekre, miknek előzményeikből kiszakítottan elvész, ha nem is értelmük, de az, a mi történelmi sajátosságukat megadja. A nyelvi közösség egységét nyugodtan föl lehetett volna áldozni a logikai szempontnak; akkor kaptunk volna a komikum elméletének fejlődésébe mélyebb pillantást, mint a minőt az egyes tanok leglelkiismeretesebb és tüzetesebb bemutatása is adhat, egyszersmind az elméleti fejtegetések számára biztos alapot, álláspontot és a teendőkre nézve irányítást, épen mivel az elméletek fejlődésében a historicumot láttuk volna felszínre hozva.

A történelmi rész tanulásaival és anyagával gazdagon fog hozzá szerzőnk tulajdonképeni célja kiviteléhez, a komikum elméletének megírásához. Az anyag, melyet elméleti megszerkesztésének alapjává tesz, tiszteletre és bizalomra méltóan bő, s ha a tények tömege magában döntene az elmélet helyessége vagy befejezettsége kérdésében, ha vallomásuk minden további nélkül elméleti jelentőségű volna, akkor ez az elmélet apriori teljesnek

volna mondható. De tudományos munkában, melynek egyetlen célja a magyarázat, épen olyan nagy súly esik a módszer jellemére is; nem mintha a módszer mindenhatóságának dogmáját akarnók bálványozni, hanem mert a módszer a tudományos munka vérkeringési rendszere, mely az éltető erőt, a magyarázó elveket a magyarázatra váró anyag legparányibb és legtávolabb részecskéjébe is beleömleszti. Ilyen oknál fogva tanulságos ebből a szempontból is tekintenünk ezt a gazdag anyaggal dolgozó elméletet s megbeszélésünkben fogjuk is érvényesíteni ezt a szempontot.

Már az első lépésnél érdekesen jellemzi magát ez a módszeres eljárás. Szerzőnk először is a komikum fajait állapítja meg. Kissé meglep vele, mert a felosztás előtt a fogalom meghatározását várnók, hiszen a felosztás csak a meghatározott jelentés átvezetése az összes bennfoglalt (logikai) fajokba; hogy lehetnének biztosak a meghatározás nélkül arról, hogy a felosztás hű-e, nem hagyott-e ki valamit, nem zavar-e össze többféle szempontot? Meghatározást azonban szerzőnk nem ad; igazában véve, még nem is adhat, mert módszeres elve az inductio, de hiszen ő még csak most kezdi az anyagot gyűjteni. Ha mégis osztályoz vagyis fajokat állapít meg, ezt, úgy látszik, abban bizva teszi, hogy hiszen a történeti részben a használható vagyis érvényes definitiókat rostáló munkával külön válogatta; őt ilyen «élő elméletet» meg is nevez (174); ezekre s általában a történeti rész taglalásaira építi további munkáját.

De az a történeti ismeret még csak *cognitio ex datis*, nincs *cognitio ex principiis*-sé mélyítve s pedig csak ilyen szolgálhatna alapul oly fontos műveletnek, mint az osztályozás. És sem a munka elején, sem a végén, az összefoglalás alkalmával, mikor a mellőzött fajok mellőzését indokolja, és pedig azzal, hogy nem illettek be osztályozásába (406—7), nem találjuk épen ennek az osztályozásnak indokolását.

Maga a felosztás már most négy fajtát különbözteti meg a komikumnak (175—6). Az első azt mondja meg, hogy «miből keletkezik a komikum», a mi tehát a komikum létesítő feltételeit és így lényegét fogja megvilágítani. «E mellett azonban szükség van egyéb osztályozásokra is», mondja (175), bár e szükség természetét nem magyarázza, csak egymás mellé állítja a következő osztályozásokat: a felfogás szempontjából van érzéki és értelmi komikum, t. i. vagy a nyelv közvetítésével fogjuk fel, vagy a nyelv tudása nélkül is megértjük; a tárgy szempontjából van «logikai,

morális és æsthetikai komikum»; végre «a komikum a közönséghez is alkalmazkodik», e szerint van alsó és felső komikum. (176)

Ezek az osztályok nyilvánvalóan nem egyformán lényegesek, a mit nem is lehet csodálni, minthogy a logikailag szükséges alap, a meghatározás hiányzik. Az osztási alap hiányozván, a felosztás elve sem egységes, e csoportok azért nem állnak egy szinten, sőt egymásba tartozó részeket összekevernek. Az érzéki és értelmi komikum oly megkülönböztetése, hogy az utóbbi «egy nyelvhez van kötve» (179), nem olyan magától világos gondolat, ha meggondoljuk, hogy a lélektan és ismeretelmélet arra figyelmeztetnek, hogy az «érzék» külön, magára semmit sem «ismerhet» meg, semmit sem «érthet»; a megértés nem az «érzék» dolga, hanem azé a funkcióé, melyet az érzék mint alkalmi, vagy indító ok, mozgásba hoz, a mely sohasem működik ugyan az «érzék» nélkül, de az ismerés és ennek befejezett actusa: a megértés csak akkor teljes, ha ez a nem érzéki tényező a maga szerepét elvégezte, a minthogy végzi is a legmindennapibb megismerésben.

Akkor azonban nemcsak a nyelvi komikum, hanem mindenféle komikum megértéséhez csakugyan az értelem nélkülözhetetlen és így csakugyan az az elmélet jár helyes nyomon, a mely szerint a komikum alapja az értelem kat' exochén (l. 179); — a szellemesség, az élcz és a komikum kapcsolatának kutatása érdekes világosságot vethetett volna erre az érdekes pontra, a mely rendszer szempontjából is fontos, mert határkérdés. — Akkor azonban az érzéki és értelmi nem egyebek, mint rangkülönbség kifejezői, értékjelzők, s az alantas és felsőbb komikum megkülönböztetésének tulajdonképeni mértékét ezek adják, mert a közönséghez való alkalmazkodás nyilvánvalóan semmi objectiv, tárgyi mértéket nem adhat. Mennyi szellemesség, azaz mennyi intelligencia sűrűsödött össze a komikumba: az lehet mértéke magas vagy alacsony voltának. Így hát az a két felosztás tulajdonképen egymáshoz tartozó részeket szakít szét, a nélkül, hogy az osztályozás igazi gyökerét megragadná, azaz a lényegig hatolna előre.

A tárgy szempontjából adott osztályozás érdekes világot vet arra a háttérre, melyhez szerzőnk módszeres eljárása, míg egész elméletének vezető gondolata, épül. Van e szerint logikai, ethikai és æsthetikai komikum. Hogyan? Hát a komikum nem egyáltalában és kizárólag æsthetikai kategória? Akkor azonban valami tisztázatlanul maradt az előzmények vagy alapfogalmak

közt — s ha utána nézünk, nem nehéz erre a hiányzó «középtagra» vagy kapcsoló láncszemre ráakadni. Az egész munka egyik legtanulságosabb hiánya ez, és az általánosan tapasztalható módszeres hiányra figyelmeztet. S ez a komikus és nevetséges viszonyának tisztázása. Szerzőnk, a mennyire általában problémának érzi ezt a kérdést, hajlandó egynek venni a kettőt (1. 2. lap). Bármennyire elterjedt is ez a nézet, bármily nehéz legyen is a két fogalom különválasztása, mégis, úgy hiszszük, ragaszkodni kell ahhoz a megfontoláshoz, mely arra figyelmeztet, hogy a két fogalom más-más szintre tartozik, sem tartalmilag nem esik össze; s ha terjedelmileg egy volna is, akkor sem lehetne azonosítani a minőségi különbség miatt, mely nem engedi, hogy a nevetségest és komikust egyszerűen azonosítsuk. Mert a nevetséges, mint a nevetéshez tartozó egyáltalában, physiologiai állapotjelző, a komikus pedig æsthetikai jelző — s a komikum elméletének megszerkesztéséhez az első előfeltétel éppen az æsthetikai jelenség jellemvonásainak és ezzel az æsthetikai szemléletnek tisztázása; akkor tudjuk meg, hogy hogyan lesz a nevetséges — komikussá, azaz hogy lesz valami æsthetikaivá. Az æsthetikai szemlélet egyetemessége magyarázná, hogy minden lehet tárgyává, a logikai és erkölcsi viszonyok is, de akkor a tárgykört ki kell egészíteni, mert a természeti és culturált valóság egyaránt lehet æsthetikaivá. Így helyezkedik el természetesebb összefüggésbe, mint most szerzőnknél, a komikum természeti és logikai meg æsthetikai faja is, az élettelen lények és állatok komikuma (390 és köv.), mert az æsthetikai, mint alapkategória a tárgykör egész terjedelmét megvilágítja.

E felosztások tehát nem sokkal segítik elő a komikum fajainak csoportosítását, csak másodrendű határozmányokat jelölnek az alapvető, lényeges jellemvonásokon, de hézagos előzmények miatt ezt se teszik zavartalanul.

Annál nagyobb várakozást kelt az osztályozás, mely a komikum genetikai magyarázatát igéri. Mert a felosztásban tulajdonképen még egyébnek ígérete is rejlik; azé az elméleté — vagy elméleteké —, melyek a komikumot magyarázzák, és pedig lényegileg. Így olvassuk, hogy «a komikum főfajai nálam 1. Aristoteles csoportja, 2. Elmésség hibával. 3. Contrast». (175). A mely kissé laza szövegezésben (a szabatos terminológia általában nem erős oldala a műnek) az van mondva, hogy ez a három elmélet fogja a komikum összes fajait magyarázni, minthogy «egyetlen osztálylyal» a komikum «egész birodalma» nem magyarázható (u. ott).

Az első csoport tehát Aristotelesé, kinek tanát mai napig a legjobbnak ismeri, definitióját végre is a legjobbnak mondja (405). Lényege ennek az, hogy a komikum: hiba vagy rútság, a mely nem ártalmas és bajt nem okoz (8., 11., 184 l.). Örömmel fogadnók a hiba közelebbi meghatározását, a mit szerzőnk ígér, de csak annyit hallunk, a tág fogalom közelebbi meghatározása czimén (184), hogy a hiba sem túlságosan kicsiny, sem igen nagy nem lehet (185) és hogy «jelentékeny, sőt túlnyomó részben» logikai hibának kell lennie (186).

Annál lelkiismeretesebben keresi fel szerzőnk az ide sorozható egyes eseteket, így a fogalmakban, a fogalmi komikum tetőpontjának, igen érdekes érveléssel az obscœn elemet mondva (191., 194. és köv.), mint a melyben a gyors, prizmás megvillantás, a burkolt jelentés megczikáztatása, az értelem összefoglaló, egy utalásból a vonatkozást megértő tevékenysége, legmagasabb; helyesebb azonban mégis a tétel megfordítottja, a fogalmi komikum benne jut tetőpontra, de más is van benne, t. i. az illetlen. A test komikuma, a grotesk. a tettelegesség, kudarcz, baleset nyernek még itt taglalást. (200—214).

A második csoport az «elmésség hibával» (a kifejezés, akár mennyire közkeletű összetétel, mint «csendélet tehennel», «lencse föltéttel», mégse igen kívánatos) kissé nehezen érthető: hiba legyen-e az elmésségben, vagy elmésség a hibában? Nyilvánvalóan az utóbbi a helyes értelem, akkor azonban nincs miért külön fajnak venni, mert semmiféle komikum sincs valamely elmésség nélkül, a példák legalább (215 és köv.) mind e mellett szólnak.

A legrészletesebb fejtegetést szenteli a könyv a contrast elméletnek illetőleg az így magyarázható fajnak (218—342). Ez a munka leggazdagabb része, példái általában szerencsések, mindig számosak, elemzésük épúgy, mint összegyűjtésük a szeretetteljes belemélyedést mutatja a munkába. A contrast általában abban áll, hogy «valamely mondás vagy cselekedet helyes is, helytelen is, különböző szempontból tekintve» (218). Ez nyilvánvalóan épen olyan tág értelmezés, mint a hibáé volt és precizirozását ennek sem találjuk. Ebbe a tágas körbe minden beletartozhatik, a mi csak komikus; nem valamennyi helyes is, meg nem is, a szempont szerint? Hogy épen ennek a szempontnak kérdése nincs tisztázva, az előzményeinek már érintett hiánya.

Contrast lehet azért szerzőnk szerint nemcsak a fogalmakban, hanem a természetben és állatvilágban is, a mi komikumot ad; az össze nem illő fogalmak kapcsolatának nevéül bevezeti a

disparate ot (223); a komikus hatás különböző előidézőit és okozóit részletezi aztán: ismétlés, aránytalanság, félreértés, félremagyarázás, sajtóhiba, kétértelműség, utánzás, a mely átvisz a caricaturára, különösen részletesen tárgyalja a nyelv-komikumot; a szójáték, betűjáték zárják be a sort, vagy inkább a tarka mozaik-kövek kaleidoskopszerű csoportosítását, mert kényszerű, azaz logikai összefüggés sem e csoportok, sem általában a hiba és contrast megkülönböztetésében nincs.

Minő viszonyban áll végre is ez a két fogalom egymással? Úgy látszik, teljesen fedik egymást, azaz a komikum teljesen elfér a hiba cím alá épenúgy, mint a contrasté alá: egyszer Aristoteles csoportja látszik felölelni az egész komikumot, máskor a contrast, mert azt olvassuk: «Ez a tárgy (t. i. az Aristoteles féle hiba) leggyakrabban, mint contrast jelenik meg» (405). — S ebben a csak megvillantott gondolatban rejlik az a kapocs, mely a két fogalom igazi viszonyát fenntartja s a melyről csak sajnálni lehet, hogy szerzőnk csak ötletszerűen vetette oda befejezésül és nem vette módszeres taglalás alá. Mert a gondolat azt a helyes magot találta megvillantani, hogy a contrast megjelenési mód vagyis forma, annak formája, a mi valamilhez viszonyban megjelenik, és a hiba és contrast fogalmai ebből megnyerhetik természetes összefüggésük magyarázatát: természetes, hogy — ha hibának mondjuk a komikussá váló nevetséges logikai magvát — a hiba mint visszásság fog nyilatkozni, mint ellenmondás, akkor a contrast igazán formája a hibának. Lehet aztán a hiba fogalmát elmélyíteni, azaz logikumát finomabb szálakig tovább kísérni, mint a hogy teszi pl. Bergson (kétségkívül Cherbuliez után, mint szerzőnk jogosan rámutat, 61—2,* de nézetünk szerint helyes irányban), midőn az örökké tevékeny szellem ernyedéséből, annálfogva szórakozottságából, s így gépiességéből, végső elemzésben pedig az anyag elhatalmasodásából vezeti le a «hibát» — bár természetesen nem tudnók követni Bergsont épen abba a mystikus metaphysikába, a mely pedig divatossá levésének alighanem legfőbb oka volt, a hol t. i. a világ állítólagos magánvaló, lényege a mozgás vagy mozgalmasság, e titokteljes magánvaló életét egy hasonlóan titokteljes hatalom, az intuitió — talán új érzéki végsőség kialakulásával — nyomon

* V. ö. *Cherbuliez: Művészet és természet* (ford. Geöcze S.) 112. és köv. l.

követi s mintegy tetten éri és — végre! — tudhatóvá teszi. E phantastikus képzelődésektől meg nem zavartatva, positiv nyereségnek tartjuk a próbát, a míg a lelkiélet positiv tényei közt mozog, mert közelebbről jelöli meg a hiba (és azért megjelenési formája) tartalmát, ha egyáltalában ezekben akarjuk a komikum elméletének gerinczfogalmait látni.

A harmadik rész a komikum érzelmét tárgyalja (343—379), azaz a komikum lélektanának néhány érdekes kérdését világítja meg. Itt nyílnék önként kínálkozó alkalom a komikum æsthetikai alapozó kérdéseinek taglalására. Szerzőnk nem is mulasztja el felhasználni az alkalmat, de csak arra, hogy kimondja, hogy a komikum æsthetikai érzés, a mire nézve kritériuma, úgy látszik a Spencer-féle gondolat, mely szerint az æsthetikai tevékenységnek nincs közvetlenül életfenntartó szerepe (378), a mi végig-gondolatlan gondolat s ha indokolva, azaz igazolva volna is önmagában, szerzőnk csak mintegy aproposra illeszti bele elméletébe, a kapcsolat indokolása nélkül.

A komikum érzését általában tetszőnek mondja (a káröröm érzését (349) nem tartjuk ebbe a körbe valónak, mert erkölcsi érzés; önmaga nem, de ábrázolása igenis lehet æsthetikailag ható s így komikus érzést keltő). A tetszőség feltételeinek veleje az, hogy nem szabad a komikus tárgynak szánalmat vagy részvétet keltenie, a mi megfelel egy Aristoteles óta ismert tárgyi meghatározás követelményének. A komikum előidézésére vonatkozó föltételek velejét pedig (miért, mi kedvez a komikumnak 355., 366) talán legtalálalóbban a csattanósság gondolatában foglalhatjuk össze e részletes és gondos elemzésekből.

A negyedik részben a komikum területe és feladata van tárgyalva, területe, vagyis előfordulása irodalomban, művészetben, sőt az egész életben s minthogy egyebütt az osztályozás miatt nem jutott számára hely, itt kap végre a természeti és állati komikum is helyet (390. és köv.); — feladata, azaz társadalmi szerepe, a moralisáló tanítás és javítás helyett — igen helyesen — a szórakoztatásban van megjelölve (400—404), csakhogy a meg-szégényítésben rejlő javító hatás ténye így mintha kissé rövidséget szenvedett volna.

Egy összefoglalás fejezi be a munkát, melyben egyszersmind számot ad némely közkeletű fogalom és osztályozás mellőzéséről, minők az élcz, a humor, a komikus típusok, a rút és nevetséges viszonya; a mellőzés oka részint az, hogy egyebütt, más nevek alatt találhatók (408), részint és pedig főleg az, hogy nem illenek

be osztályozásába (400), a minek azonban indokolása, mint említettük, sehol sincs. Ha pedig más név alatt szerepel valamely fogalom, bajosan lehet azt a két fogalmat azonosítani.

S így ez a befejezés tanulságos mind azokért, a mit elmellőz, mind a mellőzés indokolásának természete miatt. Mi legalább azt hiszszük, hogy pl. az élcz részletes taglalása sokat segíthetett volna a komikum forrásának, t. i. intellectualis gyökerének föltárásában s tán a humor területének legalább körvonalozására is segített — és ösztönzött — volna, akár csak ama megbővülés ténye által fölhíva, melyet a komikum merőben értelmi játéka-hoz képest a humor felmutat, hol t. i. a kinevetett hibát saját magáénak is, az emberi természet összességének ismeri s azért könnyezve mosolyog rajta. most már a szájalom érzelmeinek belesendülésével is az ember, ahonnan rés nyílik a tragikum és komikum ijesztően közeli forrásvidékére — nincs-e minden komikumban legalább egy sóhajnyi tragikum, hiszen nem a szellemnek elernyedése-e a komikum forrása? S épen az fonja belé a tragikum bármily finom, mégis már pusztá meglétével egy igen közeli gyökérzet szomszédságára figyelmeztető szálát. Tudomásul venni ezt a tényt, a végeesség bélyegét felismerni magunkon és megbékélten mosolyogni az elkerülhetetlen visszaságokon, miket æsthetikai képbén tár elénk a szabaddá lenni képes szemlélet — ez volna talán legmagasabb viselkedési módja az emberi léleknek, s azért mondták a humort a legmagasabb ajándéknak, vagy inkább jutalomnak földi ember számára.

Ez csak utalás azon kapcsolatok feltüntetésére, melyeket a könyv csaknem lépten-nyomon ad, de a melyeket maga nem követ. S ez a sokszor tapasztalható jelenség arra ad alkalmat, hogy a mint e megbeszélés folyamán csupa módszertani vonatkozású kifogásokat jegyeztünk fel, most módszeres eljárása elvét általában kíséreljük meg szemlélni. Talán nem csalódunk, ha azt hiszszük, hogy szerzőnk ezen módszertani elveit a meddő speculativ levezetgetéstől való — egészen jogos — elfordulás formálta meg, de ez az elfordulás egyszersmind egy másik végletbe is sodorta. Kétségkívül semmivel se lehet menteni azt a fogalmi játék-speculatiót, a mely Carlyle szavaival, csak azt bizonyítja, hogy milyen «derekasan csépeli a szalmát», de viszont az a módszer, melyhez szerzőnket ösztönszerű és nem is tévedő biztossággal tudományos érzeke hajtja, épen olyan meddő lehet, ha ugyanolyan egyoldalúsággal kezeltetik. S ebben a munkában csaknem ez az eset. Szerzőnk az inductio azon fajtájára bízza

magát, a mely azt hiszi, hogy csak a tényeket kell beszélni hagyni, példákat felvonultatni, hadd beszéljenek magukért. De a példák tanulsága, ha helyesen van is értelmezve, még csak elszórt adat; értelmes sorrá, dallamos egészszé, élő szervezetté az adatok tömege csak egy belülről kivillanó fény tűzében lesz. A tudományos munkának nem kell, nem is szabad elárulnia, micsoda fáradsággal, a műhely micsoda berendezésével végezte el ezt a leglényegesebb feladatot, annak a központi és azért minden részletet magyarázó gondolatnak kipattantását, az adatok mily tömegét kellett kényszerítnie, vagy mily könnyen tettek vallomást e belső, lényegüket tevő magról, de ott kell lennie az eredménynek a magyarázat szellemében, — egész lényében, mert csak az egésznek megértéséből sugárzik ki a fény a részletekre, csak az egésznek megértett összefüggéséből nyerik értelmüket az elemesek s a legbámulatosabban felhalmozott anyag tömege. Az inductióval azért a tudományos munka nincs befejezve, meg kell azt toldani az elmélkedés speculativ erőfeszítéseivel, azaz azzal a munkával, mely az adatok tanulságait egy központi jelentés köré fűzi és egy nagy összefüggés egészébe illeszti. Szerzőnk pedig ezt a munkát nem tartja szükségesnek, annyira, hogy — talán mivel a sok meghatározás ismertetésével ezt a feladatát megoldva látja — nem tűnik fel neki hiánynak az a tudományos munkában csaknem páratlan jelenség, hogy a komikum definitióját nem kísérli meg, rábizza, rövidesen, az Aristotelesére, hogy szerepeljen, mint a legjobb definitio (405). Kritériuma az elméletírókkal szemben sokszor csaknem döntő módon az, hogy adnak-e példát (95, 154) s nem veszi észre, hogy a példák bőkezű és elég olcsó tanulsága még csak mozaikot ad, a végleges formát, melybe be rendeződnének, maguk nem adhatják maguknak, azt egy rendszerező gondolattól várják.

Azért tartom e könyvet rendszeres szempontból is oly tanulságosnak épen negativ tanulságaiért; azért hogy az összefüggések felmutatásával, a kapcsoló szálak felkutatásával kevesebbet törődik, mint a mennyire a tények utalása ösztönözné; hogy a rendszeres megszerkesztés elveit előre nem tisztázta oly gondnal, a minővel az anyagot összegyűjtötte. Mert mindezzel művének azt a tanulságát érlelte meg, hogy ha tudományos munka általában nem lehet el amaz összefüggésekre vetett figyelem nélkül, melyet a magyarázó és azért rendszerező elvek biztosítanak, még kevésbé lehet el oly monographia, mely egy

amúgy is még tisztázatlan módszeres elvekkel rendelkező tudomány köréből veszi tárgyát, mint a minő az æsthetika. Nem egy rendszeres æsthetika kivonatáról van itt szó, hanem csak a határ-inkább: alap-fogalmak tisztázásáról, melyek, ismételjük: a rendszeres földolgozás elveit adnák meg. Minő nyereséget adna az ilyen munka, fennebb a részleteknél meg-megvillant előttünk, összefoglalóan mondhatjuk, hogy a komikum egyes fajainak sokszor végleges, mindig eszméltető értelmezése mellett adhatta volna, a mire az elmélet főczél gyanánt törekszik: az egész roppant anyag egységes magyarázatát.

Tankó Béla.

Magyarország községeinek háztartása.

A m. kir. központi statisztikai hivatal kiadványa. Előszavát írta dr. Vargha Gyula min. tan., a hivatal igazgatója. — A szövegrészt írta dr. Buday László min. osztálytanácsos.

A m. kir. központi statisztikai hivatal hazánk önkormányzattal bíró közigazgatási testületeinek háztartásáról az utóbbi években hatalmas statisztikai anyagot gyűjtött össze s ennek a nagy apparátussal feldolgozott nagybecsű adatkincsnek értékes eredményeit három kiadványban bocsátja közre. A legnagyobb fontosságú e kiadványok közül a fenti címmel pár hónappal ezelőtt már megjelent, a városok és a vármegyék háztartását tárgyaló két kötet pedig sajtó alatt van.

A községek háztartásáról szóló előbbi, másfélezer oldalas kötet adataiból levonható tanulságokat e *Szemle* mult évi novemberi számában magának a mű szerkesztőjének s a terjedelmes szöveges rész írójának érdekes fejtegetéseiben olvashattuk s azért e helyütt csupán a mű actualitásáról és tartalmáról óhajtunk megemlékezni.

Már Vargha Gyula min. tanácsos, a statisztikai hivatal tudós igazgatója, rámutat az előszóban arra, hogy mennyire alkalmoszerű e kiadvány megjelenése most, a mikor a törvényhozás a közigazgatás reformjával készül foglalkozni. S tényleg, bár az utóbbi időben fontosabb kérdések szabályozása előtt azok tüzetes megvilágítása céljából a reform előkészítése rendszerint kisebb-nagyobb adatgyűjtésre támaszkodik, mégis ritkának mondhatjuk az ilyen kedvező esetet, a minő a közigazgatás újjászervezésén dolgozókra nézve a szóbanlevő nagy munka elkészülése s ezzel az adatok, tapasztalatok és tanulságok nagy kincs-

bányájának feltárása. Mert, ha a statisztikai hivatal a már két és fél évtized óta szőnyegen levő kérdésnek az államosítás és az önkormányzat ellentétes elvi szempontjaiban kicsúcsosodó politikai vonatkozásait a munka szerkesztésénél és megírásánál önként érthetőleg teljesen figyelmen kívül hagyta is, s e tekintetben tehát közvetlen útmutatást a könyvben hiába keresnénk is, viszont nem lehet kétség az iránt, hogy a reform ügye csak akkor oldódik meg véglegesen, vagy legalább is csak akkor jut belátható időre nyugvópontra, ha nem csupán a közigazgatási szervek állami vagy önkormányzati jellegének magállapításában s a különféle közigazgatási funkcióknak ilyen vagy amolyan jellegű szerv hatáskörébe utalásában fog kimerülni, hanem a községi és a törvényhatósági háztartás (vagyonkezelés és gyűjtés, jövedelemszerzés és szükségletkielégítés) szövevényes útvesztőjébe is szabályozó rendelkezésekkel fog bemerészkedni. E nélkül a törvényhatósági és községi adminisztráció megállapodott s a biztos továbbfejlődésre alapot nyújtó formák közé juttatásáig a rendezésre és egyszerűsítésre irányuló minden reformkísérlet hajótörést szenvedne.

Buday Lászlónak a kötethez írt, minden szempontra kiterjeszkedő tanulmányában szomorú, de meggyőző bizonyosságait olvashatjuk annak, hogy az önkormányzati testek közegészségügyi, közművelődési, közgazdasági és szociális adminisztrációja a néhány évtized alatt tagadhatatlanul óriásilag megnőtt feladatkörben kielégítő s a rá fordított költségekkel arányban álló eredményeket — annak ellenére, hogy az állam részéről némely feladatok átvállalása vagy közvetlen pénzbeli hozzájárulás folytán jelentékeny támogatásban részesül, — csak ritka helyen tud felmutatni, s hogy ennek főokát vagy abban kell keresnünk, hogy háztartásuk nem nyugszik szilárd alapokon, vagy abban, hogy — bár a kellő anyagi erővel rendelkeznek, — a háztartásuk vitelében tapasztalható rendszertelenség, járatlanság, előrelátás és beosztás hiánya következtében a meglevő anyagi erő szétforgácsolódik s így üdvös eredményeket nem biztosít.

De nemcsak abban látjuk a mű szerkesztőjének és írójának nagy érdemét, hogy az adminisztráció eme sikertelenségének okait felderíti, hanem még fokozottabb mértékben abban, hogy részben már magában a kiadványban, részben pedig azóta megjelent értekezéseiben mind e hiányok orvoslásának módjára is útmutatást nyújt s a közigazgatás majd minden ága, így a közegészségügyi, közjótékonyági, közoktatásügyi, közrendészeti, köz-

gazdasági és közlekedésügyi administratio köréből megszívlelésre méltó eszméket vet föl.

A kiadvány szöveges része a községi háztartás multjának s mai szervezetének, továbbá az adatgyűjtés módszerének és kritikájának előrebocsátása után a legbehatóbban önként érthetőleg, a tulajdonképeni községi háztartás részleteit tárgyalja, az irodalom terén már ifjú korában jó nevet szerzett írótól megszokott alapossággal, ismerettel és oknyomozással s irodalmi színvonalon álló szép stilusban taglalván a különféle községi bevételek (közjogi és közigazgatási bevételek, — adók és díjak — ingatlanokból, üzemekből és jogokból eredők, mezőgazdasági, belrendőri és rendkívüli bevételek, állami hozzájárulások) forrásait, alapjait, mértékét és eredményeit, valamint a szükségletek különböző csoportjainak nagyságát és ellátását. De igen tanulságos benne a túlzottan nagyszámú községi alapoknak s azok vagyoni erejének, a községi és közbirtokossági vagyoneértékeknek s az ezeket terhelő adósságoknak, nemkülönben egyes közczélú vagyonoknak (szász egyetemi, sajkáskerületi, naszódvidéki, román és szerb bánági stb.) részletes ismertetése is.

A szöveghez csatlakozó számos táblázat az összes adatokat törvényhatóságokint csoportosításban, a részletes kimutatások pedig a hetven főbb adatot községenkénti részletezésben tartalmazzák, módot nyújtván ekként az érdeklődőknek s főleg maguknak a közigazgatás intézőinek arra, hogy a rendkívül becses és fontos eredményeket tanulmányozva, a belőlük levonható következtetéseket saját hatáskörükben gyakorlatilag értékesítsék.

Kétségtelen, hogy ily nagy munka igen tetemes költséget emészt fel, de megnyugvással töltheti el elrendelőit, végrehajtóit s az adózó polgárságot is az a tudat, hogy a statisztikai hivatal külföldön is elismert és nagyrabecsült tudós igazgatójának irányítása mellett készült s egy nagy ismeretkörrel rendelkező szakember fáradságának és tudásának kiváló eredményeként megjelent mű tanulságaiban a ráfordított pénz-, idő- és munkabeli áldozatnak megfelelő ellenértékét nyerik. S ha e tanulságok alapján sikerül — és remélhetőleg sikerülni is fog — községeink háztartását rendbehozni s a vezetésükben tapasztalható bajokat kiküszöbölni, akkor gazdasági és culturális fejlődésének gyorsulásában fogja nemzetünk a munka gyümölcseit élvezni.

Pogány Frigyes.

•Buda halála• németül.

Johann Arany: *Budas Tod*. Epos in zwölf Gesängen. Aus dem ungarischen übersetzt von Carl Mauer. Újverbász, 1913. 8-r. 143 l. Szerző kiadása. Ára 3 korona.

Hogy Arany János költeményei külföldön nem keltettek akkora visszhangot, mint Petőfi, Jókai és Madách alkotásai, annak okai ismereteseek. Mégis feltűnő, hogy a németeket a germán húnmondák kapcsolata miatt közelebről is érdeklő *Buda halálának* mindössze csak egy fordítója és fordítása akadt, Sturm Alberté, mely meglehetősen közepes módon adta vissza Arany költeményének csodaszép részleteit. A *Buda halálának* fordításával megküzdeni a műfordításnak egyik legnehézebb feladata. Azt a gondos mértéket megtartani, melylyel Arany pl. az archaismusokat használja, művét mégis az ódon naivság színével vonva be, — azt a népiességet az idegenbe átvinni, melylyel Arany egy félig-meddig hősi, félig-meddig történelmi kor emlékeit a maguk egyszerűségében építi ki újra, — mesterre váró, de hálás munka.

Mauer Károly, a ki több kisebb Arany-fordítás után Sturm nyomán most másodiknak vállalta e feladatot, Újverbásznak aljegyzője, s így a kezdő Arany-nak szerény hivatalbeli pályatársa.

A *Buda halálának* versmértékét megváltoztatva, külső alakul az új nibelungi strophát választotta, melyet a németeknél Uhland és néha változtatással, Chamisso szerettek használni. E változtatásra a fordítónak az eredeti szöveg tömörsége miatt is szüksége volt, de talán a régiességet is jelezni akarta a Nibelung-énekéire emlékeztető sorokkal. A fordításnak ez mindenesetre alaki hibája, de ha a próbálkozást másképp siker koronázza, e felől a fordítás még élvezhető lehet. A fordítás sok gondal készült. Meglátszik rajta Simrock fordításainak ismerete. Aranyt jól ismeri, kifejezéseit nem érti félre, tömör szépségeit tömören tolmácsolja. De igyekvésében néhol túllő a célon. Betűrímei gyakran túlságosan kicsengenek. Ime néhány példa:

Dem Schwarm der schwarz Beschwingten

= «ronda repesőknek», vagy

Und dessen sammt'nen Saum er mit Tränen hat besandt
erőltetett és nem kellemes fordítása a

Könynyel potyogatta bársonyos aszalját

sornak. Wagnerre nagyon emlékeztet a

Mit meinen wilden Worten, nicht wahr, ich tat dir weh?
(Megvertelek, ugy-e, fene szókkal élvén?)

Még sok más alliterációval együtt, mindez idézetünk csak hét strophából való, ugyanakkor (III. é. 36—42. str.), mikor Arany csak helylyel-közzel él e rímfestéssel. Hogy a hatodik énekből (*Rege a csodaszarvasról*), hiányzik a vers lejtésének játssi könnyedsége, annak nyelvi okai is vannak. Általában azonban még ez a nehéz rész is elfogadhatóan sikerült; ime egy kis példa:

Hunor sprach: ich denk', wir sänken
Hier zur Ruhe nach dem Tränken;
Magyar sprach: im Morgenblicke
Führen wir die Schaar zurücke.

Hei ihr Helden! Hei ihr Recken!
Was für Land sind diese Strecken.
Dass die Sonne ihren Bogen
Ostwärts, nicht gen West gezogen?

Sprach ein Kämp': wenn recht ich sehe,
Sank sie dort in Südens Nähe.
And'rer sprach: sie glüht, ich meine,
Dort im Nord mit rotem Scheine.

A fordító rímei, rhythmusai elég jók, de a nyelv simasága nem elegendő, néha nehézkes is. Ellenben tartalmi hűség dolgában kevés kifogás emelhető. A neveket németre fordítja. Budaszállás Budasweil, Ezzellak Etelheim, Ildikó nála többnyire Hilde (azonban: «O Ilda, stolze Hilda! Kriemhild, herzloses Weib!»), Gyöngyvér Margarete; táltos, kádár és gyula: der Seher, der Richter, der Opferwalt. Csak ritkán hagy ki egy-egy szót, úgyszólván sohasem bővít és a szóképekben is az eredetit követi. Elkerülhetetlen kisebb változtatásaiban eléggé óvatos.

Tornyosan áll s czifrán: a puszta virága —

mondja Arany Buda sátorvárosáról. Mauer ezt így fordítja:

Feldblumen gleich sie raget so *buntgetürmt* empor. (I. é.)
A. Komoly, öreg arcját váltotta derűre.
M. Da hellte sich sein ernstes und greises Angesicht. (VIII. é.)
A. Lovai körmétől lágy levegő csattog.
M. Von seiner Rosse Hufen die laue Luft erschallt. (U. ott.)

Néha persze fel kell bontania a mesteri szerkezetet:

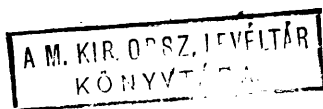
A. Kulacsfeje szűkült, pisze orral, lappá

M. Mit einer stumpfen Nase sein Kopf ward schmal und platt.

Tartalmilag azonban ilyenkor is — ha a schmalere Kopf nem fejezi is ki egészen a kulacsfejet — nagyjában hű tud maradni.

Lehet, — és reméljük, lesz is — a *Buda halálának* tökéletesebb német fordítása, azonban Mauer fordítása sok tekintetben eléggé megállhat és szeretőnk remélni, hogy Arany ismeretét a németeknél bővíteni fogja.

gr.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

445. SZÁM.

1914. JANUÁR.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SZALAY LÁSZLÓ. (I). — Angyal Dávidtól	1
II. ÚJ ÉRTÉKEK AZ ORVOSTUDOMÁNYBAN. — Szöllösy Lajostól	23
III. KÁRMÁN MÓR. — Alexander Bernáttól	32
IV. ÚJ ADATOK A GÖRÖG SZOBRÁSZAT TÖRTÉNETÉ- HEZ. (I.) — Hekler Antaltól	65
V. A BALKÁNI HÁBORÚK ÉS AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG GAZDASÁGI ÁLLAPOTA. — R. G. Lévy és A. Tomaschoff ...	74
VI. SZERAFIN. — Elbeszélés. — Lovik Károlytól	120
VII. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Madárének a zsolczi parkban.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Michelangelo sonettjeiből.</i> — Olaszból, Radó Antaltól	129
VIII. SZEMLE: 1. <i>Kiss József.</i> — Kozma Andortól. 2. <i>Herczeg Ferencz.</i> — Kéki Lajostól 3. <i>Téli tárlatok.</i> — D.-tól	135
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Dante Poklának új fordítása.</i> — (Babits Mihálytól), Radó Antaltól. 2. <i>Montaigne.</i> — (<i>Montaigne paedagógia tanulmányai.</i> Ford. Birkás Géza.) — Nagy Józseftől 3. <i>A középiskolák reformja.</i> — (Georg Kerschensteiner: <i>Grundfragen der Schulorganisation.</i>) — Gyulai Aladártól	151

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

446. SZÁM.

1914. FEBRUÁR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914.

Megjelen evenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ 1790 UTÁNI VISSZAHATÁS ÉS KAZINCZY. — Váczy Jánostól	161
II. SZALAY LÁSZLÓ. (II.) — Angyal Dávidtól	187
III. A JOBBÁGY AZ OROSZ IRODALOMBAN. — Bonkáló Sándortól	229
IV. ÚJ ADATOK A GÖRÖG SZOBRÁSZAT TÖRTÉNETÉHEZ. (II.) — Hekler Antaltól	245
V. KÉT LEGENDA. — Keller Gottfréd után, németből, — Váry Rezsőtől	256
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>Római elégia</i> — Vargha Gyulától. — <i>Vén fa az udvaron.</i> — Szász Károlytól	264
VII. MIKSZÁTH KÁLMÁN ÍRÓI HAGYATÉKA. — Rubinyi Mórestől	268
VIII. SZEMLE: 1. <i>Jelentés az 1913. évi Greguss-jutalom tárgyában.</i> — Berzeviczy Alberttól.	
2. <i>A nemzeti genius és a nemzeti irodalom.</i> — Ferenczi Zoltántól.	
3. <i>Az új egyetemek szervezése.</i> — Grósz Emiltől	280
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A karácsonyi könyvpiacsról: Sebők és Lovik.</i> — (Sebők Zsigmond: <i>Ifjúkor és néhány más elbeszélés.</i> — Lovik Károly: <i>A keresztúton.</i>) — vg.-tól	
2. <i>Az élet művészete.</i> — (Náday Pál: <i>Az élet művészete.</i>) — F. Z.-tól.	303

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

447. SZÁM.

1914. MÁRCZIUS.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1914.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. MEGEMLÉKEZÉS BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMONDRÓL. — Berzeviczy Alberttől	321
II. KEMÉNY, A REGÉNYÍRÓ. — Beöthy Zsolttól	332
III. KEMÉNY ZSIGMONDRÓL. — Rákosi Jenőtől	345
IV. NEMZET ÉS ÁLLAM. — Wlassics Gyulától	351
V. MIKÉNT REFORMÁLJUK ZOOLOGIAI OKTATÁSUNKAT? — Méhely Lajostól	363
VI. STÓSZ-TANULMÁNYOK. — Divald Kornéltól	382
VII. KÉT LEGENDA. II. — Keller Gottfréd után, németből, — Váry Rezsőtől	431
VIII. KEMÉNY ZSIGMOND EMLÉKEZETE. — Költemény, — Hegedűs Istvántól	443
IX. SZEMLE: A Nobel-díj újabb nyertesei: 1. <i>Rabindranath Tagore,</i> <i>költő.</i> — Kégl Sándortól. 2. <i>Charles Richet, orvos.</i> — Szöllősy Lajostól. 3. <i>Kamerlingh-Ohnes, physikus.</i> — Zemplén Győzöttől. 4. <i>Werner Alfréd, chemikus.</i> — Zemplén Gézáttól.	450
X. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Szalay László levelei.</i> (Kiadta Szalay Gábor.) — d.-tól. 2. <i>A komikum elmélete.</i> — (Szigetvári Iván: <i>A komikum elmélete.</i>) — Tankó Bélától. 3. <i>Magyarország községeinek háztartása</i> — (Buday László könyve.) — Pogány Frigyesztől. 4. <i>«Buda halála» németül.</i> — (Carl Mauer fordítása.) gr.-tól. 462	

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND HÁTRAHAGYOTT MUNKÁI

Sajtó alá rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

PAPP FERENC

Báró Kemény Zsigmond születésének 100-ik fordulójára

kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára 8 korona.

SEBŐK ZSIGMOND

IFJÚKOR

ÉS NÉHÁNY MÁS ELBESZÉLÉS

Ára 4 korona.

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította

Szerkeszti

GYULAI PÁL.

HEINRICH GUSZTÁV.

Egy-egy szám ára 20 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1717—1720. **Vondel J. van den.** Lucifer. Szomorujáték 5 felvonásban.
Fordította Nagy Zsigmond dr.

1721—1722. **Lenau Miklós.** Don Juan. Drámai költemény. Ford. Lóvi József dr.

1723—1725. **II. József válogatott levelei.** Fordította Supka Géza dr.

1726—1728. **Strindberg.** Utópiák a valóságban. (Utopier i verkligheten.)
Svédből Leffler Béla.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL.**

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

732. **Wells H. G.** Az elcsérelt élet és egyéb történetek. Fordította *Benedek Marcell.*

733. **Ifj. Hegedűs Sándor.** A trombitás süvege. Elbeszélések.

734. **Ariosto.** Az örjöngő Lorántból: Olympia története. Fordította *Radó Antal.*

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

legújabb kötete:

RODIN BESZÉLGETÉSEI A MŰVÉSZETRŐL

Összegejtötte

PAUL GSELL.

Fordította

FARKAS ZOLTÁN.

Ara kötve 1 korona 20 fillér.

GILLOUIN

HENRI BERGSON FILOZÓFIÁJA

Fordította **FARKAS ZOLTÁN.**

Ara kötve 1 korona 20 fillér.

ISMERETTERJESZTŐ KÖNYVTÁR

legújabb kötete:

E. S. GREW

A MODERN GEOLÓGIA

A föld keletkezésének ismertetése könnyen érthető módon, de tudományos
alapon s a történelem előtti állatvilág.

Fordította **BALLENEGGER RÓBERT dr.**

25 ábrával.

Ara kötve 8 korona.

A Franklin-Társulat kiadásában **Budapest**en (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

MOLNÁR FERENCZ
KIS HÁRMASKÖNYV

Elbeszélések.

Három kis kötet tokban.

Ára 6 korona.

SEBŐK ZSIGMOND
IFJÚKOR
ÉS NÉHÁNY MÁS ELBESZÉLÉS

Ára 4 korona.

HELTAI JENŐ
JAGUÁR

Regény.

Ára 4 korona.

LAKATOS LÁSZLÓ
MÉLY HÚRON

Feljegyzések, elbeszélések.

Ára 3 korona.

A SZERELEM AZ ÉN BŰNÖM

Francia regény a «L'amitié amoureuse» szerzőjétől.

Fordította FARKAS ZOLTÁN

Ára 4 korona.

KRÚDY GYULA
MÁKVIRÁGOK KERTJE

Elbeszélések.

Ára 3 korona.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

legújabb kötete

RODIN BESZÉLGETÉSEI A MŰVÉSZETRŐL

Összegejtötte

PAUL GSELL.

Fordította

FARKAS ZOLTÁN.

Ara kötve 1 korona 20 fillér.

GILLOUIN

HENRI BERGSON FILOZÓFIÁJA

Fordította **FARKAS ZOLTÁN.**

Ara kötve 1 korona 20 fillér.

ISMERETTERJESZTŐ KÖNYVTÁR

legújabb kötete:

WILLIAMS ARCHIBALD

A MODERN Bányászat

E könyvben érdekes leírását találjuk mindazon módszereknek, amelyek a
hasznosítható ásványanyagok bányászatánál világszerte alkalmazásban vannak.

Fordította **RÉZ GÉZA.**

Képmellékletekkel.

Ara kötve 8 korona.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

RUDNYÁNSZKY GYULA
FIÚK, LÁNYOK VERSEK KÖNYVE

Száz költemény az ifjúságnak.

Ára 3 korona.

HELTAI JENŐ
A TÜNDÉRLAKI LEÁNYOK

ELBESZÉLÉSEK.

Ára 3 korona.

SZENDE-DÁRDAY OLGA

ROZSDA

REGÉNY.

Két kötet. Ára 6 korona.

KRÚDY GYULA

ZOLTÁNKA

Szomorújáték
egy előképben és 3 felvonásban.

Ára 2 korona.

GYULAI PÁL
VARJÚ ISTVÁN

ELBESZÉLÉS.

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára 2 korona, kötve 2 korona 80 fillér.

HORATIUS ÓDÁI ÉS EPODOSAI

Fordította ifj. SZÁSZ BÉLA.

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára 4 korona, kötve 5 korona.

KATONA LAJOS IRODALMI TANULMÁNYAI

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Két kötet.

Ára 12 korona, kötve 15 korona.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestén (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

MAHLER EDE

BEÖTHY ZSOLT EGYIPTOLOGIAI GYŰJTEMÉNYE

(A BUDAPESTI KIR. MAGYAR TUDOMÁNY-EGYETEMEN

Magyarázó jegyzék egyszersmind bevezetés az ókori egyiptomiak művészet-
és kulturtörténetébe.

A nm. vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter támogatásával.

Ara 10 korona.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

legújabb kötete:

LE BON

A TÖMEGEK LÉLEKTANA

Fordította BALLA ANTAL dr.

Ara kötve 2 korona.

ISMERETTERJESZTŐ KÖNYVTÁR

legújabb kötete:

CHARLES C. TURNER

KÜZDELEM A LEVEGŐ MEGHÓDÍTÁSÁÉRT

A levegőbeli közlekedő eszközök fejlődésének és a velük elért
eredményeknek érdekes története.

Angolból fordította FRÖHLICH KÁROLY.

24 ábrával a szöveg közt és 24 képmelléklettel.

Ara kötve 8 korona.
